

Sonja Hagelstam

Röster från kriget

En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944

Sonja Hagelstam (f. 1971)

avlade sin filosofie magisterexamen inom ämnet etnologi vid Åbo Akademi år 1999 och påbörjade doktorandstudierna i slutet av år 2001.

Åbo Akademis förlag
Tavastgatan 13, FI-20500 Åbo, Finland
Tfn +358 (0)2 215 3478
E-post: forlaget@abo.fi

Försäljning och distribution:
Åbo Akademis bibliotek
Domkyrkogatan 2-4, FI-20500 Åbo, Finland
Tfn +358 (0)2 -215 4190
E-post: publikationer@abo.fi

RÖSTER FRÅN KRIGET

Röster från kriget

En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1914–1944

Sonja Hagelstam

Åbo Akademis förlag | Åbo Akademi University Press
Åbo, Finland, 2014

CIP Cataloguing in Publication

Hagelstam, Sonja.

Röster från kriget : en etnologisk studie
av brevdialoger mellan frontsoldater
och deras familjer 1941–1944 / Sonja
Hagelstam. - Åbo : Åbo Akademis
förlag, 2014.

Diss.: Åbo Akademi. - Summary.

ISBN 978-951-765-724-2

ISBN 978-951-765-724-2
ISBN 978-951-765-725-9 (digital)
Painosalama Oy
Åbo 2014

Till mina brevskrivare

Det jag inte talar om har aldrig skett,
det jag beskriver är det jag genomlever.

(Krister Lundberg, Yarden. En berättelse 2009, 19)

Varje berättelse som tecknas ned på en bit papper väljer också bort
de andra berättelserna som inte får plats; men som man ändå,
om man lyssnar riktigt noga, kan höra sorla mellan meningarna.

(Krister Lundberg, Yarden. En berättelse 2009, 21)

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord.....	1
I INTRODUKTION	3
Utgångspunkter	4
Avhandlingens syfte och problemställning	5
Forskningssammanhang.....	7
Material och källkritiska överväganden	18
Brevsamlingarna: urval och avgränsning	18
Kompletterande material och etiska frågor	22
Personliga brev – krigstida brev.....	25
Teoretiskt ramverk, metod och begrepp.....	29
Dialog och dialogism.....	30
Sammansättningar och förbindelsestrådar	37
Analysmetod.....	41
Avhandlingens uppläggning	46
II ETT KRIG – FEM SOLDATER	48
Finland i krig.....	48
Översten: Sven Björkman	53
Löjtnanten: Ulf Segerstråle.....	55
Översergeanten: Curt Enroth.....	57
Två bröder: undersergeant Nils Sax och soldat Göran Sax	58
III KRIGET OCH BREVET	61
Kommunikationens möjlighetsvillkor i krigstid	61
Fältposten under fortsättningskriget.....	61
Den krigstida postcensuren.....	64
Brevskrivandets kulturella praktiker i krigets kontext	68
Samtalssituationen i krig.....	69
Brevskrivandets överenskommelser	76
Tystnadens dimensioner: postcensur och en strategisk tystnad	80
Element i brevsammansättningen	88
Krigets språk. Språkliga markörer och delaktighetsstrategier.....	90
Från muntligt samtal till skriftlig dialog.....	90
Soldatslang – gruppstillhörighet, gränsdragning, protest.....	92
Soldatsspråket i breven hem: inkludering eller särskiljande?	94
Frontens språk i det civila rummet: tillägnet och tillämpning	98
Krigets brev	100

IV KRIGET OCH SOLDATEN.....	103
I stridens hetta	103
I elden. Strider framställda i brev	104
Att beskriva det obeskrivbara.....	108
Fienden och ingenmansland – element i krigets sammansättning	112
Stupade, sårade och risken att dö	118
Anpassning, kompetens och bemästrandestrategier i krigets rum	121
Familjen, brevet och bemätrandet av kriget	128
Ett liv i oro och ovisshet	134
Brevets krig	141
Soldater i krig.....	143
Mannen i ledet.....	147
Plikten framför allt. En reservofficer i fosterlandets tjänst.....	164
Kriget som arbete. En yrkesofficer vid fronten	182
Soldatroller i det dialogiska mellanrummet.....	199
V KRIGET OCH RUMMET.....	202
Krigets landskap	202
Mötet med det främmande: krigets landskap och anti-landskap	204
Besätta, befästa, bygga. Att inta frontens främmande rum	212
Ett flyktigt rum.....	219
Krigets hem. Tältet, korsun, blockhuset.....	221
”Hem” och hem: ett språkligt besittningstagande av rummet	222
Att bygga upp ett hem vid fronten.....	225
Att skapa hemkänsla i frontens rum	233
Familjen och omboningsprojektet vid fronten	246
Rörelser i rummet.....	250
Tankarnas färd. Bilder av hemmet och hemtrakten.....	250
Tillfälliga övergångar i rummet: permissionen som möte och konfrontation	260
Rumsliga dimensioner i krigstid	278
VI KRIGET, FAMILJEN OCH DET CIVILA LIVET	280
I nöd och lust. Ett gemensamt liv per brev	280
Genusrelationer och genuskontrakt i krig.....	281
Vardagen hemma. Mellan delaktighet och utanförskap	284
Kärlek, omsorg, stöd: ett känslomässigt upprätthållande av äktenskapet	297
Separationen och dialogens otillräcklighet	305
Söner i krig. Omsorgsinsatser och rollkontinuiteter	309
Ett steg ut i ovissheten. Att lämna familjen och hemmet	310

Föräldraskap på distans.....	313
Civila roller: kvarhållande och motvikt	320
Att upprätthålla nära relationer i krig.....	333
VII KRIGETS TID	336
Kriget – ett avbrott i det normala	336
Att situera sig i tiden.....	336
Att få grepp om krigets ovissa tid	339
Från normal till anormal tid.....	344
Krigets vardag.....	347
Brevet – en brygga till det civila och ”normala”	350
ENGLISH SUMMARY	354
KÄLLOR OCH LITTERATUR.....	360
Bilaga 1: Brevväxlingen mellan Sven och Rakel Björkman	384
Bilaga 2: Brevväxlingen mellan Ulf Segerstråle och familjen.....	385
Bilaga 3: Brevväxlingen mellan Curt och Martha Enroth	387
Bilaga 4: Brevväxlingarna mellan Nils och Göran Sax och familjen.....	388
Bilaga 5: Sammanställning av brevsamlingarna och brevskrivarna.....	389

Förord

Jag har under flera år suttit på ett tåg – på ett avhandlingståg. Det har inte varit något snabbgående modernt tåg, utan ett gammalt ångtåg som tuffat på ibland i snabbare takt och ibland ganska långsamt. Under den långa resan har jag inte varit ensam. Jag har haft medresenärer som jag haft nöjet att ”samtala med”. Jag har fått lyssna till dem och ta del av deras tankar, känslor, erfarenheter – och jag har fått berätta om dem.

Nu har jag nått slutstationen och det är snart dags att stiga av, men jag är övertygad om att Sven och Rakel, Curt och Martha, Ulf, Nils, Göran och familjerna alltid kommer att vara en del av mitt liv. De har under många år varit mina följeslagare och mitt sällskap och jag kan i denna stund inte föreställa mig en tid utan dem.

Det har varit ett stort privilegium att få ta del av och arbeta med det värdefulla brevmaterialet. Och därför känner jag en djup tacksamhet inför det förtroende jag fått av mina brevskrivare och av deras närmaste släktingar. Jag vill rikta mitt varmaste tack till Kristina Langenskiöld, Christine-Louise Gestrin, Hjärdis Sax, Stefan Sax och Lars Illman, som med så stort engagemang följt mitt arbete. Tack för att ni tagit er tid att läsa och kommentera manuskript, att ni ställt upp på intervjuer, lånat ut fotografier. Och tack Harriet Willner-Illman för kartan!

Det är dessutom många andra som suttit med på tåget ibland under kortare och ibland längre sträckor, och de har på många sätt hjälpt mig att nå målet. Allra först vill jag framföra ett stort tack till min professor och handledare Anna-Maria Åström, som under hela resan gett mig många värdefulla kommentarer, och dessutom inspirerat och uppmuntrat till att ta mig an nya utmaningar. Avhandlingens förhandsgranskare professor Lars-Eric Jönsson och professor Pirjo Korhakangas vill jag varmt tacka för både kritiska och insiktsfulla kommentarer som på sluträkan förde arbetet framåt. Ett stort tack ska FD Tiina Kinnunen, FD Pia Olsson och FD Sanna Lillbroända-Annala ha, som i ett tidigare skede läste mitt manuskript och delade med sig av många konstruktiva och uppmuntrande synpunkter.

FD Tiina Kinnunen och FD Ville Kivimäki vill jag tacka för de tillfällen de har erbjudit mig att publicera artiklar i samlingsverk som de initierat och redigerat. Seminarierna i anslutning till bokprojekten var inspirerande och gav fina tillfällen att diskutera den egna forskningen och att knyta kontakter till andra som forskar om krig.

Mitt tack går självfallet även till personalen och mina forskarkolleger på etnologen vid Åbo Akademi som läst, kommenterat och diskuterat. Jag vill särskilt tacka Anna-Liisa Kuczynski, som jag tidigare hade nöjet att dela rum med, och Sanna Lillbroända-Annala, Lotta Wessberg och Niklas Huldén, som hjälpt mig med många praktiska saker. Tack för stöd och uppmuntran! Jag vill också tacka personalen på Handskrifts- och bildenheten vid Åbo Akademis bibliotek. Under

avhandlingsarbetets första år tillbringade jag mycket tid i den hemtrevliga miljön och jag erbjöds mycket goda och flexibla möjligheter att arbeta med brevsamlingarna. Biblioteksamanuens Martin Ellfolk har också senare bistått mig med olika praktiska detaljer, vilket jag är glad och tacksam för.

Flera ekonomiska bidrag har gjort det möjligt att forska på heltid. Jag var under tre år anställd av Svenska litteratursällskapet i Finland r.f. som Traditionsvetenskapliga nämndens forskare och sekreterare. Jag vill rikta ett varmt tack till alla nämndmedlemmar som gav mig detta tillfälle och förtroende, och som gjorde nämndarbetet så angenämt och givande. Jag vill också tacka alla på sällskapet som jag i olika sammanhang kom i kontakt med och särskilt forskningschef Christer Kuvaja, som jag kunde vända mig till i alla tänkbara frågor. Det var alltid lika trevligt att besöka SLS-huset i Helsingfors!

Under åren 2003–2005 var jag antagen till forskarskolan för ”Identitet – genesis, manifestation, metamorfos” vilket gav en möjlighet att presentera och ta del av forskning i ett mångvetenskapligt sammanhang. Jag vill tacka kollegerna vid Jyväskylä universitet och Åbo Akademi för fruktbara diskussioner kring fenomenet och begreppet identitet.

Jag har dessutom erhållit forskarstipendier från Victoriastiftelsen, från Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond, Traditionsvetenskapliga nämnden, Oskar Öflunds stiftelse, Ella och Georg Ehrnrooths stiftelse, Svenska kulturfonden och Waldemar von Frenckells stiftelse. Jag vill rikta ett varmt tack till mina bidragsgivare!

Sist men inte minst vill jag hjärtligt tacka mina vänner och min familj, särskilt mamma som alltid ställer upp när det behövs – nu till sist med att läsa korrektur, och som så väl förstått att jag ibland har varit alldeles rysligt upptagen. Min egen familj, Petteri och Allu, har fungerat som världens bästa lilla underhållstrupp. Petteri har haft huvudansvaret för provianteringen, drillat mig i militärgrader och truppenheter och uppmuntrat till att kämpa vidare. Allu har sett till att jag varje dag kommit ut i friska luften. Tusen tack till alla!

Åbo den 20 december 2013

Sonja Hagelstam

I INTRODUKTION

När jag var ungefär tolv år visades den tyska serien *Ein Stück Himmel* på TV.¹ Serien handlade om den judiska flickan Janinas öden i andra världskrigets Polen. Med bävan och spänning följde jag programmet, men framför allt väcktes en djup undran över hur människorna alls kunde klara sig igenom något så förskräckligt som ett krig med bombardemang och judeförföljelser.

I Finland har de flesta en far, bror, morfar, farfar eller annan nära släkting som deltagit i krigen 1939–1945. Många har därför nära personliga kopplingar till människor som genomlevt ett krig vid fronten. Min farfar, som var vid fronten, hade dött innan jag föddes och min morfar tjänstgjorde under kriget i handelsflottan. Jag har därför inte själv haft någon direkt beröring med män som var vid fronten under andra världskriget. Min mormor berättade ibland om hur det var att leva i Åbo under krigsåren. Hon berättade om bombardemang och om bristen på mat och förnödenheter.

Under arbetet med avhandlingen har jag genom ett rikt brevmaterial fått tillfälle att följa fem soldater² och deras familjers liv mitt under brinnande krig. Jag har fått ta del av skribenternas personliga erfarenheter såsom de gestaltades i brev- växlingarna. Genom de upplevelser, tankar och känslor som breven förmedlar har jag fått en viss inblick i hur det är att leva under livshotande tider, även om breven inte ger tillgång till en oförvanskad bild av verkligheten under kriget.

Jag är väl medveten om att det är omöjligt för en person som inte själv upplevt ett krig att verkligen nå full förståelse av hur det är att leva under dylika förhållanden. Hur ska jag någonsin kunna förstå hur det kändes att delta i hårda strider, att leva i ständig livsfara, att se hur kamraterna sårades och stupade, att på hemmafronten höra sirenerna tjuta då ryska bombplan närmade sig, att sitta i bombskydd när bomberna föll ner? Kommer jag verkligen att kunna förstå vad det betydde att ha sin man eller son vid fronten eller hur det kändes att få ett brev från fronten efter en lång paus? Att ta del av känslorna, reflektionerna, berättelserna i breven har ibland varit svårt. Men samtidigt har läsningen ingivit en känsla av förtröstan. Bre-

¹ TV-serien *Ein Stück Himmel* (på finska *Pala taivasta – pala maata*) från år 1982 baserade sig på Janina Davids självbiografi *Ein Stück Himmel. Erinnerungen an eine Kindheit* (1964). Serien i tio avsnitt visades i finsk TV år 1983 (se Yle.fi, Muistikuvaputki, hämtad 16.8.2011)

² Jag använder termen ”soldat” i betydelsen: person som tjänstgör i försvarsmakt och vid behov sätts in i strid (Norstedts Svensk ordbok, online). Jag kommer dessutom att variera med orden ”frontsoldat” och ”frontman” (frontmän). I Finland är frontman den officiella termen för en person som deltagit i fronttjänst under krigen 1939–1945. Ordet kommer från finskans ”rintamies” som både står för frontsoldat och krigsveteran.

ven visar att människan har en oerhörd förmåga och kraft att på något sätt ändå finna utvägar för att komma igenom mycket svåra och smärtsamma erfarenheter.

I denna etnologiska avhandling om brevskrivande och krig analyserar jag de pågående samtalen mellan soldaterna och deras familjer som länge tvingades leva på olika håll under ett undantagstillstånd. Jag undersöker vilka handlingsstrategier brevskrivarna tillgrepp inom ramen för brevdialogen för att försöka komma igenom kriget och för att upprätthålla den nära relationen avståndet och separationen till trots. Viken betydelse fick brevet, brevskrivandet och den regelbundna kontakten i denna bemästrandeprocess?

Utgångspunkter

Finland var under andra världskriget involverat i två krig mot Sovjetunionen. Det första av dessa var vinterkriget, som pågick i 105 dagar och som utkämpades mellan den 30 november 1939 och den 13 mars 1940. Efter en kort fredsperiod utbröt ett nytt krig den 25 juni 1941. Det nya kriget ansågs vara en fortsättning på vinterkriget och därför kom man att från början tala om fortsättningskriget. Till skillnad från vinterkriget blev fortsättningskriget en lång konflikt. Vapenvilan inleddes först efter drygt tre år den 4–5 september 1944. Under det långt utdragna kriget inföll intensiva stridsperioder, men också ett långt och relativt lugnt ställningskrig.

Krig är en extrem krissituation och ett störningstillstånd som har en mycket djupgående inverkan både på samhälls- och individnivå. Jag uppfattar kriget som en brytpunkt och som en anormal tid, där dock också vardagliga strukturer uppstår då kriget pågår en längre tid. Det som är annorlunda och främmande blir med tiden något vardagligt då man beaktar att betydelsen av vad som var vardag och normalt delvis förskjuts. Tidigare kulturella handlingsmönster erbjöd dessutom olika sätt att handla under kriget och att hantera krigets påfrestningar.

Eftersom krigsutbrottet utgjorde ett plötsligt intrång i människornas vardagsliv, skapade kriget tidslig diskontinuitet. Kriget förde dessutom med sig rumslig diskontinuitet då de inkallade männen förlades vid fronten. Livet vid krigsfronten³ skiljde sig markant från ett liv i det civila, vilket gör att det är befogat att anta att det förutom den rumsliga distansen uppstod ett erfarenhetsmässigt avstånd mellan frontsoldaten och familjen. Detta avstånd måste människorna förhålla sig till och försöka hantera.

Trots att krigstillståndet ledde till ett rumsligt och erfarenhetsmässigt avstånd hävdar jag att krigsfronten och hemmafronten inte bör betraktas som var-

³ Då jag talar om krigsfronten (krigsoperationsområdet) använder jag antingen ordet "krigsfront" eller endast "front". För att variera språket använder jag också uttrycken "i fält", "i (främsta) linjen". Då jag skriver om det civila Finland använder jag ordet "hemmafront", som togs i bruk under första världskriget (Hagemann & Schüler-Springorum 2002, ix) eller bara ordet "hemma" särskilt om jag enbart avser mottagarens hem och närmiljö.

andras motpoler och som fullständigt separata sfärer, vilket varit en utgångspunkt i många tidigare undersökningar om soldater i krig.⁴ Avhandlingen kommer att visa att det förekom överskridanden på många plan och dessutom medvetna försök att på olika sätt väva samman frontens och hemmets rum.

Andra världskriget var ett totalt krig, vilket innebar att hela det finska samhället och hela befolkningen påverkades av krigstillståndet och att gränsen mellan det civila och militära blev mindre skarp. Även om hela samhället blev föremål för en militarisering och befolkningen på olika sätt mobiliserades i landets försvar betyder det inte att alla skulle ha delat likadana erfarenheter av kriget. Uppenbara skillnader rådde exempelvis mellan front och hemmafront, mellan soldater och civila, mellan män och kvinnor, mellan stad och landsbygd, mellan olika delar av landet.⁵ Avhandlingens fyra brevsamlingar förmedlar några versioner av hur kriget och krigsvardagen upplevdes och bemästrades på individnivå samt hur olika soldatskap konstruerades per brev utifrån skribenternas olika positioner inom arméns hierarki.

Avhandlingens syfte och problemställning

Krigsutbrottet i slutet av juni 1941 innebar för en stor del av Finlands befolkning att familjerna splittrades då männen inkallades och förflyttades till krigsfronten. Under månader och år tvingades familjemedlemmarna leva på olika håll under riskfyllda och svåra förhållanden. I denna situation blev brevskrivandet det främsta sättet för frontsoldaterna att stå i personlig kontakt med sina närstående, vilket gjorde att brevväxlandet blev ett mycket utbrett fenomen under krigsåren.

Avhandlingen handlar om förbindelsen mellan finländska frontsoldater och deras familjer under fortsättningskriget 1941–1944. Det övergripande syftet är att utgående från brevmaterialet analysera *brevkontaktens betydelser för människor som länge tvingas leva åtskilda under en livshotande och anormal tid*. I avhandlingen ses brevskrivandet som en kulturyttring och som en social och kulturell praktik som fick speciella betydelser i krigets kontext.

Målsättningen är för det första att studera brevs och brevskrivandets roller och funktioner för skribenterna. Särskild fokus läggs på brevdialogens betydelser i försöken att bemästra krigets påfrestningar, och för upprätthållandet av de civila, nära relationerna samt för individens identitetsformering. Jag utgår från tanken att krigets påfrestningar, den militära livsformen samt separationen från de närmaste och det tidigare livet påverkade individens civila relationer och tillhörigheter på olika sätt. Det krävdes därför olika kulturella handlingsstrategier och tekniker för att hantera den nya påtvingade livssituationen. Bland annat tog skribenterna i bruk

⁴ Se t.ex. Fussell 2000, 86–87; Leed 2009, 22, 204–207. Böckerna publicerades ursprungligen 1975 respektive 1979.

⁵ Junila 2012, 193–194; Leimu 1985, 35–36.

olika bemästrandestrategier samt avståndsminskande och upprätthållande strategier för att övervinna de påfrestningar och krav som krigstillståndet förorsakade.⁶

Brevet ser jag med utgångspunkt i den ryske filosofen Michail Bachtins teorier som ett *dialogiskt mellanrum* där skribenternas relationer och tillhörigheter ständigt konstruerades, aktualiserades och besvarades. Enligt ett dialogiskt synsätt fungerar mottagaren som en medskapare⁷ av brevtexen och därför formas innehållet i en brevväxling alltid ömsesidigt. Brevet var ett rum där skribenten i dialog med mottagaren reflekterade över vad han eller hon upplevde i krigets vardag. Genom dialogen erhöll skribenten dessutom den andres perspektiv på det egna livet och jaget.

I avhandlingen studeras dialogen mellan söner och föräldrar och mellan man och hustru – och samtidigt mellan soldater och civila, mellan krigsfronten och hemmafronten, mellan det militära och civila rummet, mellan det anormala och ”normala”. Vilka konsekvenser fick detta för brevdialogen? På vilka sätt lyckades skribenterna upprätthålla kontakten och relationen under den långvariga separationen, och i en situation där de skildes åt av ett stort rumsligt och erfarenhetsmässigt avstånd och där kommunikation försiggick mellan två åtskilda och främmande världar? Vad krävdes av brevdialogen för att den skulle fortgå också under dessa premisser? Vad utmärkte dialogen per brev under krigsåren?

Inspirerad av de franska filosoferna Gilles Deleuzes och Félix Guattaris tänkande om *sammansättningar* och *rhizom eller förbindelsestrådar* kommer jag att visa att skribenterna måste finna och skapa beröringspunkter eller kopplingar mellan sina åtskilda världar för att på så sätt försöka väva samman sina liv under separationen. Vilka strategier tog de i bruk för att försöka minska avståndet mellan de olika verkligheterna vid fronten och på hemmafronten?

Avhandlingen har också ett innehållsanalytiskt syfte. Jag analyserar de personliga erfarenheterna av kriget och krigsvardagen så som de yttrar sig i brevdialogen mellan soldaten och familjen. Jag vill bidra med kunskap om och öka förståelsen av hur man på individnivå upplevde och bemästrade kriget och krigets tid. Breven med sina ofta detaljrika beskrivningar av händelser och erfarenheter, ger en god möjlighet att ge en nyanserad bild och en konkretion av livet under de exceptionella förhållandena. Hur utformades vardagen under krigsåren? Hur förhöll sig skribenterna till kriget, livet vid fronten, till soldatskapet, armén och till döden? Hur klarade skribenterna av den långa separationen och hur hanterade de rädsla, oro, ovisshet?

På en mera övergripande nivå är avsikten ge kunskap om kriget som tid och som ett särskilt fenomen i det mänskliga livet. Det avbrott som kriget förorsakade både i tidsligt och rumsligt avseende försatte människorna i en ny och obekant livssituation. Avhandlingen kommer att bidra till förståelse av hur skribenterna upplevde och gestaltade den tid de levde i. Hur situerade skribenterna sig i tiden?

⁶ En något utförligare begreppsutredning följer senare i introduktionen.

⁷ Liljewall 2007, 15.

Hur positionerade de sig i relation till upplevelser av normalitet och anormalitet i vardagen, till fredstid och krigstid, till det civila och militära?

Brev till och från fronten har inte tidigare nyttjats som primärt källmaterial i den omfattning och utifrån de metoder som används i det föreliggande arbetet. Avsikten är därför att belysa användningen av krigstida brev som källmaterial inom etnologisk forskning. Avhandlingen kommer att bidra med kunskap om vad som utmärker brev från krigsåren, vilka användningsmöjligheter ett krigstida brevmaterial kan erbjuda och hur man bör förhålla sig till detta material. Följaktligen behandlas och analyseras materialet ur många olika synvinklar, vilket innebär att arbetet präglas av ett holistiskt grepp.

Michail Bachtins dialogism fungerar som en utgångspunkt för avhandlingens analysmetod. Enligt ett dialogiskt synsätt ingår forskaren i dialog med sitt material – i detta fall med brevskrivarna och den text de producerat. Arbetet bidrar därför till en medvetenhet om det dialogiska i fråga om kommunikationen per brev, men också då det gäller förhållandet mellan forskaren och källmaterialet. I framställningen är dialogen mellan forskaren och materialet dock i hög grad underförstådd, men den kan utläsas genom det sätt som brevdialogerna analyserats, tolkats och framställts.

Forskningssammanhang

Avhandlingen utgör ett bidrag till krigets kulturhistoria ur ett individperspektiv. Här studeras kulturella processer och personliga erfarenheter av ett liv i krig såsom de framställdes i de utvalda brevväxlingarna. Inom etnologisk forskning har det funnits en viss tendens att undvika det onda och destruktiva. Det har bland annat haft att göra med etnologernas fokusering på vardagslivet. Konflikter, förtryck, fulhet och våld har betraktats som abnormiteter belägna utanför vardagen och kulturen och därför har dessa aspekter ofta uteslutits.⁸ Med detta sagt bör dock framhållas att etnologer ingalunda bara sysslar med vad som ibland har kallats för trevlighetsforskning. Att så inte är fallet framgår också av den påföljande presentationen av etnologiska studier med relevans för detta arbete.

Inom etnologin undersöks ofta olika fenomen i nutiden. Jag arbetar med ett historiskt material, och man kan fråga sig vad som är det etnologiska i den föreliggande undersökningen. Hur gör man etnologi av det förflutna och hur skiljer sig ett etnologiskt arbetssätt från ett inom historievetenskaperna? Etnologen Rebecka Lennartson framhåller att etnologiska och kulturanalytiska metoder kan bidra med viktiga och alternativa perspektiv på olika historiska epoker och fenomen, vilket jag instämmer i. Etnologens intresse för individen och vardagen leder till frågeställningar och problemformuleringar där fokus ligger på ett individnära plan och inte på

⁸ Ehn 1996, 172–174; Hallberg 2001, 213–214.

samhälleliga strukturer på makronivå. Ett grundläggande kunskapsmål inom etnologin är att studera de sociala aktörernas personliga sätt att förstå, tolka och förklara sitt liv och sin värld. För en etnolog är källor som kommer närmast det verkliga livet, närmast individen, därför de mest värdefulla. Etnologen är med andra ord intresserad av människornas egna versioner av verkligheten och därmed kan etnologiska studier bidra med kunskap som ligger på en vardaglig och konkret nivå.⁹

Titeln *Röster från kriget* hänsyftar på avhandlingens individperspektiv och fokusering på individuella versioner av erfarenheter av livet under en livshotande tid. Den syftar också på de röster som finns ”bevarade” som nedskrivna dialoger eller samtal i brevmaterialet och som läsaren nu får ”lyssna till”. Eftersom en stor del av befolkningen brevväxlade under krigsåren var många olika röster involverade i brevsamtal och i detta arbete får några av dessa röster komma till tals. Med avhandlingens titel vill jag med andra ord lyfta fram det *polyfona*. Begreppet polyfoni lånade Michail Bachtin från musikens värld där det betyder flerstämmighet. Hos Bachtin står begreppet polyfoni för mångfald eller pluralism där alla röster är fullvärdiga och självständiga, och där det centrala är det som händer mellan dessa röster.¹⁰

Jag utgår i linje med detta från en syn som betonar att kultur är något som delas av en grupp, men att denna delaktighet inte är total. Ett sådant kulturbegrepp strävar följaktligen till att beakta de individuella varianterna inom kulturen. Influenserna från postmodernismen har lett till en skepticism inom kulturvetenskaperna mot ett kulturbegrepp där kultur ses som en helhet eller totalitet – ett kollektivt medvetande, gemensamma idéer, kunskaper, värdering, som omfattas av alla inom en bestämd grupp.¹¹ I stället för att enbart tala om kultur i termer av mönster eller system, borde man alltså lyfta fram de alternativa tolkningarna och förståelserna snarare än det enhetliga.¹²

I den påföljande översikten över forskningsläget är avsikten inte att ge en fullständig redogörelse av forskningen hittills. I stället lyfter jag fram forskning som har relevans för det föreliggande arbetet och som fungerat som viktiga kunskaps- och inspirationskällor under arbetets gång. Genomgången kan te sig något fragmentarisk, vilket har sin främsta förklaring i att jag upplever avhandlingsämnet som något udda inom etnologin och att jag därför inte funnit en självklar hemvist. I stället finner jag starkare och svagare kopplingar till olika forskningsfält som därför presenteras här.

⁹ Lennartsson 2010, 57–60. Se också Arnstberg 1988, 8–9; Steinrud 2008, 24.

¹⁰ Bakhtin 2003, 6, 36. Se också Morson & Emerson 1990, 231–240. Translitterationen av det ryska namnet är olika inom engelskan (Mikhail Bakhtin) och svenskan (Michail Bachtin). I den löpande texten använder jag den svenska stavningen, men i noterna använder jag det aktuella verkets stavning. Jag hänvisar nämligen till Bachtins verk både i svensk och i engelsk översättning.

¹¹ Gerholm 1994, 18–27.

¹² Löfgren 1996, 74.

Brevforskning

Det har framförts att brev utgör en ypperlig källa för etnologiska studier.¹³ Trots detta har brev inte använts i någon stor utsträckning inom ämnet. En förklaring kan kanske sökas i etnologernas relativt stora inriktning på nutidsstudier. Ämnets tidigare starka fokusering på den agrara kulturen kan också ses som en orsak till att brev endast i ringa grad utnyttjats som källmaterial. Även om det förekom ett folkligt brevskrivande är det främst brevväxlingar från de övre sociala klasserna som bevarats i arkiven.¹⁴

Antologin *När var tar sin* (1988) innehåller artiklar där etnologer utgått från brevmaterial med avsikten att granska materialets användningsmöjligheter inom ämnet. Etnologen Angela Rundquist har i sin doktorsavhandling (1989/2001) analyserat brev, men också dagböcker och annat självbiografiskt material i sin undersökning om överklasskvinnornas livslopp och vardagsliv under senare hälften av 1800-talet. År 2008 utkom Marie Steinruds doktorsavhandling inom etnologi där hon främst utgående från ett brevmaterial studerade hur offentligt och privat tog sig uttryck i adelskvinnors liv under 1800-talet. Hennes målsättning var också att återskapa kvinnornas livshistoria – att studera hur de berättade om sina liv inom ramen för brevväxlingarna.

I sin bok *Ack om du vore här* (2007) behandlar historikern Britt Liljewall den folkliga brevkulturen under 1800-talet. Bokens tematik och perspektiv är av stort intresse också för en etnolog eftersom Liljewall fokuserar på brevskrivandets yttre förutsättningar och kulturella praktiker. Boken innehåller dessutom en relevant metodisk och teoretisk diskussion om brev som källmaterial. Historikern David A. Gerbers undersökning *Authors of their lives* (2006) innehåller likaså en mångsidig och utförlig metodisk diskussion, med stort värde för den aktuella avhandlingen. Gerber har undersökt emigrantbrev och det är utifrån dessa han tar upp olika aspekter på brev och brevskrivande. Han fokuserar bland annat på brevskrivandets praktiker och brevet som rum för identitetsskapande. I likhet med Gerber diskuterar folkloristen Knut Djupedal emigrantbrev i en artikel från 1989. Artikeln ger en god inblick i metodiska och källkritiska frågor angående privata brev.¹⁵

Ett antal antologier innehåller intressanta artiklar om brevskrivande. Här bör särskilt nämnas antologierna *Letter Writing as a Social Practice* (2000), *Brevkonst* (2003) och *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600–1945* (1999).

¹³ Arnstberg 1988, 9.

¹⁴ Keravuori 2011, 164, 183–185; Liljewall 2007, 9–12.

¹⁵ I ett nordiskt sammanhang har flera litteraturvetenskapliga studier om brev och brevskrivande (t.ex. Dahlbäck 1994, Löwendahl 2007) publicerats. Litteraturvetarna studerar främst olika författares brev vilket medför att fokus ofta ligger på brevets litterära kvaliteter. Dessutom studeras brevet som genre och brevet som material för biografisk forskning. Även om fokus i dessa undersökningar delvis är ett annat, har de bidragit med viktiga synpunkter på brevets historia och på brevet som källmaterial.

Den sistnämnda innehåller bland annat två artiklar där krigstida brev utgör det primära materialet. I Finland utkom nyligen antologin *Kirjeet ja historiantutkimus* (2011) som innehåller artiklar huvudsakligen skrivna av historiker med olika synvinklar på brevmaterial. Dessa artiklar visar tydligt hur synen på brev som källmaterial har förskjutits inom historieforskningen. Från en tidigare fokusering på faktauppgifter, har man börjat betona brevs textuella kvaliteter utan att för den skull helt avvisa kopplingen till den verklighet man studerar. Dessutom finns ett intresse för brevet som genre och brevet som en särskild form av berättande.

Historikern Christina Douglas (2011) har i likhet med mig valt att utgå från ett dialogiskt perspektiv i analysen av förlovningsbrev i sin doktorsavhandling om kärleksrelationen mellan två unga par under senare hälften av 1800-talet. Hon kombinerar det dialogiska med en hermeneutisk metod med målsättningen att få kunskap om och förståelse av upplevelsen och föreställningarna om kärlek och äktenskap. Redan 1989 utgick etnologen Anna-Maria Åström från en dialogisk syn på brevsamtalet i sin personhistoriska studie av Sofie Crohns liv 1794–1838. Åström betonade vikten av att i analysen fokusera intersubjektiviteten brevskrivarna emellan men också mellan forskaren och de brevskrivande parterna.¹⁶

Hittills har frontbrev från åren 1939–1945 endast i ringa grad utnyttjats som källmaterial inom finländsk forskning. Under de senaste årtiondena har det samlats in krigstida brev till olika arkiv.¹⁷ Trots detta har det hittills inte publicerats några vetenskapliga undersökningar med krigsbrev som huvudsakligt källmaterial. Under de senaste åren har intresset dock ökat och krigstida brev har använts som primära källor i några avhandlingar pro gradu.¹⁸ Ett alldeles färskt tillägg utgörs av etnologen Erkka Pehkonens doktorsavhandling (2013) där han utgår två brevsamlingar från fortsättningskriget. Med en diskursanalytisk ansats studerar han krigsbrevet som en särskild ”kulturell produkt” samt de narrativa identiteter som konstruerades inom ramen för brevväxlingarna.¹⁹

I Tyskland har frontbrev från de båda världskrigen allt mer börjat utnyttjas från och med 1980- och 1990-talen. Med kvantitativa, men också kvalitativa metoder har soldaternas erfarenheter av kriget, strider och frontlivet studerats (t.ex.

¹⁶ Åström 1989, 89–90. Antropologen Janet Maybin (2000) har också tillämpat bachtinkretsens teorier då hon analyserar brevet som ett rum där identiteter kontinuerligt konstrueras och förhandlas fram. Hon har utgående från ett frågelistmaterial studerat brevskrivandet mellan amerikanska dödsdömda fångar och brittiska brevvänner.

¹⁷ Suojanen 1984, 5.

¹⁸ Avhandlingar pro gradu med krigstida brev som primärt källmaterial: inom traditionsvetenskaperna (Hagelstam 1999, Kankaanpää 2005, Aalto 2008), inom historieämnet (Hytönen 2007, Metsberg, 2012, Taskinen 2012) samt inom ämnet sociologi (Luoma 1995 och Pekkarinen 1999). I min avhandling pro gradu *Krigsvardag vid front och på hemmafront. Upplevelsen av vardagen under fortsättningskriget och Lapplandskriget 1941–1944 i belysning av en brevsamling* (1999) var det övergripande syftet att beskriva och försöka förstå hur kriget och krigsvardagen upplevdes och bemästrades på individnivå.

¹⁹ Disputationen ägde rum den 14 december 2013.

Latzel 1998; Lamprecht 2001). De tyska etnologerna Irene Götz, Klara Löffler och Birgit Speckle behandlar i en artikel från år 1993 användningen av krigstida brev som källmaterial. De har utgående från frontbrev studerat brevet som en form av vardagskommunikation mellan familjemedlemmar som tvingas leva på olika håll. Teoretiskt bygger de på sociologerna Peter Berger och Thomas Luckmanns (1991, ursprungligen 1966) teorier om vardagssamtalets betydelse för upprätthållandet av individens verklighetsuppfattning och identitet. Denna artikel har bidragit med många viktiga infallsvinklar på kommunikation i krigstid.

Krig, militär, soldatskap

Med tanke på att det publicerats mängder av böcker som rört andra världskriget i Finland, har det utgivits oväntat få vetenskapliga studier över enskilda soldaters upplevelser och erfarenheter av livet i fält.²⁰ Den så kallade traditionella militärhistorien intresserade sig främst för politiska, strategiska och taktiska frågor, vapensystem och logistik samt för militära operationer som redogjordes för i kronologisk ordning och i stor detalj. Dessutom låg intresset främst på militärledningen, medan den ”vanliga” soldaten närmast kom till synes kvantitativt i form av redogörelser för styrkor, antal stupade och sårade.²¹ Forskningsinriktningen inom den traditionella militärhistorien förklarar åtminstone delvis varför det hitintills saknats vetenskapliga studier av finska soldaters upplevelser under andra världskriget.

Ett tidigt undantag utgörs av Knut Pippings banbrytande sociologiska doktorsavhandling *Kompaniet som samhälle. Iakttagelser i ett finskt frontförband 1941–1944* (1947), som visserligen inte fokuserar den enskilda soldaten, men kompaniet som social enhet. Pipping undersökte bland annat mannarnas attityder till mod och disciplin, till överordnade, sina kamrater och andra truppförband, samt till fienden och de civila. I undersökningen fokuserades männens vardag vid fronten och hur kompaniet fungerade i strid, i arbete och i vila. Pipping betonade särskilt de informella normernas och värderingarnas betydelse för soldaternas sätt att agera i den disciplinära och hierarkiska militära miljön samt i de grupper de ingick i vid fronten. Pippings kompani bestod främst av reservister och värnpliktiga, det vill säga civila i uniform, vilket medförde att undersökningen i hög grad fokuserade på skärningspunkten och konfrontationen mellan civila och militära attityder. Även om soldaterna i kompaniet inte tycktes vara särskilt väl integrerade inom den militära organisationen skötte de dock uppdragen då så krävdes.

Pipping hade en unik möjlighet att bedriva sin forskning eftersom han själv var förlagd till det kompani han undersökte. Även om han också använde svar

²⁰ För en utförlig redogörelse av finsk forskning om andra världskriget, se Kivimäki 2012, 9–46.

²¹ Keegan 2004, 27–36; Bourke 2006, 21–22.

på ett frågeformulär och bataljonens krigsdagböcker, utgörs huvudmaterialet av samtida observationer gjorda av honom själv. Pippings avhandling har fungerat som en synnerligen viktig kunskapskälla. Den har tillhandahållit rikligt med information om frontsoldaternas liv vid krigsfronten under kriget. Den föreliggande avhandlingen kommer dock att belysa frontsoldaternas vardag ur ett något annorlunda perspektiv. Dels fokuseras några enskilda soldater och deras personliga erfarenheter av att vara vid fronten. Dels ligger tyngdpunkten på kontakten mellan dessa soldater och deras familjer, en fråga som Pipping enbart kort vidrörde.

Under andra världskriget och under åren strax därefter utkom i USA flera militärsociologiska artiklar och undersökningar med olika perspektiv på soldater i krig. Frågeställningarna gällde ofta anpassningen till den militära miljön och återanpassningen till det civila samhället efter kriget. För detta arbete har texter av sociologerna Alfred Schütz (1945) och Willard Waller (1944) varit av särskilt intresse. Båda diskuterade frågan om det växande avståndet mellan soldaterna och deras familjer och vad denna klyfta skulle innebära för hemkomsten efter krigsslutet. Dessutom betonades kamratskapets eller primärgruppens betydelse för frontsoldaterna.

Den så kallade nya militärhistorien som uppkom under 1960- och 1970-talen riktade intresset mot det mänskliga perspektivet – mot den vanliga soldaten och hans erfarenheter av krig och strider. Den nya militärhistorien är ofta tvärvetenskaplig och historikern Joanna Bourke framhåller att undersökningar som kan hänföras till denna forskningsinriktning ofta har bedrivits inom discipliner såsom antropologi, sociologi, psykologi och litteraturvetenskap, och inte inom historievetenskapen.²²

Inom den nya militärhistorien studeras ofta ämnen som helt förbisetts i tidigare forskning om det militära. Fokus läggs bland annat på den vanliga soldaten, på den civila befolkningen, på relationen mellan det militära och det civila samhället. Dessutom har ett mikrohistoriskt perspektiv och genusperspektivet vunnit insteg inom den nya militärhistorien. Forskarna ställer andra typer av frågor till materialet och dessutom använder de andra typer av källor än den traditionella militärhistorien. Här är det inte de offentliga dokumenten som fokuseras, utan personligt material: brev, dagböcker, självbiografier, romaner, dikter, fotografier, postkort.²³ Den nya militärhistorien använder sig också av delvis andra metoder. Exempelvis har ett reflexivt förhållningssätt fått genomslagskraft.²⁴

Ett gott exempel på denna typ av ny militärhistoria är historikern Eric J. Leeds bok *No Man's Land. Combat and Identity in World War I* (1979/2009). Leeds kombinerade teorier från antropologin (särskilt begreppet liminalitet från Victor Turner), psykoanalytisk litteratur och sociologiska och filosofiska perspektiv på

²² Bourke 2006, 25–26. Se också Kivimäki 2011, 87–90.

²³ Bourke 2006, 38.

²⁴ Bourke 2006, 26, 37–38

han bland annat undersökte hur kriget förändrade de män som deltog i det. Joanna Bourke har i sina studier (1996/1999, 1999/2000) fokuserat på den vanliga soldaten och hans erfarenheter och attityder gentemot kriget, dödandet, kamratskapet. Hon har också valt att anlägga ett genusperspektiv bland annat genom att studera vad kriget innebar för maskuliniteten och för mannens kropp.

Under årens lopp har det i de anglosaxiska länderna publicerats stora mängder undersökningar som behandlar olika aspekter av soldaternas liv under de båda världskrigen och som kan ses som mer eller mindre representativa företrädare för en ny militärhistoria (Samuel Hynes 1997/1998, Stephen G. Fritz 1995, John Ellis 2009, Richard Holmes 1985/2004, Alexander Watson 2006, 2007, 2008/2009). Dessa studier bygger ofta på självbiografiskt material, brev och dagböcker och det är soldaternas erfarenheter av kriget som står i blickfånget. Gemensamt för dessa studier är att de nästan uteslutande behandlar krigsfronten och förhållandena där. Hemmafronten och soldaternas relationer till sina familjer nämns enbart i förbigående. Följaktligen ger dessa undersökningar en bild av ett krig där männen stred i isolation från allt annat. Dessa studier har dock varit av stort intresse, eftersom de innehåller mycket information om olika aspekter på förhållandena i fält och därför har de bistått mig i min strävan att nå kunskap om soldatens liv vid krigsfronten. De behandlar strider, livet i skyttegravarna, kamratskap, ledarskap, förhållningsätt till fienden, döden, hierarki, disciplin, religiositet och ideologi.

Under de senaste åren har ett antal samlingsverk, som kan hänföras till den nya militärhistorien publicerats i Finland. Antologin *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksen talvi- ja jatkosodasta* (2006) kan ses som en föregångare i finländsk kontext. Bokserien *Sodassa koettua 1–4* (2007–2009) belyser kriget ur flera synvinklar som inte tidigare fokuserats inom krigshistorien. I de två första volymerna behandlas olika aspekter av barnens och ungdomarnas liv under kriget. Den tredje delen innehåller artiklar om olika aspekter av vardagen på hemmafronten och i den sista delen behandlas krigets inverkan på kulturlivet, konsten och vetenskapen. Antologin *Ruma sota* (2008) innehåller artiklar om krigets mörkare sidor. Avsikten har varit att ta upp sådana ämnen som i hög grad tidigare har förtigits. Där behandlas bland annat grymheterna vid fronten, behandlingen av politiska fångar och sexuellt våld i krigets kontext.

År 2012 utkom antologin *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations* som innehåller artiklar av finska historiker och etnologer. Hittills har det på engelska endast funnits ett begränsat antal verk som behandlat Finland under andra världskriget. Boken är ägnad att fylla denna brist och fungera som ett översiktsverk om de finländska förhållandena. Kriget behandlas därför ur ett mycket brett perspektiv. Artiklarna ger en introduktion till den politiska och militära historien 1939–1945 och behandlar olika ideologiska, kulturella och sociala aspekter av kriget.

Historikern Ville Kivimäki har i flera artiklar (bland annat 2006, 2007) och i den nyligen utkomna doktorsavhandlingen *Battled Nerves. Finnish Soldiers' War Experience, Trauma, and Military Psychiatry, 1941–44* (2013) behandlat finländska soldaters krigserfarenheter och traumatiska upplevelser under fortsättningskriget. Kivimäkis avhandling är en kulturhistorisk studie av finska soldaters psykiska störningar som direkt orsakades av kriget. Han granskar bland annat hur armén och militärpsykologin förhöll sig till soldaternas psykiska störningar och den diagnostik och de vårdmetoder som var rådande inom krigspsykiatrin under den undersökta perioden. Krigets erfarenhetshistoria, kulturanthropologiska teorier och tvärvetenskaplig traumaforskning fungerar som en utgångspunkt för analysen.

Ville Kivimäkis huvudmaterial utgörs av sjukhusjournaler och vetenskapliga artiklar skrivna av militärpsykiatriker. Dessutom använder han hågkomstmaterial där veteraner berättar om sina erfarenheter under kriget. Dessa hågkomster samt dikter som skrevs av soldater under det pågående kriget utgör huvudmaterialet för det substanskapitel som varit av särskilt intresse för den aktuella avhandlingen. Där behandlas olika strategier och handlingsmönster bland soldaterna som hjälpte dem att överkomma traumatiska erfarenheter. Kivimäki betonar särskilt kamratskapet och den sociala sammanhållningens betydelse, men han utvidgar den traditionella synen på primärgruppens roll som tidigare var rådande inom militärsociologin genom att utgå från kulturanthropologiska teorier. Att som i mitt fall utgå från ett brevmaterial mellan soldater och närstående innebär att tyngdpunkten med nödvändighet flyttas från kamratskapet till familjens och brevkontaktens betydelser för möjligheterna att bemästra krigets påfrestningar.

Även om brev hittills använts relativt sparsamt inom finländsk krigsforskning, bör det noteras att erfarenheter av kriget både vid fronten och på hemmfronten har undersökts genom analyser av olika typer av hågkomstmaterial, vilket Ville Kivimäkis avhandling också utgör ett exempel på. Här vill jag också lyfta fram samlingsverket *Naisten aseet. Suomalaisena naisena talvi- ja jatkosodassa* (1993) där artiklarna baserades på ett frågelistmaterial om finska kvinnors vardagsliv och arbete under åren 1939–1944. Boken innehåller en synnerligen intressant artikel av sociologen Eeva Peltonen där hon diskuterar vad som särskilt utmärker kvinnors hågkomster från krigsåren. Artikeln har gjort mig uppmärksam på vissa viktiga skillnader mellan minnesmaterial och brev som kommit till i samtiden.

Kulturvetare om krig, soldater och extrema livssituationer

Inom ämnet etnologi har krig och det militära inte varit föremål för något stort intresse, men olika aspekter på soldatlivet i fredstid och i beredskap, pennialism, officerskulturen samt den nutida värnpliktssoldaten har dock studerats (Mats

Rehnberg 1967, Pekka Leimu 1985, Sören Jansson 1993 & 1996, Susanne Wollinger 2000). Alla dessa studier har varit relevanta och bidragit med viktig kunskap om olika aspekter av soldatlivet och den militära miljön.

Det kollektiva minnet och historien om andra världskriget i norsk kontext har undersökts av folkloristen Anne Eriksen (1995). Hon har studerat olika element som ingår i det kollektiva minnet av krigsåren och vilken betydelse denna historia och tradition fått för nationen och för norrmännen. I sin doktorsavhandling har folkloristen Sofie Strandén (2010) undersökt krigsveteraners, lottors och sjuksköterskors hågkomster och framställningar av kriget i Finland. Gemensamt för båda dessa studier är att det inte är kriget i sig, utan berättandet om kriget och minnet av det, som står i fokus.

En brevväxling från kriget 1808–1809 har studerats i en artikel av etnologen Anna-Maria Åström (2005b). Trots att krigsföringen i början av 1800-talet på många sätt skilde sig från krigsföringen 1939–1945, visar de brev mellan man och hustru som Åström analyserat, att brevsamtalet hade många gemensamma drag med dialogerna under fortsättningskriget. Individerna ställdes inför flera liknande problem bland annat till följd av mannens frånvaro, den påtagligt närvarande dödsrisken och den ständiga ovissheten.

Kriget i Kroatien 1991–1992 har behandlats av etnologen Maja Povrzanović (1997). Hon fokuserar identitetsformeringen bland stadsborna i Dubrovnik i våldets och krigets kontext. I artikeln lyfter Povrzanović fram människornas behov av att upprätthålla en känsla av normalitet och hålla fast vid vardagliga fredstida rutiner. Kulturanthropologen Ivana Maček (2000, 2009) har studerat hur den civila befolkningen med olika medel försökte upprätthålla normalitet under belägringen av Sarajevo i början av 1990-talet. Denna bemästrandestrategi kallade invånarna i staden för en ”imitation av livet”.²⁵

Även om krig inte är ett vanligt forskningsfält inom etnologin, har det bedrivits forskning om tillvarons och kulturens mörka och svåra sidor som har beröringspunkter med den aktuella undersökningen. Etnologen Margrit Wettsteins doktorsavhandling *Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer* (2009) tangerar den aktuella avhandlingens tema genom en fokusering på extrema livssituationer och de roller och betydelser det materiella kan få för människor som gått igenom traumatiska händelser. Wettstein visar att föremålen kunde fungera som viktiga överlevnadsobjekt och som verktyg i en bemästrandeprocess. I boken *Oväntad död – förväntad sorg* behandlar etnologen Britta Lundgren (2006) döden som brytpunkt och sörjandet som process utifrån drabbade personers berättelser.

Då soldatskapet studeras i dess krigstida form och kontext kan den föreliggande avhandlingen också ses som en etnologisk yrkesstudie. Inom etnologin har arbets- och yrkeslivet länge utgjort ett centralt studiefält. Under de senaste årtion-

²⁵ Maček 2009, 9.

dena har arbetslivet överlag främst studerats ur individcentrerade perspektiv där man särskilt intresserat sig för attityder, erfarenheter och känslor inför arbetet och yrket.²⁶ Sören Janssons ovan nämnda etnologiska undersökning av regementslivet under efterkrigstiden (1993) och stridsflygarna inom flygvapnet (1996) är yrkesstudier, som bidragit med relevant kunskap om soldaten och olika kulturella drag inom den militära sfären.

Etnologen Ella Johanssons (1994) studie av skogsarbetare under moderniseringsprocessen har bidragit med ett viktigt perspektiv på en manlig arbetsgemenskap. Det går att finna flera paralleller beträffande levnadsförhållandena mellan frontsoldater under andra världskriget och skogsarbetare i Sverige under perioden 1860–1940. Johanssons undersökning har samtidigt bidragit med ett kontrasterande perspektiv, eftersom skogsarbetarnas vardag och upplevelse av vardagen i många fall skiljde sig från de finska soldaternas förståelser så som de gav uttryck för dem i sina brevväxlingar.²⁷ Sjömännen är en annan yrkesgrupp vars liv har vissa gemensamma drag med soldaten. Det mest påfallande är frånvaron från hemmet och att det var fråga om en företrädesvis manlig arbetsgemenskap. Sjömannen och sjömansfamiljen har studerats i etnologiska studier (Ingrid Kaijser 1997, Hanna Hagmark-Cooper 2008), som bidragit med perspektiv på soldatens liv under krigsåren.

Frontsoldaterna var inte bara ute i kriget, utan de ingick också i den finska armén. Avhandlingen anknyter därför också till institutionernas etnologi. Institutioner såsom fängelser, mentalsjukhus och armén har flera gemensamma drag. Bland annat står de för ett legitimt socialt tvång, och reglerar och inskränker individens handlande på flera olika sätt. Individen isoleras från det övriga samhället och tvingas foga sig i den disciplinära och hierarkiska miljön där han utsätts för övervakning och social styrning.²⁸ Sociologen Erving Goffmans (1991, ursprungligen 1961) undersökning om totala institutioner har varit av stort intresse. Han fokuserade särskilt vad institutionen gör med individen och individens erfarenheter av den totala institutionen. Etnologen Lars-Eric Jönsson (1998) har studerat mötet och konfrontationen mellan patienten och den psykiatriska anstalten. Han fokuserar rumsliga dimensioner och gränser inom det slutna rummet, vilket bidragit med flera relevanta perspektiv på den aktuella tematiken samt inspirerat till tänkande kring avgränsade och slutna rum.

²⁶ Jansson 1997, 7–9.

²⁷ Knut Pippings doktorsavhandling *Kompaniet som samhälle* (1947) innehåller intressant nog också ett kapitel om skogsarbetare i Lappland. Han jämför i avhandlingens slutkapitel frontmännens och skogsarbetarnas förhållanden och förståelser av sitt liv. Pipping identifierade bland annat följande gemensamma drag: soldaterna och skogsarbetarna levde båda i en utpräglat maskulin miljö, de var sammanförda av ett yttre tvång och bodde i primitiva bostäder och var underställda ett visst mått av disciplin. (Pipping 1947, 221)

²⁸ För en utförligare diskussion om institutioner, se Jönsson, Persson & Sahlin 2011.

Familjeliv och krigsvardag

Den aktuella avhandlingen anknyter också till etnologisk familjeforskning. Folkloristen Hilikka Helsti har i två artiklar (2006, 2008) behandlat brevskrivandet som en form av familjestrategi. Hon utgår från den italienska mikrohistorikern Giovanni Levis begrepp då hon studerar hur brevskrivandet kunde fungera som en strategi inom familjen och den närmaste släkten, för att hålla ihop familjelivet på ett praktiskt och känslomässigt plan. Det handlade om samarbete och ett vertikalt beroende mellan familjemedlemmarna och om skapandet av samhörighet och ömsesidighet per brev.

Här studeras familjen under anormala och extrema förhållanden. Vad innebar krigstillståndet för familjen? Vilken betydelse hade hemmet och familjen för frontsoldaten? Hur kom man som familj genom kriget? Hittills har denna tematik inte rönt något stort intresse inom krigshistorisk forskning. Det är först under de allra senaste åren som familjen i krig börjat fokuseras i vetenskapliga studier. År 2009 publicerades sociologen Michael Ropers bok *The Secret Battle. Emotional Survival in the Great War*, där han studerar relationen mellan unga ogifta brittiska soldater och deras familjer. Ropers material består av ett åttiotal brevsamlingar och fyrtio självbiografier.²⁹ Undersökningen har varit av stort värde speciellt då han med utgångspunkt i Wilfred Bions teorier undersöker ömsesidigheten mellan söner och föräldrar och vilken betydelse denna kontakt fick för soldaterna i deras försök att bemästra kriget. Det stora antalet soldater och familjer gör det dock omöjligt att närmare få veta vilka dessa soldater var och hur de upplevde och bemästrade kriget på ett individuellt plan.³⁰

Boken *War Experience in Rural Germany 1914–1923* av historikern Benjamin Ziemann (2007) innehåller också kapitel där relationen mellan soldaterna och hustrun eller familjen hemma studeras. I likhet med Roper baseras denna undersökning på fältpostbrev och dagböcker. Ziemann visar bland annat att den regelbundna kontakten per brev minskade risken för främlingskap mellan familjemedlemmarna.

Vardagen och vardagslivet hör till etnologins främsta studieobjekt och också i den aktuella undersökningen står vardagen i fokus även om vardagslivet under kriget på många sätt fick en alternativ utformning. I avhandlingen analyseras vardagen som en särskild ”krigsvardag”, ett begrepp och tema som behandlats av den tyske historikern Peter Knoch (1989). Under varje krig utformas en krigsvardag som avviker från den fredstida vardagen. Men krigsvardagen utformas också på

²⁹ Detta stora antal skribenter förklarar åtminstone delvis varför Roper inte fördjupar sig i enskilda soldaters erfarenheter, utan rör sig i sin framställning på en allmänare nivå. Läsaren lär sig därför inte känna de soldater och familjer som omnämns i boken och vars brev citeras.

³⁰ Jfr. Douglas resonemang 2011, 18.

olika sätt under olika krig. Det 30-åriga kriget, första världskriget, andra världskriget och Vietnamkriget har alla sina egna versioner av krigsvardagen. Skillnaderna i krigsvardagens utformning uppkommer bland annat till följd av längden på konflikten, vapentechnologin och förutsättningarna för försörjningen av soldaterna och civilbefolkningen.³¹ Under riktigt korta konflikter hinner inte alternativa vardagliga strukturer uppkomma och därför övergår inte brytningstiden i någon krigsvardag. De olika avhandlingskapitlen belyser och konkretiserar olika aspekter av vardagslivets organisering under fortsättningskriget.

Material och källkritiska överväganden

Avhandlingens källmaterial utgörs av krigstida brev. Med krigstida brev eller krigsbrev avser jag brev som skrevs *av* och *till* soldater vid krigsfronten.³² Som underlag för analysen används fyra samlingar med brev skrivna under fortsättningskriget 1941–1944 mellan söner och föräldrar och mellan man och hustru. Samlingarna innehåller också ett mindre antal brev från vinterkriget och från Lapplandskriget³³, samt brev skrivna av personer som inte tillhörde familjen. Dessa brev används enbart som ett sekundärt material. Sammanlagt består samlingarna av ungefär 4 100 enheter, det vill säga brev och postkort.

I det följande presenteras och diskuteras avhandlingens källmaterial och hanteringen av materialet. Jag tar upp vissa källkritiska aspekter på brevet och brevskrivandet med relevans för den aktuella undersökningen. Dessutom tar jag i korthet upp vissa särdrag som gäller krigstida brev och som bör beaktas i undersökningen.

Brevsamlingarna: urval och avgränsning

I min undersökning har jag valt att enbart utgå från det föreliggande krigstida brevmaterialet. Utgångspunkten vid valet av avhandlingsämne var att jag ville arbeta med brev och i första hand med krigstida brev. Jag är intresserad av att studera brevformen som källmaterial inom etnologin, men framför allt fascineras jag av ett material som kommit till under den tidsperiod jag undersöker. Det har att göra med min önskan att komma så nära personliga upplevelser och erfarenheter av kriget och krigsvardagen som möjligt. Breven har skrivits strax efter eller under de närmaste dagarna sedan det i breven beskrivna ägt rum. Innehållet är då sannolikt

³¹ Knoch 1989, 239.

³² Ordet frontbrev används också om brev skrivna under åren 1939–1945. Eftersom jag studerar brev både till och från fronten, föredrar jag att använda begreppen krigstida brev eller krigsbrev. Ordet frontbrev för i mitt tycke tankarna främst till brev från fronten.

³³ Lapplandskriget, se nedan i bakgrundskapitlet "Finland i krig".

mera nyanserat än ett hågkomstmaterial där minnena genomgått olika grader av förenhetligande, generaliserande och glömska.³⁴

Också pragmatiska frågor påverkade mitt beslut. Brevmaterialet är i sig redan så omfattande, att en komplettering med andra typer av källor hade gjort arbetet övermäktigt. Jag kunde exempelvis ha valt att studera de aktuella truppförbandens krigsdagböcker eller delar av dem.³⁵ Då kunde jag ha jämfört brevens innehåll med vad som ”verkligt” försiggick vid skribentens frontavsnitt.³⁶ Eventuellt hade jag också kunnat komplettera brevmaterialet med hågkomster från krigsåren. Utifrån avhandlingens syfte hade detta dock varit oändamålsenligt. Syftet har inte varit att bedöma om brevskrivarnas skildringar stämmer, utan att analysera hur och varför de valt att gestalta och ge uttryck för sina erfarenheter, känslor och tolkningar i dialogen med brevets mottagare.

Materialinsamlingen började med en kartläggning av de samlingar med brev från krigsåren som bevaras på Handskriftssamlingarna vid Åbo Akademis bibliotek. Arkivet hade upprop i tidningar på 1960- och 1970-talet för att få in krigstida brev. Merparten av dessa samlingar är tills vidare oordnade och de bevaras därför på samma plats i arkivet.³⁷ Vid genomgången stod det klart att en stor del av samlingarna är rätt så begränsade till sin omfattning.³⁸ Valprocessen underlättades därför av att det i praktiken inte fanns så många samlingar att välja mellan. Det första kriteriet för urvalet var nämligen att samlingen skulle vara tät och täcka åtminstone största delen av fortsättningskriget. Detta för att få en möjlighet att

³⁴ Sociologen Eeva Peltonen framhåller utifrån sin analys av kvinnors hågkomster av livet på hemmafrenten, att privata minnen ofta tycks blandas med kollektiva minnen, vilket leder till generaliserande skildringar. Hon framhåller dessutom att informanternas beskrivningar av bombardemang och andra traumatiska upplevelser ofta präglas av saklighet och neutralitet och att de därför blir ”tunna”. Detta förklaras bland annat av att det kan vara svårt att sätta ord på det kaotiska och att det blir nödvändigt att nedtona och förneka de traumatiska erfarenheterna för att lugna sig själv, vilket kan ses som en bemästrandestrategi. (Peltonen 1993, 28–29) Se också Raninen-Siiskonen 1999, 41; Svensson 2011, 24.

³⁵ Krigsdagböckerna finns att tillgå i Nationalarkivets digitalarkiv (digi.narc.fi).

³⁶ Detta skulle i och för sig kunna vara en möjlig forskningsuppgift. Inom etnologin är det vanligt att kombinera olika typer av källor och att också ställa dem mot varandra. (Ehn & Löfgren 2004, 150–151; Lennartsson 2010, 65; Svensson 2012, 17–19) Jag upplever dock att det föreliggande materialet är så innehållsrikt att det ger ett tillräckligt underlag för analysen. Krigsdagböckerna, som är officiella handlingar, saknar dessutom mycket sådan information som fått utrymme i brevväxlingar.

³⁷ Tre av samlingarna (Enroth, Sax, Segerstråle) donerades till arkivet som resultat av dessa upprop under 1960- och 1970-talen av skribenterna själva eller deras familjer. Den björkmanska samlingen donerades i början av 1990-talet. Det var den enda samlingen som var färdigt sorterad då den mottogs av arkivet. Paret Björkmans döttrar hade läst och ordnat breven.

³⁸ Flera av samlingarna förvaras i tunna pärmar och består endast av ett litet antal brev. Detta kan exempelvis förklaras av att frontmannen stupat i ett tidigt skede av kriget. En del samlingar innehåller också enbart breven från fronten.

studera olika sociala och kulturella processer som människor genomlever under ett krig.

Ett annat urvalskriterium var att samlingarna skulle innehålla brev både till och från krigsfronten – att dialogens båda parter skulle kunna studeras. På denna punkt är de valda samlingarna närapå kompletta, vilket gör det möjligt att studera krigsvardagen på båda fronterna. Tyngdpunkten i framställningen kommer dock att ligga vid krigsfronten, vilket främst motiveras av mitt eget intresse för tematiken.

Materialet är dessutom utvalt i syfte att kunna spåra variationer mellan skribenterna och i fråga om denna aspekt hade jag tur. Arkivet råkade nämligen innehålla ett lämpligt antal samlingar där de brevskrivande männen placerade sig på olika nivåer på den militära rangskalan. De fungerade dessutom inom olika vapenslag, var förlagda till olika truppförband vid olika frontavsnitt och hade olika uppgifter inom respektive enhet. En av skribenterna var yrkesmilitär medan de andra var reservister. De utvalda skribenterna är också i något olika ålder, kommer från olika orter och företräder olika civilstånd. Det skribenterna har gemensamt är att de alla är svenskspråkiga, vilket innebär att avhandlingen utgör ett bidrag till kännedom om den svenskspråkiga befolkningens erfarenheter av kriget.

En viss slagsida råder emellertid genom att tyngdpunkten bland skribenterna ligger på de mellersta och övre samhällsskikten. Vid arbetet med brevmaterial är detta ett vanligt problem. Arkiven innehåller till största delen brev skrivna av människor som företrädde de högre sociala skikten. I fråga om brev från andra världskriget, är situationen något bättre. Eftersom hela befolkningen var involverad i brevskrivandet mellan de båda fronterna, har brev från alla samhällsgrupper funnit sin väg till arkiven. Även om mitt material har en tonvikt på de högre samhällsskikten, ger det dock en viss variation också i socialt avseende.³⁹

I avhandlingen granskas både genus- och generationsaspekten när det gäller dialogen. I två av samlingarna försiggick brevväxlingen mellan man och hustru och i två mellan söner och deras föräldrar och syskon. Då jag påbörjade arbetet hade jag visserligen inte reflekterat över möjligheten att studera brevväxlingar mellan dessa två olika familjeformer. I avhandlingen *pro gradu* (1999) hade jag undersökt brevväxlingen mellan det gifta paret Rakel och Sven Björkman och jag hade tänkt fortsätta på samma linje och utöka materialet med några brevväxlingar mellan andra gifta par. Jag beslöt dock att ändra inriktning och valde ut materialet enligt det nya kriteriet. De två olika typerna av dialogiska relationer ger ett bredare och mångsidigare perspektiv på brevskrivandet i sig och på brevkontaktens betydelser under krigsåren.

Hela källmaterialet är utgivet vilket betyder att jag arbetat med brevoriginal. Dessutom arbetar jag med samlingarna i sin helhet och inte enbart med

³⁹ Se del II, ”Ett krig, fem soldater”, för en mera detaljerad presentation av skribenterna.

ett urval, vilket är vanligt ifall man utgår från publicerade brev. För att spara de ömtåliga originalen och för att underlätta hanteringen av materialet kopierade jag brevsamlingarna i sin helhet. Att jag använt kopior har inneburit en möjlighet att göra anteckningar och markeringar på brevkopiorna, vilket underlättat arbetet betydligt. Dessutom har jag haft tillgång till breven alltid då jag velat kontrollera uppgifter eller göra en djupare läsning kring ett visst tema eller en viss period under kriget.⁴⁰ Eftersom materialet är så stort har jag också skrivit rent valda utdrag ur breven. Dessa har utvalts med utgångspunkt i avhandlingens frågeställningar och är tematiskt relevanta.⁴¹

Alla utom en av samlingarna var osorterade och breven låg i arkivlådor i buntar i sina kuvert då jag började arbetet. Jag kom överens om att jag skulle ordna samlingarna på arkivet. Sorterandet av samlingarna var tidskrävande, men arbetet var synnerligen värdefullt med tanke på det fortsatta arbetet med materialet. På arkivet bevaras kuverten i vanliga fall i en egen låda åtskilda från breven. Jag framhöll dock att det i de krigstida brevens fall vore nödvändigt att bevara varje kuvert tillsammans med brevet.⁴² Kuverten innehåller nämligen information som har betydelse för tolkningen av enskilda brev. På basis av kuverten går det att få information om skribenten, exempelvis soldatens militärgrad och i vilket truppförband han fungerade. Som adress angavs nämligen ett täcknummer för respektive förband.⁴³ Om det plötsligt anges ett annat täcknummer på ett kuvert vet man att soldaten flyttat till en annan enhet. Genom kuverten får man också veta om ett brev öppnats av censuren, vilket är en synnerligen viktig uppgift. I detta fall slöts det öppnade brevet kuvert med en limremsa där det stod ”Tarkastettu Granskat”.

⁴⁰ Det blev också nödvändigt att numrera breven. Dateringen är inte alltid korrekt och det förelåg därför en stor risk att breven skulle råka i fel ordning då jag tillfälligt tog ut brev ur en samling för att göra en djupare närläsning. Eftersom jag hade kopierat breven gick det bra att i övre vänstra hörnet skriva numret på brevet. Jag numrerade skribenternas brev skilt och angav förnamnets första bokstav före numret. För att underlätta hanteringen av materialet blev det också nödvändigt att göra upp vissa nycklar till det. I ett häfte samlande jag soldatslang, militära uttryck och tidstypiska ord. Detta var till stor hjälp då jag skrev kapitlet ”Krigets språk”. Jag gjorde också ”kalendrar” för de fem männen vid fronten, där jag månadsvis fyllde i olika händelser. Detta för att få en helhetsbild av vad de var med om (vart de förflyttades, när de blev befordrade osv.) och för att det skulle vara enklare att hitta särskilda uppgifter ur brevväxlingarna.

⁴¹ Varje skribent fick ett eget dokument där jag skrev in utdragen. Jag försåg de flesta utdragen med stickord som skulle underlätta sökningarna. Det var inte motiverat att skriva ut alla brev i sin helhet. Dels skulle det ha varit ett för stort arbete. Dessutom kunde innehållet i flera brev vara så pass likartat att flera renskrivna partier inte nödvändigtvis hade medfört något nytt. De renskrivna citaten uppgår till ungefär 460 sidor.

⁴² Jag diskuterade det praktiska tillvägagångssättet med personalen på arkivet och vi kom överens om att jag skulle ta ut breven ur kuverten, veckla ut brevarket och spara kuvertet runt arket genom att sprätta upp kuvertet. Mellan kuvertet och brevarket placerade jag ett papper som skydd för att kuvertet inte skulle fastna vid brevarket där limmet finns i fliken.

⁴³ Truppförbandens täcknummer har publicerats i Kopsa 1991, men finns idag också att tillgå på Arkivverkets sidor, se www.arkisto.fi/uploads/Aineistot/kopsa%5B1%5D.pdf.

Om ett brev är bristfälligt daterat kan kuvertet dessutom bidra med behövlig information i fall att poststämpeln går att tyda.⁴⁴

Kompletterande material och etiska frågor

Eftersom jag arbetar med ett historiskt material, som dessutom härrör sig från ett undantagstillstånd, har jag självfallet inte några egna erfarenheter av det jag studerar och står därför i ett utanförskap till det jag undersöker. Jag har heller inte gjort värnplikten och det har därför varit nödvändigt att bedriva omfattande litteraturstudier för att få behövlig kunskap om militären, soldatskapet och livet i fält.⁴⁵

För att nå förståelse av brevens innehåll gäller det att tolka dem gentemot det sammanhang där de kom till.⁴⁶ Därför är det viktigt att vara väl förtrogen med det privata och det allmänna historiska ramverket – kontexten – kring brevskrivarna och brevväxlingarna. Kontextinformationen inbegriper bland annat biografiska uppgifter, information om skribenternas levnadsvillkor och livsform samt uppgifter om deras sociala nätverk. Denna typ av information kan finnas i breven, men mängden av den varierar från brevsamling till brevsamling.⁴⁷ I avsikt att få en inblick i vissa sådana bakomliggande förhållanden, som inte framkommer ur breven, har jag använt matriklar, biografiska handböcker och människens militärstamkort. Dessutom intervjuade jag skribenterna själva eller deras nära släktingar.⁴⁸ Genom intervjuerna önskade jag få kunskap om brevskrivarna och brevväxlingarna, men jag har i analysen inte velat ty mig till intervjuerna, eftersom ett av mina syften är att diskutera användningen av krigstida brev som källmaterial. I framställningen nedan förekommer därför endast ett fåtal hänvisningar till intervjumaterialet.

Det viktigaste syftet med intervjuerna var att träffa och knyta en kontakt till de berörda. Under arbetets gång har jag fortsatt hålla kontakt med informan-

⁴⁴ För att få hjälp att placera odaterade brev skaffade jag almanackor från åren 1941–1944. Dessutom fungerade brevpapperets utseende och adressen (truppförbandets täcknummer och soldatens militärgrad) på kuvertet som viktiga ledtrådar vid placeringen av odaterade brev.

⁴⁵ För att överhuvudtaget kunna läsa vissa böcker om fortsättningskriget har det varit nödvändigt att erhålla grundläggande kunskaper om den militära organisationen och militärgraderna. Dessutom har jag varit tvungen att sätta mig in i hur man inom militären använder olika förkortningar på exempelvis truppförband. Många av böckerna använder nämligen förkortningar i texten och de blir omöjliga att förstå om man inte är insatt i systemet.

⁴⁶ Svensson 1999, 94; Keravuori 2011, 187.

⁴⁷ Götz, Löffler & Speckle 1993, 175–176.

⁴⁸ Den 29.3.1998 intervjuade jag Sven och Rakel Björkmans dotter Kristina Langenskiöld hemma hos henne i Esbo (L 1329). I juni 2002 intervjuade jag Curt Enroths systerson Lars Illman i hans hem i Kuggom (L 1505). I augusti 2002 intervjuade jag Nils och Göran Sax då de några dagar vistades på Norrvalla Rehab Center i Vörå (L 1509, L 1510). Den 8.12.2004 gjorde jag en intervju med Ulf Segerstråles yngsta syster Christine-Louise Gestrin i hennes hem i Grankulla (L 1687). Informanterna fick läsa igenom intervju-utskriften för att vid behov kunna korrigera eller komplettera dem.

terna per telefon, brev eller e-post. Jag har låtit dem läsa samtliga manuskript till de artiklar jag skrivit under åren. Jag har varit öppen för förslag på förändringar eller strykningar av någon detalj, men ingen gång har informanterna kommit med kritik eller med önskemål om att något borde ändras i texterna. Enbart faktafel har korrigerats. Efter att artiklarna publicerats har jag skickat dem de färdiga versionerna i original eller som kopior. Alla har också fått ta del av avhandlingsmanuskriptet utifrån samma principer som gällt i fråga om artiklarna.

Att hålla kontakt med informanterna har varit viktigt ur etisk synvinkel. Jag arbetar med ett mycket personligt material, vars tillkomst ligger förhållandevis nära i tiden. Brevsamlingarna har donerats till arkivet för att de ska bevaras för eftervärlden och för att de ska stå till vetenskapens förfogande.⁴⁹ Men breven har ursprungligen inte skrivits med tanke på att jag eller någon annan utomstående skulle läsa dem. De har heller inte kommit till för att användas i forskningssyfte. Som forskare har jag därför ett stort ansvar att bära då jag ”fältarbetar” i arkivet. Det är jag som möter texterna i breven, det är jag som väljer ut och analyserar teman och detaljer, det är jag som bygger upp en berättelse utifrån de frågeställningar jag formulerat. Som forskare står jag därför i en maktposition i relation till materialet och de människor jag studerar.⁵⁰

Vidare kan den teoretiska analysen av brevens innehåll leda till att forskaren ställs inför etiska problem. Etnologen Billy Ehn tar upp dilemmat med att förena respekt för de människor som studeras med det vetenskapliga uppdraget att kritiskt granska deras upplevelser, känslor, tankar och handlingar. Eftersom etnologerna i många fall utgår från ett personligt källmaterial, kommer de ofta mycket nära de människor de studerar och drar sig för att dra fram eventuella obehagligheter i ljuset.⁵¹ Jag har tidvis under arbetets gång känt en viss ångest och rädsla, för att eventuellt lyfta fram eller tolka något, så att brevskrivarnas intimitetsskydd skulle vara hotat eller att deras barn och barnbarn skulle känna sig illa berörda. Kanske denna känsla av att vilja beskydda skribenterna emellanåt varit överdriven. Breven innehåller inga ”skandaler” eller annat som inte skulle tåla dagsljus.

Historikern Maarit Leskelä-Kärki menar genom filosofen Adriana Cavarero att forskaren drivs av en vilja och önskan att få berätta om brevskrivarnas liv.⁵² Jag instämmer i detta och upplever att jag i någon mån lärt känna brevskrivarna så som de framställde sig i sina brev under krigsåren. Jag vill förmedla och dela med mig av den värld och de människor jag fått möta i breven och detta vill jag göra med största hänsyn, känsla och respekt. Det betyder inte att ett kritiskt perspektiv

⁴⁹ Se följebreven i samlingarna Enroth (skrivet av Curt Enroth, odaterat) och Sax (skrivet av Arne Sax, daterat den 12.2.1966). De fyra brevsamlingarna har inte belagts med några restriktioner rörande användningen.

⁵⁰ Leskelä-Kärki 2011, 264–267; Lahtinen, Leskelä-Kärki, Vainio-Korhonen & Vehkalahti 2011, 23–24.

⁵¹ Ehn 1996, 167–168, 174.

⁵² Leskelä-Kärki 2011, 266. Se också Olausson 2011, 206–207.

skulle saknas. Distans nås genom den pågående dialogen som forskaren för mellan källmaterialet, tidigare forskning och den teoretiska litteraturen.

Alla brevskrivare uppträder i avhandlingen med sitt eget namn.⁵³ Det vanliga inom etnologisk nutidsforskning är att informanterna anonymiseras genom bruket av pseudonymer. Breven från fortsättningskriget är förhållandevis sentida och därför hade det eventuellt varit motiverat att anonymisera skribenterna. Sannolikheten är nämligen ganska stor att någon läsare känner till skribenterna eller deras familj och släkt. I samband med att jag kontaktade skribenterna eller deras nära släktingar för att be om samtycke till att brevsamlingen skulle användas som material i den aktuella avhandlingen, frågade jag hur de ställde sig till att de själva eller deras nära anhöriga skulle namnges i avhandlingen. Alla önskade att brevskrivarna skulle få stå med sitt riktiga namn – att de förtjänade att framträda som sig själva. Historikern Peter Olausson, som diskuterar frågan om forskarens rätt att arbeta med andra människors brevmaterial, anser att forskaren har en skyldighet att särskilt lyfta fram de människor han möter i brev eller andra dokument. Forskaren ska ge dem berättelser om vad de varit med om för att på så sätt fortsätta samtalet om vad det innebär att vara människa under den tid de levde.⁵⁴

Även om jag studerar brev skrivna av ett antal namngivna personer, bör det framhållas att arbetet inte utgör en regelrätt personhistorisk eller biografisk undersökning. I princip kunde varje utvald brevsamling ersättas med en annan motsvarande samling.⁵⁵ Detta i kontrast till undersökningar där forskaren varit intresserad av en bestämd historisk person, vars liv han sedan studerat med hjälp av brev och andra typer av personliga dokument. I det aktuella arbetet är det dessutom bara en kort period i brevskrivarnas liv som studeras, vilket också gör att avhandlingen inte automatiskt kan betraktas som en biografi i traditionell mening.⁵⁶

⁵³ En anonymisering av brevmaterialet är i praktiken svårt eftersom arkivet vid Åbo Akademi bibliotek inte har något system som skulle möjliggöra källhänvisningar av anonymiserade brevsamlingar. Det skulle således vara svårt att hänvisa till enskilda brev och att uppge brevsamlingarna i källförteckningen om skribenterna inte uppträdde med sitt riktiga namn. Kansanperinteen arkisto (folkminnesarkivet) vid Tammerfors universitet samlade under 1970- och 1980-talen in krigstida brev. Dessa fick ett eget nummer på samma sätt som exempelvis frågelist svar och intervjuer vid traditionsvetenskapliga arkiv. Detta nummer kan användas som hänvisning, vilket gör att brevskrivarna kan förbli anonyma.

⁵⁴ Olausson 2011, 206–207.

⁵⁵ För en utförligare diskussion kring denna problematik, se det avslutande kapitlet ”Krigets brev” i del III.

⁵⁶ Visserligen går det att i likhet med historikern Christina Douglas uppfatta forskningen som biografisk även om man inte studerar brevskrivarnas hela liv. Hon talar om ”parbiografier” i sin studie där enbart en kort period i de två brevskrivande kärleksparens liv studeras. (Douglas 2011, 20)

Personliga brev – krigstida brev

Brevet har en mycket lång historia och hör till de tidigaste formerna av skriftlig verksamhet.⁵⁷ Brevskrivandet var länge en överklassföreteelse, men i och med den ökade folkbildningen och postväsendets utveckling under 1800-talet blev brevskrivandet småningom ett uttrycksmedel också för bredare samhällslager.⁵⁸ Ett ökat kommunikationsbehov uppstod i och med att emigrationen, industrialiseringen och urbaniseringen tog fart och närstående människor därför i större utsträckning än tidigare levde på olika håll.⁵⁹ Redan före sekelskiftet 1900 hade brevskrivandet börjat få konkurrens av telefonen. Antalet telefoner var emellertid ännu relativt litet i Finland då vinterkriget bröt ut 1939 och därför var brevskrivandet för många fortfarande en viktig kommunikationsform i vardagen.⁶⁰ Under krigsåren intensifierades brevskrivandet markant, eftersom brevet i praktiken var det enda sättet för privatpersoner att hålla kontakt mellan fronten och hemmafronten. I alla de krigförande länderna skrevs under åren 1939–1945 exceptionellt mycket brev och därför kan denna period ses som brevskrivandets sista guldålder.⁶¹

Brev är kulturens särskilda teknologi som möjliggör samtal och kommunikation mellan människor då de befinner sig rumsligt åtskilda.⁶² Brev är skrivna, meningsbärande texter, men också föremål, som passerar från avsändare till mottagare med hjälp av någon form av postföringssystem.⁶³ Brevformen styrs i varierande grad av konventioner som bland annat gäller dateringen, tilltalet och hälsnings- och avskedsfraserna.⁶⁴ I breven finns därför ett i viss mån formbundet samtal bevarat. Det bör dock betonas att detta samtal inte automatiskt är tillgängligt för en framtida läsare i den form som skribenten och mottagaren ömsesidigt skapade den. Man kan betrakta historieskrivningen som en process där historiska fragment och dokument förändras och får ny innebörd i mötet med den som tolkar dem.⁶⁵

Brevskrivandet kan uppfattas som ett substitut för det muntliga samtalet då de som samtalar inte befinner sig på samma plats.⁶⁶ Ett tecken på detta är att språ-

⁵⁷ Helgeson & Nordenstam 2003, 7. Se Löwendahl 2007, 38–65 och Dahlbäck 1994, 15–24 för utförliga redogörelser av brevet och brevskrivandets historia.

⁵⁸ Dahlbäck 1994, 16–24; Liljewall 2007, 181–185. I och med folkskolväsendet (folkskolan i Finland grundades 1866) ökade skrivkunnigheten bland folket. På 1880-talet var ungefär 85 % av befolkningen läskunnig, men endast 12,6 % skrivkunnig, år 1900 var antalet skrivkunniga redan drygt 40 %. År 1940 var 8 % av befolkningen (över 15 år) ännu inte skrivkunnig. På 1950-talet var i princip hela befolkningen skrivkunnig. (Leino-Kaukiainen 2011, 192–193)

⁵⁹ Liljewall 2007, 9, 181–185; Leino-Kaukiainen 2011, 198–199.

⁶⁰ Immonen 2002, 66–73; Kemppainen 2006a, 83. Se också Liljewall 2007, 21.

⁶¹ Hartley 1999, 183.

⁶² Hannerz 1990, 7–8.

⁶³ Decker 1998, 22–23; Porter 1986, 1–2.

⁶⁴ Stanley 2004, 217.

⁶⁵ Bachtin 1997, 270–272; Leskelä-Kärki 2011, 266.

⁶⁶ Bossis 1986, 63.

ket och sättet att uttrycka sig i breven ofta imiterar det lediga och oplanerade vardagssamtalet.⁶⁷ Men det är viktigt att betona skillnaderna. För det första får brevskrivaren aldrig omedelbart respons på vad han uttryckt, vilket sätter sin prägel på samtalet. Å andra sidan har skribenterna alltid ordet i tur och ordning, vilket gör att de inte kan bli avbrutna och att de får gott om tid till eftertanke och djupare reflektion. Vidare kan samtalsparterna i ett brevsamtal inte avläsa varandras gester, kroppsspråk eller ansiktsuttryck och inte heller höra olika nyanser i röst, ton och rytm, vilket gör att det krävs en särskild tydlighet i skrift.⁶⁸ Kommunikation per brev skapar därför ett behov av delvis alternativa uttrycksformer för samtalet.

I likhet med självbiografier och dagböcker är brev ett biografiskt material. De innehåller alla ett självbiografiskt berättande där självbilder på olika sätt sammanflätas med ett identitetsbygge hos skribenten.⁶⁹ Till skillnad från självbiografien saknar brevväxlingen dock en sluten form. Skribenterna skriver om vad som upptar dem för stunden utan att ha kännedom om helheten och utan att veta vad de uttryckta känslorna, tankarna och erfarenheterna kommer att leda till.⁷⁰ Självbiografien innehåller en enhetlig och sammanfattande skildring av författarens förflutna, och också en bedömning av det egna livet, medan en brevsamling innehåller en pågående definiering och bedömning av hur förhållandena är ”nu” – det vill säga i det ögonblick då brevet skrivs. Breven är heller inte riktade till en okänd läsekrets, vilket vanligen är fallet med självbiografien.⁷¹ I varje brevväxling kommunicerar avsändaren med en eller flera bestämda mottagare, vilket får konsekvenser för innehållet.

Breven kan i vissa fall betraktas som en form av dagboksaktigt skrivande då de skrivs närapå dagligen och utan att invänta svar mellan breven.⁷² Denna typ av skrivande förekommer också i det aktuella materialet.⁷³ Breven bildar då ofta innehållsmässigt en slags följetong där någon särskild händelse eller någon erfarenhet diskuteras i flera brev efter varandra. Skribenten kan dessutom ännu återkomma till ämnet senare, efter en paus, då han/hon fått svar i form av frågor eller kommentarer av sin adressat.

Brevformen har en i hög grad fragmentarisk karaktär.⁷⁴ Ett typiskt brev innehåller flera, både korta och långa avsnitt kring olika teman. Också i brev där skribenten mera utförligt berättar om ett särskilt ämne, rymmer brevet vanligtvis

⁶⁷ Dahlbäck 2003, 151–152. Se mera om detta i kapitlet ”Krigets språk” i del III.

⁶⁸ Simmel 1950, 353–354; Liljewall 2007, 18; Maybin 2000, 168–169.

⁶⁹ Liljewall 2007, 11–12.

⁷⁰ Dahlbäck 1994, 290.

⁷¹ Djupedal 1989, 54–56; Dahlbäck 1994, 281.

⁷² Showalter 1986, 116; Gerber 2006a, 171.

⁷³ Se Curt Enroth till sin hustru Martha 31.7.1943, 4.8.1943 där han liknar brevskrivandet vid att hålla dagbok.

⁷⁴ Dahlbäck 2003, 161. Brevmaterialets fragmentariska karaktär förstärks i det fall att en brevsamling inte är komplett (att brev kommit bort eller medvetet sällats).

också andra avsnitt, som inte har något med huvudtematiken att göra. Att breven är fragmentariska och detaljrika får konsekvenser för analysen och hanteringen av materialet. Det är ett tidskrävande material att bearbeta, eftersom breven inte följer någon tydlig innehållsmässig struktur.⁷⁵

Man brukar ofta tala om att brev är ett autentiskt material. Litteraturvetaren Tilda Maria Forselius kritiserar synen på att brevinnehållet skulle ha en omedelbar referens till en historisk verklighet och till den brevskrivande personens inre, vilket jag instämmer i.⁷⁶ Jag uppfattar emellertid att breven är ett autentiskt material i den meningen att det innehåller ett samtal som i verkligheten har förts.⁷⁷ Brevet är med andra ord en kvarleva från den tid då det kommit till.

Att samtalet är autentiskt betyder dock inte att breven skulle berätta ”hur det verkligen var”. Under skrivprocessen skapar, strukturerar och omformar skribenten i dialog med sin mottagare sina upplevelser och erfarenheter då han verbaliserar dem i skrift. Därför har brevet en påtagligt performativ aspekt. Som performativ källa berättar brevet inte bara om sociala handlingar som gjorts, utan de är handlingar som dock är sammankopplade med de handlingar som skildras i breven.⁷⁸ Eftersom brevets förhållande till verkligheten i hög grad är representativ och performativ, ger brevmaterialet inte en direkt eller automatisk tillgång till ”verkligheten” under kriget.

Även om breven inte innehåller en ”sanning” om ”hur det verkligen var”, betyder det inte att innehållet i breven helt skulle sakna en verklighetsförankring. Jag ansluter mig således inte till en syn på brevet som enbart text. Ett dylikt starkt konstruktivistiskt perspektiv känns inte ändamålsenligt inom etnologin. Etnologen intresserar sig nämligen också för kontexten – den sociala, kulturella och materiella verklighet – som är förknippad med de fenomen vi valt att undersöka.⁷⁹ Det blir därför motiverat att hålla sig till en svagare variant av konstruktivism. I detta fall uppfattas texten i brevet vara kopplad till den empiriska världen – till praktiker, handlingar, tankemönster och erfarenheter i människornas vardagsliv, även om de inte framställs i en oförvanskad form.⁸⁰

⁷⁵ Brevmaterialet har till skillnad från ett intervju- eller frågelistmaterial inte haft en strukturerande stomme i form av frågor som bas. Ibland underlättar själva tematiken möjligheten att finna särskilda uppgifter i breven. Exempelvis ämnen som har att göra med julen, förekommer främst i brev skrivna mellan oktober och december.

⁷⁶ Forselius 2005.

⁷⁷ Detta också som en kontrast till samtalet som förs mellan intervjuaren (etnologen) och informanten under en intervju. Då kommer samtalet till under forskningsprocessen och i vetenskapligt syfte.

⁷⁸ Stanley 2004, 201–235, Liljewall 2007, 14–16; Forselius 2005. Jfr. också Bakhtin 2002b, 119–120. Enligt Bakhtin är ett yttrande aldrig bara en reflektion av något som redan existerar utanför yttrandet och som skulle vara något givet och slutgiltigt. I stället skapar yttrandet alltid något nytt som inte existerade tidigare.

⁷⁹ Åström 2005a, 25; Hallberg 2001, 215–218; Svensson 2012, 19.

⁸⁰ Hallberg 2001, 215–216; Åström 2005a, 39–41.

Personliga brev är inte en enhetlig källgrupp om man ser på denna materialtyp ur källkritisk synvinkel. De krigstida breven från åren 1939–1945 kan ses som en egen grupp. De kom till under en tidsligt avgränsad period: brevväxlingarna påbörjades då männen kom ut till fronten och avslutades abrupt då de hemförlovades. Många skribenter var under kriget involverade i täta brevväxlingar. Då man beaktar att breven skrevs under en ungefär tre och ett halvt år lång period, innehåller arkiven idag nästan häpnadsväckande stora samlingar från krigsåren. De stora samlingarna som kommit till under en relativt sett kort period får konsekvenser för innehållet i breven. Det är befogat att anta att innehållet i en brevsamling på exempelvis tusen brev som kommit till under tre år skiljer sig från en lika stor samling som kommit till under trettio år. Det går alltså inte att utan vidare tillämpa en enhetlig källkritik på alla personliga brev. Vid arbetet med brev finns det därför flera frågor forskaren bör ta ställning till och redogöra för:

- Vem skriver till vem? När? Var? Varför? Forskaren bör med andra ord känna till det sammanhang där breven kom till.
- Hur omfattande är brevsamlingen? Är både avsändarens och mottagarens brev bevarade?
- Är brevsamlingen komplett? Är samlingen eventuellt medvetet sållad?
- Hur ofta skrev skribenterna till varandra?
- Brevens längd. Regelmässighet och variationer i längden.
- Dateringen. Finns det brister i dateringen? Hurdana?
- Handstil, språk och stil.
- Brevens tematik.
- Kan breven anses vara privata? Fanns det en risk att andra skulle läsa dem?
- Vem har sparat breven och varför? Hur har de kommit till ett arkiv?

Till skillnad från fredstida brev, var de krigstida breven underställda censur, vilket i varierande grad påverkade innehållet. För att kunna ta ställning till postcensurens eventuella inverkan måste man känna till hur censuren fungerade och vilka regler som gällde. Forskaren bör därför inhämta kunskap om censurverksamheten och ta ställning till följande frågor:

- Finns det brev där ord eller längre partier har strukits eller klippts bort? Är det möjligt att något brev helt och hållet har beslagtogs av censurmyndigheterna?
- Kommenterar skribenterna censuren i sina brev? Hur förhöll skribenterna sig till censuren?
- På vilka sätt inverkarde censuren på innehållet i breven? Kan man sluta sig till något om hur mycket skribenterna brydde sig om att följa censurens regler?
- Förhållandet mellan postcensur och eventuell självcensur.

Forskaren bör också ha kännedom om hur fältposten fungerade, eftersom denna utgjorde ramen för kommunikationen per brev under krigsåren. Både fältposten och postcensuren utgjorde delar i de möjlighetsvillkor som var rådande under krigsåren.⁸¹

Diskussionen om användningen av krigstida brev som källmaterial har hittills varit sparsam inom finländsk forskning. Detta förklaras delvis av att breven från fortsättningskriget är förhållandevis sentida och att de därför inte har stått till forskarnas förfogande speciellt länge. Dessutom har det tidigare, särskilt inom historievetenskaperna, funnits en tendens att se de krigstida breven som ett problematiskt material ur källkritisk synvinkel. Denna syn kan spåras till en tidigare utbredd uppfattning om att offentliga och administrativa källor utgjorde det mest tillförlitliga och värdefulla materialet för en historiker.⁸² Krigsbreven har dessutom uppfattats vara oanvändbara till följd av att de var underställda postcensur.⁸³ Självfallet går det inte att utifrån ett brevmaterial studera den typ av frågeställningar som var centrala inom den traditionella militärhistorien. Enskilda striders förlopp, strategiska frågor eller krigshändelserna i allmänhet går inte att utforska utifrån ett brevmaterial. Men de krigstida breven utgör ett rikt material vid studiet av flera andra typer av frågeställningar, vilket det föreliggande arbetet också kommer att visa.

Teoretiskt ramverk, metod och begrepp

Eftersom jag studerar mellanmänsklig kommunikation över avstånd blir teorier om kommunikation, texter och kontakten mellan två rumsliga helheter – fronten och hemmafronten – relevanta. Den ryska teoretikern Michail Bachtins (1895–1975) *dialogism*⁸⁴ har erbjudit teoretiska ramar för hur kommunikationen per brev, fenomenet identitet, det relationella samt dialogen mellan forskaren och materialet uppfattas i det föreliggande arbetet. Vid studiet av olika rumsliga aspek-

⁸¹ Behandlas utförligare i kapitlet ”Kommunikationens möjlighetsvillkor i krigstid” i del III. Se också Hagelstam 2000, 66–84.

⁸² Lahtinen, Leskelä-Kärki, Vainio-Korhonen & Vehkalahti 2011, 12–13.

⁸³ Se t.ex. Fussel 1975, 183; Huuhtanen 1984a, 27–31; Hewitson 2010; Taskinen 2012, 8–12.

⁸⁴ Michail Bachtin använde aldrig själv begreppet ”dialogism”. Termen har myntats av Bachtinforskare. (Holquist 2004, 15). Frågan om Bachtins teorier och texter kompliceras av att det råder ovisshet om författarskapet av några texter. Det är oklart om Bachtin i själva verket skrivit ett par böcker som publicerats under andra personers namn. Därför brukar man ibland tala om bachtinkretsen (the Bakhtin Circle) då man behandlar hans produktion. I avhandlingen hänvisar jag till V. N. Vološinovs *Marxism and the Philosophy of Language* (2000), som är en av de omtvistade texterna. Jag betraktar den som ett uttryck för samma teoretiska tänkande. Då jag hänvisar till Vološinov, hänvisar jag med andra ord till Bachtin. För en utförlig utredning om problematiken kring de omtvistade texterna (”the disputed texts”), se Clark & Holquist 1984, 148–170; Morson & Emerson 1990, 101–119.

ter erbjuder den franske filosofen Gilles Deleuzes och hans medarbetares Félix Guattaris tänkande kring mångfalder, assembler (sammansättningar) och rhizom en fruktbar analytisk ingång.

Dialog och dialogism

Michail Bachtins tänkande om språk och kommunikation har bidragit till den syn på brevet, brevskrivandet och relationen mellan brevskrivarna som genomgående tillämpas i denna avhandling. Hans teoretiska tankegångar har fungerat som en utgångspunkt för arbetet och genomsyrar analysen på många plan.

Bachtin uppfattas ofta som litteraturteoretiker, vilket är motiverat med tanke på att ett av hans främsta studieobjekt var Fjodor Dostojevskijs litterära produktion. Hans tänkande begränsas dock inte till det litterära och jag föredrar att uppfatta honom som teoretiker eller filosof. Han sökte alltid ett brett perspektiv på olika frågor och därför innehåller hans texter i hög grad filosofiska och teoretiska dimensioner med relevans vid studiet av olika sociala och kulturella fenomen.⁸⁵ Man kan säga att det litterära var det fält genom vilken Bachtin diskuterade och konkretiserade sina tankar kring frågor om jagets och det mänskliga livets beskaffenhet.

Bachtins texter är till synes lätt tillgängliga, åtminstone i jämförelse med texter av många andra teoretiker.⁸⁶ Trots att språket inte är speciellt invecklat kan det ändå vara svårt att skapa sig en överskådlig uppfattning om hans filosofiska tänkande. Under de ungefär sextio år Bachtin var verksam hann hans tänkande genomgå både dramatiska och gradvisa förändringar. Han återkom också till vissa teman han tidigare övergett och fortsatte att utveckla dem på ibland oväntade och från det tidigare avvikande sätt.⁸⁷ Hans begrepp kan därför brista i konsekvens och vara svårtolkade.

I den aktuella avhandlingen är Bachtins begrepp *dialog* (dialogisk) det mest centrala. Också i fråga om detta begrepp använde han det i så många olika kontexter och på så många olika sätt att det blir svårt att förse termen med en entydig definition.⁸⁸ För Bachtin är dialogen en speciell form av interaktion, men begreppet dialog är inte en synonym till interaktion, utan ett bredare begrepp. En dialog be-

⁸⁵ Gardiner 1992, 2–4.

⁸⁶ Holquist 1990, ix. Bachtins språk är i regel inte komplicerat, men det präglas ofta av tvektigheter och upprepningar, och vagheter i fråga om begreppens betydelser och tillämpning. Det finns också exempel på att han tydligt motsäger sig själv.

⁸⁷ Morson & Emerson 1990, 1–4, 10, 231, 367; Gardiner 1992, 1. Ett och samma begrepp kan i Bachtins texter ha varierande betydelser. Han definierade i regel inte heller tydligt sina begrepp då han introducerade dem och därför saknas precisa bestämmningar av vad han menade med dem.

⁸⁸ Morson & Emerson 1990, 49.

höver inte vara ett samtal ansikte mot ansikte mellan individer, utan också verbal kommunikation av andra slag. Exempelvis utgör en bok en dialog mellan bokens författare och de som läser boken, och i en brevväxling kan man observera ett dialogiskt möte mellan två personer och mellan två röster.⁸⁹ Det bör också betonas att begreppet inte står för en dialog i likhet med dialoger i pjäser eller romaner och det handlar inte om en interaktion mellan två eller flera tydligt ”avgränsade enheter” med motsatta ståndpunkter vilket är fallet inom dialektiken. I själva verket motsätter sig Bachtin ett dialektiskt synsätt.⁹⁰ Han står för ett ”både-och” och inte för ett ”antingen-eller”.⁹¹

Bachtinforskarna Gary Saul Morson och Caryl Emerson framhåller att Bachtin använde begreppet dialog åtminstone på tre klart olika sätt, varav två är relevanta för denna studie och därför kort presenteras här. Det första sättet de har identifierat, handlar om att varje muntligt eller skriftligt yttrande till sin natur är dialogiskt. Ordet eller yttrandet äger därmed ingen betydelse i sig. I stället får det sin mening i den aktuella samtalssituationen – i det sociala sammanhang där samtalet förs.⁹² Ett yttrande förutsätter dessutom både en talare/skribent och en lyssnare/läsare och därför är ett grundläggande och nödvändigt drag hos varje yttrande dess ”riktadhet” (eng. *addressivity*) – att det alltid är riktat till en bestämd åhörare.⁹³

I sin andra betydelse är dialog ett övergripande begrepp eller ett nyckelbegrepp, som Bachtin använde i sitt tänkande om världen och livet i sig. Enligt Bachtin är det mänskliga livet till sin natur socialt och dialogiskt och dialogiska relationer går att finna överallt. Han betraktade allt liv som en pågående och oavslutad dialog, som äger rum varje ögonblick i det dagliga livet.⁹⁴

⁸⁹ Vološinov 2000, 95; Bachtin 1991, 196. Enligt ett dialogiskt synsätt är ordet och texten alltid riktad till en verklig eller imaginär läsare. En person som skriver en självbiografi eller författaren som skriver en roman, har alltid en läsare eller läsekrets i tankarna då han skriver texten. Bachtin talar också om en tredje part i dialogen – den ideala, förstående läsaren (eng. *superaddressee*). (Se Bakhtin 2002b, 126)

⁹⁰ Bakhtin 2002b, 124–125, 147; Bakhtin 2003, 40; Vološinov 2000, 95; Morson & Emerson 1991, 49, 57.

⁹¹ Baxter & Montgomery 1996, 58–59; Bakhtin 2002a, 272.

⁹² Bachtin kritiserade sådana kommunikationsmodeller (t.ex. Ferdinand de Saussure, Roman Jakobson) där meddelandet är något som skribenten formulerar och kodar in och som måste avkodas eller dechiffreras av mottagaren. I motsats till dessa teorier, där fokus ligger på mottagaren som tolkar texter *efter* att de fått den, är läsaren enligt Bachtins dialogiska modell alltid innefattad i formulerandet av ett yttrande redan då det uttalas eller skrivs ner. En text tillhör därför (åtminstone) två personer – skribenten och mottagaren. (Vološinov 2000, 85–86; Morson & Emerson 1990, 127–129) Det betyder att textens (exempelvis ett brev, en bok) innebörd inte går att finna i själva texten utan i interaktionen mellan författaren och läsaren, vilket också för till olika innebörder då texten möter olika läsare. (Vološinov 2000, 102–103; Morson & Emerson 1990, 127–129) Jfr. här med Roland Barthes syn på författarens död.

⁹³ Bakhtin 2002b, 95–99; Morson & Emerson 1990, 130–131.

⁹⁴ Bakhtin 2002b, 124–125; Bakhtin 2003, 40; Morson & Emerson 1990, 49, 59–60, 130–131; Gardiner 1992, 3.

Ty dialogiska relationer är ett betydligt mer vidsträckt fenomen än relationer mellan replikerna i en kompositionellt uttryckt dialog; de är nästan ett universellt fenomen som genomsyrar allt mänskligt tal och det mänskliga livets alla relationer och yttringar, överhuvud taget allt som äger mening och betydelse.⁹⁵

Dialoger per brev

Med sin fokusering på samtal, jaget och "den andra" lämpar sig dialogismen väl för en undersökning om kommunikation per brev. Här presenterar jag de centrala teoretiska utgångspunkterna för hur jag ser på brevet som ett samtalsrum. Vad utmärker kommunikationen eller dialogen per brev? Hur formas innehållet i en brevväxling?

Jag betraktar brevväxlingen som en dialog där innehållet i breven i mycket hög grad formas av den dialogiska relationens beskaffenhet mellan skribenterna. Ett yttrande konstrueras nämligen alltid *mellan* två personer, som socialt och kulturellt står i relation till varandra. Det kan vara fråga om personer med samma sociala bakgrund, eller personer från olika samhällsklasser. Det kan vara någon som står skribenten nära eller en obekant person. I den föreliggande avhandlingen förs dialogen mellan närstående personer och i detta fall är det fråga om ett privat och intimt samtal som i princip karaktäriseras av en djup förlitan på adressaten. Detta ger potentiellt upphov till en viss uppriktighet, frihet och öppenhet i talet, och skribenten förväntar sig i regel att bli mött av sympati, välvilja och förståelse.⁹⁶

Brevformen i sig kännetecknas av en stark förnimmelse av de båda samtalsparterna – av skribenten och adressaten.⁹⁷ Brevet är alltid riktat till en bestämd person i en bestämd situation. Då skribenten skriver sitt brev tar han/hon hela tiden hänsyn till mottagaren i den aktuella samtalssituationen. I själva verket bestäms innehållet och tonen i brevet i hög grad av de reaktioner skribenten förväntar sig att brevet ska väcka hos mottagaren.⁹⁸ Följaktligen kan det hända att brevskrivaren förtiger, överdriver eller förringar olika händelser och känslor.⁹⁹

⁹⁵ Bachtin 1991, 48.

⁹⁶ Bakhtin 2002b, 96–97; Vološinov 2000, 85.

⁹⁷ Också i en situation där bara den ena partens brev finns bevarade kan vi förnimma den andra brevskrivande parten. Den andra brevskrivaren deltar nämligen osynligt (hans ord saknas), men spåren av dessa ord bestämmer vad hans mottagare skriver. Genom de bevarade breven ser vi att det är ett samtal även om vi bara har tillgång till den ena skribentens ord. Bachtin kallar detta för *dold dialogisitet*. Se Bachtin 1991, 210.

⁹⁸ Bakhtin 2003, 205; Bakhtin 2002b, 95–96. I skrivandets stund beaktar skribenten adressatens referensram för att kunna avgöra vad han/hon kan och bör skriva: är mottagaren redan insatt i ämnet, har han/hon åsikter, värderingar eller förhandsinställningar som kommer att inverka på hans reaktion.

⁹⁹ Bakhtin 2002b, 68–69; Vološinov 2000, 95.

Anteciperandet av mottagarens förmodade svar kan resultera i ett försök att *föregripa* den andras reaktioner. Skribenten kastar *sidoblickar* på sin frånvarande samtalspartner för att försöka avgöra hur mottagaren kommer att reagera. Vid behov kan skribenten försöka att på olika sätt i förväg omintetgöra, mildra eller avvärja det intryck hans brev eventuellt kommer att göra.¹⁰⁰ Föregripandet sker ofta implicit men också med explicita formuleringar i stil med: ”Nu blir Du nog kanske arg...”, ”Du får inte tycka att...”, ”Du förstår att...”.¹⁰¹ Eftersom det är fråga om ett samtal per brev kommer svaret dock först efter en fördröjning, vilket sätter sin särskilda prägel på dialogen.¹⁰² Man kan säga att samtalet i breven är en *utdragen* dialog¹⁰³ där mottagarens förväntade svar *tränger sig på* skribentens brev i skrivandets stund och på så sätt påverkar brevvets innehåll, ton och stil.

Enligt ett dialogiskt synsätt formas brevinnehållet sålunda av tidigare ankomna brev och i väntan på nästa brev. Då skribenten skriver ett brev som ingår i en brevväxling svarar han på ett eller flera tidigare mottagna brev och anteciperar samtidigt de reaktioner det aktuella brevet kommer att ha på mottagaren. Räckan av brev bildar också i detta avseende en dialog. Det betyder att ett brev inte är en sluten helhet – varje brev är förbundet med de tidigare breven och med de kommande breven. Varje brev utgör därför en länk i kedjan av dialogen där breven griper in i varandra.¹⁰⁴

Till detta tillkommer ännu en aspekt: den aktuella situationen eller miljön påverkar också innehållet, stilen och tonen i brevet. Verbal kommunikation kan därför aldrig förstås och förklaras åtskild från den kontext där samtalet förs.¹⁰⁵ Detta för till att det vid analysen av brev från krigstiden blir nödvändigt att sätta sig in i vad undantagstillståndet innebar för de kommunicerande parterna. Sammanfattningsvis kan sägas att innehållet i brevet formas av tre huvudfaktorer: 1. Samtalsparterna och deras dialogiska relation. 2. De tidigare breven och de kommande breven (de anteciperade reaktionerna). 3. Samtalsituationen eller kontexten kring samtalet.

I avhandlingen kommer brevet att ses som ett trångt rum, som ett *dialogiskt mellanrum* på gränsen mellan två samtalande individer. Brevet blir då en rumslig och tidlig skärningspunkt eller väggkorsning där samtalsparterna kan och måste mötas och stå i intensiv kontakt med varandra. Detta utifrån Bachtin som framhöll att Dostojevskij i sina verk brukade ”spärria in” romangestalterna i trånga rum – i en korridor, i en tambur, i trappuppgången, på tröskeln – där dialogerna sedan fördes. Med dessa begränsade rum skapade Dostojevskij förutsättningar för *intensiva*

¹⁰⁰ Bachtin 1991, 197, 218–219, 244–251.

¹⁰¹ Exempelen från samlingen Enroth, Curt och Martha (Handskriftssamlingarna, ÅAB): Curt Enroth till sin hustru Martha 23.9.1942.

¹⁰² Bakhtin 2002b, 68–69.

¹⁰³ Maybin 2000, 168–169.

¹⁰⁴ Bakhtin 2002b, 94–95; Morson & Emerson 1990, 157.

¹⁰⁵ Vološinov 2000, 85–87, 93–96

dialoger mellan människor med olika bakgrund, yrke eller ideologisk och politisk syn.¹⁰⁶

I Dostojevskijs värld måste allt och alla känna varandra och veta allt om varandra, de måste komma i kontakt med varandra, mötas ansikte mot ansikte och *börja tala* med varandra. Allt måste ömsesidigt återspeglas och belysas genom dialogen. Därför måste allt som är skilt och avlägset föras samman i tid och rum till en enda ”punkt”. [...] En människa som förblir ensam med sig själv kan inte ens i de djupaste och mest intima sfärerna av sitt andliga liv få det att gå ihop, hon kan inte undvara ett *annat* medvetande. Människan finner aldrig hela sin fullhet bara i sig själv.¹⁰⁷

Inspirerad av Bachtin utgår jag också från tanken att det mellan de brevskrivande parterna finns en speciell *dialogisk relation*, som utgör grunden för samtalet och som fungerar formerande för detta samtal.¹⁰⁸ Det är sålunda denna relations beskaffenhet som bestämmer vad som verbaliseras och vad som bör förtigas i dialogen.

Dialogismen som metod för brevtolkning vidareutvecklas nedan i kapitlet ”Analysmetod”. Före det går jag dock in på min syn på fenomenet identitet utifrån ett dialogiskt perspektiv varefter avhandlingens andra huvudteori presenteras.

Dialogisk identitet och vardagsamtal

Bachtins tänkande har också stått som grund för den syn på jaget och fenomenet identitet som omfattas i avhandlingen.¹⁰⁹ I mitt arbete utgår jag från en dialogisk uppfattning av jaget. Enligt ett dialogiskt perspektiv på fenomenet identitet är det som händer *mellan* individer – och inte det som finns inom den enskilda individen – det centrala. Denna syn har sin grund i dialogismens uppfattning om att människornas liv utformas av de fortlöpande samtalen och dialogerna som de för i sitt vardagsliv.¹¹⁰ Edward E. Sampson, professor i psykologi, formulerar detta på följande sätt:

¹⁰⁶ Morson & Emerson 1990, 418. Se också Bakhtin 2003, 91.

¹⁰⁷ Bakhtin 1991, 190–191. Se också Bakhtin 1991, 160.

¹⁰⁸ Bakhtin 2002b, 117–127. I det aktuella arbetet studeras två olika typer av dialogiska relationer: den mellan man och hustru och den mellan föräldrar och barn.

¹⁰⁹ Begreppet identitet blev populärt på 1970-talet och fenomenet har därefter varit ett ofta återkommande forskningsobjekt inom flera vetenskapliga discipliner. Begreppets innebörd har emellertid ofta förblivit oklar och mångtydig. Detta gäller också dess tillämpning. (Stier 2003, 19, 26) Samtidigt har begreppet mötts av en stark kritik. Man har bland annat frågat sig om det överhuvudtaget mera finns ett behov av att tala om ”identitet”. (Hall 1997, 1)

¹¹⁰ Bakhtin 1991, 92–95; Sampson 1993, 20.

The heart of any dialogic argument is its emphasis on the idea that people's lives are characterized by the ongoing conversations and dialogues they carry out in the course of their everyday activities, and therefore that *the most important thing about people is not what is contained within them, but what transpires between them*.¹¹¹

I västvärlden har den förhärskande synen på individen sina rötter i upplysnings-tiden. Kroppen uppfattas som en behållare (eng. container) som inrymmer individen som helhet – som en självständig, klart avgränsad och sluten enhet, där gränsen för denna enhet sammanfaller med kroppens gräns, det vill säga med det yttersta hudskiktet. Att upprätthålla och försvara det inre mot yttre hot är något som uppfattas som centralt med tanke på individens välmående.¹¹² Hos Bachtin är individen aldrig instängd inom sina kroppsliga gränser. Jaget är i stället delvis be-läget ”utanför” en själv – på gränsen eller på tröskeln mellan jaget och ”den andre”:

To be means to be for another, and through the other, for oneself. A person has no internal sovereign territory, he is wholly and always on the bound-ary: looking inside himself, he looks *into the eyes of another* or *with the eyes of another*.¹¹³

Bachtin menar att vi inte själva har någon möjlighet eller förmåga att uppfatta hel-heten av vår egen personlighet. Eftersom vi inte kan se oss själva, söker vi ständigt återspeglingsen av vårt liv hos andra människor. Efter att vi betraktat oss själva med den andres ögon, återvänder vi dock alltid till oss själva för att fullborda oss själva.¹¹⁴ Följaktligen struktureras personligheten eller jaget av *jag-för-mig-själv* (hur mitt medvetande uppfattar mitt eget inre), *jag-för-den-andre* och *den-andre-för-mig* (hur andra uppfattar mig, och hur jag uppfattar dem).¹¹⁵

Sin syn på den andres betydelse för skapandet av jaget grundar Bachtin bland annat på sin uppfattning om ett överskott av seende i förhållandet till den andre. Om vi tänker oss två människor som betraktar varandra i samma tid och i samma rum, kommer båda att se något som den andra inte kan se utifrån sin plats (till exempel kroppsdelar man själv inte kan se – huvudet, ansiktet – eller väggen bakom ryggen). Den andra ser således saker om mig och världen som jag inte kan se. Båda parter är medvetna om den andras överskott – båda vet att det finns saker som den andra kan se endast ur den unika plats som han/hon intar i den givna situationen. Genom att lägga till den andras överskott till det överskott jag har, kan jag konstruera en bild som innefattar det hela av mig och rummet samt de saker

¹¹¹ Sampson 1993, 20.

¹¹² Sampson 1993, 34–36.

¹¹³ Bakhtin 2003, 287. Se också Morson & Emerson 1990, 50–51.

¹¹⁴ Bachtin 2000, 8, 17–19.

¹¹⁵ Bakhtin 2002b, 146–147.

jag inte kan se. Med andra ord kan jag urskilja eller försöka konstruera en helhet utifrån de olika situationer vi tillsammans befinner oss i.¹¹⁶ Helhetsbilden av jaget är osynlig för mig själv, men med hjälp av den andre kan jag bygga upp en bild av mig själv.

Det centrala i Bachtins dialogism är följaktligen att jaget till sitt väsen är socialt och dialogiskt. Jaget är något som kontinuerligt skapas mellan människor i deras relationer och i deras möten.¹¹⁷ En dylik process kan urskiljas i de brevväxlingar som utgör avhandlingens källmaterial. Dialogen per brev utgör en händelse mellan skribenterna – ett möte eller ett samspel, där den andras tankar och tillhörigheter hela tiden beaktas, anteciperas, besvaras, bekräftas och ibland stöts bort. Att se på identiteten som dialogisk betyder att man fäster vikt vid det sätt på vilket skribenten *visar sig* för sin adressat samt hur han blir *besvarad*.¹¹⁸

Dialogue [...] is not the threshold to action, it is the action itself. It is not a means for revealing, for bringing to surface the already ready-made character of a person; no in dialogue a person not only shows himself outwardly, but he becomes for the first time that which he is – and, we repeat, not only for others but for himself as well.¹¹⁹

Hänsynstagandet av adressatens möjliga reaktioner bestämmer förutom innehållet i brevet också skribentens sätt att tänka och uppleva, att se och förstå sig själv och den omgivande verkligheten.¹²⁰ Genom att hela tiden beakta mottagaren, ser skribenten sig själv ur den andras perspektiv. Brevdialogen är således en handling eller händelse där skribenten kan iaktta sina tankar och känslor – *se sig själv från en utomstående position* och detta är nödvändigt för att han ska kunna *se sig själv*.¹²¹

I fråga om fenomenet identitet och brevkommunikationen är sociologerna Peter Bergers och Thomas Luckmanns teorier om *vardagssamtalets* betydelser också relevanta. De betraktar nämligen i likhet med Bachtin det sociala som det mest centrala i konstruktionen av individens identitet. De betonar särskilt de signifikanta andras (till exempel föräldrar, syskon, maken/makan) roll i det kontinuerliga upprätthållandet och bekräftandet av individens verklighetsuppfattning och identitet.¹²² Berger och Luckmann framhåller vidare att vardagssamtalet är det viktigaste redskapet vid det kontinuerliga upprätthållandet av jaget. Om prägeln av småprat upphör kan det vara ett tecken på att vardagsrutinen störts och att det finns ett potentiellt hot mot den personliga identiteten och den verklighet som tas för given.¹²³

¹¹⁶ Bachtin 2000, 18–19, 25–29; Holquist 2004, 35–36.

¹¹⁷ Vološinov 2000, 90; Pearce 1994, 89–100.

¹¹⁸ Maybin 2000, 166–173.

¹¹⁹ Bakhtin 2003, 252.

¹²⁰ Bachtin 1991, 219–220.

¹²¹ Bakhtin 1990, 14–17; Bakhtin 2002b, 124, 138–139.

¹²² Berger & Luckmann 1991, 170.

¹²³ Berger & Luckmann 1991, 172.

För att effektivt kunna upprätthålla den subjektiva verkligheten måste samtalet pågå oavbrutet och konsekvent. Den subjektiva upplevelsen av verkligheten utsätts för ett hot om kontinuiteten i samtalet bryts. Att samtala betyder i vanliga fall att människor talar med varandra ansikte mot ansikte. Ett sätt att fortsätta samtalet trots rumslig separation är att kommunicera per brev. I allmänhet ökar samtalens förmåga att skapa och upprätthålla verklighet då de förekommer tätt, men dialogens intensitet är också av vikt särskilt om det blir långt mellan samtalen. I olika krissituationer måste verkligheten bestyrkas särskilt kraftfullt och explicit, men enligt Berger och Luckmann i huvudsak med samma metoder som vid det rutinmässiga vidmakthållandet av verkligheten.¹²⁴

Att kombinera ett dialogiskt synsätt med Berger och Luckmanns socialkonstruktivism är inte helt oproblematiskt. Även om Berger och Luckmann betonar vardagssamtalets betydelse för individens identitet, tycks de i likhet med Erving Goffman mena att individualitet är något som individen äger och som han kan förlora.¹²⁵ Detta står inte i samklang med Bachtins syn på att individualitet eller identitet alltid skapas socialt och dialogisk och att det därför inte finns någon inre kärna som måste försvaras. Jag har dock tagit mig friheten att enbart fokusera på de delar av Berger och Luckmanns teoretiska resonemang som enligt mig bidrar till att generera kunskap om den särskilda identitesproblematik som uppstod till följd av krigets undantagsförhållande.

Sammansättningar och förbindelsestrådar

I avhandlingen studeras två rumsliga helheter – krigsfronten och hemmet eller hemmafronten – och kontakten mellan dessa platser, som skildes åt av en skarp fysisk och mental gräns. Gilles Deleuzes och Félix Guattaris tänkande ger en möjlighet att studera hur olika element i de båda rummen sammankopplades i dialogen per brev bland annat med målet att minska avståndet och att upprätthålla kontakten och relationen mellan familjemedlemmarna.

Deleuzes och Guattaris filosofiska projekt karaktäriseras av ett motstånd mot alla slag av fasta strukturer, hierarkier, dualismer och totaliteter. I stället betonar de vikten av mångfald (eng. *multiplicity*), rörelser och förändring. Verkligheten ser de som något processuellt och dynamiskt, något som ständigt försvinner och blir till genom territorialisering, deterritorialisering och reterritorialisering.¹²⁶

¹²⁴ Berger & Luckmann 1991, 174–175. Se kapitlet ”Soldater i krig” i del IV där identitetsproblematiken ytterligare utvidgas.

¹²⁵ Goffman 1991, 24; Jönsson, Persson & Sahlin 2011, 70–72.

¹²⁶ Deleuze & Guattari 2004, 8–11, 27, 90, 97–98; Grossberg 2003, 2; Roffe 2005, 176; Wiley 2003, 130.

För en etnolog är Deleuze intressant, bland annat för att det rumsliga och materiella har en central plats i hans tänkande.¹²⁷ Inom ämnet har den materiella kulturen alltid utgjort ett viktigt forskningsfält. Visserligen har fokuseringen inom föremålsforskningen under årens lopp förskjutits från studiet av föremålets funktioner, spridning och typologi, till ett intresse för föremålets kommunikativa funktioner och symboliska betydelser för individen. Under senare år har fokus dessutom skiftat till studiet av interaktionen eller samspelet mellan människan och den materiella världen. Materiella objekt har börjat uppfattas som icke-mänskliga aktörer i människans vardag.¹²⁸

Eftersom fokus i avhandlingen ligger på rummet både som en fysisk och materiell plats, men också som en plats som skapas och förstås diskursivt i brevdialogerna, anser jag att Deleuzes och Guattaris teorier kring platsen och rummet erbjuder en fruktbar analytisk ingång till avhandlingens problematik. I detta sammanhang blir begreppen *assemblage* (i franskt original *agencement*) och *rhizom* relevanta.

Innan jag närmare går in på begreppens betydelser och tillämpningsmöjligheter, bör översättningen av begreppen till svenska klargöras. Den svenske filosofen Sven-Olov Wallenstein har översatt *assemblage* med ordet "sammansättning".¹²⁹ Problemet med ordet sammansättning är enligt mig dess "osynlighet" och vardaglighet som begrepp och därför skulle jag föredra att använda något annat ord. Exempelvis kunde kulturell konstellation eller komposition vara tänkbara. Jag väljer dock att använda ordet sammansättning, eftersom det har blivit en vedertagen term i svenska texter och översättningar av Deleuzes produktion.¹³⁰

En *assemblage* eller sammansättning är en helhet bestående av heterogena element som sinsemellan står i olika relation till varandra. Sammansättningarna

¹²⁷ Det finns även många andra teorier om materiella och rumsliga aspekter, men jag har valt att fokusera på Deleuze, eftersom det är en öppen teori, som uppmanar till ett fritt och kreativt sätt att tillämpa begreppen. Inom aktör-nätverksteorin (ANT) fokuseras också olika kombinationer av mänsklig agens och olika materiella objekt. Bruno Latours produktion har i själva verket många beröringspunkter med Deleuzes tänkande och kunde också ha gett teoretiska verktyg för avhandlingsarbetet. Från ett Deleuziskt perspektiv fokuserar aktör-nätverksteorin dock mera på strukturerande och ordnande mekanismer. (Lehtonen 2006; Albertsen & Diken 2006, 240)

¹²⁸ Kiuru 2001, 68–69; Arvidsson 2001, 79–80; Dant 2005, 60–83; Latour 1999, 180, 303.

¹²⁹ Wallenstein 2006, 173.

¹³⁰ Se Wallenstein 2006; Colebrook 2010. Frågan om valet av svensk motsvarighet kompliceras ytterligare av att översättningen av det franska originalet "agencement" till engelskans *assemblage* inte heller är oproblematiskt, vilket John Phillips hävdar i ett inlägg i tidskriften *Theory, Culture & Society*. Phillips påpekar att franskans *agencement* egentligen i stället för *assemblage* motsvaras av engelskans "arrangement", "fitting" eller "fixing" (fitting/affixing two or more parts together). Dessutom innefattar begreppet *agencement* både själva handlingen att koppla samman olika element samt den helhet som dessa sammankopplade element formar. Det innebördsligt centrala beträffande begreppet *agencement* är att det handlar om sammankopplingar (*connections*) och hur dessa sammankopplingar inbördes har arrangerats och ordnats (the *arrangement* of the *connections*). (Phillips 2006, 108)

kan innefatta exempelvis materiella, tekniska, territoriella, mänskliga och mentala komponenter.¹³¹ Sammansättningen består emellertid inte av en färdig uppsättning delar som sedan skulle sammanfogas i rätt ordning eller i enlighet med en förutbestämd struktur såsom ett modellflygplan. Med en sammansättning avses i stället de *processer* genom vilka olika element sammankopplas.¹³² Genom att utgå från begreppet kan man studera hur de olika elementen samspelar och hur dessa på olika sätt förenas genom nätverket av rhizom eller förbindelsestrådar.¹³³

Trots att en sammansättning inte är uppbyggd av en färdig uppsättning delar är de olika elementen inte heller en slumpmässig samling av saker och ting – en sammansättning bildar alltid en tillfällig helhet som har en speciell mening eller funktion. Anhopningen av olika element i en sammansättning och deras inbördes relationer ger alltid uttryck för något. De förmedlar särskilda egenskaper och olika kvaliteter – de kan exempelvis betecknas som främmande, farliga, trygga.¹³⁴ Dessutom omfattar de också de sätt på vilka respektive sammansättning kan påverka, förändra och beröra parterna i dialogerna – vad sammansättningen kan göra.¹³⁵

En mycket central aspekt i Deleuzes tänkande är att en helhet aldrig är given. Den måste alltid *göras*, skapas genom att förena olika element med varandra. Det handlar om att placera ordet ”och” mellan olika element, ”...och...och...och”.¹³⁶ Man kan också likna ordet ”och” vid ett bindestreck som förenar olika element med varandra. Frågan blir då vilka olika element som kan få ordet ”och” eller ett bindestreck mellan sig för att på så sätt bilda olika helheter med olika funktioner i dialogerna.¹³⁷ Bindestrecken kan i min tolkning uppfattas bilda längre sammankopplande trådar eller rhizom.

Rhizom är ett annat centralt begrepp hos Deleuze och Guattari som har bistått mig i analysen och som här måste presenteras. Nationalencyklopedin definierar begreppet rhizom som en mer eller mindre långsträckt underjordisk växtstam. Rhizom kommer av grekiskans rhiza som betyder ”rot”.¹³⁸ I finskan har begreppet på ett träffande sätt översatts med ordet ”rihmasto”, vilket på svenska betyder svampens mycel. I både rotstockens och mycelelets fall gäller att växten med hjälp av rötterna under jorden *sprider sig* horisontalt och det är denna egenskap som är det centrala i begreppet.¹³⁹

Deleuze och Guattari beskriver rhizomet som en mångfald som har många ingångar och flera olika former. Rhizomet kan ha formen av förgrenade förlängning-

¹³¹ Livesey 2010, 18; Deleuze & Guattari 2004, 25.

¹³² Wise 2005, 77.

¹³³ Deleuze & Guattari 2004, 361.

¹³⁴ Livesey 2010, 18; Wise 2005, 77–80.

¹³⁵ Deleuze & Guattari 2004, 284–285; Livesey 2010, 18; Wise 2005, 78

¹³⁶ Deleuze & Guattari 2004, 27.

¹³⁷ Høystrup & Munk 2007, 14; Deleuze & Guattari 2004, 323.

¹³⁸ Nationalencyklopedin, online, hämtad 1.9.2011.

¹³⁹ Deleuze & Guattari 2004, 7; Colman 2005, 231.

ar i marken, som rör sig i alla riktningar, men det kan också ha formen av lökar och knölar.¹⁴⁰ Rhizomet är också alltid är på väg att förvandlas, det har ingen början och inget slut, och det kan brytas eller huggas av vid en viss punkt, men det skapar alltid nya kopplingar med andra element.¹⁴¹ I svenska texter används begreppet rhizom översatt.¹⁴² Jag har valt att vid sidan av begreppet rhizom använda ordet *förbindelsetråd(ar)* som jag härlett från ordets ursprungliga betydelse, det vill säga rot eller rottrådar. Då jag använder begreppet rhizom avser jag en hop av förbindelsetråd.

Hos Deleuze och Guattari är rhizom ett begrepp som beskriver icke-hierarkiska nätverk av olika slag.¹⁴³ Rhizomet, eller hopen av förbindelsetråd, är alltid en *mångfald* som skapar tillfälliga och varierande kopplingar mellan olika element eller punkter.¹⁴⁴ En annan central aspekt är att rhizom-begreppet bidrar till ett tänkande utan binära motsatspar. Deleuze och Guattari ser i likhet med Bachtin dualism som ett problem och att binära uppdelningar måste överskridas med hjälp av en teori om mångfald.¹⁴⁵

Avhandlingen ska inte ses som en regelrätt Deleuzestudie. Deleuzes tänkande kring sammansättningar och rhizom har fungerat som en inspirationskälla och har bistått mig bland annat i analysen av rumsliga och materiella aspekter i krigets kontext. Deleuze uppfattar teoretiska begrepp som verktyg – som delar i en verktygslåda – som måste vara användbara och fungerande. Deleuze talar därför inte för slutgiltiga och fasta betydelser och läsningar, utan om hur begrepp kan och bör transformeras så att de öppnar sig mot andra alternativa tolkningar. Deleuze och Guattari lånar själv fritt begrepp från olika discipliner och uppmanar läsaren att göra det samma med deras begrepp. Det centrala är att hitta begrepp som leder till nya tankar, tolkningar och idéer.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Deleuze & Guattari 2004, 7. Etnologerna Jon Frederik Høystrup och Anders Kristian Munk liknar rhizomet vid färsk ingefära, vars knöliga jordstam skärs till mindre bitar då den saluförs. I motsats till ingefäran är exempelvis ett äpple eller päron en sluten enhet, där skalet utgör den yttre gränsen. (Høystrup & Munk 2007, 9–10)

¹⁴¹ Deleuze & Guattari 2004, 7–13, 23; Wallenstein 2006, 173.

¹⁴² Mattsson & Wallenstein 2008, 13; Wallenstein 2006, 173.

¹⁴³ Deleuze & Guattari 2004, 23. Det trädlika rotsystemet står för hierarkier och fasta strukturer och utgör därför hos Deleuze motsatsen till rhizomet. Dessutom ser Deleuze trädet och dess rotsystem som en totalitet och ett slutet system. I det trädlika rotsystemet är de olika elementen vertikalt organiserade. Detta gör det omöjligt för de olika elementen att ”röra sig” horisontalt och skapa nya kopplingar till andra element. (Deleuze & Guattari 2004, 5–7, 17–19; Stagoll 2005, 13–14)

¹⁴⁴ Deleuze & Guattari 2004, 7, 16; Colman 2005, 232.

¹⁴⁵ Deleuze & Guattari 2004, 10, 22, 371; Deleuze 2001, 95; Bell 2010, 19–21; Wallenstein 2006, 173.

¹⁴⁶ Foucault 1980, 208; Massumi 2004, xiii–xvi. Sociologen Turo-Kimmo Lehtonen framhåller i linje med detta att det mest fruktlösa sättet att arbeta med Deleuzes teorier och begrepp är att se dem som imperativer som man noggrant följer på förutbestämda sätt. Deleuze har inte skapat sina teorier som fullständiga och konsekventa konstruktioner och därför bör hans texter och begrepp fritt förenas med varandra på olika sätt för att man skall nå fram till fruktbara analysbegrepp och tolkningsmöjligheter. (Lehtonen 2006)

Analysmetod

Avhandlingens metod har jag valt att kalla *dialogisk närläsning*. Det dialogiska begränsas nämligen inte bara till relationen mellan brevskrivarna. Också forskaren ingår i dialog med sitt material genom att ställa frågor och lyssna till de texter som studeras. Det handlar om ett möte mellan två texter – den text som studeras och den text som forskaren skapar – och följaktligen om ett möte mellan två (eller flera) författare/skribenter.¹⁴⁷ I ett mera praktiskt avseende innebär dialogen med brevskrivarna att forskaren läser brevväxlingarna ur tre olika synvinklar: ur mottagarens, ur skribentens och ur det egna perspektivet. Under läsningen har jag konstruerat de tolkningar som jag antar att skribenten gjorde då han skrev sitt brev, det vill säga vad jag tror att skribenten menade med det han skrev. Vidare har jag konstruerat det sätt på vilket jag tror att mottagaren reagerade på vad skribenten skrivit och dessutom tillkommer min egen tolkning, som bottenar i mina egna erfarenheter och insikter.¹⁴⁸

Att ingå i dialog med källmaterialet och brevskrivarna innebär enligt Michail Bachtin att forskaren bör sträva till en *skapande förståelse* (eng. creative understanding). För att nå en skapande förståelse krävs ett *utanförstående* i förhållande till det som studeras. Forskaren bör med andra ord inte avstå från sig själv, från sin plats i tiden och rummet eller från sin kultur. Från sin utanförstående position har forskaren nämligen en möjlighet att ställa frågor som den främmande kulturen eller tiden aldrig hade ställt sig själv.¹⁴⁹ Den text som studeras *berikas* därför av utanförskap och av ömsesidighet.

En skapande förståelse uppnås enligt Bachtin genom ett *genomträngande* (eng. live entering) av den andre, och av en *vilja att lyssna* till rösterna i materialet.¹⁵⁰ Det bör betonas att ett genomträngande enligt Bachtin inte är det samma som ett inkännande förhållningssätt (Einfühlung). Bachtin ser inlevelsen som det samma som ett sammansmältande med den andre och den andres position – som ett försök att se världen genom den andres ögon. En sådan hållning skulle enligt honom betyda att forskaren gav upp sin position av utanförskap och sitt överskott av seende.¹⁵¹ Genomträngandet och den skapande förståelsen skapar nya perspektiv, medan inlevelsen enbart leder till passiv förståelse.

I *actively* enter as a living being [*vzhivaius'*] into an individuality, and consequently do not, for a single moment, lose myself completely or lose my sing-

¹⁴⁷ Bachtin 1991, 76–77; Bakhtin 2002b, 106–107. Se också Morson & Emerson 1990, 238–239. Douglas 2011, 56–57 beskriver också denna process.

¹⁴⁸ Altman 1982, 111–112; Bachtin 1991, 76–77.

¹⁴⁹ Bachtin 1997, 12–13. Jag har själv inte upplevt ett krig och i det avseende står jag i ett tydligt utanförskap till det fenomen och den tid jag studerar.

¹⁵⁰ Bakhtin 2003, 299. Se också Morson & Emerson 1990, 242.

¹⁵¹ Bakhtin 2002b, 141; Morson & Emerson 1990, 53–54. Om ”överskott av seende”, se ovan i kapitlet ”Dialogisk identitet och vardagssamtal”.

ular place outside that individuality. It's not the subject who unexpectedly takes possession of a passive me, but *I* who actively enter into him: *vzhivanie* [= live entering] is *my* act, and only in it can there be productiveness and innovation.¹⁵²

Forskaren närmar sig sitt material med en förförståelse, och från sin egen position i tiden och rummet. I mötet med materialet kan forskarens position förskjutas i och med ökad kunskap och förståelse. Därför måste forskaren inte stöta bort möjligheten att förändra eller till och med förkasta sin tidigare syn. I den process som forskaren genomgår för att nå förståelse, kan det till och med uppstå en dialogisk kamp som resulterar i ömsesidig förändring men också i ett berikande.¹⁵³

Med närläsning avser jag i praktiskt avseende en upprepad, intensiv, noggrann och systematisk läsning av materialet där målet för analysen både är att skapa en helhetsbild av innehållet i breven, men också en fokusering på mindre detaljer utifrån relevanta och mera avgränsade teman och begrepp. Helheten och delarna står i ett ömsesidigt beroendeförhållande till varandra och därför bör båda beaktas.¹⁵⁴ Till närläsningprocessen hör inte enbart olika typer av läsningar av materialet utan också skrivande. Understreckningar på brevkopiorna, korta kommentarer och nyckelord i marginalen, post-it-lappar och renskrivna utdrag ur breven är alla olika former av skrivande som utgör delar i analysprocessen. Under författandet av artiklar och avhandlingskapitel får skrivandet en djupare tolkande dimension.¹⁵⁵

Ett mikroanalytiskt tillvägagångssätt möjliggör en noggrann analys av materialet. Denna metod ger också en möjlighet att i materialet hitta undantag och nyanser, som kanske inte alltid stämmer överens med den generella bilden av, i detta fall, kriget och krigsvardagen. Enligt de tyska etnologerna Irene Götz,

¹⁵² Bachtin genom Morson & Emerson 1990, 54. Morsons och Emersons översättning från ryska till engelska av en text av Bachtin som inte tidigare funnits översatt till engelska.

¹⁵³ Bakhtin 2002b, 141–143. Bachtins syn på en skapande förståelse har flera likheter med Hans-Georg Gadamer's hermeneutik där bland annat forskarens förförståelse har en stor betydelse under analysen. Enligt Gadamer är all förståelse tolkning. Förhållandet mellan texten och uttolkaren kan liknas vid ett samtal eller en dialog. För att förstå gäller det att man lyssnar till texten samt ställer frågor till den. Att förstå är att upptäcka mening. Varje värld, den andre, har en horisont av meningar. En individ kan sätta sig in i en annans horisont, men inte utan att ta med sig sina egna förföreställningar och förutfattade meningar. Gadamer tillskriver således traditionerna och fördomarna en betydande roll i varje tolkningsprocess. Genom att kontinuerligt pendla mellan inträngande i det främmande och återkoppling till det egna referenssystemet kan man småningom öka förståelsen av det främmande referenssystemet. Samtidigt betyder det att det egna referenssystemet omformas. Det dialogiska i förståelsen sker således genom ett sammansmältande av horisonterna (eng. fusion of horizons). Gadamer framhåller vidare att texter i sig själva inte innehåller innebörder. Meningar uppstår i stället under förståelseprocessen. Texten kan dock motstå felaktiga innebörder som forskaren tillskriver den genom att "ifrågasätta" forskarens tolkningar. (Se Gardiner 1992, 102–117 som jämfört Bachtins och Gadamer's syn på förståelse)

¹⁵⁴ Ulvros 2001, 11. Jfr. också Pöysä 2010, 342–344.

¹⁵⁵ Pöysä 2010, 338–340.

Klara Löffler och Birgit Speckle är det i själva verket nödvändigt att utgå från ett begränsat urval då man analyserar ett brevmaterial. Det finns annars en risk att mångfalden i breven går förlorad. Följaktligen förespråkar de undersökningar där man koncentrerar sig på det enskilda fallet.¹⁵⁶

Närläsningen har också inneburit ett pågående pendlande mellan empiri, teori och litteraturstudier, vilket bland annat lett till att jag funnit nya innebörder och infallsvinklar till materialet.¹⁵⁷ Eftersom dialogen med det empiriska materialet utgör den viktigaste analysmetoden, har samtalet med den teoretiska litteraturen och med tidigare forskning inte framhävts i texten. Litteraturen har medfört ökad kunskap om ämnesområdet samt gett viktiga perspektiv på empirin och forskningstematiken, men jag har valt att inte tynga texten med upprepade omnämmanden av teoretikerna eller andra författare. I stället framgår detta samtal oftast enbart genom hänvisningarna i notapparaten. I enlighet med ett dialogiskt synsätt anser jag det vara viktigt att inte föra uppmärksamheten bort från brevskrivarna och deras egna ord.

Att ingå i dialog med brevskrivaren innebär enligt Bachtin att forskaren inte ska tala *om* utan *med* honom eller henne. Ett dialogiskt förhållningssätt förutsätter att brevskrivarna får det ”sista ordet”, och därför gäller det för forskaren att inte tysta ned rösterna i brevmaterialen utan låta dem komma till tals i citat. Utan citat, det vill säga utan brevskrivarnas egna röster, skulle arbetet enbart innehålla forskarens tolkningar av deras ord.¹⁵⁸ Avhandlingen innehåller följaktligen ett stort antal utdrag som jag efter en noggrann övervägning har valt ut för att de ska belysa, konkretisera och fördjupa analysen och den behandlade tematiken utan att för den skull förlora kontexten – det vill säga det sammanhang där utdraget ingick i brevet som helhet.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Götz, Löffler & Speckle 1993, 177. Här kan man fråga sig om den föreliggande analysen av fyra omfattande brevsamlingar kan uppfattas platsa inom ett mikroperspektiv. Var går gränsen för ett begränsat urval? I en undersökning med bara en brevsamling hade det funnits ett större utrymme för detaljer och nyanser i två skribenters vardag. Genom att fokusera på några skribenter har jag emellertid kunnat peka på vissa nyanser och kontraster mellan breväxlingarna, samtidigt som materialet inte varit för stort för att också ta fram det detaljerade.

¹⁵⁷ Jag har också fått mycket inspiration genom läsning av skönlitteratur. Jag har exempelvis läst flera romaner som utspelar sig under första eller andra världskriget och som bidragit med många intressanta perspektiv. Ofta har dock böcker som inte har några uppenbara kopplingar till mitt forskningstema väckt tankar och idéer. *Bergtagen* (orig. *Der Zauberberg*, 1924) av Thomas Mann är ett utmärkt exempel på en roman som bidragit med kontrasterande perspektiv och tankar bland annat om upplevelser av tid och rum, frånvaro, avstånd, kulturell anpassning samt upprätthållandet av (eller snarare att inte upprätthålla) kontakten med det tidigare livet.

¹⁵⁸ Bakhtin 2003, 63, 69–72.

¹⁵⁹ Litteraturvetaren Tilda-Maria Forselius menar att forskaren mången gång tämligen lättvindigt använder citat som belägg för skribentens tankar, känslor och avsikter. Hon riktar kritik mot att utdragen används ryckta ur sitt sammanhang och att de nyttjas utan en tanke på att utsagorna ursprungligen kommit till i en dialog och därför inte ger en omedelbar tillgång till brevskrivaren som historisk person. (Forselius 2005, 244)

Att sätta ord på erfarenheter av strider, destruktion och död är inte en självklarhet. Soldater upplever allmänt en svårighet i att finna ett lämpligt språk för att beskriva erfarenheterna på ett adekvat sätt. Också därför är det viktigt att fylla framställningen med utdrag ur breven. Genom citaten ges läsaren en möjlighet att ta del av skribenternas egna ord – ord de tog i bruk i skrivandets stund och nära de händelser, tankar och känslor de beskriver.

Med hjälp av direkta citat underbyggs också de analytiska resonemangen i avhandlingen. Meningen är att läsaren själv ska kunna avgöra om mina tolkningar känns relevanta och trovärdiga. Fastän det inte finns några kriterier för att jämföra tolkningarna med någon ”absolut verklighet”, måste det gå att urskilja en överensstämmelse mellan mina tolkningar och den presenterade empirin.¹⁶⁰

De citerade avsnitten återges språkligt sett exakt. Jag har inte rättat stavfel eller på annat sätt ändrat språket. Däremot har jag antingen i en not eller i en klammer satt in översättningar och förklaringar till vissa ord och uttryck som förekommer i utdragen. Vid behov har jag också förkortat innehållet i citaten genom att sammanföra åtskilda fraser eller genom att lämna bort enstaka ord.¹⁶¹ Läsaren kommer antagligen att märka att Curt och Martha Enroths brev citeras något oftare än de andra skribenternas brev. Detta förklaras bland annat av att paret Enroths brevväxling är den största samlingen både vad gäller antalet och längden på breven.

Vid analysen av brev kan det uppstå förståelseproblem till följd av materialets personliga och intima karaktär. De föreliggande breven har inte skrivits för en okänd läsekrets utan mellan närstående personer – mellan föräldrar och söner och mellan man och hustru. Skribenterna är personer som delar en gemensam referensram, vilken bland annat möjliggör en bortlämning av vissa detaljuppgifter som är självklara och kända för dem båda. Eftersom breven fungerar som en ersättning för det muntliga samtalet, innehåller breven också brevskrivarnas privat-språk med intima formuleringar och tilltal, dialektala uttryck och innehållsmässiga förkortningar, vilket också kan leda till förståelseproblem. Eftersom de krigstida breven är rätt sentida skiljer sig handstilarna och språket däremot inte nämnvärt från det nutida, vilket underlättat läsningen. I viss mån använder skribenterna dock finska och finlandssvenska ord och uttryck samt militära termer, soldatslang och tidstypiska ord, som varit nödvändiga att reda ut och förklara.

~

¹⁶⁰ Ehn & Löfgren 1989 (1982), 117.

¹⁶¹ Då ett ord eller avsnitt i brevet lämnats bort utmärks detta på följande sätt: [...]. Mina egna tillägg eller förklaringar finns också inom likadana klamrar. Om det funnits ett ord jag inte kunnat tyda, har jag markerat detta genom [?.]. Om jag däremot varit osäker på om jag kunnat tyda ordet rätt har jag gjort ett förslag på följande vis: [så?].

Avhandlingens huvudteorier som presenterades ovan har bistått mig i formulandet av utgångspunkterna för undersökningen. De har på ett avgörande sätt bidragit till att strukturera och utforma avhandlingen och de har hjälpt mig att finna sammanhang och samband då målet har varit att *förstå* hur individen upplever och hanterar sitt liv under ett krigstillstånd.

De valda teorierna har också bidragit till min syn på de fenomen jag studerar. Det dialogiska perspektivet har påverkat mitt sätt att betrakta brevet och kommunikationen per brev. Begreppet *dialog* har också bidragit till sättet att se på mänskliga relationer, tillhörigheter, samtal och hur dessa skapas och formas ömsesidigt mellan de brevskrivande parterna. Gilles Deleuzes och Félix Guattaris teorier om *sammansättningar* och *rhizom* har gjort mig uppmärksam på krigets rumsliga dimensioner – en fråga jag inte närmare hade tänkt på innan jag satte mig in i dessa teorier. Teorierna gav uppslag till kapitlet ”Kriget och rummet” där jag i detalj analyserar olika aspekter av rummet, rörelser och kopplingar mellan krigsfronten och hemmafronten.¹⁶² Begreppen har bland annat hjälpt mig att observera hur de två åtskilda rumsliga helheterna, fronten och hemmafronten, trots allt förenades över avståndet.

Förutom de begrepp som härstammar från avhandlingens teorier nyttjar jag även begrepp som är föranledda av samt konstruerade utifrån det empiriska materialet. Under närläsningen av breven steg vissa relevanta och grundläggande teman fram och för att beteckna dessa formulerade jag begrepp på en mera abstrakt nivå. Därmed har begreppen hjälpt mig att fokusera på centrala fenomen i materialet.

Som en utgångspunkt fungerar Peter L. Bergers och Thomas Luckmanns syn på att individen har ett grundläggande behov av att bevara överensstämmelse (eng. *maintaining consistency*) mellan tidigare och nya element i verkligheten då kontinuiteten av olika anledningar bryts. Så länge vardagslivet rutinartat fortlöper utan avbrott upplevs det som självklart och problemfritt. Men om kontinuiteten bryts, vilket skedde vid krigsutbrottet, uppstår ett behov av att hålla fast vid det tidigare, att integrera eller inpassa det nya och att med olika medel upprätthålla en känsla av kontinuitet.¹⁶³

De begrepp jag formulerat beskriver vad skribenterna *gjorde* inom ramen för brevsamtalet för att underlätta anpassningen till de efter avbrottet uppkomna nya och främmande levnadsvillkoren. Begreppen betecknar olika *kulturella tekniker* och *strategier* som brevskrivarna tillgrip för att skapa *kulturell överensstämmelse* mellan krigsfronten och hemmafronten, och mellan krigstiden och tiden före kriget. De beskriver också nödvändiga insatser för att hålla igång samtalet per brev för att sålunda upprätthålla de nära relationerna under den långvariga separationen. Dessutom beskriver begreppen olika sätt att orientera sig, klara av och

¹⁶² Begreppen *sammansättningar* och *rhizom* används dock också i andra kapitel.

¹⁶³ Berger & Luckmann 1991, 35–38, 165, 181.

förstå den förändrade livssituationen samt olika insatser som bidrog till att minska avståndet, att upprätthålla det tidigare och att bemästra krigets påfrestningar. Det kunde handla om språkliga och diskursiva tekniker inom ramen för brevdialogerna, men också om strategier och tekniker som togs i bruk på ett praktiskt plan i skribenternas vardag både hemma och vid fronten.

Eftersom begreppen föranletts av empirin presenteras och konkretiseras de i samband med analysen där de ska ge perspektiv på och fånga olika innebörder i brevsamtalen samt vägleda och fördjupa materialet.¹⁶⁴ Här vill jag dock ta upp det kanske viktigaste begreppet. Brevmaterialet ger vid handen att skribenterna gjorde mycket för att skapa en känsla av normalitet och att försöka leva ett så normalt liv som möjligt under krigets anormala förhållanden. De kunde handla om att *imitera*¹⁶⁵ ett ”normalt” liv eller om att skapa en *illusion* av normalitet. *Normaliseringen* av tillvaron skedde genom olika aktiviteter, praktiker och handlingar i vardagen, men också inom ramen för brevsamtalet, där exempelvis valet av tema och sättet att skriva om ämnet kunde skapa och ge en föreställning om normalitet.

Avhandlingens uppläggning

Avhandlingen består av sju delar. I del I, ”Introduktion”, redogör jag för avhandlingens syfte och källmaterial samt diskuterar de teoretiska utgångspunkterna och metodiska frågor. Del II, ”Ett krig – fem soldter”, innehåller en kort redogörelse av kriget 1941–1944 samt en presentation av avhandlingens huvudpersoner och deras brevväxlingar.

Del III, ”Kriget och brevet”, granskar brevet och brevskrivandet under kriget. Denna del baseras till största delen på en analys av brevmaterialet men fungerar också som en kontextuell bakgrund till avhandlingen. Jag redogör först för villkoren för brevkommunikationen under fortsättningskriget och därefter studeras brevskrivarnas egen syn på samtalssituationen under kriget. Här behandlas olika rutiner och praktiker kring brevskrivandet samt tystnadens dimensioner inom ramen för brevsamtalet. Till sist analyserar jag språket i breven och hur vissa ord och uttryck kunde användas som en delaktighetsstrategi i dialogen. Brevet betraktas som en sammansättning bestående av flera olika element både inom och utanför brevarket.

Härefter följer avhandlingens uppläggning tematiskt sett en rörelse från det mest krigiska och militära till det mera civila och bekanta, och från fronten till hemmafronten. I alla dessa delar utgör brevsamlingarna det huvudsakliga materi-

¹⁶⁴ Åström 2005a, 32–34.

¹⁶⁵ Maček 2009, 9. Frågan om upplevelsen av normalitet under ett krigstillstånd har också diskuterats av kulturanthropologen Ivana Maček, som observerade att invånarna i Sarajevo i hög grad förstod sitt liv i termer av normalitet.

alet och fokus ligger på skribenternas personliga tolkningar och reflektioner så som de gestaltades i dialogerna de förde. Brevskrivarna behandlas inte var för sig i skilda kapitel utan allas brev används som underlag för analysen.

I del IV, ”Kriget och soldaten”, står krigsfronten och soldaternas upplevelser av strider, destruktion och död i blickfånget. Här analyseras skribenternas sätt att framställa krigets mest extrema företeelser i sina dialoger med familjen, men också familjernas sätt att förhålla sig till skildringarna och till att deras make eller son levde i ständigt livsfara. Därefter behandlas identitetsproblematiken genom att analysera hur soldaterna ömsesidigt byggde upp och förmedlade sin roll som frontsoldat i dialogerna. Det ska handla om positioneringar bland annat i förhållande till kriget och den militära miljön vid fronten. Här granskas männens brev undantagsvis i skilda kapitel.

Del V, ”Kriget och rummet” fokuserar på olika rumsliga och materiella aspekter av kriget. Här studeras frontsoldaternas sätt att uppleva det främmande rummet vid fronten och att förmedla bilder av det för att inkludera familjen i sitt liv. Vidare granskas olika tillägnelseprocesser inom frontens rum som syftade till att ta det främmande rummet i besittning. I denna del tematiseras också rörelser i rummet. Jag studerar gränsöverskridandet mellan fronten och hemmafronten och hur detta kunde göras på ett tankemässigt plan samt fysiskt i samband med soldaternas permissionsresor. Här behandlas också olika strategier för att minska det rumsliga och erfarenhetsmässiga glappet mellan soldaterna och familjerna. Samtidigt belyser kapitlen krigets vardag ur flera olika synvinklar.

I del VI, som jag valt att kalla ”Kriget, familjen och det civila livet” förflyttas fokus till hemmafronten. Här studeras soldaternas civila roller och relationer, och hur dessa upprätthölls under den långa, påtvingade separationen. Jag behandlar olika sätt att hålla igång det gemensamma familjelivet på ett praktiskt, vardagligt och känslomässigt plan. Vilka strategier togs i burk för att tillsammans komma igenom de påfrestande krigsåren?

Avhandlingen avslutas med en analys av kriget som fenomen och exceptionellt tillstånd i del VII, ”Kriget och tiden”. Kapitlet inleds med en analys av skribenternas tidsuppfattningar som belyser deras sätt att uppleva kriget som fenomen. Därefter förs en slutdiskussion där jag lyfter fram vissa teorier med relevans för studien av kriget och krigets tid samt diskuterar uppkomsten av en särpräglad krigsvardag till följd av anpassningen till de anormala förhållandena. Jag avslutar med en diskussion om brevskrivandets betydelser och möjlighet att överbrygga avståndet mellan krigsfronten och hemmafronten.

II ETT KRIG – FEM SOLDATER

Nedan följer en kort översikt av händelserna under fortsättningskriget. Därefter presenteras de fem brevskrivande soldaterna och deras familjer samt deras brevsamlingar. Mera detaljerad information om brevsamlingarna går att finna i bilagor.

Finland i krig

Fortsättningskriget föregicks av det så kallade vinterkriget, som bröt ut den 30 november 1939 då Sovjetunionen gick till anfall utan krigsförklaring. Målet var att genom ett blixtkrig ockupera Finland, men den finska arméns hårda motstånd avvärjde framryckningen. Då Sovjetunionen i början av februari 1940 inledde en storoffensiv kunde de finska styrkorna inte längre stå emot och Finland måste godkänna kraven från Sovjetunionen och ingå fred. Vinterkriget tog slut den 13 mars 1940. Fredsvillkoren var tunga. Finland tvingades bland annat avstå från områden som fienden erövrat, men också från områden som vid krigsslutet fortfarande kontrollerades av finska armén.¹⁶⁶

Fredsperioden mellan vinter- och fortsättningskriget räckte fjorton månader. Under denna tid var landet fortsättningsvis mentalt sett i krig.¹⁶⁷ Efter vinterkrigets slut utövade Sovjetunionen påtryckningar mot Finland och då Sovjetunionen annekterade Baltikum ökade hotet från öster ytterligare. Bland annat detta bidrog till ett närmande mellan Finland och Tyskland, vilket slutligen ledde till militärt samarbete.¹⁶⁸

Operation Barbarossa¹⁶⁹ inleddes den 22 juni 1941 då Tyskland anföll Sovjetunionen och för Finlands del bröt kriget ut den 25 juni 1941. Finlands ledning inväntade nämligen att de sovjetiska styrkorna gick till anfall för att det väl förberedda finska anfällskriget skulle framstå som ett försvarskrig. Finland och Tyskland var nu vapenbröder och tyskarna ansvarade för frontavsnitten i norra Finland.

¹⁶⁶ För en utförligare redogörelse om vinterkriget, se t.ex. Meinander 1999, 186–212.

¹⁶⁷ Vehviläinen 1989b, 332. Under denna period fortsatte bland annat presscensuren, och livsmedels- och förnödenhetsransoneringen utvidgades och skärptes.

¹⁶⁸ Meinander 1999, 213–226; Meinander 2009, 13–23.

¹⁶⁹ Operation Barbarossa var kodnamnet på för Tysklands massiva operation mot Sovjetunionen.

Vid fortsättningskrigets början trodde man rätt allmänt i Finland att kriget skulle bli mycket kort. De flesta räknade med att kriget skulle vara över före hösten och det fanns till och med de som trodde att det skulle räcka högst några veckor. Denna syn hade sin grund bland annat i tron på att tyskarna snabbt skulle besegra Sovjetunionen, vilket för Finlands del skulle leda till fred. Dessutom underskattade man fiendens styrka, vilket felaktigt byggde på erfarenheterna från vinterkriget. I jämförelse med vinterkriget var finska armén också nu mycket bättre utrustad.¹⁷⁰

De hårda fredsvillkoren efter vinterkriget hade gett upphov till en känsla av besvikelse och liden oförrätt bland merparten av Finlands befolkning. När fortsättningskriget bröt ut var revanschstämningen utbredd och kriget kändes berättigat. I början av kriget, då Finlands armé nådde snabba framgångar, var offensivandan god och det rådde en känsla av optimism och iver både bland officerskåren och hos manskapet samt hos en stor del av landets civila befolkning.¹⁷¹

Under krigets första skede gick den finska armén till anfall och återtog i snabb takt de efter vinterkriget förlorade områdena. Armén trängde därefter vidare över den gamla riksgränsen bland annat på Aunusnäset och Maaselkänäset, och erövrade områden som aldrig tidigare hade tillhört Finland. När armén uppnått de strategiska anfallsmålen avbröts offensiven på de flesta frontavsnitten senast i början av december 1941 och småningom övergick kriget i ställningskrig.¹⁷² I två och ett halvt år var det relativt lugnt vid de olika frontavsnitten och det skedde inga större strider annat än på det lokala planet. Lugnet betydde dock inte att armén klarade sig helt utan förluster. Att det under en lång period var stilla vid fronten innebar en utmaning att upprätthålla stridsdugligheten bland soldaterna. Männen sysselsatte sig följaktligen med många olika slag av aktiviteter både för att fördriva fritiden och för att motverka den hotande krigströttheten.¹⁷³ Att ställningskriget kom att räcka så länge bidrog till att det erbjöds relativt goda möjligheter att göra livet drägligare vid fronten.

Den 9 juni 1944 inledde Röda armén en massiv offensiv på Karelska näset. Under ungefär tio dagar trängde de ryska trupperna igenom två befästningslinjer och avancerade fram till Viborg. De finska nederlagen kulminerade den 20 juni då Viborg förlorades. I slutet av juni och början av juli lyckades de finska trupperna i mycket hårda strider, bland annat i Tali, Ihantala och Vuosalmi på Karelska näset avvärja de ryska anfällen. Man hade lyckats etablera ett nytt och starkare försvar bland annat med hjälp av tysk vapenhjälp.¹⁷⁴

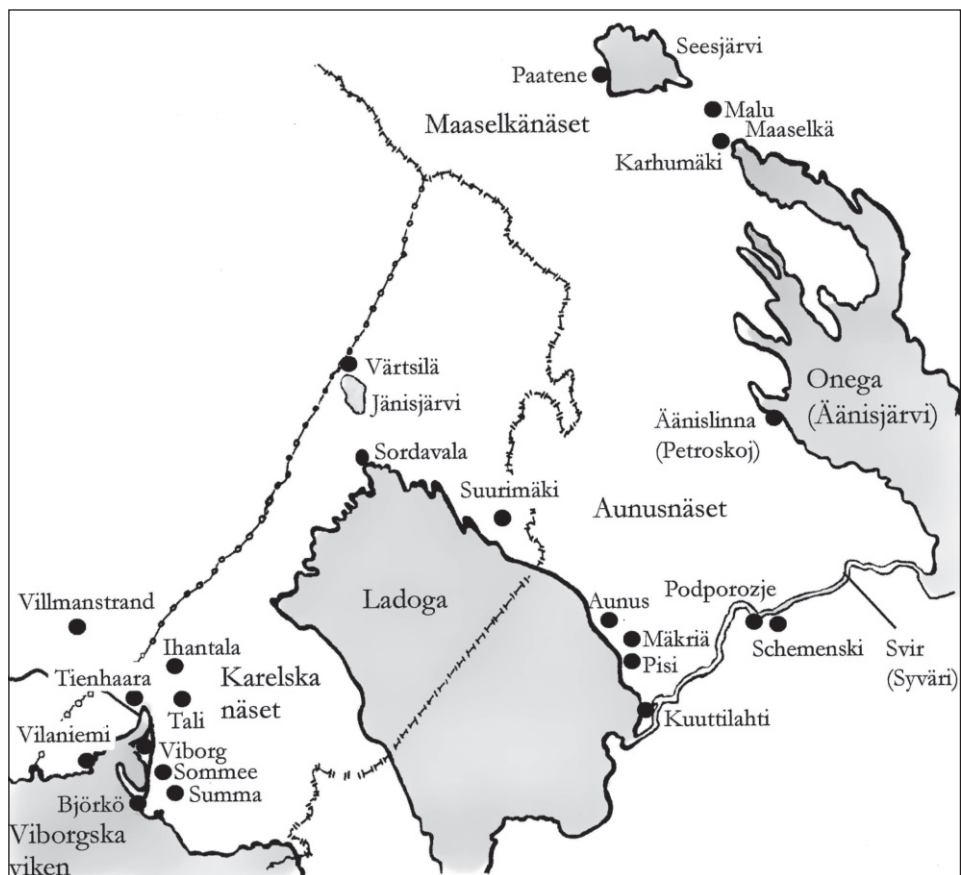
¹⁷⁰ Leskinen 2007, 11–13; Vuorenmaa 1989, 263; Meinander 1999, 224.

¹⁷¹ Favorin & Heinonen 1972, 15, 19; Meinander 1999, 224.

¹⁷² Stenström 1995, 123.

¹⁷³ Tuunainen 2012, 158–159.

¹⁷⁴ Meinander 1999, 256–262; Vuorenmaa & Hietanen 1992, 68–74.

Karta över Karelen och Fjärrkarelen. Den streckade linjen med små bollar anger 1940-års gräns och den andra linjen anger den gamla riksgränsen. (Kartan ritad av Harriet Willner-Illman 2013)

Kring mitten av juli avbröts den sovjetiska arméns anfall. Trupperna måste lösgöras för andra uppgifter, som väntade i anslutning till kapplöpningen mot Berlin. Den 14 juli förmedlades uppgiften att sovjetregeringen fortfarande var beredd att diskutera en kommande fred och lät klart förstå att det inte längre var fråga om kapitulation utan om förhandlingar. Avväjningsstriderna på Karelska näset hade möjliggjort en politisk lösning.¹⁷⁵

Den 25 augusti anhöll Finland Sovjetunionen om fredförhandlingar och den 4 september 1944 trädde vapenvilan slutligen i kraft. De ryska trupperna fick order om eldupphör ett dygn senare.¹⁷⁶ Vapenstilleståndsavtalet ingicks den 19 september. En stor del av de finska trupperna hemförlovades under hösten, men

¹⁷⁵ Vehviläinen 1992, 94–96; Vuorenmaa & Hietanen 1992, 74, 80.

¹⁷⁶ Vehviläinen 1992, 102, 106.

en del enheter sattes in mot de tyska styrkorna i Lappland, eftersom dessa enligt vapenstilleståndsavtalet skulle avväpnas. Lapplandskriget kom att räcka flera månader. Tyskarna lämnade det finska territoriet den 27 april 1945. Den slutliga freden slöts i Paris år 1947 med världskrigets segermakter.¹⁷⁷

Den finska armén under krigsåren

I Finland hade man efter självständigheten valt att grunda en kaderarmé, vilket innebär att armén består av stamanställd personal samt av värnpliktiga och reservister. I Finland fick männen göra sin militärutbildning på sitt modersmål. Arméns fredstida organisation hade anpassats efter det tvåspråkiga landets språkkrav och därför hade armén skilda finsk- och svenskspråkiga förband. Det fanns också tvåspråkiga förband där någon enhet var svenskspråkig.¹⁷⁸ I början av fortsättningskriget mobiliserades omkring 30 000 svenskspråkiga män inom försvaret.¹⁷⁹ Vid krigets början bestod de finlandssvenska truppförbanden av fyra infanteriregementen (IR 13, IR 24, IR 55 och IR 61) och det svenskspråkiga artilleriet uppgick till åtta sektioner och ett avdelt batteri. Dessutom fungerade ett stort antal svenskspråkiga män inom sjöstridskrafterna.¹⁸⁰ Även om förbanden var svenskspråkiga var (och är) kommandospråket finska inom armén.

Armén är en utpräglad hierarkisk organisation. Militärgraderna indelas i tre grupper: manskapet (soldat och korpral), underbefälet (underofficerarna) ja befälet (officerarna). Dessutom indelas armén i stamanställda (yrkesmilitärer) och värnpliktiga, som endast tjänstgör en kortare tid. De stamanställda innehar alla militärgrader från sergeant till general. Under krigsåren inkallades dessutom ett stort antal reservister, som också innehade flera olika militärgrader.¹⁸¹ Nedan anges militärgraderna under fortsättningskriget 1941–1944¹⁸²:

¹⁷⁷ Meinander 1999, 269, 271, 282–285.

¹⁷⁸ Stenström 1995, 21.

¹⁷⁹ År 1940 uppgick de svenskspråkiga till 9.6 % av Finlands befolkning. (Finnäs 2004, 8)

¹⁸⁰ Stenström 1995, 124. Alla finlandssvenska män var dock inte förlagda till de svenskspråkiga förbanden, vilket det aktuella materialet också ger exempel på. Inom de finlandssvenska förbanden tjänade flera rikssvenska frivilliga under kriget 1941–1944.

¹⁸¹ Leimu 1985, 31–34. Reserverna är den del av försvarsmakten som består av personer som fullgjort sin värnplikt. Reservisterna kan bli befordrade som följd av krigstida tjänst eller fredstida utbildning. (Uppslagsverket Finland, online, hämtad 20.12.2012)

¹⁸² Aarniaho 1996, 395.

Manskapsgraderna	soldat
	korpral
Underofficersgraderna	undersergeant
	sergeant
	översergeant
	fältväbel
	militärmästare
Officersgraderna	fänrik (kornett)
	löjtnant
	kaptän
	major
	överstelöjtnant
	överste
	generalmajor
	generallöjtnant
	general

Inom landstridskrafterna ingår olika vapenslag såsom infanteriet, fältartilleriet och luftvärnet. Infanteriet utgör huvudtruppslaget inom armén vilket innebar att majoriteten av soldaterna var infanterister. Under anfallsperioden 1941 hade armén femtio infanteriregementen.¹⁸³ Ett infanteriregementes fastställda styrka uppgår till 119 officerare, 543 underofficerare och 2 954 man. Regimentet är indelat i tre bataljoner och i en bataljon ingår tre kompanier, ett maskigevärskompani och en lätt granatkastarpluton. Ett kompani består i sin tur av fyra plutoner. Till ett regemente hör dessutom ett kanonkompani, ett tungt granatkastarkompani, en regementstross och ett stabskompani.¹⁸⁴ Under kriget var styrkan inom ett regemente inte nödvändigtvis full. I följande tabell anges landstridskrafternas militära enheter inom infanteriet¹⁸⁵:

Militär enhet	Styrka	Kommendör, chef
Armékår	högst 50 000 män	generallöjtnant
Division	ca. 16 400 män	generalmajor
Infanteriregemente (IR)	fastställd styrka 3 616 män	överste
Bataljon	fastställd styrka 1 022 män	överstelöjtnant
Kompani	ca. 200 män	kaptän eller major
Pluton	ca. 30–50 män	löjtnant eller fänrik
Grupp	plutonen delas in i 4 grupper	en underofficer (översergeant, sergeant)

Inom artilleriet motsvaras bataljonen av en sektion, kompaniet av ett batteri, plutonen av en tropp och gruppen av en pjäs. En av skribenterna i avhandlingen,

¹⁸³ Kivimäki 2008, 140.

¹⁸⁴ Nykvist 2000, 46.

¹⁸⁵ Juutilainen & Koskimaa 2007, 85.

överste Sven Björkman, var kommandör för en brigad. Brigaden är en militär enhet i samma storhetsklass som ett regemente.

Översten: Sven Björkman

Till samlingen Björkman hör överste Sven Björkmans (1898–1981)¹⁸⁶ och hans hustru Rakel Björkmans (1899–1979) brevväxling från fortsättningskriget. Sven och Rakel hade gift sig år 1926 och 1927 föddes dottern Gunvor Kristina (Pipun) i Viborg där familjen då bodde. Parets andra dotter föddes 1930 på Brändö strax utanför Helsingfors. Hon hette Yrsa Birgitta och kallades Pricken. Då fortsättningskriget bröt ut var Pipun 14 år och Pricken skulle strax fylla 11. Till hushållet hörde också hembiträdet Aira som familjen hade anställt 1941. Dessutom hade de en hund; en blandras tik som hette Trolle.¹⁸⁷

Sven Björkman var till skillnad från de andra männen i det aktuella materialet yrkesmilitär.¹⁸⁸ Han tjänstgjorde under vinterkriget som kommandör för pansarbataljonen.¹⁸⁹ I början av fortsättningskriget fungerade han fortsättningsvis som kommandör för pansarbataljonen, men efter omorganisationer inom armén blev han på vintern 1942 kommandör för pansarbrigaden.¹⁹⁰

Under fortsättningskriget deltog pansartrupperna i striderna på Aunusnässet hösten 1941 och var med om intagandet av staden Petroskoj som omedelbart fick det finska namnet Äänislinna.¹⁹¹ Under nästan hela ställningskriget var

¹⁸⁶ Sven Björkman var son till justitierådman Gustaf Björkman och Evy Björkman. (*Vem och vad?* 1969, 44)

¹⁸⁷ L 1329.

¹⁸⁸ Sven Björkman hade tagit studenten år 1917 från Svenska Normallyceet i Helsingfors och där efter deltog han i kriget 1918. Värnplikten gjorde han år 1921–1920. Därefter gick han i Kadettskolan åren 1921–1923 och i Krigshögskolan 1927–1929. Sven tjänstgjorde vid generalstabens operativa avdelning 1929–1939 och åren 1931–1939 fungerade han dessutom som fältmarskalk Gustaf Mannerheims adjutant. Sven befordrades till reservfänrik år 1920 och reservlöjtnant 1922. År 1923 blev han löjtnant, 1927 kapten och år 1935 major. Till överstelöjtnant befordrades han 1940 och till överste år 1943. (Sven Björkmans meritförteckning, Riksarkivet (RA))

¹⁸⁹ Under vinterkriget sattes bataljonen dock inte in i några egentliga strider. (Kantakoski 1969, 79–90)

¹⁹⁰ Sven Björkmans meritförteckning (RA).

¹⁹¹ Jag kommer att enligt de tillvägagångssätt man tillämpar inom historieforskningen använda ortnamnet Petroskoj (numera Petrozavodsk) fram till den 1.10.1941 då staden fick det finska namnet Äänislinna. Här efter talar jag för tydlighetens skull alltid om Äänislinna, eftersom brevskrivarna i regel använde denna benämning på staden. Man hade redan i god tid förberett sig med ett lämpligare namn för staden, så att man genast då staden erövrats skulle kunna ta i bruk det nya namnet. I en skrivelse daterad den 8.8.1941 föreslogs staden få namnet Äänislinna (Kulomaa 1989, 42). Också i övrigt använde skribenterna ibland de finska namnen på orter och vattendrag och ibland de svenska. De skrev ibland om Svir och ibland om Syväri. Jag använder likaså det finska namnet Aunus(näset) (numera Olonets), eftersom denna benämning allmänt brukades under krigsåren och är den mest kända benämningen. Brevskrivarna använde heller aldrig någon annan benämning. (Personligt samtal per telefon den 16.11.1999 med språkvårdaren Peter Slotte på Forskningscentralen för inhemska språk, svenska avdelningen).

pansartrupperna förlagda till staden, vilket betydde att också Sven med undantag av några korta perioder bodde där. I februari 1944 flyttades pansarbrigaden till Villmanstrand och trakten kring Vuoksenniska-Enso-Jääskis.¹⁹² På sommaren 1944 sattes brigaden in på Karelska näset där den bland annat var med om hårda strider vid Tali.¹⁹³ Sven deltog ännu i Lapplandskriget innan han hemförlovades i december 1944.¹⁹⁴

Strax före fortsättningskriget hade familjen flyttat till Tavastehus, där de bodde på kasernområdet Suomen kasarmi. I praktiken var det emellertid bara Rakel och den yngre dottern som året runt bodde där. Sven var hela kriget vid fronten och Pipun gick under vinterhalvåret i skola på Brändö. Eftersom bostaden var rymlig hade familjen inackorderingar under kriget.¹⁹⁵

Samlingen omfattar 646 enheter från åren 1941–1944 och innehåller 301 brev skrivna av Rakel och 345 brev och fältpostkort skrivna av Sven (Bilaga 1). Bland Svens brev finns åtta brev och fyra fältpostkort som han adresserade till döttrarna. Flickorna skrev också till sin far, men dessa brev och kort finns inte bevarade i samlingen.¹⁹⁶ Av parets brev framgår också att ett okänt antal brev redan under kriget förstördes av skribenterna. Det är fråga om brev skrivna under mars–april 1943. Därmed är samlingen inte helt komplett.

Vanligtvis skrev makarna ett ark per gång, men samlingen innehåller också längre brev. Parets brevväxling var tätast i början av kriget. Då skrev de närapå varje dag till varandra. Senare övergick de till att skriva ungefär varannan dag och därefter blev takten ett par tre gånger i veckan. Då Sven på vintern 1944 förlades till Villmanstrand hade han rätt goda möjligheter att ringa hem per telefon vilket ledde till att breven blev färre under denna period. Sven Björkmans handstil är lätt att tyda medan hustruns handstil är något speciell, vilket till att börja med vållade vissa problem i att kunna tyda texten. Under läsningen vande jag mig dock vid handstilen. Båda skriver ett vardagligt skriftspråk med humoristiska inslag.

¹⁹² Kantakoski 1969, 108–140, 188.

¹⁹³ Kantakoski 1969, 228–257.

¹⁹⁴ Efter hemförlovningen tjänstgjorde Sven Björkman bland annat som chef för avdelningen för kommandoörenden vid huvudstaben. År 1951 bad han om avsked från militären och arbetade därefter i företaget Mensa Oy i Tavastehus och i samma företag från och med 1958 i Helsingfors. Han gick i pension år 1963. (Sven Björkmans meritförteckning (RA); *Vem och vad?* 1969, 44; *Kadettiupseerit 1920–1985*, 1985, 63)

¹⁹⁵ Från hösten 1941 inackorderades under skolterminerna två döttrar till en familjebekant. Största delen av hyran betalade de i matvaror och ved, vilket var ett välkommet tillskott under den allt ökande varubristen. Från och med september 1943 inkvarterades till följd av bostadsbristen dessutom två officerare hos Björkmans.

¹⁹⁶ L 1329.

Löjtnanten: Ulf Segerstråle

Ulf Segerstråle växte upp i en konstnärsfamilj. Hans far var konstnären Lennart Segerstråle (1892–1975). Lennart Segerstråle och Marie-Louise Colliander hade gift sig år 1915 och den 10 september 1916 föddes Ulf. Han hade tre syskon. Hans bror Ernst Albert föddes 1917, men han dog i en olycka 1926. Hans systrar Tita och Christine-Louise var födda 1920 respektive 1928. Familjen bodde allt sedan 1920 i Borgå.¹⁹⁷ Huset låg vid Brobacken 4, där fadern också hade sin ateljé.

Efter att Ulf tagit studenten 1937 gjorde han sin värnplikt vid Nylands dragonregemente i Villmanstrand. Efter slutförd militärtjänst befordrades han till undersergeant i reserven. Ulf hade dessutom varit medlem i skyddskårerna.¹⁹⁸ Efter militärtjänsten inledde han sina konststudier vid Kungliga Konstakademien i Stockholm på hösten 1939. Vinterkriget avbröt studierna då han som frivillig anmälde sig att delta i kriget. Han trädde in i militärtjänst i Reservofficersskolan men hann inte ut i fält förrän vinterkriget tog slut 13 mars 1940. På hösten 1940 återupptog han sina konststudier vid Ateneum i Helsingfors. Studierna avbröts igen då Ulf inkallades den 17 juni 1941.¹⁹⁹

Under fortsättningskriget var kornett Ulf Segerstråle (från 31.10.1941 löjtnant) förlagd till det svenskspråkiga infanteriregementet 24. Regimentet bestod främst av svenskspråkiga beväringar och reservister från Nyland.²⁰⁰ IR 24 hörde

¹⁹⁷ Uusikylä 1992, 49, 63–64, 138, 140. Ulfs farfar Albert Segerstråle var präst och lektor i religion och hans farmor var konstnärinnan Hanna Frosterus-Segerstråle (1867–1946).

¹⁹⁸ Ulf Segerstråles militärstamkort (RA). Värnplikten gjorde han den 2.10.1937–18.12.1938. Skyddskårerna var en militär frivilligorganisation, som från och med början av 1930-talet fick en betydande roll inom landets försvar. Skyddskårerna hade till uppgift att främja nationens försvarsberedskap samt den manliga befolkningens andliga och kroppsliga duglighet genom beredande av militär utbildning och fysisk uppfostran. Bakgrunden i inbördeskriget 1918 ledde till att det i praktiken var män med en borgerlig samhällssyn som gick med. Landet var indelat i flera skyddskårsdistrikt och av dessa var Nylands södra, Raseborg och Vasa svenskspråkiga, medan Helsingfors och Åboland var tvåspråkiga distrikt. Utbildningen inom skyddskårerna skedde i form av kurser, övningar, tävlingar, läger och manövrar. Medlemmarna fick bland annat utbildning i terrängskjutning och taktisk stridsskjutning. Vintertid anordnades terrängskidning och skidskytte, och under sommarhalvåret idkades friidrott. Till skyddskårerna hörde också avdelningar för pojkar i åldern 10–16. Skyddskårerna var samorganiserade med lottakåren. Organisationen upplöstes den 6 november 1944 i enlighet med stadgandena i vapenstillståndsavtalet. (För en utförligare redogörelse på svenska, se Strandén 2010, 115–119)

¹⁹⁹ Ulf Segerstråles militärstamkort (RA); Segerstråle & Segerstråle 1963, 6–8; Ulf Segerstråle till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlén 25.8.1940 (Samling: Segerstråle, Ulf, Handskriftssamlingarna, ÅAB)

²⁰⁰ År 1944 skedde omorganiseringar och IR 24 upplöstes som regemente. Endast första bataljonen blev kvar i 8 divisionen i form av Avdelta Bataljonen 18 (= Er P 18). Tredje bataljonen överfördes till IR 13 i 17 divisionen. (Allt sedan hemförlovningarna av de äldsta åldersklasserna på vintern 1942 hade IR 24 enbart bestått av två bataljoner, nämligen I Bataljonen och III Bataljonen). Efter den 1.3.1944 existerade Infanteriregementet 24 således inte längre. (Wallenius 1974, 20–23, 351–352; Backström 1985, 11–13; Nykvist 2000, 44–45)

till 8 divisionen och var först förlagt till Karelska näset, sedan flyttades regementet till Maaselkänäset och från maj 1942 var det förlagt i trakten av floden Svir på Aunusnäset.

Alldeles i början av kriget fungerade Ulf som ordonnansofficer, men blev redan i början av juli 1941 plutonchef och jägarplutonchef. På sommaren 1942 då kriget övergått till ett ställningskrig blev han bataljonens idrottsofficer och fungerade tidvis också som upplysningsofficer. Detta arbete fortsatte han med fram till reträtten sommaren 1944. Under de hårda försvarsstriderna på sommaren 1944 stupade Ulf i Suurimäki på Aunusnäset den 29 juni 1944.²⁰¹

Samlingen består sammanlagt av 1 206 brev, men som primärt källmaterial används 902 brev och fältpostkort som skrevs av Ulf till hans föräldrar och syskon samt från alla dem till honom under åren 1941–1944 (Bilaga 2).²⁰² Samlingen innehåller några brev från Ulf till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle (6 brev från åren 1941–1944) samt till vännen Per-Arne Dahlén (12 brev från 1940–1944) i Sverige. Dessa har jag valt att ta med i analysen, eftersom de ger en god bild av Ulfs syn på sitt liv. Särskilt breven till rikssvensken Dahlén har gett klarhet i vissa frågor, eftersom Ulf var tvungen att formulera sig noggrannare och utförligare på grund av Dähléns utanförskap. Breven till farmodern är självreflekterande och ger därför i flera fall ett fördjupat perspektiv.

På kuvertet angav Ulf vanligen en adressat, men hälsningsfrasen kunde inkludera alla eller flera medlemmar av familjen. Det förekom också att brev skickades vidare till en frånvarande familjemedlem. Det är därför svårt att med säkerhet avgöra vem som i verkligheten läste breven från Ulf.

Av vissa oförklarliga luckor i brevväxlingen kan man sluta sig till att samlingen inte är komplett.²⁰³ Högst sannolikt beror luckorna på att ingen i familjen konsekvent eller systematiskt sparade alla brev på samma ställe. Eftersom skribenterna hade ett mycket öppet och förtroligt förhållande är det inte heller uteslutet att något brev medvetet sällats innan breven donerades till arkivet.

I jämförelse med de andra samlingarna har denna varit den mest svårtolkade, vilket i viss mån förklaras av luckorna mellan breven. I jämförelse med de andra brevskrivande männen uttryckte Ulf sig också något gåtfullt och svävande särskilt då han skrev om sina mest privata tankar. Handstilarna har för det mesta varit lätta att tyda, men enstaka ord har vållat problem. Längden på breven varierar ganska mycket. Modern skrev i regel ett ark långa brev och fadern skrev ett till två

²⁰¹ Ulf Segerstråles militärstamkort (RA).

²⁰² Samlingen innehåller ett femtiotal brev från åren 1938–1940 som skrevs mellan familjemedlemmarna. Dessa har använts som ett sekundärt material.

²⁰³ Det finns exempel på brev där familjen tackar för brev av Ulf med datum som inte går att finna i samlingen (se t.ex. Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf odaterat brev [torde vara 27.7.1941], 16.10.1941, odaterat brev [torde vara 9.12.1941]). Det förekommer dessutom brister i datering särskilt i moderns brev, vilket också gjort det svårt att avgöra om det finns luckor mellan brev.

ark med mycket tät och liten handstil. Ulfs brev varierade mellan ett ark till två eller tre beroende på brevpapperets storlek.

Översergeanten: Curt Enroth

Curt (1912–1988) och Martha (1894–1974) Enroth hade gift sig år 1938.²⁰⁴ I det civila var Curt folkskollärare och hade sedan år 1935 ensam förestått folkskolan i Kallbäck, Sibbo.²⁰⁵ Under fortsättningskriget var skolan stängd då han var vid fronten. Paret bodde i skolhusets lärarbostad och under kriget skötte Martha om hemmet, hushållet och trädgården. Till skolan hörde också åkermark där paret odlade vete och potatis för husbehov. Paret hade en hund som hette Kickan.

Curt som var (över)sergeant och artillerist²⁰⁶, hade deltagit i vinterkriget, men från denna tid finns inga brev bevarade. Under fortsättningskriget var han förlagd till Tunga sektionen 21. Tunga 21:an, som hörde till 8 divisionen, var ett svenskspråkigt artilleriförband med nyländska reservister och beväringar. Sektionen var i början av kriget förlagd till Karelska näset, men i oktober 1941 flyttades förbandet till Maaselkänäset och därefter i juni 1942 till Aunusnäset. Tunga 21:an var förlagd i trakten av Svir fram till reträtten sommaren 1944.²⁰⁷

Curt fungerade som troppchef men också periodvis som ekonomiunderofficer. Under ställningskriget deltog han aktivt i sektionens underhållningsverksamhet bland annat genom att sjunga, spela och uppträda med en liten orkester. Den 6 december 1942 blev han befordrad till översergeant. Han blev hemförlovad i november 1944 och fortsatte med sitt arbete som folkskollärare i Sibbo. År 1968 befordrades han till fältväbel.²⁰⁸

²⁰⁴ Eftersom paret Enroth inte hade egna barn, önskade jag hitta en nära släkting för att be om tillåtelse att använda brevsamlingen. Jag tog kontakt med olika församlingar och fick till slut kontaktpuppgifterna till Curt Enroths systerson. I samband med denna utredning framgick det att Martha Enroth var mycket äldre än Curt. Jag tog något förbryllat emot uppgiften. Ingenting i breven hade gett en antydning om den stora ålderskillnaden. När jag hade läst parets brev hade jag sett framför mig en kvinna i ungefär samma ålder som Curt och det tog en tid att ändra denna bild.

²⁰⁵ Åbo Akademi, Etnologiska samlingarna, Ljudbandsarkivet (KIVÅ L): L 1505; *Nykarleby folkskolseminarium* 1958, 103. Curt Enroths far Gideon Enroth var också folkskollärare och förestod en skola i Borgå landskommun, där Curt vuxit upp. Gideon Enroth var dessutom mycket engagerad inom olika kulturella begivenheter i bygden.

²⁰⁶ Curt Enroth hade tillhört Borgå skyddskårer 1925–1934 och han hade gjort sin värnplikt i Vasa under åren 1934–1935. Han deltog i repetitionsövningarna på hösten 1938 och i januari 1941. (Se Curt Enroths följebrev i Samling: Enroth, Curt och Martha. Handskriftsamlingarna, ÅAB; Curt Enroths militärstamkort, RA.)

²⁰⁷ Hellman 1977, 11–15; Stenström 1995, 139. Löjtnant Segerstråle tillhörde med sitt regemente samma division.

²⁰⁸ Curt Enroths militärstamkort (RA).

Brevsamlingen består av brev från hela fortsättningskriget och omfattar 1 414 brev både till och från fronten och är därmed avhandlingens största samling. Samlingen innehåller 794 brev från Curt till Martha och 620 brev från henne till honom (Bilaga 3). Brevsamlingen är dock inte helt komplett. Från sommaren 1941 finns inte alla brev från Martha till Curt eftersom han under denna rörliga anfallsperiod inte hade möjlighet att bevara alla brev hemifrån. Efter att Sovjetunionen satt i gång storanfallet i juni 1944, förstörde Curt enligt egen utsago också alla brev från henne för att de inte skulle råka i fel händer om han exempelvis hade blivit tillfångatagen.²⁰⁹

I övrigt ser samlingen ut att vara komplett. Curt och Martha skrev mycket ofta till varandra, närapå varje dag, och det finns inga luckor på andra håll i samlingen. Båda skrev långa brev. Vanligen uppgick ett brev till två ark, men ofta skrev de tre ark eller två och ett halvt ark. Bådas handstilar har varit lätta att tyda och därför har det bara varit enstaka ord som vållat bekymmer. Curt och Martha använde ett vardagligt skriftspråk, med många kreativa och humoristiska inslag.

Två bröder: undersergeant Nils Sax och soldat Göran Sax

Undersergeant Nils Sax och soldat Göran Sax var söner i en jordbrukarfamilj från Yttermark i Österbotten. Familjen bestod av fadern Arne (1888–1978), modern Hilma (1897–1972), sönerna Nils (1920–2004) och Göran (1922–2003) som båda var vid fronten, sonen Allan (född 1926) och dottern Heizel (1919–2001). Hemmanet som familjen Sax ägde var ganska stort. Det bestod av båda föräldrarnas hemgårdar, som slagits ihop då de gifte sig. Familjen bodde på moderns hemgård, eftersom byggnaderna där var stora och i bättre skick. De hade kor, grisar, får och höns, och odlade spannmål. Familjen ägde också skog och brukade ha tre eller fyra hästar.²¹⁰ Bröderna Sax hade varit med i skyddskårerna före kriget.²¹¹

²⁰⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 16.7.1944. Under sina permissioner brukade Curt hämta hem de brev han fått tills dess. På grund av det sovjetiska storanfallet på sommaren 1944 beviljades inga permissioner. Samlingen innehåller inte brev från Martha efter den 5.4.1944 (förutom två brev daterade i början av november 1944, som Martha skrivit efter att Curt hemförlovats och som därför returnerats). Alla de brev han fick efter början av april förstörde han: ”Brände lite onödiga papper och Gullas 30 st brev. Har ju sparat dem nu i tre år, men då man ändå har så mycket att släpa på, så tyckte jag, att det var klokast att börja bränna. Inte för att de tar så mycket rum, men man vill ju inte heller, att någon annan möjligen skall taga hand om dem.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 19.6.1944)

²¹⁰ L 1509, L 1510. Arne Sax hade emigrerat till Amerika men återvände till Yttermark medan första världskriget pågick. Han deltog i finska inbördeskriget 1918. Han var aktiv i lokalsamhället och var bland annat medlem i andelsmejeriet och i kyrkofullmäktige. Han var också intresserad av politik och läste mycket.

²¹¹ Nils Sax militärstamkort (RA); Göran Sax militärstamkort (RA).

Nils Sax hade gjort sin värnplikt under och strax efter vinterkriget 1940 och tagit studenten på våren 1941. Han hörde under fortsättningskriget till det finskspråkiga infanteriregementet 6 (IR 6) och fungerade som gruppchef och senare som ordonnansunderofficer. Den 7 augusti 1941 sårades han i vänstra handen, men återvände till sitt tidigare regemente i början av februari 1942. IR 6, som hörde till 18 divisionen, var under hela kriget förlagt på Karelska näset.²¹² I början av juli 1944 antogs Nils på reservofficerskurs och han lämnade därför fronten för gott. I november 1944 hemförlovades han och den 20.6.1948 befordrades han till fänrik.²¹³

Under kriget skrev han in sig vid Helsingfors universitet. Efter kriget tog han sin juris kandidatexamen i Helsingfors och arbetade därefter bland annat som kronolänsman och notarie i Närpes domsaga. År 1947 gifte han sig och 1957 flyttade han med sin hustru och två barn till Sverige där han bland annat arbetade som lärare. I Sverige tog han också en filosofie kandidatexamen med ekonomi som huvudämne.²¹⁴

Göran Sax inledde sin rekryttid i Munsala på senhösten 1941 och blev förflyttad till fronten i början av år 1942.²¹⁵ Göran fungerade som körkarl i andra bataljonens granatkastarpluton inom det svenska infanteriregementet 61. Regimentet bestod till att börja med främst av svenskösterbottniska reservister. Görans uppgift var bland annat att köra ut ammunition till granatkastarplutonens ställningar. Med IR 61 låg Göran största delen av kriget i trakten av Svir. I juni 1944 flyttades förbandet snabbt till Karelska näset där det deltog i de hårda försvarsstriderna vid Tienhaara. Göran hemförlovades i november 1944.²¹⁶ Han blev jordbrukare och gifte sig år 1957.²¹⁷

Brevsamlingen Sax innefattar 690 brev (Bilaga 4). Den består av 252 brev från Nils till föräldrarna, men moderns och faderns brev till honom finns inte bevarade i samlingen.²¹⁸ Samlingen innehåller Görans brev till sina föräldrar (295 stycken) och deras brev till honom (119 stycken). Dessutom finns 24 brev från Nils till brodern Göran. Dessa brev från Nils till Göran visar att de tematiskt sett inte avviker mycket från breven till föräldrarna, men han använde ett något grövre språk och skrev enstaka gånger om alkohol och flickor, vilket aldrig förekom i breven till föräldrarna.

²¹² Häkkinen 1986, 24–31.

²¹³ Nils Sax militärstamkort (RA).

²¹⁴ L 1509; Kopia av nekrolog skriven av Nils Sax systerdotter Gunilla Andreasson 2004.

²¹⁵ Göran Sax militärstamkort (RA).

²¹⁶ Göran Sax militärstamkort (RA); Nykvist 2005, 282–312.

²¹⁷ L 1510.

²¹⁸ Samlingen är därför inte helt komplett. Efter att jag kontaktat bröderna i början av 2000-talet, framgick det också att deras syster i sin ägo hade brev från fronten som alltså inte ingår i samlingen. Göran Sax och yngsta brodern Allan Sax kompletterade samlingen genom att donera några brev som de fortfarande hade i sin ägo.

Att skriva brev hade sannolikt inte hört till familjens vardag före kriget åtminstone inte i någon större utsträckning. Brevformen var bekant, men skribenterna var inte rutinerade brevskrivare. Detta syns i en viss ovana att uttrycka sig i skrift. Nils som var student har den största kompetensen och använder i huvudsak ett utpräglat skriftspråk. Hos Göran finns brister i stavningen och både han och föräldrarna skrev brev med dialektala ord och ett märkbart drag av talspråk.

Inom familjen Sax gav skribenterna sparsamt uttryck för känslor gentemot varandra, vilket eventuellt kan förklaras av att en öppen känslsamhet var främmande inom den agrara kulturen.²¹⁹ Det betyder dock inte att breven skulle sakna känslor. De uttrycktes tvärtom renskuret och utan omsvep, och kanske också mera spontant. Detta har dock en viss konsekvens för analysen i och med att breven ibland är svårtolkade och att samlingen i vissa fall ger ett sparsammare material att arbeta med.

Det korrekta vore att i texten alltid använda den militära grad männen hade vid den behandlade tidpunkten. Jag kommer dock att genomgående titulera männen med den högsta grad de hade under krigsåren. Eftersom avhandlingens uppläggning inte är kronlogisk anser jag att det blir onödigt komplicerat för läsaren att hålla reda på männens grader vid olika tidpunkter. Bilaga 5 innehåller en sammanställning av soldaterna och deras brevsamlingar.

²¹⁹ Lövström 1995.

III KRIGET OCH BREVET

Under fortsättningskriget fick brevet och brevskrivandet en betydelsefull roll i många finländares liv. I det följande diskuteras brevkommunikationens förutsättningar och villkor i krigets kontext. Först behandlas fältpostens och postcensuren organisering under fortsättningskriget. Därefter analyseras skribenternas syn på brevet och brevskrivandet och olika kulturella praktiker i anslutning till brevskrivandet under krigsåren. Till sist undersöker jag språket i breven och hur vissa ord och uttryck fick särskilda funktioner i dialogerna.

Kommunikationens möjlighetsvillkor i krigstid

Brevet är en kommunikationsteknologi inom vår kultur som överför skriftliga meddelanden över rumsliga avstånd. Människornas relationer, vardagsvanor och kulturella praktiker påverkas på olika sätt utifrån de kommunikationsteknologier de har till sitt förfogande. Tekniken är en miljö som ger förutsättningar och öppnar möjligheter för samtalet, men den sätter också upp ramar och gränser för vad som är möjligt.²²⁰

Under fortsättningskriget rådde speciella villkor beträffande kommunikationen per brev. Fältposten organiserades för att möjliggöra en brevkontakt mellan det civila Finland och krigsoperationsområdet. Men samtidigt reglerades kommunikationen exempelvis genom begränsningar i försändelsernas vikt och av tillfälliga skrivförbud vid fronten, samt av postcensuren som också utgjorde ett element inom brevsammansättningen under undantagstillståndet.

Fältposten under fortsättningskriget

Fältposten var det postföringssystem som verkade inom försvarsmakten och som i samarbete med det allmänna postväsendet skötte om postgången mellan trupperna vid krigsfronten och hemtrakten.²²¹ Fältposten lydde under försvarsmakten och landet var indelat i nio fältpostdistrikt som alla hade ett eget centralfältpostkontor. Förutom centralerna hade trupperna sina egna fältpostkontor, som vid krigets

²²⁰ Garnert 2005, 12–15, 192–193.

²²¹ Kopsa 1996, 5–6. Fältposten skötte dessutom om att befordra försvarsmaktens tjänsteförsändelser, men här behandlas endast det som gäller den privata fältposten.

början uppgick till 26 stycken. Till följd av förändringar i krigsläget upphörde eller flyttades gamla kontor, och nya kontor grundades vid behov.²²²

Centralfältpostkontoren tog emot och sorterade alla postförsändelser som kommit från Post- och Telegrafstyrelsens postkontor och skickade vidare denna post till truppernas fältpostkontor. Dessa sorterade i sin tur posten enligt de olika truppförbanden och befodrade posten till dem. Därefter skötte truppförbandens underhåll eller ordonnanser om att posten delades ut till de enskilda soldaterna. Posten från fronten till hemtrakten gick samma väg, det vill säga från trupperna till fältpostkontoren och därifrån till närmaste centralfältpostkontor, som i sin tur lämnade över försändelserna till den allmänna posten för att befordras till mottagaren.²²³

Tanken var att hela befolkningen skulle ha möjlighet att hålla kontakt per brev. Av denna orsak befordrades fältposten avgiftsfritt eller till nedsatt taxa. Under hela fortsättningskriget fick vanliga postkort och brev som vägde högst 40 gram skickas avgiftsfritt från trupperna till hemtrakten.²²⁴ Brev från hemmafronten som vägde högst 40 gram befordrades gratis fram till den 15.10.1943. Därefter tillämpades nedsatt taxa på brev från hemtrakten. Paketerna från hemtrakten fick väga högst 2 kilo och breven högst 250 gram.²²⁵

Uppskattningsvis befordrade fältposten ungefär 1 miljard postförsändelser under kriget 1941–1944.²²⁶ Till det kompani Knut Pipping studerade i sin doktorsavhandling anlände dagligen cirka femtio till hundra brev samt ett halvt dussin paket²²⁷, vilket ger en mera konkret bild av postens omfattning under krigsåren. Under kriget ändrades och kompletterades bestämmelserna angående fältposten. Bland annat vidtogs åtgärder för att begränsa mängden fältpostförsändelser.²²⁸ Den stora mängden brev och paket utgjorde en belastning på den knappa perso-

²²² Kenttäpostin ohjesääntö 1941, 3–4; Kopsa 1996, 14–15.

²²³ Kopsa 1991, 260; Kopsa 1996, 6.

²²⁴ Kenttäpostiopas [= Fältpostguiden] 1941, 18–19; Hufvudstadsbladet 1.7.1941: ”De privata fältpostbrev”; Kopsa 1996, 15.

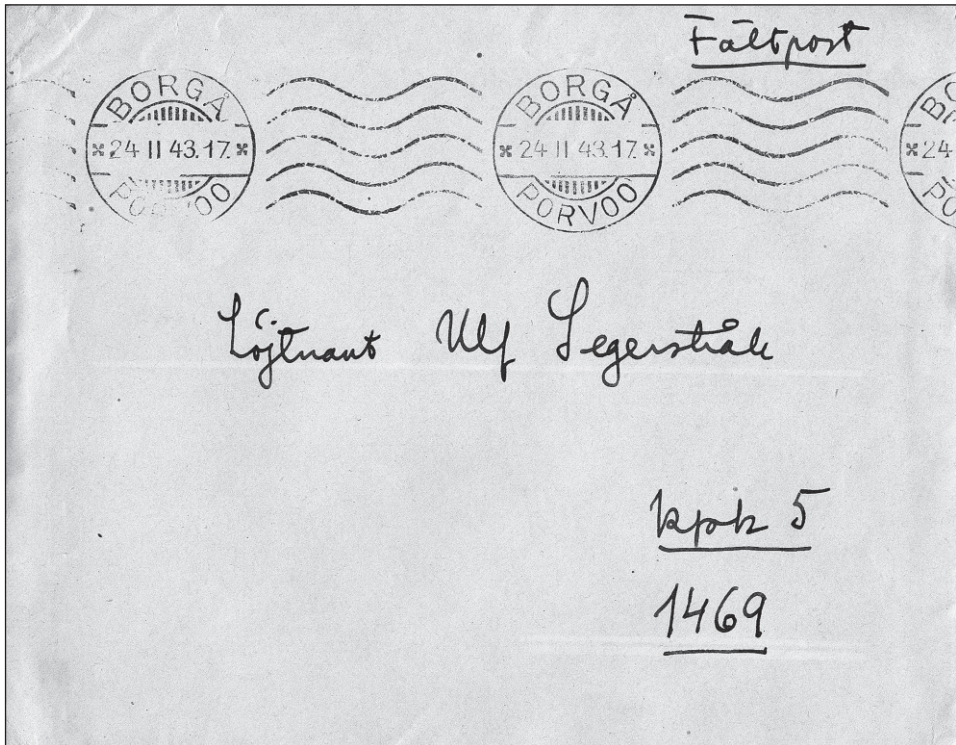
²²⁵ Kopsa 1991, 9.

²²⁶ Rönkkönen 2007, 646.

²²⁷ Pipping 1947, 153. Ett kompani består av 200 man, men under kriget var styrkan i praktiken ofta mindre.

²²⁸ Den 1.11.1941 tog man i bruk särskilda fältpostetiketter för paket. Endast paket med denna etikett frambefordrades till nedsatt taxa. Varje soldat fick fyra paketetiketter per månad som han sedan skulle skicka till dem som sände paket till honom. Från och med den 16.10.1943 måste också alla brev på högst 40 gram och kort från hemtrakten förses med en fältpostetikett för att försändelsen skulle frambefordras avgiftsfritt. Inom truppförbanden utdelades till var och en månatligen åtta etiketter, som vederbörande sedan sände till hemorten för att fästas på fältpostbrev och kort. Brev och kort fick sändas även utan dessa etiketter, men då uppbars postporto enligt gängse taxa. (Hufvudstadsbladet 12.10.1943: ”Fältpostmärke på varje frontbrev”; Kopsa 1991, 273; Kopsa 1996, 12–13, 15–16, 24)

nalstyrkan samt på kommunikationsväsendet och transportmedlen, som behövdes för trupp- och godstransporter.²²⁹

Enligt instruktionerna som gavs 1941 skulle breven som skickades till trupperna föras med ordet "Fältpost" i övre högra hörnet på kuvertet. Adressen skulle skrivas i nedre högra hörnet. Mottagarens namn skulle anges i sin helhet samt tjänstegraden (exempelvis korpral, fänrik, överste). Man fick absolut inte använda titlar i stil med artillerist, pionjär eller någon annan motsvarande beteckning som skulle ha avslöjat något om mottagarens vapenslag. Som adress fungerade truppenhetens fyrsiffriga täcknummer och centralfältpostkontorets nummer (t.ex. F.p.k. 5 eller Kpk 5). Avsändarens namn och adress skulle skrivas på kuvertets baksida. (Kenttäpostiopas 1941, 20–21)

Det geografiska avståndet mellan krigsfronten och det civila Finland var relativt kort och lätt tillgängligt.²³⁰ Postgången mellan de båda fronterna fungerade därför

²²⁹ Hufvudstadsbladet 9.7.1941: "Hur fältposten organiserats"; Hufvudstadsbladet 29.8.1941: "Sänd icke mat per fältpost". Se också Hämmerle 1999, 154 om samma problematik i tyska förhållanden under första världskriget.

²³⁰ I jämförelse var de finska soldaterna i en annan situation än många amerikanska och brittiska soldater. Posten till de brittiska trupperna i Afrika, Indien, Mellanöstern och Fjärranöstern måste färdas över mycket stora avstånd och det kunde räcka flera veckor och till och med upp till 2–4 månader innan de kom fram. (se Internet Archive: Royal Engineers Museum, online, hämtad 23.8.2013) Posten till tyska soldater kunde i genomsnitt vara på väg 12 till 30 dagar beroende på var de var förlagda. (Lamprecht 2001, 46)

i allmänhet relativt bra under hela fortsättningskriget. I normala fall kom breven fram inom en vecka och oftast ännu snabbare. I den enrothska samlingen finner vi exempel på att brev nådde mottagaren vid krigsfronten på två dagar.²³¹ Att posten fungerade så snabbt och smidigt möjliggjorde en mycket intensiv och nära kontakt mellan skribenterna. På grund av krigstillståndet var postgången dock aldrig fullständigt pålitlig. Brev kunde komma bort, förstöras eller komma fram i fel ordning. Ibland kom det fram en hel bunt brev på samma gång efter en längre paus. Under strider och då trupperna var på rörlig fot hade fältposten ibland svårt att följa dem. Mycket snö och leriga vägar kunde orsaka förseningar och då ett brev råkade bli öppnat av censuren blev det alltid försenat några dagar.²³² Dessa osäkerhetsmoment angående posten förklarar delvis varför skribenterna i det aktuella materialet ofta klagade över postgången, spekulerade kring längre luckor mellan breven och noggrant räknade upp ankomna och avsända brev.

Fältpostsystemet avskaffades från och med den 4.12.1944, då största delen av armén hade hemförlovats. Fältpostförsändelserna befordrades fram till den 15.12. I Lappland fanns det dock ännu ett antal trupper som kämpade mot tyskarna och för dem ordnades fältposttrafiken genom Post- och Telegrafstyrelsens postkontor. Därför upphörde fortsättningskrigets fältpost med sin verksamhet slutgiltigt först den 31.7.1945.²³³

Den krigstida postcensuren

Försvarmaktens högsta ledning förstod vikten av en regelbunden brevkontakt mellan front och hemmafront för det psykologiska försvaret. Därför uppmuntra- des folket att skriva brev för att en god sinnesstämning skulle vidmakthållas både vid fronten och hemma.²³⁴ Särskilt i början av fortsättningskriget innehöll tidning- arna inlägg och kåserier med målet att informera allmänheten om de förväntning- ar som ställdes på dem som brevskrivare. Enligt dessa texter var det en plikt att komma ihåg frontsoldaterna med brev och paket. Breven hemifrån skulle inge hopp och förtröstan, de skulle erbjuda omväxling i enformigheten vid fronten och uppmuntra dem som led av hemlängtan och krigströtthet. Brevskrivarna uppma- nades att inte i onödan klaga över småsaker och oroa männen med allehanda be- kymmer hemma. Glada och pigga brev skulle hålla stridsmoralen bland soldaterna på hög nivå. Postförsändelserna hemifrån skulle fungera som konkreta belägg på

²³¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 22.8.1942, 27.8.1942.

²³² Roper 2009, 51–52; Schikorsky 1992, 299; Rönkkönen 2007, 646.

²³³ Pietiäinen 1988, 179.

²³⁴ Huuhtanen 1986, 387. Jfr. också Roper 2009, 50.

att sönerna och männen hela tiden var i ihågkomna.²³⁵ Brevet från fronten skulle likaså inge hopp och förtröstan hos mottagarna hemma. Soldaterna skulle undvika att skriva om förluster och i stället förmedla att de mädde bra och inte saknade stridsvilja.²³⁶

Inom försvarsmakten var man dock medveten om att brevskrivandet och de andra kontakterna också kunde orsaka det motsatta. En negativ sinnesstämning spreds snabbt brevledes mellan de båda fronterna.²³⁷ Då ett land är i krig, finns det en strävan att försöka förhindra spridningen av sådan information som på olika sätt kan skada det krigförande landet. I Finland granskades därför post-, telegraf- och telefontrafiken, radiosändingarna samt tryckalster, bilder och ljudband avsedda för offentligt bruk.²³⁸ Under fortsättningskriget koncentrerades landets informations-, propaganda- och censurverksamhet till Statens informationsverk som grundades den 22.6.1941. Inom krigsoperationsområdet sköttes censurverksamheten av försvarsmakten.²³⁹

I anslutning till varje centralfältpostkontor fanns en censurbyrå som kontrollerade fältposten.²⁴⁰ Eftersom mängden postförsändelser var så stor fanns ingen möjlighet att granska alla brev och postkort. I praktiken granskades posten därför huvudsakligen genom stickprov. Dessutom tog censurbyråerna en viss truppenhets all post till särskild granskning under en några dagar lång period. Då granskades alla försändelser som gick från denna enhet. Ett undantag utgjordes av generalernas post, som överhuvudtaget inte fick öppnas eller granskas av censuren.²⁴¹ I december 1943 gjordes en uppskattning att ungefär 4 % av fältposten hade granskats.²⁴² Censurbyråerna skötte också granskningen av fältpostpaket. Ur paketen från hemmafronten konfiskerades mycket ofta alkoholhaltiga drycker. Ur de paket som skickades från trupperna måste föremål som tillhörde staten rätt ofta konfiskeras. Ofta var det fråga om underkläder som männen sände hem för att tvättas.²⁴³

Personalen på censurbyråerna bestod av värnpliktiga och avlönade censorer, av vilka de flesta var kvinnor. Varje arbetstagare måste ge ett skriftligt tystnads-

²³⁵ Helsingin Sanomat 28.6.1941: Marianna: Kenttäpostia; Helsingin Sanomat 8.7.1941: Eero: Muistakaamme poikia siellä jossakin; Helsingin Sanomat 8.7.1941: Päivän piirtoja 4037 (bildtext). Se också Huuhtanen 1984b, 7–8. Se Hartley 1999, 183, 187–188 om hur motsvarande normer och förväntningar förmedlades till befolkningen i Storbritannien under andra världskriget.

²³⁶ Helsingin Sanomat 17.8.1941: Teresa: Kirje sieltä jostakin; Huuhtanen 1984b, 7–8.

²³⁷ Lehmus 1971, 156, 177.

²³⁸ Vilkuna 1962, 47; Kopsa 1996, 7.

²³⁹ Vilkuna 1962, 46; Syrjö 1994, 250.

²⁴⁰ Pietiäinen 1988, 183.

²⁴¹ PM:n Ttus os T 10683/20: K.D. 230/Ttus 4 /III b/sal. 3.9.1941: ”Kpk:n tarkastustoimistojen toiminta”; K.D. No.505/Ttus 4/IIIb/sal. 31.10.1941; No. 1401/sens.tsto/17.sal.ohjekäsäky no.31, 5.5.1944, ”Upseerien postin tarkkailu” (RA).

²⁴² Pietiäinen 1988, 183.

²⁴³ Siimes 1999, 9.

löfte och deras politiska pålitlighet granskades. Målet var att varje granskare skulle gå igenom cirka hundra brev per dag. Censorerna fick de brev de skulle granska av sin förman. Detta var ett sätt att undvika överträdelser, eftersom censorerna inte själva fick välja vems brev de granskade.²⁴⁴ Varje granskare hade censurreglerna framme på sitt bord, men i oklara fall kunde granskaren vända sig till sin chef för att hitta rätt åtgärd. Enligt Antti Siimes, som under fortställningskriget fungerade som chef för en censurbyrå, var granskarnas riktlinjer mera detaljerade än de regler som givits soldaterna i fältpostanvisningarna.²⁴⁵

Fältpostguiden *Kenttäpostiopas (joukkoja varten)* från 1941 innehöll information om fältpostens organisering samt kortfattade instruktioner angående innehållet i fältpostbrev. Dessa regler går inte in på några detaljer utan anger endast att det var strängt förbjudet att underrätta någon om sådana förhållanden som fienden kunde utnyttja för sina ändamål. Man fick inte ange var truppen var förlagd och vart den eventuellt skulle förflyttas. Det var också förbjudet att skriva om hurudan styrka, kondition och beväpning truppen hade. Dessutom var ”opassande texter och ritningar”, exempelvis kartor, förbjudna.²⁴⁶ Även i enskilda brev kunde det finnas information som riskerade skada landet om det råkade i fel händer. Soldaterna uppmanades att inte ta med sig privata brev på patrullfärder, då det förelåg en risk att bli fångatagen. Fastän innehållet i breven tedde sig ofarligt kunde fienden ändå dra vissa slutsatser av innehållet eller använda uppgifterna i propagandistiskt syfte.²⁴⁷

Under kriget kompletterades och preciserades reglerna bland annat till följd av att vissa regler inte efterföljts på föreskrivet sätt. Bland annat anmärkte censurmyndigheterna på att det i flera brev hade förekommit uppgifter om den ifrågasvarande enhetens namn och förläggningssort. Befälet uppmanades därför att påminna sina underlydande om att det var förbjudet att skriva om denna typ av sekretessbelagd information.²⁴⁸ Senare gavs soldaterna genom Huvudstabens orderhäfte följande order angående innehållet i breven. Detta för att man upprepade gånger observerat överträdelser av reglerna:

Sotilaan tulee kirjeissään yhtä hyvin kuin puheissaankin noudattaa asiallisuutta. Suurentelu ja liioittelu, valheellisten juttujen sepittäminen, tosiasiaain vääristely, omilla rikkomuksilla rehentely, toisten parjaaminen ja muu sotilaan arvoa halventava kirjoittelu eivät sovi tosi sotilaille ja antavat kirjeen saajalle kaikkea muuta kuin kauniin käsityksen kirjoittajasta. Kotiseutu ei

²⁴⁴ Siimes 1999, 9; Kopia av föredrag hållet av Antti Siimes 1943, 9; och 1944; Antti Siimes svar på mitt frågeformulär 5.4.2002.

²⁴⁵ Antti Siimes svar på mitt frågeformulär 5.4.2002.

²⁴⁶ *Kenttäpostiopas* 1941, 19.

²⁴⁷ Päämajan käskylehti 16/19.9.1941; Päämajan käskylehti 8/12.3.1943. Päämajan käskylehti 1941–1944 är huvudstabens orderhäfte, som innehåller nya order och som delades ut till militärbefälet. Befälet informerade i sin tur de underlydande om nya bestämmelser och förordningar. Orderhäftet innehöll även order som gällde fältposten och postcensuren.

²⁴⁸ Päämajan käskylehti 26/13.12.1941; Päämajan käskylehti 35/15.12.1942.

myöskään kaippaa kirjeitä, joissa ruikutetaan vaivoja velvollisuuksien täyttämässä rintamalla. Kotiseudulla on myös omat vaikeutensa taistelussamme kestäväenä ja sen on voitava luottaa siihen, että rintamalla jokainen soturi täyttää nurkumatta tehtävänsä. Yllä oleva on luettava jokaiselle puolustusvoimissa palvelevalle.²⁴⁹

Förutom att censurmyndigheterna censurerade fältpostförsändelserna genom att beslagta brev eller genom att stryka eller klippa bort sådant som var förbjudet att nämna om i breven, följde censurmyndigheterna också med förändringar i sinnesstämningen på basis av det de läste i breven. Denna funktion kände allmänheten emellertid inte till.²⁵⁰ Censurbyråerna skulle två gånger i månaden lämna en rapport om sinnesstämningen till högkvarterets censurbyrå. Rapporten bestod av en sammanfattande översikt, en statistikbilaga och utdrag ur de granskade breven, som fick exemplifiera sinnesstämningen. Denna del av postcensurverksamheten visade sig med tiden vara den viktigaste.²⁵¹

Censurmyndigheterna gjorde upp statistik över frågor som hade att göra med tjänstgöringen, såsom åsikter om befälet, behandlingen, permissionerna, inkvarteringen, provianteringen och utrustningen. De var också intresserade av inställningen till kriget, det vill säga om det förekom uttalanden som tydde på krigströtthet, rädsla eller hopp om att kriget snart skulle ta slut. Därtill ville de veta vad som sades bland annat i fråga om politiken, fältposten, postcensuren, lottorna och kvinnor i allmänhet. Hem-, familje- och penningfrågor intresserade också. Dessutom fördes statistik över uppgifter om dryckenskap, slagsmål samt osedligt leverne. På basis av denna typ av uppgifter utarbetades rapporterna om den rådande sinnesstämningen.²⁵²

²⁴⁹ Päämajan käskylehti 35/15.12.1942. ”Soldaten bör både i sina brev och även i tal vara saklig. Överdrifter, påhitt av lögnaktiga historier, förvanskningar av sakförhållanden, att skrävla med egna förbrytelser, baktal och annat jämförbart som kränker soldatens anseende passar sig inte för en sann soldat och ger mottagaren allt annat än en vacker bild av brevskrivaren. Hemmafronten väntar sig inte brev, där man klagat över allehanda besvär i uppfyllandet av plikterna vid fronten. På hemmafronten har de också egna svårigheter i vår kamp att utstå och de måste kunna lita på att varje frontsoldat sköter sin uppgift utan att knota. Det ovan nämnda skall läsas för alla som tjänstgör inom försvarsmakten.” [min översättning]

²⁵⁰ Antti Siimes svar på mitt frågeformulär 5.4.2002.

²⁵¹ Syrjö 1994, 251.

²⁵² PM:n Ttus os T 10683/20: No. 930/sens.tsto/17/sal. ohjekäskey no. 28 20.3.1944 (RA). Brevet var dock inte den enda källan för uppgifter om sinnesstämningen vid fronten och på hemmafronten. Försvarsmaktens upplysningsofficerare rapporterade om sinnesstämningen vid fronten på basis av de samtal och iakttagelser de gjorde då de var i kontakt med trupperna. För att få en bild av sinnesstämningen runt om i landet bland olika befolkningsgrupper hade man skapat ett stort ombudsmannanätverk där ombudsmännen gjorde iakttagelser till exempel på arbetsplatsen och i bekantskapskretsen. Med dessa iakttagelser som grund utarbetades rapporter om sinnesstämningen. Rapporterna skickades sedan till Statens informationsverk och utgående från dem utformades upplysnings- och propagandaverksamheten. (Perko 1974, 60–61; Salminen 1976, 75–76)

I ett föredrag som censurbyråchefen Siimes höll om krigscensuren konstaterade han att allmänheten ofta förhöll sig mycket negativt gentemot censuren och att det förekom flera missförstånd angående censurverksamheten. Siimes antog att den negativa inställningen hade sin grund i att människorna inte visste att granskarna hade tystnadsplikt och att det var straffbart att intressera sig för breven i annat än professionellt syfte.²⁵³ Då granskningsförfarandet dessutom var organiserat så att granskarna inte själva kunde välja vilken post de gick igenom, blev det omöjligt för dem att följa med en viss persons brevväxling.²⁵⁴ Trots att kontakten per brev var underställd censur, kan man konstatera att det fanns en strävan att respektera skribenternas integritet så lång det gick.²⁵⁵

Censuren inverkade i varierande grad på innehållet i breven, men i jämförelse med vinterkriget fick censuren enligt historikern Taina Huuhtanen under fortsättningskriget ändå en mindre betydelse för innehållet. Under fortsättningskriget kom alla soldater hem på permission och då hade man möjlighet att tala om sådant man inte kunde nämna om i breven. Därför kunde postcensurverksamheten inte hindra spridningen av förbjuden information över gränsen mellan fronten och hemmafronten.²⁵⁶

Brevskrivandets kulturella praktiker i krigets kontext

Brevet och brevskrivandet är ett ämne som mycket ofta tematiserades i de föreliggande brevväxlingarna. Materialet förmedlar därför en god bild av skribenternas syn på den aktuella samtalssituationen. Avsikten är här att kartlägga och analysera skribenternas egna uppfattningar om de villkor som gällde för att hålla kontakt med de närmaste under krigets undantagstillstånd. Därtill studeras brevkommunikationens yttre förutsättningar och de vanor, rutiner och kulturella praktiker som uppkom under krigsåren. Vilken betydelse hade breven som föremål och hur förhöll sig brevskrivarna till den krigstida postcensuren?

Brevmaterialet används i det följande på två olika sätt. För det första analyseras skribenternas egna utsagor om breven och brevskrivandet. För det andra utgår

²⁵³ Kopia av föredrag hållet av Antti Siimes 1943 och 1944.

²⁵⁴ Kopia av föredrag hållet av Antti Siimes 1943 och 1944; Antti Siimes svar på mitt frågeformulär 5.4.2002.

²⁵⁵ Här kan en intressant jämförelse göras med fängelsebrev skrivna av politiska fångar under fortsättningskriget. De politiska fångarna sågs som nationens fiender och därför var censuren mycket sträng. Alla brev till och från fången granskades, och som censor fungerade vanligtvis fängelsets chef. Det betydde att censurförfarandet saknade anonymitet. Brevskrivandet reglerades också genom att fångarna måste använda fängelsets officiella brevpapper, som uppgick till fyra sidor (A5). Fängelset bestämde dessutom hur många brev fången fick skriva och ta emot. Fångarna kunde dock kringgå censuren genom att försöka smugga ut hemliga brev. (Torninoja-Latola 2011, 332–347)

²⁵⁶ Huuhtanen 1986, 6–7.

jag från breven som föremål, och undersöker vad dessa berättar om skribenterna och om skrivprocessen. Med andra ord fokuseras både metaperspektivet på brevkommunikationen och brevens materialitet. Det blir därför motiverat att betrakta brevet som en sammansättning bestående av varierande element som på olika sätt är sammankopplade med varandra. I likhet med andra sammansättningar består brevet av materiella element (papper, pennor, kuvert, frimärken, bordet man skriver vid), teknologiska element (postföringssystemet) och mänskliga element (skribenten och mottagaren samt eventuella andra människor som är närvarande då brevet skrivs eller läses). Brevets gräns ligger därför inte där brevpapperet tar slut, utan det är på många sätt sammanknutet med världen omkring.²⁵⁷

Brevformen styrs i varierande grad av konventioner och ömsesidiga överenskommelser.²⁵⁸ Brevet kan därför med hänvisning till Gilles Deleuzes och Félix Guattaris begreppsapparat ses som ett strukturerat eller *räfflat rum* (eng. striated space)²⁵⁹ – ett rum som bestämdes och begränsades av olika normer. Samtidigt är det personliga brevet en fri form, som ger skribenten en stor möjlighet att forma en egen version av sättet att kommunicera per brev. Det beror på att brevet som genre trots allt är rätt löst definierad och på att kommunikationen är privat. Dessutom har brevskrivare i allmänhet ett behov av att uttrycka sig fritt och personligt.²⁶⁰ Också vad gäller det visuella har brevskrivaren en stor frihet. Skribenterna använde i vanliga fall brevpapper med färdiga linjer som strukturerade pappret. Linjerna begränsade dock inte dem och de kunde exempelvis utnyttja marginalerna och brevhuvudet för att få med allt på samma ark. Brevet kan därför också betraktas som ett mera fritt eller *slätt rum* (eng. smooth space).²⁶¹

Samtalssituationen i krig

För att förstå varför breven hemifrån var så viktiga för frontmännen och varför breven från fronten var så värdefulla för familjerna, bör man inte bara fokusera på innehållet, utan också analysera vilka emotionella funktioner breven som föremål fyllde och vilka innebörder de fick för skribenterna. Brevet i sig kunde utifrån den-

²⁵⁷ Deleuze & Guattari 2004, 12. Jfr. också Stanley 2004, 212.

²⁵⁸ Mera om detta nedan.

²⁵⁹ Deleuze & Guattari 2004, 389–390, 399.

²⁶⁰ Showalter 1986, 114; Stanley 2004, 217–218; Liljewall 2007, 12; Bakhtin 2002b, 97. I jämförelse styrs officiella brev (exempelvis affärsbrev, myndigheters brev) i mycket högre grad av konventioner. De är också forbundna och saknar en personlig prägel.

²⁶¹ Deleuze & Guattari 2004, 389–390, 399, 409, 524–551. Ett räfflat rum sammankopplar olika element, samt skapar ordning, struktur och sammanhang, medan det släta rummet tillåter kontinuerliga skiftningar, variationer och förändringar. Det räfflade och släta rummet ska enligt Deleuze och Guattari dock inte ses som ett motsatspar. De existerar bara i relation till varandra och som en sammansättning. Ett slätt rum transformeras till ett räfflat rum, och det räfflade rummet återgår till ett slätt rum i en ständig process.

na synvinkel vara lika viktigt som dess innehåll.²⁶² Dessutom utgör det materiella ett centralt element i den sammansättning som brevet utgör.

Det egenhändigt skrivna brevet förmedlar mycket utöver själva texten. Handstilen gör det exempelvis möjligt att uttolka skribentens hälsotillstånd och andra fysiska och psykiska spår som skribenten lämnat i sitt brev.²⁶³ I egenskap av materiellt objekt förkroppsligar brevet skribenten och gör honom närvarande trots frånvaron.

Tack Gulle för det trevliga bolagsbrevet²⁶⁴! Tänk att Gulle ännu i förrgår höll i det! Det var så färskt, att det nästan doftade Gulle ännu. (Curt Enroth till sin hustru Martha 22.8.1942)²⁶⁵

Brevskrivandet blev en viktig del i många frontsoldaters och familjers krigsvardag – en kulturell praktik som tog mycket tid och möda i anspråk.²⁶⁶ Då människorna skrev ofta uppstod olika vanor och rutiner kring brevskrivandet. Curt Enroth som i regel skrev dagligen upplevde att brevskrivandet hade blivit en så självklar sysselsättning att det kändes tomt att inte skriva:

Måste först bekänna, att i går var det första kvällen på långa tider, som jag inte skrev något. Det kom överhuvudtaget lite post, och jag var naturligtvis riktigt utan, och så beslöt jag att för en gångs skull lämna Dej utan brev, men det var nog så ovant, att jag hela tiden funderade över vad jag hade gjort. (Curt Enroth till sin hustru Martha 27.3.1942)

Brevet som ting ger viktig information om kontexten kring brevskrivandet. Det ger en bild av samtalssituationen och skrivprocessen²⁶⁷, det vill säga de förhållanden där brevet kom till och där samtalet fördes. Curt Enroth beskriver i det följande sina vanor kring brevskrivandet och den situation där han brukade samtala med sin hustru:

²⁶² Hanna 2003, 1342, 1348.

²⁶³ Decker 1998, 38, 40; Roper 2009, 87; Gerber 2006a, 299–300. Bland breven i de aktuella samlingarna finns exempelvis några brev från Martha, där hon använt blyertspenna, vilket hon mycket sällan annars brukade göra, och där handstilen är ostadig och spretig. Orsaken var att hon hade bränt sin högra hand och måste skriva med vänster hand, vilket följaktligen satte sitt spår i form av en sämre handstil. Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 21.8.1941.

²⁶⁴ Med ”bolagsbrev” avser Curt ett brev skrivet av (minst) två personer; i detta fall hustrun och skribentens syster.

²⁶⁵ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 27.8.1942: ”Tack Gulle för tisdagsbrevet, tänk, att Du höll i det ännu i förrgår!”

²⁶⁶ Hartley 1999, 187, 192; Hämmerle 1999, 160–162. Hemma var arbetsbördan stor och att ändå ta sig tid att skriva till sin son eller make visar att man verkligen var mån om att se till att mannen fick brev och att man förstod hur viktigt det var för mannen att få nyheter hemifrån.

²⁶⁷ Decker 1998, 34.

Jasså, jag har verkligen börjat skriva så slarvigt, att det är oläsligt. [...] Men så har jag heller inte på årtal skrivit på ett bord utan alltid med blocket i famnen. Har blivit så van på det sättet, att fast vi nu haft bord lång tid, så fortsätter jag i gammal stil. (Curt Enroth till sin hustru Martha 19.8.1943 på en stubbe)

Vid krigsfronten var förhållandena inte alltid ideala med tanke på brevskrivandet och upprätthållandet av kontakten. I tältet eller korsun²⁶⁸ var det trångt och obekvämt och eftersom det ofta var brist på belysning, var det för mörkt att skriva.²⁶⁹ För att göra det hela enklare använde skribenterna i regel blyertspennor så länge de inte bodde i ordnade förhållanden, samt under stridsperioder eller då truppen annars var på rörlig fot. Under ställningskriget, när männen flyttat in i korsur och kanske till och med fått elektrisk belysning samt inrett med bord och bänkar, började de vanligtvis använda bläckpenna. Vilken penna skribenterna använde är ett gott exempel på vad brevet som föremål kan berätta om det aktuella läget vid fronten. Ett brev skrivet med bläck betydde att familjen kunde vara rätt så lugn:

Har nu varit och köpt bläck och penna i kväll som ni ju ser så jag vill nu prova de också lite. Så ni ser ju jag är inte på alltför dålig plats då ja nu kan skriva med bläck. (Göran Sax till modern Hilma 4.2. [ska dock vara mars enligt poststämpeln och innehållet] 1942)²⁷⁰

Postgången inverkade på skribenternas sätt att strukturera sina dagar. Tidtabellen för postens ankomst och avgång ändrade flera gånger vid fronten. På våren 1942 började posten avgå redan tidigt på kvällen, vilket Curt Enroth inte tyckte om. Han skötte helst sin korrespondens senare på kvällen då de flesta redan somnat:

Här är sådant snarvel inne nu, att det nästan är omöjligt att skriva. [...], men kl. är redan halv åtta, och posten går åtta. [...] jag kan inte skriva brev med den postgången vi nu har. Förr var det så bra, då man kunde skriva på kvällen när alla sov. (Curt Enroth till sin hustru Martha 3.5.1942)

Förändringarna i postgången tvingade Curt att ändra på tidpunkten för skrivandet och gå in för nya rutiner. Han började på brevet på kvällen, men slöt inte kuvertet

²⁶⁸ Korsu (fi.) = ungefär: skyddsrum, bunker. Korsu är en benämning på skyddsrum för boende och har blivit ett etablerat lånord i finlandssvenskan. Ordet användes av både finskspråkiga och svenskspråkiga trupper vid den finska fronten (främst under krigen 1939–1944) (Schildts Finlandssvensk ordbok, online).

²⁶⁹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 15.10.1941, 7.2.1942, 28.11.1943; Sven Björkman till sin hustru Rakel 19.11.1941.

²⁷⁰ Pennor, papper och kuvert fanns till salu i kantiner vid fronten, men skrivmateriel var också ett vanligt innehåll i paketen hemifrån (se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven odaterat brev juli 1941).

Natten till den 24 nov 1941.

Älskade mor!

Pitter sjuv nu från tre till sex och har kam-
 minvakt och åldas i alla skammisar här, Har
 ätit litet nu också för tujil kan ju tillbaka
 i natt så jag fick det där paketet, och det
 är ju välkommet att få någon gång, man
 får ju nog äta gröt och potatis här nästan
 så mycket som nåst, men man får ju nog
 av de där ett och samma, det skulle nog
 vara roligt att få komma hem och äta
 ett riktigt mål en gång. Jag vet nu inte
 riktigt om jag slipper hem för någon ger-
 mission, jag tror nog att jag borde slippa
 hem en gång nu då de har varit hemma alla
 som är här i förläggningen. Jag vet inte
 heller när det blir härifrån en överste var
 nog hit och granskade kompanier här om
 dagen och det lär nog vara fröjdligt så
 kanske den första december har det hört som
 om en del skulle fara härifrån eller bli det

Det föreliggande materialet innehåller ett intressant exempel på hur brevet som föremål kan ge information om brevskrivaren. Ett drag som särskilt utmärker brevskrivandet under krigsåren är att brev också författades av personer som inte tidigare varit vana att fatta pennan. Soldat Göran Sax brevoriginal visar att han före kriget knappast skrivit särskilt mycket. Dels är handstilen ännu outvecklad, dels finner man ganska mycket brister beträffande språket. Att han skrev mycket under krigsåren framgår tydligt av handstilen, som mot slutet av kriget fått flyt och fart över sig. Även om språket inte heller då var korrekt är det uppenbart att han fått en större vana att uttrycka sig i skrift och att hans kompetens som brevskrivare hade ökat.

9. 9. 44.

Kära där hemma!
 Uka nu skriva några rader
 har nu inte skrivit på flera
 dagar, ej heller har jag fått nå
 brev om jag kom från Peruvian
 Ja vi ha nu flyttat bakåt ba-
 kan spatiärgränser till stycen
 Inte vet jag hur länge vi
 kommer att vara här, de
 blir väl att börja befästa
 stycken ja de låter. Se kommer
 väl nog att bli upplöst de
 här regementet bara de blir
 riktigt fred om en del slipper
 förstås emellertid men hur mycket
 är nu svårt att säga. Nog kom-
 mer man väl att vara in-
 nån månad ännu bara man
 nu slipper hem till julen
 näst. Ja nå packa ska ni
 nog få sända nu har bara
 omöns kvar av de som ja ha-

och nästa morgon skrev han ännu ned några rader så att han fick med det senaste strax innan posten avgick på förmiddagen.²⁷¹

Vid fronten var skribenterna sällan ensamma då de skrev brev. Det var bara överste Björkman som en stor del av kriget hade tillgång till ett eget rum eller kontor. De andra bodde tillsammans med sin grupp och oftast hade de sällskap av någon annan då de författade sina brev. Brevskrivandet försiggick i ett socialt

²⁷¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 6.5.1942, 11–12.5.1942.

sammanhang vid fronten och därför kan de som var närvarande också uppfattas som en del av brevets sammansättning. I det följande utdraget fick kamraterna utrymme i brevet:

I kväll är alla så aftonpigga, att det faktiskt är svårt att skriva. Det är frågor och svar hela tiden, och bönderna får sej som vanligt. [...] Slutar nog nu, då de bara pratar. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.3.42 kl. 24)

Även om det ibland var svårt att koncentrera sig på skrivandet, kan brevet betraktas som ett *privat rum* – en frizon där skribenten för en stund kunde vara ”ensam” med sin adressat samtidigt som han satte upp en gräns mot de närvarande kamraterna. Den som kommunicerar per brev riktar sin koncentration bort från nuet och den fysiska plats han intar. Tillsammans med brevets mottagare etableras ett privat samtalsrum där olika rum och tider sammanknyts.²⁷²

Det var dock inte bara skrivandet som ofta skedde i ett socialt sammanhang vid fronten. Brevutdelningen var också en social händelse. Vid brevutdelningen satt de närvarande soldaterna och väntade på att deras namn skulle ropas upp. Curt beskrev på ett mycket åskådligt sätt den spänning han kände då han väntade på att få post:

Det finns ingenting mera nervretande, än att sitta och se på en brevbunt, som blir mindre och mindre, det riktigt kittlar i magnerverna. Men i kväll kom mitt namn dock näst sista brevet av cirka 50. (Curt Enroth till sin hustru Martha 24.11.1941) Nog är vår skrivare en sådan filur, fast jag satt och bevakade hans utdelning, så fick jag ingen post. Först då alla fått och jag dragit en lång suck, fick jag Ditt brev och sju julkort. (Curt Enroth till sin hustru Martha 19.12.1941)²⁷³

Det är mycket vanligt att skribenterna aktualiserade den nu-situation där brevet författades. Då de nämnde att de ”ligger på rygg i säcken och skriver”²⁷⁴ eller ”sitter och skriver nu vid ett träd på en skogsbacke”²⁷⁵ kunde mottagaren bilda sig en uppfattning om den situation och stämning där brevet hade kommit till. Genom att beskriva skrivsituationen förankrade skribenten sig i rummet och skapade en

²⁷² Jfr. Kaijser 2002, 186. Etnologen Lars Kaijser diskuterar samtalsrum i samband med nutida mobiltelefonsamtal. Eftersom privata telefonsamtal kan föras i det offentliga, urbana rummet, blir det nödvändigt att med olika praktiker avgränsa de utomstående för att skapa ett privat samtalsrum. Detta kan under mobilsamtalet exempelvis göras genom att röra sig i en fyrkant och rikta blicken inåt eller nedåt mot fyrkantens mitt. Jfr. också med Wollinger 2000, 80 om de värnpliktiga som uppnådde avskildhet, ostördhet och ett visst friutrymme på logementet exempelvis genom att läsa en bok.

²⁷³ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 15.10.1941, 2.12.1941.

²⁷⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 14.7.1942.

²⁷⁵ Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 3.5.1942. Se också Martha Enroth till sin man Curt 15.11.1943.

illusion av att adressaten befann sig i hans/hennes omedelbara närhet. Bilden av skrivsituationen bidrog också till att mottagaren kunde föreställa sig skribenten framför sig, vilket ledde till att tids- och rumsavståndet upphävdes.²⁷⁶

Brevskrivaren kunde i skrivandets stund leva i den andras nu-tid, men samtidigt vara medveten om att de i breven möttes i olika tider. I breven går det de facto att observera många olika tidsplan som ständigt korsade varandra. Skribenterna var ofta själva mycket medvetna om den tidsskillnad och de olika tidsskikt som kontinuerligt aktualiserades i brevväxlingarna. Eftersom tiden alltid också har en subjektiv dimension, är det för individen möjligt att färdas mellan olika tider och rum eller mellan olika *kronotoper*.²⁷⁷

I brevet kan flera kronotoper existera sida vid sida och de kan inbegripa i varandra, sammanflätas, skifta eller stå emot varandra.²⁷⁸ Genom breven fick skribenten tillgång till andra tider och platser som låg bortom det omedelbara här och nu. Man kan observera hur skribenten medan han skrev sitt brev kunde ha mottagaren, men också sig själv, i tankarna på många olika tidsplan och i olika rum. Skribenten kunde tänka på honom/henne i skrivandets stund: ”Nu skall jag krypa till kojs och läsa H-bladet och Gulle sover väl redan sin sötaste sömn.”²⁷⁹ Det betyder att skribenten för en stund levde i eller tänkte sig in i mottagarens nu-tid. De kunde också tänka sig in i framtiden; i den situation då mottagaren skulle få brevet, vilket exemplifieras av utdraget nedan:

Bästa far! Ska nu skriva några rader igen, jag fick nu ett brev i förrgår av den 25 maj. Så ja ser att allt är väl med eder också och att ni då började ha allt sådd, så ja täncker att när ni får detta brev så har ni nog allt planterat.
(Göran Sax till fadern Arne 2.6.1942)

Förflyttningarna mellan de olika tidsplanen och rummen skedde snabbt och utan svårigheter. Skribenterna förflyttade sig mentalt mellan olika sammansättningar. Brevet fungerade därmed som ett förenande och sammanvävande rum både i rumsligt och tidsligt avseende. Detta accentuerades av att de föreliggande brevväxlingarna var synnerligen täta och av att skribenterna inte nödvändigtvis inväntade den andras svar innan de redan skrev följande brev. Breven till och från fronten passerade därför så att parallella dialoger hela tiden korsade varandra på flera plan.

²⁷⁶ Dahlbäck 1994, 291.

²⁷⁷ Bachtin 1997, 14; Pearce 1994, 174–175. Begreppet kronotop avser den ömsesidighet som råder mellan tid och rum. I ordagrann översättning betyder kronotop ”tidrum”.

²⁷⁸ Bachtin 1997, 160.

²⁷⁹ Martha Enroth till sin man Curt 21.11.1941.

Brevskrivandets överenskommelser

Brevskrivandet är en kulturell praktik som följer vissa normer. Brevskrivandet styrs som bekant av vissa konventioner och under krigsåren måste skribenterna därtill beakta postcensurreglerna. Men dessutom förhandlas vissa normer och praktiker fram mellan de brevskrivande parterna. Med en utgångspunkt i Philippe Lejeunes tankar om en ”självbiografisk pakt” framhåller historikern Martyn Lyons att skribenterna gör upp ett slags ”brevskrivandets pakt eller kontrakt” (eng. *epistolary pact/epistolary contract*) som ger form åt brevväxlingen mellan dem. Dessa överenskommelser innehåller ömsesidiga förväntningar, förpliktelser och skyldigheter, med möjlighet till förhandlingar kring brevskrivningspraktikerna.²⁸⁰

Ordet kontrakt för kanske tankarna till något mycket medvetet och officiellt, men de normer och praktiker som etableras i respektive brevväxling är i hög grad underförstådda och synliggörs vanligtvis först då det sker något avvikande i korrespondensen. Kontraktet bör därför inte heller ses som någonting oföränderligt och konstant; under brevväxlingens gång kan nya praktiker vid behov förhandlas fram.

Brevskrivandets kontrakt omfattar flera olika aspekter av brevskrivandet. Skribenternas löfte om att skriva till varandra kan betraktas som det mest grundläggande momentet. Att skribenterna förbinder sig att upprätthålla kontakten utgör ett mått på den respekt och tillgivenhet de känner för varandra.²⁸¹ Varje brev som nådde mottagaren var en manifestation och ett konkret belegg på att hon/han inte var bortglömd. Breven bekräftade med andra ord den andras betydelse och fortsatta plats i den andras liv.²⁸² Det är bland annat i detta sammanhang som man kan förstå varför brevutdelningen vid fronten kunde bli ett laddat tillfälle i socialt avseende.

Brevskrivningsfrekvensen eller samtalsrytmen²⁸³ är en annan aspekt som fick etablerade former i de aktuella brevväxlingarna och som ibland togs upp till diskussion i breven. Avhandlingens skribenter höll kontakt med varandra nä-

²⁸⁰ Lyons 1999, 235–237. Lyons har inspirerats av Philippe Lejeunes idé om en ”självbiografisk pakt” mellan författaren och läsaren. Här är tanken att den självbiografiska texten har ett visst sanningsanspråk, dvs. att den refererar till världen utanför texten på ett annat sätt än en roman (Lejeune 1989, 13–30). Litteraturvetaren Marie Löwendahl hänvisar också till Lejeunes begrepp, men håller sig närmare den ursprungliga tanken än Lyons då hon med ”brevpakten” menar att avsändaren och mottagaren ”betror språket att kunna förmedla jaget och världen” (Löwendahl 2007, 26). Lyons har däremot rätt långt modifierat Lejeunes ursprungliga idé i och med begreppet ”epistolary pact” eller ”epistolary contract”, vilket fungerar bättre i brevskrivandets kontext.

²⁸¹ Gerber 2006a, 102, 130.

²⁸² Decker 1998, 43–45.

²⁸³ Showalter 1986, 116.

rapå varje dag eller åtminstone en till två gånger per vecka.²⁸⁴ Hos alla skiftade frekvensen dock något under krigsåren. Allmänt kan konstateras att behovet att brevväxla ofta var störst då skribenterna antingen på grund av krigssituationen eller av personliga orsaker genomlevde särskilt svåra och tunga perioder. Då läget var lugnare och frontmannen var någorlunda tillfreds med tillvaron minskade behovet av en intensifierad kontakt. På vintern 1942 väntade Curt Enroth på besked om en eventuell hemförlovning. Då avgörandet drog ut på tiden blev väntan för honom närmast olidlig. Brevet från hustrun fick en accentuerad betydelse under detta ”nervkrig”²⁸⁵:

Så kom då äntligen femte kvällen med brev. [...] Kom nu ihåg, att Du inte får sluta att skriva, fast Du också ibland tror, att jag kommer [hem] snart. Du kan inte ana, hur dessa brevlösa dagar varit. [...] Huvudsaken är nu i alla fall [...] att Du skriver fast varje dag [fast?] Du också inte har något nytt att berätta. [...] Det får inte bli luckor, nu då man har nerverna överretade. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.1.1942)

Att brevväxlingen skedde med en viss rytm fick en särskild betydelse för skribenterna i krigets kontext och man kan observera att skribenterna vid båda fronterna var i behov av en viss regelbundenhet och förutsägbarhet när det gäller postgången. Övriga luckor ledde genast till oro, rastlöshet och otålighet. Att det fanns ett visst mönster förknippat med brevskrivandet ingav sannolikt en känsla av trygghet, struktur och stabilitet i krigsvardagen. Under kriget fick regelbundenheten dessutom en särskild tilläggsbetydelse – en oförklarlig lucka mellan breven från fronten kunde betyda det värsta, att mannen stupat. Kronologin utgör därför en central aspekt i förståelsen av kommunikationen per brev. En noggrann datering fick en särskild betydelse i och med att mottagaren då visste att frontmannen varit vid liv åtminstone vid tidpunkten då brevet författades. Hemma förstod skribenterna dock att mycket kunde ske under dagarna strax efter att brevet hade daterats:

Älskade min gosse! Jag undrar så huru långt ni nu ha kommit och om ni möta hårt motstånd och ha det fruktansvärt? De äro spännande o. oroande dessa dagar. Kanske vi snart få brev, men de är alltid 3–4 dagar gamla och

²⁸⁴ Curt och Martha Enroth höll den tätaste och mest regelbundna brevkontakten av skribenterna i mitt material. De skrev närapå varje dag. I de båda korrespondenserna mellan föräldrar och söner begränsas fastställandet av frekvensen av att samlingarna inte är kompletta. Det kan i deras fall därför vara svårt att avgöra om en längre lucka mellan breven beror på att brevet inte förvarats tillsammans med de andra breven eller om skribenten låtit bli att skriva.

²⁸⁵ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 9.1.1942: ”Förlåt nu Gulle, men Du kan aldrig förstå längtan härifrån och nervkriget, då man har ett litet hopp. [...] Nog förstår jag att Du längtar och väntar, men det är ändå ingenting mot min längtan härifrån. Den går inte att beskriva, den måste upplevas, och ve den som får ett litet osäkert hopp. [...] Käraste, försök nu förstå Din Lillus, vars nerver börjar bli lite si så där, när det gäller väntan.”

mycket händer under tiden. Mätte nu allt gå bra! (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 3.9.[1941])

Att brevet var ett viktigt livstecken och en manifestation av fortsatt samhörighet förklarar varför avsändarna alltid var måna om att förklara vad en längre paus mellan deras brev hade berott på. De var angelägna om att visa att en lucka inte innebar en minskad vilja att kommunicera med den andra. Av samma orsak kunde mottagaren gå in för ingående spekulationer kring orsaken till att han själv oväntat blivit utan brev.²⁸⁶ Om männen på förhand visste att de på grund av situationen vid fronten inte skulle ha möjlighet att skriva, förvarnade de alltid mottagaren om den förestående pausen. Detta var av ytterst stor vikt, eftersom längre pauser genast skulle ha lett till en oerhörd oro på hemmafronten. Så här varskodde översten sin hustru inför pansartruppernas förestående anfall österut:

Annars måste jag nog förbereda Dig på, att när vi flyttar oss härifrån, så kan det lätt gå flera dagar innan några brev härifrån komma fram, vi tänker nämligen inte göra några korta skutt. En paus i brevkomsten är därför i och för sig ingen anledning till någon oro. Denna paus kan numera inträda precis när som helst. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 20.8.1941)²⁸⁷

Även om breven hemifrån inte fungerade som konkreta livstecken, kunde oväntat långa luckor mellan breven orsaka en förargad och besviken undran över vad pausen kunde bero på. Exempel på detta finner man bland annat i Göran Sax brev till sina föräldrar.²⁸⁸ Av hans brev går det att utläsa att han förutsatte att han skulle få brev hemifrån åtminstone en gång i veckan. När föräldrarna inte följde den underförstådda överenskommelsen om rytmen väckte det en stor besvikelse hos Göran:

Hej! Måst nu skriva några rader igen, fast ja inte fått nå brev ännu från er. Tänck så underligt att ni slutat att skriva nog tycker ja att ni sku kunna skriva en gång i veckan hälst. Kanske ni vänt att ja sku komma hem, men ni sku nu kunnat skriva för de. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 8.3.1943)

Brevmaterialet innehåller också explicita förhandlingar beträffande brevskrivningsfrekvensen. Följande exempel är taget från brevväxlingen mellan Curt och Martha Enroth, men en liknande diskussion går också att finna hos paret Björkman.²⁸⁹ I början av år 1943 föreslog Curt att de i stället för att skriva varje dag skulle övergå till en rytm på varannan dag. Detta för att det just då inte fanns så

²⁸⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 12.12.1941, 9.2.1942. Jfr. också Gerber 2006a, 102–103.

²⁸⁷ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 10.7.1941, 16.6.1944.

²⁸⁸ Göran Sax till modern Hilma 3.10.1942, 5.3.1943; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 19.12.1942, 19.4.1943. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 13.1.1942; Sven Björkman till äldre dottern Pipun 8.8.1941.

²⁸⁹ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 23.10.1941; Rakel Björkman till sin man Sven 29.10.1941.

mycket att skriva om. Eftersom brevskrivningsrytmen hos paret redan från början etablerat sig till ett dagligt skrivande, upplevde Curt att han särskilt måste motivera sitt förslag. Man kan ur utdraget nedan utläsa hans strävan att försäkra Martha om att färre brev inte betydde en minskad vilja att samtala med henne:

Du skall nu inte tro Gulle, att jag inte vill skriva till Dej och ha brev, men jag vet att Du säkert vill ha ledigt från skrivningen någon dag. Och jag menar, att jag inte dör om jag blir utan någon kväll, och Gulle vet vad det är för orsak, om Du blir utan. Större lucka än varannan dag får det ändå inte bli, men då man är disponerad skriver man varje dag naturligtvis. Skall vi försöka så Gulle? (Curt Enroth till sin hustru Martha 10.1.1943)²⁹⁰

Längden på breven ingick också i brevskrivandets kontrakt. Detta moment tycktes få relativt fasta former, men föranledde kommentarer då det skedde avvikelser i det normala. I brevväxlingen mellan paret Björkman finner vi ett exempel på att längden på breven explicit kom upp till diskussion efter att Rakel uttryckt ett visst missnöje över att Sven brukade hålla sig till ett ark då hon själv då och då skrev två hela ark. Sven var av annan åsikt och i följande utdrag motiverar han sin ståndpunkt:

Du har ibland gett mig en gliring för att jag skriver bara ett ark per gång. Jag har emellertid mycket tätare handstil än Du och har nu räknat ut att mitt ark innehåller i medeltal c. 2000 bokstäver och Ditt bara c. 1350, så nog är det jag som skriver de längre breven i alla fall. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 13.2.1943)

Eftersom breven befordrades av fältposten kunde skribenterna inte skriva hur långa brev som helst. Tunga brev skulle ha betytt en extra kostnad. Därför reglerades brevens längd inte bara utgående från skribenternas vilja att skriva. Detta är ett gott exempel på hur de rådande villkoren för brevkommunikationen påverkade skrivandet:

Skulle väl ha ett och annat att prata ännu [Curt skriver på sitt fjärde ark], men då blir brevet för tungt och klockan är redan 1,30 [på natten]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.3.1942)

För att spara papper använde skribenterna i alla samlingar ibland marginalerna för det sista de ännu ville få med i brevet. Curt och Martha Enroth gick in för att riva ett ark mitt itu så att brevet i detta fall kunde bestå av exempelvis två hela ark och ett halvt ark. På detta sätt sparade de på papper och så blev brevet åtminstone inte för

²⁹⁰ I ett brev daterat den 15.1.1943 svarade Martha: ”Gulle jag har nog blivit så van att skriva varje kväll, så för mig blir det väl ungefär som förut, men ibland kan det hända att man är trött, har annat för sig, eller annars ställer sig svårt och då är det ju bra att veta att Du inte oroar Dig om Du blir utan brev. Jag är nog nöjd hur som helst och hur Gulle bara hinner och har lust. Ser Du jag är ju ensam och det är litet skillnad. Skulle jag ha så många omkring mig som Du, skulle Du väl aldrig få annat än några hopradsade rader, [...]”

tungt, en strategi skribenterna kunde ta i bruk för att agera på ett optimalt sätt utifrån de möjlighetsvillkor för kommunikationen som var rådande under krigsåren.

Brevskrivandets kontrakt kan också gälla vissa aspekter av innehållet i breven. Skribenterna förväntade sig exempelvis i princip att få veta sanningen. Här kommer man närmare Lejeunes ursprungliga tanke om den självbiografiska textens sanningshalt. Visserligen var männen medvetna om att familjen eventuellt undvek att beröra vissa frågor för att inte belasta dem med bekymmer hemma. Familjerna förstod å sin sida att männen eventuellt gav en tillrättalagd bild av förhållandena vid fronten, vilket följande utdrag tydligt visar: ”Jag undrar på om allt det du skrev var för att lugna mamma med neutrala saker eller om det verkligen varit så pass lugnt”, skrev Lennart Segerstråle till sin son Ulf den 21 augusti 1941. Samtidigt går det att urskilja en uppfattning om att det fanns vissa teman som skribenten förväntades skriva öppet om. Ett sådant tema var hälsan och ett annat var humöret eller sinnesstämningen.

Nog skriver jag precis hur det är, så var Du bara lugn. Men faktum är, att jag trivs alldeles ypperligt och felar ingenting. [...] Skulle jag nu minnas allt som Du frågat om. Det är svårt, då man får flera brev på en gång. Men huvudsaken är väl, att Du vet, att jag mår bra och ingenting särskilt behöver. (Curt Enroth till sin hustru Martha 2.12.1941)

Tystnadens dimensioner: postcensur och en strategisk tystnad

Frågan om brevens sanningshalt utvidgas i detta avsnitt som ska handla om verbaliserande och förtigande i brevsamtalet. Här studeras skribenternas sätt att förhålla sig till den krigstida postcensuren – till att utomstående eventuellt skulle läsa deras privata tankar och att överträdelser av reglerna kunde leda till straff. I vilken mån tog skribenterna hänsyn till postcensuren och vilken roll fick självcensuren i breven? Vilka strategier tog skribenterna i bruk för att under de rådande villkoren forma en egen version av kommunikationen per brev?

Under krigsåren utgjorde postcensuren ett element inom brevets sammansättning. Censuren satte upp gränser för vad som var tillåtet att skriva och skribenterna var medvetna om risken att breven skulle öppnas av censuren. Till skillnad från brev skrivna under fredstida förhållanden, var det krigstida brevet därför ett *kontrollerat rum*. Då mottagaren hemma fick ett eller flera brev från fronten som fastnat i censuren informerades avsändaren alltid om att brevet öppnats och om något hade blivit struket:

[...] tack för två brev [...]. Det andra var censurerat och hade varit ovanligt länge på väg, jämt en vecka. I det skrev Du hårda ord om censuren som

blivit tokiga på Dina brev, så nu fick de läsa det själva, men ingenting var överstruket. Undrar om breven från hemfronten också någongång är censurerade. Vivan har fått endast ett brev censurerat under hela kriget och Erik påstod att det är kpk 5²⁹¹ som är vilda att censurera. Låt dem nu läsa så länge de har lust. Det är väl Dina rara brev de tycker om att läsa. (Martha Enroth till sin man Curt 20.2.1944)

Brevmaterialet visar att skribenterna var medvetna om reglerna som gällde innehållet i breven och att de inte förhöll sig totalt likgiltigt till dem, vilket kan observeras i följande utsaga:

Minns inte alls, vad jag skrev den 28:de och 29:de, undrar bara att ingenting var strukit, men jag har ju också skrivit försiktigt på sista tiden. Här har de fått till två veckor bur för att de nämnt ortsnamnet, där de finns. (Curt Enroth till sin hustru Martha 10.12.1943)²⁹²

I materialet finns också ett brev där skribenten hejdade sig mitt i en mening då han märkte att han höll på att skriva om sådant som enligt censurereglerne var förbjudet att omnämna i brev.²⁹³ Det finns också ett par brev där skribenten själv strök över ett eller flera ord som vid närmare eftertanke kunde ha orsakat problem om brevet hade granskats.²⁹⁴ Utdraget nedan är ett exempel på den medvetenhet skribenterna hade angående censuren, men ironin i slutet är ett tecken på ett visst avståndstagande till det regelverk frontmannen måste inordna sig under:

Livet här, är som du vet förut, ganska rejält och nu trivs vi så bra i vårt hus Lindberg, Blomquist o. jag (~~xxxx~~chef o. ~~xx~~kompchef). Vi kamperar tillsammans. Ja det här får j. icke skriva o stryker över det då. Du kunde ju sälja nyheten för ett par hundryler till Molotov. (Ulf Segerstråle till fadern Lenart 29.1.1944)

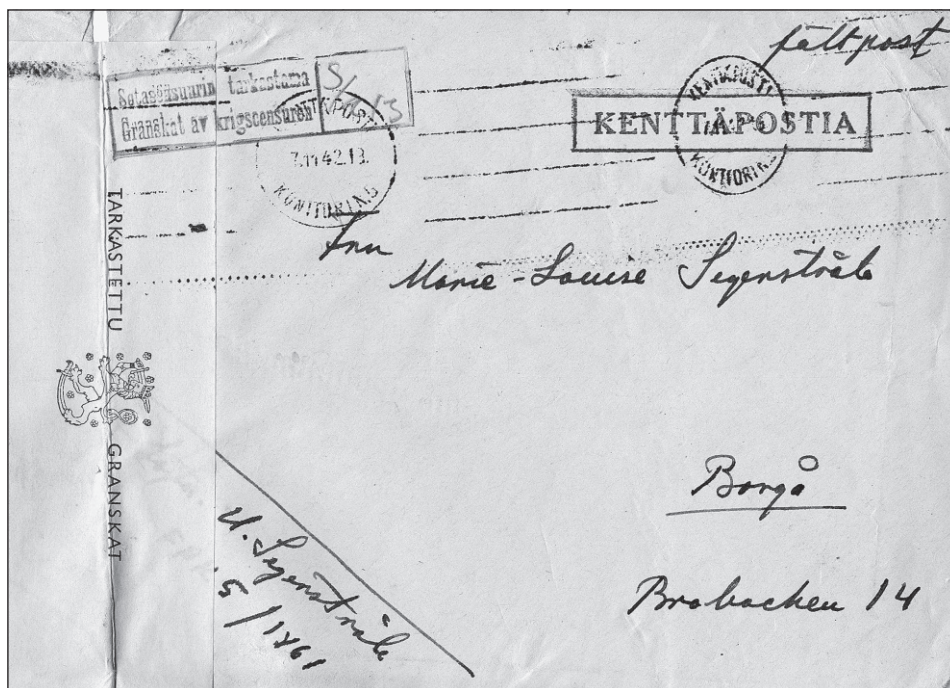
²⁹¹ Kpk 5 = kenttäpostikonttori 5 = fältpostkontor (Fpk) 5.

²⁹² Med ”bur” avser Curt antagligen arreststraff.

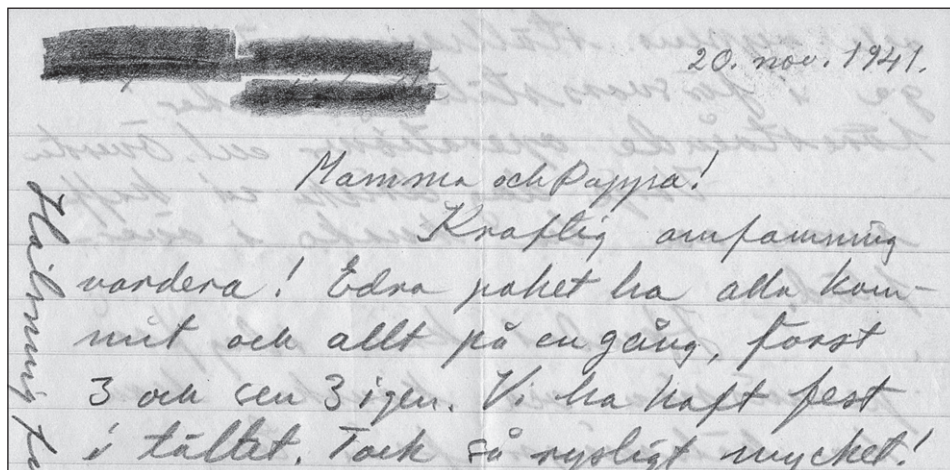
²⁹³ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 29.9.1943: ”Apropos politiken. Nog är dom fjan-tiga på hemfronten i tidningarna t.ex. angående vår situation. Den är ju klar. Antingen hålla vi allt, eller förintas. Och vi segra. Vi ha ingen annan möjlighet. Sveriges björntjänster speciellt vad veckopressen beträffar tar en gammal djupt och skiljer allt mera folken fr. varandra. Nog minns man en kamrat i en svår situation om denne gör sitt. Huru skall den finska naturen kunna glömma sveket nu. El. är det icke ett svek att icke Sverige gemensamt med oss, kämpar för Nordens politiska frihet? Här be , flåt det höll på att bli krigshemligheter.”

²⁹⁴ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 7.11.1941: ”I dag uppvaktades j. av löjtn. S-holm som frågade om han finge ordna ~~xxxxxxx~~ åt oss. Kan Du tänka Dig, så hyggligt. (Plötsligt flög det i mej att censuren kan läsa brevet, så att j. fann mig föranlåten att stryka över ett ord). Nåja, nu begriper Du ingenting, men allting är väl ordnat för julen, som j. hoppas vi få fira tillsammans.” Se Rakel Björkman till sin man Sven 31.12.1941: I brevet hade Rakel inte kunnat tala om att löjtnanten erbjöd att skaffa en skinka till julen.

III Kriget och brevet

Ulf Segerstråles brev daterat den 3 november 1942 granskades av censuren. Det öppnade kuvertet slöts med en limrensa.

Brevet från Ulf Segerstråle av den 20 november 1941 har censurerats genom att stryka över några ord i övre vänstra hörnet. Av andra brev från samma period går det att sluta sig till att Ulf hade angett vistelseorten vilket entydigt var förbjudet enligt censurreglerna.

Brevmaterialet visar emellertid också att skribenterna ansåg att de själva kunde bedöma vad som hade varit skadligt att skriva om i breven hem. Eftersom postcensurreglerna var mycket kortfattat formulerade, uppfattade skribenterna sannolikt

en gråzon av ämnen som låg på gränsen mellan det tillåtna och otillåtna. Som överste hade Sven Björkman i jämförelse med de andra skribenterna större tillgång till information om kommande operationer och läget vid fronten. Han innehade uppgifter som verkligen kunde ha skadat landet om de hade råkat i fel händer och han var väl medveten om vikten av att hemlighålla denna typ av information:

Jag undrar hur pass klåfingrig censuren kan vara. Har nog inte skrivit om några militära hemligheter, den saken kan jag bäst bedöma själv, men vore roligt att höra om de strukit något i mina brev. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.7.1941)

Att censuren gjorde ett intrång i skribenternas privatliv, godkändes inte förbehållslost. Då Sven Björkman av sin hustru fick höra att sex på varandra följande brev från honom hade öppnats av censuren, blev han mycket upprörd. En slumpmässig granskning kunde han godkänna, men att någon systematiskt läste hans brev var ett för stort inkräktande på privatlivet:

Det är rena svineriet och jag ska nog se till att vederbörande nyfikenhetsblåsa får sig en skrapa för det. Skulle det hända någon gång vore det ju ingenting att säga om saken, flickorna på censuren har order om att göra s.k. stickprov, men det här är ju rena okynnet för att inte säga illviljan. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 13.2.1943)²⁹⁵

Brevmaterialet innehåller dock också flera exempel på att skribenten medvetet struntade i censurens regler. I sådana fall var behovet av att få meddela sig större än rädslan att bli straffad för överträdelsen. I den kontrollerade tillvaron under kriget fanns det således sprickor som på olika sätt utnyttjades för att tänja på gränserna för det tillåtna.²⁹⁶ Brevet kan därför också förstås som ett *emancipatoriskt rum*²⁹⁷, där skribenterna hade en möjlighet att hävda en viss frihet att själva avgöra vad som kunde verbaliseras i breven hem. Ett prov på detta finner vi bland annat i ett brev från soldat Göran Sax som han skrev då de ryska styrkorna anföll i juni 1944. Göran var väl medveten om att han inte fick nämna stället där hans truppenhet befann sig, men han valde att tänja på reglerna och att trotsa myndigheternas auktoritet. För att anknyta till Deleuze och Guattari kan hans likgiltighet gentemot censurreglerna ses som ett sätt att göra det räfflade, normerade brevrummet till ett slätt rum:²⁹⁸

²⁹⁵ Av censurcheffen fick Sven senare veta att censuren under en kort period kunde granska all post som gick från ett truppförband och att pansarbrigaden varit i turen under två veckor (Sven Björkman till sin hustru Rakel 15.2.1943).

²⁹⁶ Jfr. Ehn & Löfgren 2007, 107.

²⁹⁷ Kaijser 2002, 189. Jag har inspirerats av Lars Kaijser som menar att samtalsrummet kan uppfattas som ett emancipatoriskt rum t.ex. då mobiltelefonen gör det möjligt för ungdomar att skapa och hålla igång relationer utan föräldrarnas insyn. Mobiltelefonerna har då skapat en möjlighet till ett auktoritetsfritt rum.

²⁹⁸ Deleuze & Guattari 2004, 524. Se också ovan.

Kära hemma! Måst nu skriva några rader om ja nu sen får av det sänt. Ja nu är vi i kriget de ha nog bara varit leksaker förr. [...] Skall nu skriva var jag är de får nu censurera bäst de vill. Vi ligger vid Viborgska viken nå otta km från Viborg där ryssarna pressar på och ska över. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma Midsommarafton, 44 [= 23.6.1944])²⁹⁹

När Göran senare på sommaren 1944 berättade om att några desertörer hade skjutits vid fronten, antog han att censurmyndigheterna skulle förstöra hans brev om de kontrollerades. Det hindrade honom dock inte att skriva om nyheten. Dessa brev fastnade inte i censuren, men då föräldrarnas brev från denna tid inte finns bevarade i samlingen, får vi inte veta hur de tog emot de skakande nyheterna:

De ha nu börjat komma stränga dagorder så inte går de väl för nån att rymma mera och komma fast. En har blivit skuten här i första bataljon så ni vet väl sen hur de går till. Så de är nog för alla att hänga med så länge livet sitter i. De är då de samma fast hur rädd de är de ska helt änkelt bara dårar innan de slipper³⁰⁰ från lingen. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 5.7.1944) [...] de har fyra igen blivit avrättat här på division. Så inte är de nå vidare roligt att höra att de gör på de viset så en villan värre än den andra. Sku de [= censorerna] råka granska de här nu så bränner de väl opp de förstås. (Göran Sax till fadern Arne 29.7.1944)³⁰¹

Materialet visar att skribenterna på olika sätt kunde försöka kringgå censuren. Ulf Segerstråle ritade ett rebus i ett av sina brev för att förmedla vart regementet skulle förflyttas.³⁰² En annan möjlighet var att använda omskrivningar av olika slag:³⁰³

²⁹⁹ IR 61 var vid den aktuella tidpunkten vid Tienhaara på Karelska näset, där regementet gjorde en betydande insats i försvaret. Se också Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 25.6.1941 & 15.8.1941 där han medvetet skriver ut förläggningssorten.

³⁰⁰ I finlandssvenskan används ordet slippa ofta i bemärkelsen: kunna komma, komma, få komma, få tillfälle, få resa. Ex. *Slipper du hem till julen?* i rikssvenskan: Får du komma hem till julen? (Slippa betyder i rikssvenskan undgå, inte behöva, inte behöva göra). (Schildts Finlandssvensk ordbok, online)

³⁰¹ Se också Göran Sax till fadern Arne 29.7.1944. Curt Enroth skrev också om avrättningarna till sin hustru: ”I går läste de opp ett papper [...] till varnagel. De har nu verkställt några dödsdomar på dessertörer, vilket knappast tidigare har skett i vår armé. Men skaran blev väl lite för stor. Sorgliga öden, att fly undan döden och likväl möta möta [skall vara döden]. Men ingen kan undfly döden.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 22–23.7.1944) Om ibruktagandet av dödsdomar på sommaren 1944, se Kulomaa 1995, 319–328. Fältkrigsrätterna utfärdade dödsdomar åt 76 desertörer. Av dessa avrättades 46 omedelbart. De övriga fick fängelsestraff. För att bli dömd krävdes att soldaten hade deserterat flera än en gång.

³⁰² Ulf Segerstråle till fadern Lennart 7–8.5.1942. Se också Hagelstam 2011, 317.

³⁰³ Huuhtanen 1986, 6–7. Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 22.7.1941 där han nämner att generalen ska komma på besök. I stället för att nämna namnet berättar Sven att det är hustruns ”gamla bordskavaljer”.

Sitter i min bil och skriver efter att nyss kommit från vår härliga sandstrand vid nordöstra ändan av den stora sjön. Jag tror visst Du [nångång?] var där också medan Du var hos Cabells, ehuru Du förstås då var vid södra ändan. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 26.7.1941)³⁰⁴

Ett ytterligare sätt att undvika censuren var att skicka brevet med någon kamrat som for hem på permission. Permittenten kunde då antingen personligen ge brevet till mottagaren om de råkade bo nära varandra eller lägga brevet i en vanlig postlåda på hemmafronten. Det var visserligen strängt förbjudet för frontsoldaterna att skicka brev med civilposten, men det förekom hos alla skribenter i de föreliggande brevsamlingarna.³⁰⁵ Efter att Curt av Martha fått veta att hans brev av den 29 maj 1943 hade censurerats genom att stora partier hade klippts bort, passade han på att skicka ett brev med en kamrat som skulle på permission. Det var angeläget för honom att hustrun skulle få information om hans situation vid fronten.

Kära Plutte! En av mina pojkar far just på loma³⁰⁶, och jag tar tillfället i akt och skickar ett litet puhe³⁰⁷ med honom, så att Du får lite klarhet och inte behöver grubbla över vårt öde. Det brev som censuren hamstrade innehöll bara lite skogsradionyheter [= rykten] om flyttning och ilska över mitt förlorade trädgårdsländ. [...] Få nu se sen om det skall bli någo efterräkningar i fråga om brevet. Det verkar lite mystiskt, då de ha klippt, eljes brukar dom sudda. Men inte tror jag ändå att det är så farligt, då skulle ju nästan alla bli fast. Nå, i går flyttade vi i alla fall, och ligger nu hela porukkan [= gänget] runt en liten vacker sjö cirka 30 km söder om Mäkriä. [...] Pojken far strax, så jag hinner inte mera. Nu, vet Du ju i alla fall läget. Är det inte bättre så? Puss! Lillus. (Curt Enroth till sin hustru Martha 11.6.1943)

I samma brev gav han också instruktioner om ibruktagandet av ett kodspråk som de i fortsättningen vid behov kunde använda för att kringgå censuren. Curt instruerade sin hustru på följande sätt:

³⁰⁴ Den stora sjön som Sven skriver om är Jänisjärvi. Den 26.7.1941 anlände pansarbataljonen efter en lång tågresa till Wärtsilä och förlades till norra delen av Jänisjärvi. (Kantakoski 1969, 105) Wärtsilä och Jänisjärvi hörde till de områden som Finland måste avträda till Sovjetunionen då gränsen enligt vapenstilleståndsfördraget 1944 åter skulle gå vid 1940 års gräns. (Meinander 1999, 268–269)

³⁰⁵ Päämajan käskylehti 9/22.3.1943; Päämajan käskylehti 10/27.4.1944. Se också Pietiäinen 1988, 170–171; Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 8.8.1942, 9.8.1942; Sven Björkman till sin hustru Rakel 31.7.1941, 13.12.1941, 2.4.1942, 9.5.1944. Rakel Björkman till sin man Sven 8.6.1943: ”Min älskade man, skickar Dig genast denna lapp, som låg i Ditt senaste brev, som var öppnat. Du får alltså inte använda civilpost.”

³⁰⁶ Loma (fi.) = permission.

³⁰⁷ Puhe (fi.) = tal. Curt använder dock inte ordet ordagrant utan som en synonym till brev. Han skickar alltså ett litet brev.

Om vi flyttar igen, så kan Du läsa namnet på paikkan [= platsen] om Du tar begynnelsebokstäverna i meningarna från första stycket i brevet. I ett sådant brev skriver jag om flyttningen av fåren där hemma. (Curt Enroth till sin hustru Martha 11.6.1943)³⁰⁸

De aktuella breven innehåller inga militära hemligheter, men männen skrev ibland om stridsverksamheten, om egna förluster och om beväpningen³⁰⁹, vilket varken var tillåtet eller önskvärt. De flesta överträdelserna av censurreglerna gäller dock förläggningssorten.³¹⁰ Att leva i en vardag där ovissheten ständigt var påfallande bidrog antagligen till behovet av att åtminstone veta var man hade varandra, vilket sannolikt föranledde överträdelserna.

Männen av lägre rang klagade också i hårda ordalag på armén, på de överordnade och förhållandena vid fronten, och hade ibland svårt att dölja sina känslor av frustration och förargelse.³¹¹ Brevet fick därför fungera som en säkerhetsventil eller som ett *terapeutiskt rum*, även om skribenterna var medvetna om att de förväntades skriva hoppingivande och uppmuntrande brev. Följande utdrag är ett gott exempel på hur skribenten gav utlopp för sina negativa känslor per brev. Den gång utgjorde postcensuren målet för en bitter kritik:

Ser [av brevet från mor] att de klipt bort ur ett brev³¹², ja inte kan ja minnas jag sku haft nå farligt skrivat. De ska väl bara villa att man ska skriva, här är roligt att vara om de krigat i hundra år till. Inte är de ju lönt att skriva som de i verkligheten är. [...] Har nu inte just nå vidare att skriva de är väl inte lönt heller att sitta här och skriva, om myndigheterna har tid att sitta och klippa sönder och bränna upp. Man bara måst väl börja skriva att man mår bra, är riktigt i paradiset får go mat och allt va man behöver man blir så fet så man snart inte börjar orka röra sig. (Göran Sax till modern Hilma 27.7.1944)

En eventuell tystnad i breven behövde inte enbart bero på postcensurens regler. Skribenterna valde också själva att förtiga vissa teman. I skrivandets stund kastar skribenten mer eller mindre omedvetet sidoblickar på sin mottagare för att försöka

³⁰⁸ Kuvertet till detta brev är försett med grönt lejonfrimärke och saknar avsändaruppgifter. Stämplat den 15.6.43. Curt har alltså gjort som man inte fick göra, dvs. skickat post från fronten genom civilpost = permissionspojken har satt brevet i en vanlig postlåda någonstans på hemmafronten.

³⁰⁹ Se kapitel ”I stridens hetta” nedan i del IV.

³¹⁰ Historikern Kimmo Metsberg fann i de källor han gick igenom för sin avhandling pro gradu att censurmyndigheterna fram till december 1941 hade gjort 19 000 strykningar i fältpostbrev från fronten varav två tredjedelar gällde truppernas förläggningssort. Censurmyndigheterna rapporterade dessutom att soldaterna skrev alltför detaljerat om strider och om förluster och nederlag. (Metsberg 2012, 46)

³¹¹ Överste Sven Björkman utgjorde ett undantag. Som yrkesofficer hade han inget behov av att ta avstånd från armén och dess sätt att agera.

³¹² Detta brev finns inte bevarat i brevsamlingen.

avgöra hur han eller hon kommer att reagera på innehållet. Detta anteciperande formar innehållet i brevet.³¹³ Krigets destruktiva verklighet samt det stora rumsliga och erfarenhetsmässiga avståndet mellan fronten och hemmafronten bidrog till behovet att i vissa situationer mildra eller förtiga brevets budskap. Historikern David A. Gerber använder begreppet *strategisk tystnad* (eng. strategic silence) för ett avsiktligt förtigande. Tystnader kring vissa teman bör enligt Gerber inte betraktas som en brist inom brevformen – en brist som forskaren måste försöka övervinna, utan i stället som en kommunikationsform bland andra i brevkontexten.³¹⁴ En strategisk tystnad i form av ett förtigande, nedtonande eller kamouflerande³¹⁵ av vissa ämnen kan ses som en kulturell teknik som gjorde det möjligt att hålla igång kommunikationen också i en situation där många teman hade riskerat öka avståndet mellan de brevskrivande parterna.

En strategisk tystnad användes framför allt då skribenten inte vill bekymra eller oroa den andra och då han försökte beskydda mottagaren. Vissa aspekter av frontlivet hade sannolikt varit svåra eller fullständigt otänkbara att verbalisera i en brevdialog med de närmaste. I krig förekommer extrema grymheter – handlingar som kan klassificeras som krigsförbrytelser mot soldater och civila.³¹⁶ Ett förtigande eller nedtonande fungerade som en *avståndsminskande strategi* för att undvika ett ökat främlingskap mellan skribenterna.

Utifrån det aktuella materialet kan konstateras att tendensen att nedtona brevets innehåll var vanligare i dialogerna mellan man och hustru, men också här fick våld och död ett visst utrymme, vilket följande utdrag visar.³¹⁷

En Hangelby pojke [...], som var värnpliktig med mej, stupade i förrgår i treans eldledning. Han fick fullträff med en suorasuunta pjäs³¹⁸, så att hela huvudet försvann. Men nu märker jag, att jag sitter och pratar sådant,

³¹³ Bachtin 1991, 219, 244–245.

³¹⁴ Gerber 2006b, 150–151. På samma sätt anser jag att man kunde tala om en *strategisk verbalisering* när skribenten valde att skriva om något för att uppnå önskad verkan. En strategisk tystnad eller verbalisering får sin särskilda mening då kommunikationen uppfattas vara dialogisk.

³¹⁵ Hansson 2006, 136–140. För en fördjupad diskussion, se ”Att beskriva det obeskrivbara” i del IV.

³¹⁶ Bourke 2000, 171–214.

³¹⁷ För en utförligare diskussion, se ”Familjen, brevet och bemästrandet av kriget” i del IV. Följande får exemplifiera sönerns större öppenhet: ”I natt försökte dock en rysk spaningspatrull taga sig genom men misslyckades kapitalt. Vakterna släppte dem med vett och vilja igenom och sedan inringades de och tillfångatogs varenda en. En del hade finska uniformer och kunde finska och de sköts genast som spioner. Det var kommunister som rymt över från Finland. Ungefär samtidigt i natt var våra pionärer ut och sprängde en ryssbunker i luften. De sluppo så nära vakten att den hoppa opp och tog honom om strupen så att han inte kunde skrika, sedan kröpo de andra fram och kastade in handgranater. Ryssarna fick bråttom ut men vid dörrn stod en pionjär med en maskinpistol och likvide-rade dem vartefter de kom.” (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 27.7.1941)

³¹⁸ Suorasuunta (fi.) pjäs = direktskjutande pjäs.

som inte alls är hälsosamt för Gulle. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.7.1944)

Det var inte bara frontsoldaterna som gick in för en strategisk tystnad. De närmaste hemma nedtonade och förteg vissa ämnen för att inte bekymra männen: ”Du vet inte hur olycklig jag varit då det skvalat om nätterna [före inkörningen av vetet], fast jag inte velat skriva och oroa Dig”, skrev Martha Enroth till sin man Curt den 1 oktober 1943, vilket får fungera som ett exempel på att även breven hemifrån blev *filtrerande* och nedtonande rum.

Element i brevsammansättningen

Brevskrivandet var det främsta sättet att stå i personlig kontakt under krigsåren, men brevskrivarna kompletterade i viss mån den skriftliga kommunikationen med paket, telefonsamtal, fotografier och ritningar. Eftersom skribenterna brukade beskriva och kommentera dessa andra kommunikationsformer innehåller breven en hel del information om dem. På detta sätt knöts dessa andra kommunikationsformer ihop med brevet och blev element i den sammansättning som brevet utgjorde.

Som vi sett är brevet ett fysiskt föremål som i sig kan skapa en känsla av närhet. Men breven vävde samman hemmet och fronten också på andra mera konkreta och gripbara sätt.³¹⁹ Den mat som sändes i paketen och som stammade från familjens egen trädgård fungerade som en konkret och materiell länk till hemmet. Familjen ville låta den frånvarande familjemedlemmen få smaka av det som trädgården producerat.³²⁰ I det aktuella materialet finner vi också exempel på att familjen satte med blommor i brevet för att på så sätt med något materiellt påminna den frånvarande om hemmet och förstärka bandet hem:

Och så sänder jag dej några blommor, som kanske vissnat och skrumpnat före framkomsten, men som brötos för att föra fram en enkel hemhälsning. Fjädern, som jag föreställer mej vara flugsnapparens, låg framför din boda. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 21.7.1941)³²¹

Breven innehåller detaljerad kunskap om omständigheterna kring paketskickandet. Eftersom skribenterna uppenbarligen ansåg att det fanns en risk att någonting skulle försvinna på vägen, räknade avsändaren i regel noggrant upp vad paketet

³¹⁹ Hanna 2003, 1349.

³²⁰ Rakel Björkman till sin man Sven i odaterat brev, skrivet i slutet av augusti 1944.

³²¹ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 21.8.1941 om att han fått blommor hemifrån som nu stod i en lemondflaska med vatten.

innehöll, och då det kom fram redogjorde mottagaren i sin tur för innehållet. Därför ger breven en god bild av vad man brukade skicka till fronten.³²²

Att skicka paket till fronten var de facto en med brevskrivandet jämförbar handling. Paketerna materialiserade mycket konkret all den omsorg och omtanke som männen vid fronten var föremål för. Varje paket var på samma sätt som breven ett tecken på att mannen inte var bortglömd och att han hade någon som önskade sköta om honom.³²³

Fotografier och ritningar fyllde också en viktig kommunikativ och illustrerande funktion inom ramen för brevskrivandet. Göran Sax medsände i juni 1942 några fotografier i ett brev till föräldrarna och berättade vad de föreställde. Fotografier fick representera eller fungera som ersättare för honom, som aldrig tycktes få komma hem:

Jag har nu ett par kort som ja ska skicka hem hoppas de kommer nu hem då man nu inte slipper själv någon gång. De där korten är tagna då ja var ner till stan en gång, då nå H-fors poikar kom hit tillbaka som varit hem på studentpermission. Den där som går på planktråtuaren är från H-fors också och jag kör med kärran där i bakgrunden på väg till lingen från Podporoze är båda korten. Just på den där vägen kom mycket granater ned i vårast då Slåbo [=fienden] anföll. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 26.6.1942)

Konststuderande Ulf Segerstråle illustrerade ofta sina brev med små ritningar med motiv ur naturen och ibland illustrerade han livet vid fronten. Att måla och rita var för honom en viktig *bemästrandestrategi* och en brygga till det civila och normala. Denna sysselsättning fyllde därför för honom både en terapeutisk och kommunikativ funktion. Brevet erbjöd ett utrymme – ett rum – där han med sina små bilder kunde mångfaldiga de budskap han ville förmedla.³²⁴

Ett annat kommunikationsmedel som Sven Björkman och Curt Enroth i viss mån hade möjlighet att använda var telefonen.³²⁵ I egenskap av hög officer hade Sven den bästa möjligheten att ringa hem. Men det var först under vintern 1944 då han var förlagd till Villmanstrand som han nyttjade detta kommunikationsmedel i större utsträckning. Den björkmanska brevsamlingen innehåller följaktligen färre brev än vanligt från den tid då paret kunde hålla kontakt per telefon.³²⁶ I Curts

³²² Breven innehöll ofta olika matvaror (bröd, skorpor, smör, potatis, grönsaker m.m.), kläder, tobak, böcker, brevpapper och kuvert.

³²³ Paketerna brukade innehålla ett följebrev så att männen också med ett paket fick en skriftlig hälsning hemifrån.

³²⁴ Se underkapitlet ”Löjtnant Segerstråle: Konstnär är jag trots allt” i del IV.

³²⁵ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 5.5.1942.

³²⁶ Pansardivisionen flyttade från Äänislinna i februari 1944 och var därefter förlagd till trakten av Villmanstrand, Enso och Jääskis. Staben förlades till Villmanstrand och där bodde Sven Björkman fram till att pansartrupperna i juni sattes in i avvärjningsstriderna på Karelska näset. (Kantakoski 1969, 187–190)

fall lyckades telefonerandet inte särskilt bra. Samtalen måste beställas nattetid och bara ett par gånger kunde Curt och Martha verkligen höra varandra. På bröllopsdagsaftonen 1943 försökte Curt ringa hustrun. Följande citat är ett gott exempel på hur de andra kommunikationsformerna beskrevs och kontextualiserades i breven:

Jag hade just kommit in i vår korsu, då de ropade, att samtalet kom, – utgången vet Du. De försökte nog koppla in olika ledningar, men ingenting hjälpte. Inte hörde jag, inte hörde Piha och inte flickan på Säilä heller. Men ändå tyckte jag, att det på något sätt var någonting. Jag visste att Gulle var där i andra ändan och ropade, trots allt, och Du vet, att jag kom ihåg Dig på bröllopsmorgonen. (Curt Enroth till sin hustru Martha 15.1.1943)

Krigets språk. Språkliga markörer och delaktighetsstrategier

Texten och språket utgör självklara och centrala element i brevsammansättningen. I breven passerade ord och uttryck över gränsen mellan fronten och hemmafronten, mellan det militära och civila rummet, och från en social gemenskap till en annan. Genom en granskning av vissa språkliga detaljer i breven behandlas skribenternas sätt att använda det militära språket och soldatslang i dialogerna. Vilka betydelser och funktioner fick det valda språkbruket i dialogen med familjen i det civila? Vilka språkliga strategier använde skribenterna i sina dialoger? Varför anammades vissa ord av de civila hemma?

Här utgår jag från tanken att språkbruket kunde fungera som en *delaktighetsstrategi* och som ett redskap i försöken att sammanväva frontens och hemmets rum för att distansen inte skulle växa sig för stor mellan skribenterna. Ordet ”kunde” måste i detta sammanhang särskilt betonas, eftersom det aktuella materialet visar att språkbruket också kunde fungera som en särskiljande eller avskiljande markör i dialogerna.

Från muntligt samtal till skriftlig dialog

Eftersom brev författas då ett muntligt samtal inte är möjligt, efterliknar språket i personliga brev ofta det lediga och oplanerade samtalet. Den informella stilen med vardagliga ordval, avbrott, utrop och frågor imiterar det muntliga samtalets rytm, direkthet och diskontinuiteter. Så är formuleringar som ”jag glömde säga Dig”, ”Kan Du tänka att”, ”har Du redan hört”, ”Först kan jag säga dig att” vanliga i brev. Bruket av tankstreck, understrykningar och utropstecken är ytterligare exempel på grepp som bryter upp brevet och förhindrar att texten blir en monoton monolog.

Det lediga brevspråket framkallar därför en illusion av skribentens tonfall, röstlägen och gester.³²⁷

Det är inte heller ovanligt att brevskrivare använder olika metaforer för ett muntligt samtal inom ramen för den skriftliga dialogen, vilket ytterligare visar att det fanns en strävan att kommunicera på ett liknande sätt som i en muntlig samtalssituation. Brevet innehåller ofta uttryck så som ”ville prata med Dig lite i kväll...”, ”och nu vill jag jutta³²⁸ med Dig en stund...”³²⁹

Fastän brevet som genre styrs av vissa konventioner, är det mycket långt in fri form, som ger skribenten många möjligheter att formulera sig enligt eget tycke. I praktiken blev skribenternas språk i de föreliggande brevväxlingarna en mellanform mellan skrift- och talspråk. I denna ”det fria samtalets” kontext fanns också utrymme att använda slanguttryck och annat informellt språk. Innan jag går in på diskussionen kring språkliga markörer och delaktighetsstrategier, bör några allmänna anmärkningar göras angående skribenternas sätt att uttrycka sig i skrift.

I sina brev använde skribenterna i regel ett gemensamt och för båda parterna bekant vardagsspråk, som kunde innehålla dialektala uttryck och ett privatspråk med egna ord och uttryck. Under kriget tillkom dessutom nya ord och uttryck, som inte nödvändigtvis var bekanta för båda parterna i dialogen. De nya orden och uttrycken vittnar om de förhållanden skribenterna levde mitt under – det berättar om upplevelsen och förståelsen av vardagen under krigsåren.

I egenskap av yrkesmilitär och hög officer var överste Sven Björkman väl införstådd i den militära kulturen och hade därför inte något större behov av att ta avstånd från det militära genom ett informellt språkbruk och soldatslang. Sven uttryckte sig ibland humoristiskt och lekte med ord och i sådana sammanhang kunde något enstaka slanguttryck förekomma i hans brev. Omskrivningar fick däremot utrymme i hans brev då han exempelvis vidrörde stridsverksamheten och beväpningen. I dialogen med sin hustru talade han exempelvis om ”våra grejor”³³⁰ eller ”tungta historier”³³¹ då han avsåg pansarvagnarna. Som officershustru var Rakel väl medveten om vad dessa ”grejor” stod för.

Löjtnant Ulf Segerstråle skrev brev med en något allvarsam och saklig ton. Han brukade vanligtvis inte fylla sina brev med humoristiska inslag. Hans brev innehåller många militära uttryck och både officiella och mindre officiella benämningar på vapen. Då han ibland använde något slanguttryck, gjorde han det ofta med en viss distansering. Bruket av orden visade att han kände till sina mannars

³²⁷ Se t.ex. Dahlbäck 2003, 151–152; Nordenstam 2003, 78–79; Porter 1986, 4. Se också exempelvis Martha Enroth till sin man Curt 4.7.1943; Curt Enroth till sin hustru Martha 1.10.1942.

³²⁸ Jutta (fi.sv.) = prata/tala. Kommer från finskans ”jutella” som betyder samtala.

³²⁹ Martha Enroth till sin man Curt Lilla-julafton 1941 [poststämpeln av den 1.12.1941]. Se också Rakel Björkman till sin man Sven 10.7.1941.

³³⁰ Sven Björkman till sin hustru Rakel 22.8.1941, 11.7.1944, 9.10.1944.

³³¹ Sven Björkman till sin hustru Rakel 28.7.1941.

språk, vilket indirekt visade att han ”var med i gruppen”. Hans brev utmärks också av att han följde brevformens konventioner i något högre grad än de andra skribenterna. Eventuellt förklaras detta av att han kom från en familj där brevskrivandet uppenbart var en mycket utnyttjad kommunikationsform och att han följaktligen var väl införstådd i brevkulturen.

Översergeant Curt Enroth använde betydligt oftare än de andra skribenterna slang, militärspråk och tidstypiska ord och uttryck. Som skribent hade han ett lekande och humoristiskt sätt att uttrycka sig och därför föll det sig antagligen naturligt att använda ett färgstarkt språk. För honom var språkbruket uppenbart också ett sätt att ta avstånd från det militära. Språket kan i Curts fall ses som en viktig identitetsmarkör och ett medel med vilket han kunde ge uttryck för sin personlighet. Både Curts och Marthas brev innehåller rikligt med exempel på språkbruket under kriget och därför lämpar sig brevväxlingen mycket väl för en analys av tematiken.

Bröderna Nils och Göran Sax³³² använde militära uttryck och slang, men nästan enbart i fråga om benämningar på olika vapen och på fienden. I deras brev saknas slanguttryck som hade att göra med den mera civila sidan av livet vid fronten. Brödernas brev innehåller inte heller formuleringar med en humoristisk ton, vilket åtminstone i Görans fall kan förklaras av en viss ovana att uttrycka sig i skrift. Eventuellt föll det sig inte heller naturligt att skriva humoristiskt i dialogen med föräldrarna.

Följaktligen bör man beträffande språket i breven ta ställning till skribenternas sätt att uttrycka sig ur åtminstone tre olika synvinklar: 1) utgående från skribentens militärgrad med huvudprincipen: ju högre militärgrad, desto färre slanguttryck, 2) brevskrivarens individuella sätt att uttrycka sig i skrift och 3) utgående från den dialogiska relationens karaktär. I det senare fallet kan man urskilja en viss skillnad mellan dialogerna man-hustru och son-föräldrar då det gäller språkets användning som delaktighetsstrategi.

Soldatslang – gruppstillhörighet, gränsdragning, protest

Med soldatslang avses ord och uttryck som soldaterna av främst lägre rang använder och som inte hör till det officiella militära språket och inte heller till vanlig slang. Soldatslangen är ett gruppspråk och som sådant ett uttryck för gruppstillhörighet. Att tala slang fungerar därför också som ett medel att utesluta utomstående ur gemenskapen.³³³

Soldaternas slanguttryck kan indelas i två grupper. Till den första räknas ord och uttryck som inte alls är kända i det civila samhället och som därför är

³³² Undersergeant respektive soldat.

³³³ Hämäläinen 1946, 259; Hämäläinen 1963, 5.

utmärkande för det militära livet. Till den andra gruppen hänförs uttryck som kan förstås i det civila, men som där i huvudsak används i marginella sammanhang, medan de inom armén används regelbundet och mera öppet. Det kan exempelvis röra sig om kraftord och obscena uttryck.³³⁴ I de fem brevväxlingarna är det ord från den första gruppen som fick utrymme i breven hem.

De värnpliktiga lär sig i allmänhet mycket snabbt den slang som används inom deras respektive truppförband. I de flesta fall sker inläringen omedvetet då rekryterna hör uttrycken användas i sitt rätta sammanhang i den militära miljön. Att använda soldatuttryck blir därför mycket fort det normala sättet att tala. Att soldaten så omedvetet och villigt upptar dessa ord och uttryck vittnar om deras lämplighet i soldatens nya och annorlunda livssituation. Soldatuttrycken innefattar ofta attityder och värderingar, och vittnar därför om soldaternas spontana reflektioner över livet inom den militära sfären. Därigenom har soldaternas språk också en i hög grad funktionell aspekt: om slanguttrycken inte tillgodosåg särskilda behov hos soldaterna, skulle de tala på samma sätt som i det civila.³³⁵

Soldatspråket är också ett dynamiskt språk som kontinuerligt förändras. Nya situationer och aktuella händelser leder till att nya ord och uttryck tas i bruk, medan andra kanske faller bort.³³⁶ Kriget, som genomsyrade vardagen och människornas liv, bidrog till uppkomsten av många nya ord och uttryck.³³⁷ Ulf Segerstråle deltog på våren 1944 i en kurs i upplysningsverksamhet och kallade kursen för ”Göbbelskursen”, vilket är ett gott exempel på soldatspråkets aktualitet.³³⁸

Varje muntligt eller skriftligt yttrande är i princip individuellt och återspeglar därför talarens eller skribentens personlighet. Det finns dock ”talgenrer” eller diskurser med en standardiserad form, som saknar individuella avtryck av skribenten eller talaren. Affärsbrev och militära kommandon utgör exempel på denna typ av standardiserade diskurser som inte tillåter kreativa sätt att använda språket.³³⁹ Det opersonliga militära språket kan vara en förklaring till att det bland soldater av speciellt lägre rang uppstår ett behov av att skapa en egen version av språket.

Att soldaterna inte nöjer sig med att använda vedertagna militära termer har sin grund i viljan att tona ner det militära tvånget – att använda soldatspråket är med andra ord en form av protest eller motkultur. Med humorns, satirens, parodins och ironins hjälp kan soldaten hävda en viss frihet och självständighet.

³³⁴ Elkin 1946, 414.

³³⁵ Elkin 1946, 416.

³³⁶ Elkin 1946, 416.

³³⁷ Nikanne 1967, 410. Se också Eriksen 1995, 51–57.

³³⁸ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 26.3.1944. Ulf menar här Joseph Goebbels (1897–1945) som från år 1933 fungerade som minister för folkupplysning och propaganda i Nazityskland (Nationalencyklopedin, online, hämtad 19.7.2011).

³³⁹ Bakhtin 2002b, 63, 77. ”Talgenrer” är Bachtins begrepp.

Därför blir soldatslangen ett ”vapen” mot militären.³⁴⁰ Att använda soldatslang fick följaktligen en viktig psykologisk funktion och kan därför i krigets kontext tolkas som en bemästrandestrategi för frontmän i och med att språkbruket gav en möjlighet att ge utlopp för frustrationer. ”Fiskal” är ett exempel på ett slanguttryck som användes i tydligt syfte att ta avstånd från militärer av högre rang:

Ja de börjar nästan bli som i fredstida militär här nu med alla granskningar och skit. De ska en hel hop fiskaler hit och granska nu nån dag, allting precis både hästar och utrustningar. De är för lungt nu därför hittar de på allt skit, som upptänkas kan, [...]. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 17.1.1943)³⁴¹

”Fiskal” står för officer, men begreppet användes något flytande. Dels använde skribenterna det för ”höga fiskaler” och för ”lägre fiskaler” (officerare av högre respektive lägre rang), men det förekommer också exempel på att ordet kunde användas för att beteckna skribenten själv.³⁴² I det följande utdraget ser vi hur Curt Enroth använde ordet fiskal om sig själv då han talade om sig som överordnad i relation till sina mannar:

Jag är så lillan fiskal, att det betyder ingenting om jag är sträng eller inte. Det är bara på skämt jag snarvlar ibland. De som inte känner mej blir riktigt rädda, men dom som varit länge med mej, vet att det är rena skojet. (Curt Enroth till sin hustru Martha 22.2.1942)

Soldatsspråket i breven hem: inkludering eller särskiljande?

Under kriget spred sig soldaternas språk till en vidare krets än vad det i vanliga fall brukar göra. Soldatslang spreds till civilbefolkningen med hemförlovade soldater och permittenter, och genom tidningar och radion.³⁴³ Utifrån det aktuella källmaterialet går det att observera att denna typ av ord och uttryck också spreds brevlades. Varför använde männen ord och uttryck från soldaternas gruppspråk i kommunikationen med de ”utomstående” hemma? Vilka betydelser fick användningen av slanguttryck och militära uttryck i brevdialogen mellan soldaten och

³⁴⁰ Bergman 1924, 60–76; Hämäläinen 1946, 259–260. Curt använde exempelvis ordet ”bjudningskort” då han avsåg inkallelseordern som han fått i juni 1941 (Curt Enroth till sin hustru Martha 17.10.1941)

³⁴¹ Se också t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 8.7.1942, 11.7.1942; Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 26.10.1943.

³⁴² Se t.ex. Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 1.11.1941.

³⁴³ Nikanne 1967, 410.

hans närmaste som inte var delaktiga i den militära gemenskapen och kulturen? Vilken typ av soldatspråk fick utrymme i dialogerna?

Slang kan naturligtvis ha många olika funktioner i socialt umgänge och detta gäller också för brevkommunikationen. Olika ord och uttryck som kan hänföras till kriget, det militära och till soldatspråket, blev för frontmännen det normala sättet att tala och det är möjligt att språkbruket ibland smittade av sig och oförmärkt slank med då de skrev brev till familjen.³⁴⁴ Språket underströk och framhävde också den annorlunda och anormala livssituationen vid fronten. Med valet av ord och uttryck var det därför möjligt att dra en gräns mot tiden före kriget och markera att man levde i en annan tid. Det är också möjligt att de valda orden enligt skribenten beskrev fenomenet de skrev om på det på det mest adekvata sättet.

Till de svenskspråkiga frontmännens soldatspråk hörde många finska uttryck – både officiella militära uttryck och finsk soldatslang. Kommandospråket inom armén var finska och därför blev finska militära uttryck också en självklar del av de svenskspråkiga soldaternas språk. I maj 1943 var Ulf Segerstråle på en stridskurs och då han beskrev vad som stått på programmet under dagen, blev den finska militära terminologin ett framträdande inslag i brevet:

Idag ”junaila” jag som iskuryhmän johtaja i ”bunkerin valtaus”. (kasapanos, rökgranater, handgranater, eldkastare) Slag i slag. Har varit ”sissi”-gruppchef o. plutonchef och i morgon blir jag någon slag KK halvplutonchef. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 17.5.1943)³⁴⁵

Curt Enroth behärskade inte finska språket särskilt väl men hans brev till hustrun innehåller ändå många finska ord och uttryck som betecknade olika fenomen inom det militära sammanhanget vid fronten:

”kuivamuonan”³⁴⁶, ”kapulasilta”³⁴⁷, ”päämaja...kirjuri”³⁴⁸, ”Väinö är ju valistusupseri”³⁴⁹, ”puhdetyö”³⁵⁰, ”valistuspöytä”³⁵¹, ”lomatodistus”³⁵² och ”suorasuunta pjäs”³⁵³.

³⁴⁴ Penttinen 1984, 15.

³⁴⁵ Junailla (soldatslang) = fungera som ledare under stridsövningar (Hämäläinen 1963, 56). Iskuryhmän johtaja = ledare för stöttrupp, bunkkerin valtaus = intagning av en bunker, kasapanos = buntladdning, sissi = partigångare, KK = konekivääri = maskingevär.

³⁴⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 5.12.1941. Kuivamuona = torrkaffning

³⁴⁷ Curt Enroth till sin hustru Martha 11.6.1942. Kapulasilta = kavelbro.

³⁴⁸ Curt Enroth till sin hustru Martha 24.8.1942. Päämaja = huvudstaben, kirjuri = skrivare.

³⁴⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 31.10.1942. Valistusupseeri = upplysningsofficer. Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 21.8.1941.

³⁵⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha 18.1.1943. Puhdetyö = slöjdarbete på fritiden.

³⁵¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 18.2.1943. Valistuspöytä = upplysningsmöte.

³⁵² Curt Enroth till sin hustru Martha 7.3.1943. Lomatodistus = permissionsintyg.

³⁵³ Curt Enroth till sin hustru Martha 16.7.1944. Suorasuunta pjäs = direktskjutande pjäs (tyngre artillerivapen).

I stället för underhållet talade svenska frontmän också om ”huolton”³⁵⁴: ”Målade frisen i lottornas korsu i ’huolton’”, skrev Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise den 8 september 1942. Överste Björkman berättade i ett brev av den 1 oktober 1941 att ”vår ’huoltoporras’ [har] efter ungefär 10 dagars skilsmässa hunnit upp oss”. Dessutom blev det bland de svenskspråkiga frontmännen vanligt att använda det finska slanguttrycket ”töpinä” i stället för ”huolton” eller underhållet.³⁵⁵

Hörde att du är körkarl och vistas i som vi kallar ”töpinä” eller underhållet. Det är ju bra arbete att köra häst. Man får ju vara bakom bra långt. (Nils Sax till brodern Göran 14.2.1942)

Curt Enroth använde ordet ”huolto” då han talade om underhållet i hans truppförband, men han tillämpade dessutom termen på ”underhållet” hemifrån, det vill säga det underhåll Martha skötte i form av civila paket till honom: ”Kära lilla Huoltochefen!³⁵⁶, ”i så fall hinner Du ju sätta igång huolton”³⁵⁷, ”Nu måste Du nog börja stoppa huolton lite, ifall jag kommer hem”³⁵⁸.

Männen använde också krigs- och militäruttryck för att beteckna olika civila och normala fenomen vid fronten. Det kan betraktas som ett sätt att nedtona, kamouflera och förringa det anormala – att trivialisera de ord som betecknade kriget. Curt skrev exempelvis om ”myggor som går till anfall dygnet runt”³⁵⁹, om att ”det var några myggor som krigade”³⁶⁰, att ”myggorna gör hyökkäys för fullt”³⁶¹ och att ”Nu anfäller myggen så tappert”³⁶². Ulf berättade för sin syster Tita att ”Myggen tränger på och vi ’krigas’ med dem.”³⁶³ I alla dessa fall skrev männen om problemet med insekterna och inte om några ryska flygare. Nils nämnde inte att de skulle ha krigat mot myggor men i stället att ”Vatten har vi ännu att kriga med här. Vi få ösa ur korsun fyra gånger om dagen och det blir flera hundra ämbaren dagligen.”³⁶⁴

³⁵⁴ ”Huolto” är den officiella finska benämningen på underhållstjänsten. Underhållstjänsten inom armén sköter underhåll och reparation av materiel samt förrådshållning och tillförsel till förbanden av bl.a. livsmedel och ammunition för att vidmakthålla deras funktionsduglighet (Nationalencyklopedin, online, hämtad 24.4.2010).

³⁵⁵ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 8.11.1941, 24.1.1942, 20.3.1942, 5.11.1942 (”töpinäkorsun”), 1.11.1943 (”töpinäfigurer”), 28.4.1944. Se också Boldt 1956, 27.

³⁵⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 1.10.1942

³⁵⁷ Curt Enroth till sin hustru Martha 24.8.1942.

³⁵⁸ Curt Enroth till sin hustru Martha 6.7.1943. Martha anammade sättet att tala om ”huolton” då hon menade paketskicket: ”skall nog försöka hålla huolton igång” och ”Min huolto har nog varit så dålig nu...” (Martha Enroth till sin man Curt 1.9.1942 & Martha Enroth till sin man Curt 12.11.1942)

³⁵⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 9.6.1942.

³⁶⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha 26.6.1942.

³⁶¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 5.9.1942. Hyökkäys (fi.) = anfall.

³⁶² Curt Enroth till sin hustru Martha 19.8.1943.

³⁶³ Ulf Segerstråle till systemen Tita 28.8.1942.

³⁶⁴ Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 20.4.1942.

Humorn är en viktig bemästrandestrategi bland soldater.³⁶⁵ Soldatslangan gav många möjligheter att förstå och beskriva verkligheten i ett humoristiskt ljus. Ytterligare exempel på detta finner vi i brevväxlingen mellan Curt och Martha Enroth. I ett brev inför bröllopsdagen 1943 tackade Curt sin hustru ”för fem års trofast vapenbrödraskap!”³⁶⁶ och han slog ”propaganda” då han skrev brev: ”Egentligen brukar jag ju inte slå propaganda [= skriva brev] på tisdagskvällarna, men...”, skrev Curt till Martha den 2 mars 1943. I december 1941 skrev Curt att han fått löss, men i stället för att använda ordet *lus*, talade han i humoristisk ton om ”tanksar”³⁶⁷:

Kan Du få Alma att skicka några kamfertbitar och luspulver. Hittar ännu då och då någon tanks, då jag kammar genom terrängen. (Curt Enroth till sin hustru Martha 14.12.1941)

Exemplen visar att brevet blev ett rum där skribenterna kunde utnyttja sin kreativitet i sättet att uttrycka sig. Denna typ av kreativitet kan enligt antropologen Ivana Maček ses om en psykologisk strategi i försöket att bemästra krigets påfrestningar. Humor och kreativitet kan därmed betraktas som kulturella resurser med vars hjälp människorna skapar mening och förståelser av tillvaron under kriget.³⁶⁸

Slang kunde användas som ett stilistiskt grepp – som ett sätt att lätta upp stämningen eller ge uttryck för språklig uppfinningsrikedom.³⁶⁹ För Curt Enroth fungerade slanguttrycken i breven till hustrun mycket ofta som ett humoristiskt inslag och som ett fyndigt sätt att uttrycka sig. I detta fall fungerade språkbruket som ett uttryck för hans personlighet och i förlängningen kunde detta bekräfta honom som den person han ”alltid” varit. Språkbruket blev då ett tecken på kontinuitet vilket även bidrog till att upprätthålla hans civila identitet och relation. En orsak till att soldaterna skapade ett eget språk, är som vi sett, att det militära språket inte reflekterar talarens individualitet och att det därför inte ger utrymme för individuella versioner eller en kreativ användning av språket.³⁷⁰

Vidare markerade användningen av soldatslang och aktuella militära uttryck att skribenten var en soldat, det vill säga att han hörde till gruppen soldater. Det visade att skribenten åtminstone i viss mån hade anpassat sig till den militära livsformen och att han också upptagits i den militära gemenskapen. Språkbruket var ett konkret tecken på att skribenterna innehade en kompetens inom den militära sfären vid fronten – en kulturell kompetens som saknades bland de utomstående hemma.

³⁶⁵ Watson 2006, 254–255.

³⁶⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 11.1.1943.

³⁶⁷ Curt Enroth till sin hustru Martha 13.12.1941, 14.12.1941, 9.4.1942. Se också Hämläinen 1963, 242.

³⁶⁸ Maček 2009, 34–35, 51, 60–61.

³⁶⁹ Hämläinen 1946, 259. Se också sökordet ”slang” (Nationalencyklopedin, online, hämtad 3.4.2010).

³⁷⁰ Bakhtin 2002b, 63, 77.

Fastän frontmännen i sina brev använde ord och uttryck från den militära miljön, gällde detta knappast hela vokabulären. De mest främmande och grova orden angående livet i fält hade sannolikt bidragit till att öka avståndet mellan skribenterna. Till soldaternas språk hörde också eufemismer, metaforer och andra typer av omskrivningar. Omskrivningarna var i krigets kontext en kulturell resurs som gjorde det möjligt att förmedla information om olika ämnen, som med ett vanligt språkbruk kunde vara svåra eller omöjliga att verbalisera. Utan omskrivningar hade ett svårt eller känsligt ämne kanske förtigits helt och hållet i dialogen med de närmaste.³⁷¹

Frontens språk i det civila rummet: tillägnan och tillämpning

Breven passerade regelbundet gränsen mellan det militära och civila rummet och med dem överfördes nya ord och uttryck från den ena sammansättningen till den andra, och från en kulturell gemenskap till en annan. Breven hemifrån visar att skribenterna där tog till sig vissa ord och uttryck ur frontmännens språk. Främst använde de frontspråket för att beteckna saker och ting i frontens rum. I likhet med frontsoldaterna skrev de exempelvis om ”korsun”³⁷² och ”boliken”³⁷³:

Måtte ni få ha det lugnt o. få fira julaftonen i er korsu så trevligt som möjligt!
(Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf i odat. brev fredag kväll = torde vara 19.12.1941)

Enligt radio i gårkväll höres det som om bolikan skulle hava börjat dra sig tillbaka nu [...]. (Arne Sax till sonen Göran 23.4.1942)

Curt brukade använda det ursprungligen finska slanguttrycket ”pompa”³⁷⁴ då något gick i stöpet och Martha började också använda begreppet för samma fenomen. Genom bruket av frontens språk inkluderade Curt sin hustru i sitt liv och genom att ta till sig orden och uttrycken kunde Martha i sin tur bekräfta och godkänna sin man i hans roll som frontsoldat och påvisa delaktighet i hans liv.

³⁷¹ Varis 1998, 601. För en utförligare diskussion, se kapitlet ”I stridens hetta” i del IV.

³⁷² Se t.ex. Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 31.10.1942, 21.12.1942, 6.2.1944; Hilma Sax till sonen Göran 3.2.1942, 15.10.1943, 9.12.1943.

³⁷³ Se t.ex. Arne Sax till sonen Göran 23.4.1942, 9.7.1942, 7.11.1943; Hilma Sax till sonen Göran 5.11.1943, 19.12.1943. Boliken = benämning på fienden (Boldt 1956, 27). Se också kapitel ”I stridens hetta”.

³⁷⁴ Pompata (fi.) = tyssätä (fi.). Få lomapomp = få permissionsförbud. (Hämäläinen 1963, 173–174).

...det tar också på nerverna, för vad skall Du säga, då allt pompar. (Curt Enroth till sin hustru Martha 28.12.1941)³⁷⁵

Bara loman [= permissionen] till lilla-jul inte pompar. (Martha Enroth till sin man Curt 19.10.1942)

Ett annat gott exempel från Curts och Marthas dialog är ordet ”panos”. Panos är finska och betyder i ett militärt sammanhang skott eller patron. Men i överförd bemärkelse motsvaras panos också av svenskans sats eller laddning. Det var i ordets senare bemärkelse som Curt använde panos i matlagningens kontext och Martha tog till sig uttrycket, vilket vi kan observera av följande exempel från bådas brev:

Curt till Martha:

- 17.7.1942 ...plockade en stor panos tallriskor...
- 8.8.1942 ...en stor panos sillsallat...
- 28.5.1943 ...panos havregrynsgröt...
- 5.7.1943 ...sen stekte vi ännu en väldig panos plättar...³⁷⁶
- 3.11.1943 ...plättpanos...

Martha till Curt:

- 12.10.1943 ...Kickus [= hunden] har [...] fått en panos [mat].
- 18.10.1943 ...Fick soppkött sista veckan och kokade en väldig panos
- 26.10.1943 ...kokat en panos lingongröt... Nu har jag ätit tre panosar lingonbärsgröt...

Breven hemifrån visar att frontspråket också kunde tillämpas på saker och fenomen i vardagen hemma. Orden som förmedlats i breven från fronten, överfördes därför inte alltid automatiskt i oförändrad form, utan de kunde omformas samt användas och tillämpas på nya saker och fenomen i det civila rummet. Den enrothska brevväxlingen innehåller exempel på denna tillägnan av ord och uttryck från det militära rummet. Martha talade om ”nasses korsu” då hon avsåg grisens skjul³⁷⁷ och om att hon ”förberett för offensiven i morgon”³⁷⁸ då hon menade potatisupptagningen. Hon tillämpade alltså krigets och frontens ”främmande” ord på sin egen vardag och kunde i likhet med sin man använda dem som ett stilistiskt och humoristiskt grepp i breven.

De militära uttrycken som männen brukade i sina brev kunde dock leda till missförstånd i dialogen. Detta skedde exempelvis när Curt hade titulerat sig

³⁷⁵ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 20.11.1942: ”Inte för att någon här inom sektionen rår för turnépompningen”.

³⁷⁶ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 20.9.1942, 31.3.1943, 19.10.1943.

³⁷⁷ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 4.7.1943, 23.9.1943.

³⁷⁸ Martha Enroth till sin man Curt 26.8.1943.

”Rätti-Mikko” i underteckningen i ett av sina brev.³⁷⁹ Martha inledde sitt svarsbrev med orden: ”Gulle Mikko! Igen tycks Du ha ett nytt namn till alla de många som Du har förut, men kärt barn har många namn heter det.”³⁸⁰ På detta svarade Curt: ”Inte är Rätti-Mikko något nytt namn, så kallas alla rustmästare i hela armén.”³⁸¹ Exemplet visar på Marthas utanförskap trots att Curt regelbundet inkluderade henne i det språk han använde.

Även om Curt Enroth med sitt språkbruk visade sig som soldat gjorde han det inte för att utestänga sin hustru eller för att understryka hennes utanförskap – tvärtom. Genom att förmedla språket vid fronten inkluderade han sin hustru i sitt liv och gjorde henne till ett slags associerad medlem. Det var antagligen möjligt, eftersom Martha i brevdialogen konsekvent bejakade den bild Curt gav av sig själv som soldat. Eftersom hon aldrig ifrågasatte honom i den rollen, behövde han heller inte hålla inne med tydliga markörer för hans tillhörigheter vid fronten och inom den militära sfären.

I dialogen per brev kunde det valda språkbruket därför fungera som en *delaktighetsstrategi*, vars syfte var att inkludera de utanförstående civila i fronttillvaron. I förlängningen skulle detta stärka och upprätthålla den nära relationen under separationen. Då skribenterna hemma anammade och tillämpade frontens språk i sin civila vardag, markerades gemenskapen och deras åtskilda världar förenades genom det gemensamma språkbruket. Förmedlandet och tillägnet av ord och uttryck kan följaktligen ses som ett sätt att försöka knyta samman frontens och hemmets rum. Därför fungerade språkbruket också *avståndsminskande* i dialogerna. För sönerna som var på väg in i en vuxen tillvaro, var det emellertid möjligt att soldat- och militäruttrycken gav en möjlighet att kommunicera en viss självständighet gentemot föräldrarna. De visade att de var införstådda i en värld som föräldrarna inte hade tillträde till. I detta fall användes slang och militäruttryck som en särskiljande strategi.

Krigets brev

Ovan har framgått att brevskrivandet i praktiken var det enda sättet för frontsoldaterna att samtala och hålla kontakt med familjen.³⁸² De som under kriget tvingades leva på olika håll, erbjöds en kommunikationsteknologi som hade en redan väl eta-

³⁷⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 11.3.1942. Rätti (fi.) = trasa. Rätti-Mikko är soldatslang (Hämäläinen 1963, 210)

³⁸⁰ Martha Enroth till sin man Curt 16.3.1942.

³⁸¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 21.3.1942. Med rustmästare avser Curt ekonomiunderofficeren som ansvarade för persedellagret.

³⁸² Utöver breven fungerade även permissionerna, radion, pressen och underhållningsturnéer som upprätthållare av förbindelserna mellan fronten och hemtrakten. (Huuhtanen 1984b, 7).

blerad kulturell form och som byggde på en lång tradition.³⁸³ På många plan rådde kontinuitet i brevskrivandets kultur, även om undantagstillståndet gav upphov till särskilda villkor för samtalet per brev. Flera teman är sådana som inte går att finna i fredstida brev, men samtidigt bör betonas att krigsbreven innehåller många sådana ämnen som brev i allmänhet brukar innehålla, exempelvis underrättelser om hälsan, iakttagelser av vädret och nyheter om släkt, vänner och bekanta.

Framställningen ovan har visat att brevens regelbundna ankomst under kriget fick en accentuerad betydelse i jämförelse med fredstida brevväxlingar. Detta för att varje brev från fronten fungerade som ett konkret livstecken. Under kriget blev brevskrivandet också varje medborgares plikt och därmed en normerad verksamhet vilket inte var fallet under fredstida förhållanden. Att brevskrivandet var underställt censur utgjorde en ytterligare avvikelse. Postcensurens inverkan på innehållet ska dock inte överdrivas. Som vi sett och som vi kommer att se höll sig skribenterna inte alltid till reglerna även om de var medvetna om dem. Det aktuella materialet visar dessutom att självcensuren påverkade innehållet i högre grad än postcensuren.

I avhandlingen undersöks brevkommunikationen mellan närstående familjemedlemmar, men under kriget försiggick också många andra slag av brevväxlingar. Alla frontmän hade inte anhöriga som regelbundet skickade försändelser till fronten och därför blev det vanligt bland de civila att skriva brev och skicka paket till så kallade okända soldater. Under ställningskriget blev brevskrivandet för många också ett populärt tidsfördriv med lättare förtecken. Soldaterna korresponderade med obekanta flickor och ofta fick dessa brevväxlingar ett romantiskt inslag. Det var inte heller ovanligt att frontsoldater skrev till bekanta soldater vid något annat frontavsnitt.³⁸⁴

Att ”alla” brevväxlade under krigsåren innebär att många slag av brevväxlingar har bevarats till idag – att det både i arkiv och i privat ägo finns samlingar som innehåller många olika röster från kriget.³⁸⁵ Brev författades av personer som var vana och skickliga brevskrivare och av personer som var ovana att uttrycka sig i skrift, vilket får konsekvenser för brevens innehåll. Skribenternas sociala och kulturella bakgrund, utbildningsnivå, yrke, ålder, civilstånd och aktuella levnadsförhållanden bidrog likaså till variation när det gäller brevens innehåll och karaktär. Likaså öppnar soldaternas olika militärgrader, uppgifter och placering vid fronten upp för möjligheten att komma åt en nyanserad bild av erfarenheterna av livet vid krigsfronten. Framför allt leder de brevskrivande parternas dialogiska relation till innehållsmässigt varierande brevväxlingar. Mellan olika brevdialoger går det exempelvis att urskilja skillnader i öppenhet och förtrolighet. Vad var möjligt att uttala i samtalet med den andra, vad blev nödvändigt att förtiga?

³⁸³ Löwendahl 2007, 38.

³⁸⁴ Pipping 1947, 150, 238; Huuhtanen 1984b, 15–16; Huuhtanen 1986, 6, 133–134; Haavio-Mannila 1994, 307–310.

³⁸⁵ Bachtin 1991, 10.

Allt detta för till innehållsmässiga skillnader mellan olika brevväxlingar, vilket betyder att alla samlingar inte nödvändigtvis ger underlag för alla slag av frågeställningar medan andra erbjuder ett rikt material för flera ämnen. I praktiskt avseende innebär detta att forskaren bör bekanta sig grundligt med de brevväxlingar som finns att tillgå innan han eller hon gör sitt slutgiltiga val av material och innan det är möjligt att avgöra vilken typ av frågeställningar materialet kan svara på.

I introduktionen menade jag något karikerat att det i princip skulle vara möjligt att byta ut de föreliggande brevväxlingarna mot andra motsvarande samlingar då undersökningen inte är biografisk. Eftersom kriget påverkade hela samhället på många plan ställdes befolkningen inför liknande problem och utmaningar i vardagen, vilket bidrog till ett förenhetligande av levnadsförhållandena och potentiellt sett till en viss likriktning av innehållet i de brev som författades under kriget. Samtidigt kan man med hänvisning till diskussionen ovan gott anta att ett byte skulle leda till avvikande resultat samt till att vissa ämnen skulle falla bort eller få mindre tyngd medan något annat tema skulle bli mera framträdande.

Avhandlingen bygger på en analys av de utvalda brevsamlingarna och därför går innehållet självfallet inte att generalisera på alla soldater och civila familjer under fortsättningskriget. Jag vill ändå hävda att avhandlingens tematik inte begränsas att gälla enbart för de aktuella skribenterna. Samtidigt som varje berättelse är unik, lever individen inte i isolation. Han ingår alltid i ett större sammanhang och möter vardagen i kulturell och social gemenskap.³⁸⁶ Under krigsåren blev detta än mer accentuerat, även om alla inte delade identiska erfarenheter. Genom kontextualiseringen knyts de aktuella skribenternas erfarenheter till det allmänna historiska och kulturella sammanhanget, vilket dels visar att de inte var ensamma om sina erfarenheter samtidigt som deras personliga erfarenheter och tolkningar så som de gestaltades i brevsamtalen pekar på nyanser och kontrasterande upplevelser av kriget som fenomen.

Ovan framgick att breven skulle bidra till att uppehålla försvarsandan vid de båda fronterna, men givetvis fick brevskrivandet i första hand andra funktioner för de enskilda soldaterna och deras familjer. I de påföljande kapitlen riktas uppmärksamheten mot de betydelser de pågående dialogerna fick för avhandlingens fem soldater och deras närmaste.

³⁸⁶ Jfr. Steinrud 2008, 33–35.

IV KRIGET OCH SOLDATEN

I denna del ligger fokus på krigsfronten. Först granskas de upplevelser av strider, destruktion och död som frontsoldaterna gav ord åt i brevväxlingarna med de närstående. Här studeras också familjernas sätt att förhålla sig till skildringarna och till att maken eller sonen levde i ständig livsfara. Därefter behandlas brevets roll i förmedlandet av männens roller och tillhörigheter inom den krigstida militära miljön vid fronten. Det ska handla om hur männen ömsesidigt i brevdialogerna byggde upp sin roll som frontsoldat genom olika identifikationer och avståndstaganden.

I stridens hetta

Kära ni där hemma! Måst nu skriva några rader igen så att ni får höra att ja ännu läver. Ja här blir det bara värre dag för dag som går och om nätterna får man inte sova, så när denna mäniskoplåga skall taga slut på vår jord. I går kväll sköt rysen hit igen med artilleri projektilerna föll alldeles här i närheten så jag trodde min sista stund redan var kommen fönstren fick vi in i vårt rum och en skreva i taket nog är det ett sånt öde de här som man nog inte kommer att klara sig med livet ur. [...] Nog är det ett sånt älsande så om man hade varit där hemma med er inte skulle ju nå skönare funnits på jorden. Ja det är många poikar dessa dagar som lagt fast ögonen för det sista och allt fortfarande får dö. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 15.4.1942)³⁸⁷

De finska frontsoldaterna skulle under fortsättningskriget 1941–1944 skriva förtröstansfulla och optimistiska brev till hemmafronten. Männen skulle dessutom undvika att skriva om egna förluster och motgångar eller klaga på förhållandena vid fronten.³⁸⁸ Utdraget ovan är ett belysande exempel på att männen i fält inte alltid höll sig till de riktlinjer som normerade brevskrivandet under krigets undantagsförhållande. Varför skrev soldat Göran Sax om förlusterna vid frontavsnittet och om sina upplevelser av strider och död?

I det följande granskas strider, död och andra umbäranden utifrån ett individuellt men också ur ett materiellt och rumsligt perspektiv. Det ska handla om

³⁸⁷ Brevet är skrivet under de s.k. aprilstriderna vid Svir. De var de första striderna Göran Sax var med om.

³⁸⁸ Se ovan i kapitlet ”Den krigstida postcensuren”.

frontmannens sätt att uppleva och förhålla sig till det destruktiva och abnorma i frontens rum på det sätt som han valde att skriva om ämnet i dialogen med familjen. Frontens kaotiska anormalitet är ett tema som ofta nedtonades och förtegs i breven, men tystnaden var inte fullständig. *Hur* och *varför* framställde männen strider, död och andra påfrestningar i sina brev hem? Vilken bild ger breven av hur männen försökte hantera de fasor och risker som de utsattes för och vilken roll fick dessa utsagor i dialogen? I de två sista avsnitten behandlas den roll familjen fick som känslomässigt stöd och hur de reagerade på nyheterna från fronten.

Eftersom breven inte innehåller uttömmande beskrivningar av strider och död gäller det att genom en noggrann läsning fästa särskild uppmärksamhet vid de ofullständiga skildringarna och att granska smärre detaljer, som skribenterna kanske endast nämnde i förbigående. Genom de utvalda citaten nedan ges en möjlighet att ta del av skribenternas sätt att formulera sina svåra upplevelser i ord. Hur skrev männen om det kaotiska, destruktiva, brutala? Hur skrev de om sådant som kanske var svårt att beskriva i ord?

Männen skapade i dialog med sina mottagare bilder av livet vid fronten. I breven kan man urskilja de processer med vilka skribenterna valde, omformade och sammankopplade olika företeelser och element i frontens rum för att skapa sammansättningar av livet vid fronten – bilder de upplevde att var möjliga att förmedla till mottagaren.³⁸⁹ Då det gäller strider och andra påfrestningar består dessa bilder främst av fragment, vilket innebär att de ofta blir diffusa och osammanhängande.

En bärande tanke i avhandlingen är vikten av att finna beröringspunkter mellan hemmets och frontens rum för att avståndet mellan dessa två sammansättningar inte skulle växa sig för stort och för att människorna inte skulle driva isär. I detta sammanhang blir det relevant att fråga sig varför männen överhuvudtaget skrev om krigets mest destruktiva sidor till sina familjer, en tematik som saknade kontaktytor och som potentiellt sett fungerade avståndsskapande i dialogen.

I elden. Strider framställda i brev

Vi ha fört riktigt krigarliv en vecka och i morgse första gången vila. *Den första september var ruskig, likaså de tidigare dagarna.* Vi lade oss i ring kring ett 5 km långt motti³⁹⁰ och fingo order att storma. [...] Väldigt krigsbyte vid Somme.³⁹¹ *Förfärliga syner.* Vår pluton har trots granatelden fr. ryssen

³⁸⁹ Deleuze & Guattari 2004, 25, 448; Wise 2005, 77–80.

³⁹⁰ Motti (fi.) = inringad fiendlig truppavdelning. Också bland de svenskspråkiga soldaterna användes det finska ordet motti. (Schildts Finlandssvensk ordbok, online)

³⁹¹ Sommee är en ort på Karelska näset. Infanteriregementet 24 deltog i strider vid Sommee-Poralampi i månadsskiftet augusti-september 1941. (Wallenius 1974, 86–105)

helskinnat kommit undan. Flere gånger har det varit nära ögat för oss men då det är meningen att vi skola klara oss så klara vi oss. (Ulf Segerstråle till sin syster Tita 3.9.1941) [min kursiv]

Alla de föreliggande brevsamlingarna innehåller framställningar av stridsverksamheten i likhet med citatet ovan där löjtnant Segerstråle för sin syster beskriver de senaste dagarnas händelser. Även om breven inte rymmer några uttömmande, exakta eller detaljerade redogörelser för fientligheterna, innehåller de fragment av vad skribenterna var med om när de egna styrkorna ryckte fram eller då fienden gick till anfall mot dem. Likaså ger de en viss inblick i patrullfärder, riskfyllda befästningsarbeten och hur det kändes då de egna ställningarna utgjorde mål för fiendens beskjutning.

Under ett krig är den mest intensiva stridsverksamheten begränsad till förhållandevis korta perioder. En stor del av soldatens erfarenheter av det militära livet i fält upptas därför inte av strider utan av militärtjänstgöring innefattande bland annat vakthållning, befästnings- och byggnadsarbeten, vapenvård, granskningar och skjut- och stridsövningar.³⁹² Längs den finska fronten inföll de mest aktiva faserna i krigföringen under sommaren och hösten 1941, under vintern 1942 samt under sommaren 1944. Häremellan fördes ett ställningskrig under vilket mindre skärmytslingar inträffade på lokala frontavsnitt. En förklaring till den relativa tystnaden i breven kan därför sökas i att soldaterna inte hela tiden deltog i strider eller andra riskfyllda uppdrag. I krigsfrontens rum levde soldaterna ändå hela tiden på gränsen mellan liv och död, mellan kaos och ordning, mellan skydd och utsatthet och detta måste både de själva men också deras familjer förhålla sig till.

Stridsverksamheten inbegriper inte heller alla frontsoldater på samma sätt eller i samma utsträckning. Vapenslaget har en stor betydelse: infanteristerna möter fienden i spetsen för trupperna, medan artilleriet beskjuter fienden från ett längre avstånd. Utsattheten varierar dessutom utifrån den enskilde soldatens militärgrad och funktion inom truppförbandet.³⁹³ Befälhavaren (en högre officer) leder striderna från sin stabsplats eller från en strategiskt lämplig plats längre fram.³⁹⁴ En infanterist som fungerar inom underhållet deltar inte i ett anfall, medan en infanterist som fungerar som gevärsmän går till anfall i främsta ledet. Också soldaterna i det föreliggande materialet var i olika grad och på olika sätt involverade i stridsverksamheten, vilket avspeglas i innehållet i deras brev.

³⁹² Holmes 2004, 74–79; Roper 2009, 16.

³⁹³ Holmes 2004, 75–78.

³⁹⁴ Smedberg 1994, 227–236. Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 7.12.1941: ”Är fortfarande i samma tält. Våra gossar har nog redan hunnit långa vägar över kanaler och annat, men vi måste för telefonförbindelsernas skull bli litet efter. I morgon bitti flyttar vi oss dock ett gott stycke framåt. Det var nog roligare att som truppchef följa med de framryckande bataljonerna än att sitta här bakom ehuru man förstås här får vara med om mycket både intressant och spännande.”

Den krigstida postcensuren utgör en ytterligare förklaring till att framställningarna kring denna tematik ofta karaktäriserades av ofullständighet och vaghet. Männerna var väl medvetna om att det fanns information som fienden kunde utnyttja för sina ändamål och att det därför var bäst att förtiga vissa händelser eller att endast beskriva dem i stora drag: ”Du förstår att av allt jag nu håller på med är det så ytterst lite jag kan berätta om”, skrev översergeant Curt Enroth till sin hustru under reträtten i juni 1944.³⁹⁵

Slagfältet är ett främmande, förvridet och abnormt territorium med normer, värderingar och handlingar som inte är eller får vara rådande i en civil värld. Det mest uppenbara är att soldaterna förpliktigas att bryta mot det grundläggande förbudet att döda. Historikern Ville Kivimäki betraktar utifrån Arnold van Genneps och Victor Turners teorier om övergångsriter, soldaternas liv som ett liminalt tillstånd under vilket männen genomgår en transformation från civil till soldat. Denna transformation innefattar en initiation och anpassning till krigföringens särskilda villkor, vilket leder till en speciell frontidentitet. Kivimäki tillämpar Turners begrepp *communitas* på detta kollektiv av frontsoldater som befinner sig i det liminala tillståndet utanför den civila och fredstida normaliteten. De förenas av att de internaliserat och integrerat alternativa normer och moraluppfattningar – erfarenheter som de oinvigda civila inte har tillträde till och som därför blir undangömda för dem.³⁹⁶ Detta för till att det mellan frontens rum och det civila rummet uppstår en grundläggande erfarenhetsmässig klyfta – en klyfta mellan de invigda och de oinvigda.

Jag utgår från tanken att klyftan mellan de båda rummen var som störst då soldaterna var involverade i stridsverksamheten. I kampen om att överleva måste soldaterna rikta all sin uppmärksamhet och energi mot stridandet vilket ledde till en försjunkhet i krigets värld och till ett fullständigt avskärmande från det civila livet och från bindningen till familjen. Under stridsuppdrag fanns inte heller många beröringspunkter till ett normalt och civilt liv, vilket ytterligare underströk klyftan. Vagheten, nedtonandet och förtigandet kan därför förklaras av att männen inte kunde förmå sig att skriva om den destruktiva och brutala verkligheten vid krigsfronten. Dels var tematiken potentiellt sett avståndsskapande i dialogen med den utanförstående familjen, dels ville männen inte skrämra upp och oroa sina närmaste och i detta fall kan förtigandet förklaras av självcensur eller en strategisk tystnad.³⁹⁷ Kanske förtigandet ibland dessutom berodde på att männen själva inte ville fördjupa sig i vad de nyss varit med om. Konfrontationen med extrema upplevelser kan nämligen leda till en konflikt mellan behovet av att minnas och behovet

³⁹⁵ Curt Enroth till sin hustru Martha 19.6.1944. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 18.6.1944; Sven Björkman till sin hustru Rakel 7.9.1941.

³⁹⁶ Kivimäki 2006, 198; Kivimäki 2008, 139–140; Kivimäki 2013, 210–215, 224–225, 266–267.

³⁹⁷ Gerber 2006b, 150–151; Götz, Löffler & Speckle 1993, 173–174. Se också Bachtin 1991, 218–219. Se ovan, kapitel ”Tystnadens dimensioner”.

av att glömma. Tystnaden kan då fungera som en skyddsmekanism mot det som hotade jaget.³⁹⁸

Att beskrivningarna av fientligheterna präglas av vaghet och ofullständighet beror också på att den enskilde soldaten för det mesta saknar kunskap om helheter, om operativa och strategiska mål och om det allmänna läget vid fronten.³⁹⁹ Dessutom är soldatens synkrets starkt begränsad då han deltar i strider. Slagfältet är ett kaotiskt och förvirrande rum som fylls av ett oerhört oväsen, av rök, av dammoln, granatsplitter och uppflygande jord. Soldaterna avancerar framåtböjda och tvingas ta skydd i gropar och bakom stenar, buskar, träd. Under dessa förhållanden uppfattar soldaten i praktiken rätt så lite av det som sker omkring honom.⁴⁰⁰ I följande utdrag beskriver överste Sven Björkman hur ”världen försvann” då han och några andra officerare blev mål för fiendens artilleri i början av augusti 1944:

Vi hade kommit ett hundratal steg bakåt, när vi plötsligt fick en våldsam eldkoncentration rakt på oss. Världen försvann i ett kaos av rök, damm, brak och kringflygande splitter där jag hittade mig själv raklång mellan två stenar och näsan otrevligt nära en illaluktande hög. Ovädret räckte kanske 5 minuter – verkade en evighet – och resultatet var sorgligt: Vihma och en av de andra officerarna dödade. Den tredje hade bara en obetydlig skråma mitt i pannan och jag kunde med bästa vilja i världen inte hitta det minsta fel på mig själv. Det var ryssens sista hälsning den dagen och vi kunde i allsköns ro skrida till det trista verket att forsla bort de förolyckade. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 7.8.1944)

Det kunde också vara svårt att erinra sig om vad som egentligen hade skett under striderna. Soldaten som är mitt uppe i kampen om sitt liv har inte tid eller möjlighet att registrera allt som händer omkring honom. Brevet skrevs i efterhand under pauser eller då det åter var lugnare vid avsnittet och då var det kanske redan omöjligt att återkalla alla de reaktioner, tankar och känslor som blixtrat genom huvudet.⁴⁰¹ Ulf Segerstråle skrev till sina föräldrar och systrar om de strider han var med om i rapportliknande brev, som ofta innehöll ofullständiga meningar och en nästan telegraflik stil:

I går kl 12.00 kom uppbrottsordern från Tervajoki. [...] Inom kort fick min pluton framryckningsorder. Vi kompletterade ammunitionen och marscherade på. [...] Anlände till kommandoplatsen vid vägen intill en större sten. Anmälde oss för löjtnant G. [...] Terrängen mycket stenig. Avlöste 6. K.

³⁹⁸ Winter & Sivan 2000, 18; Kivimäki 2011, 100.

³⁹⁹ Soldatens militärgrad och uppgift hade en stor betydelse för hur mycket information som tillkännagavs om det aktuella läget vid fronten och om kommande uppdrag. En hög officer fick tillgång till mycket mera information än en soldat av lägre rang.

⁴⁰⁰ Se t.ex. Hewitson 2010, 315; Holmes 2004, 151–155; Hynes 1998, 24–25.

⁴⁰¹ Jones 2006, 233.

pluton på avsnittet. Framför oss, ungefär 30 m lågo stupade ryska matrosor. Natten föll på och kanonaden var ihållande framme hos ryssen. Ryssarna förhöll sig lugna, men $\frac{1}{2}$ 4 anföll de igen men mera på plutonens vänstra avsnitt. Sg. skytten Nisse Lönnquist lyckades skjuta kk skytten och så fingo vi ett ryskt maskingevär sedan de lämnat oss i fred. Kom order att vi skall anfälla. 10 min före kl. 5 började de två plutonerna jag ledde gå fram. Om 3 min fingo vi häftig granatkoncentration. Ingen skadades som genom ett under. Fortsättning. Budi [= ryssen] som framför oss småjäklats med enskilda skarpskyttar, togo nu till fötter. Så avbröts förbindelsen med 6. K. till vänster och vi måste draga oss tillbaka till samma linje som de. Hela dagen befastades ställningarna. Direktskjutande kanonerpjäser på kanonbåtar utanför och ett synnerligen välskjutande 3 tums batteri. Då kaptenen senare på dagen inspekterade fingo vi granater så det visslade 2 KK kom till förstärkningar. Kl. 6 avlösning. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 27.8.1941)

Brevet ger ett intryck av att Ulf genom uppräknigen av händelserna försökte rekapitulera och få ordning på det som hänt under de senaste dagarna. Att formulera sina upplevelser i skrift kunde vara svårt, men samtidigt kunde nedskrivandet fungera som ett sätt att hantera och försöka förstå vad man nyss gått igenom. Att ge ord åt sina erfarenheter kunde också skapa en beskyddande distans till de traumatiska händelserna.⁴⁰²

Förutom att brevet blev ett överlevnadsverktyg där det var möjligt att bearbeta upplevelser och känslor, fyllde Ulfs och de andra männens brev en viktig informativ eller nyhetförmedlande funktion genom att det förmedlade senaste nytt från fronten. Brevet ersatte då det fysiska mötets informationsutbyte och behövdes för att hålla de frånvarande familjemedlemmarna informerade om händelser och förändringar som på många sätt berörde och intresserade dem.⁴⁰³

Att beskriva det obeskrivbara

Då soldaterna önskade dela sina erfarenheter med sin familj, kunde det i praktiken vara svårt att beskriva vad de varit med om. Hur verbaliserar man brutaliteter, destruktion och våld? Hur förmedlar man extrema känslomässiga upplevelser? Hur beskriver man ljud, lukter, syner och upplevelser som det inte finns adekvata ord för?

Frontsoldater upplever i allmänhet att människor som inte själva varit med omöjligt kan förstå vad krigandet handlar om.⁴⁰⁴ Männen i det aktuella materi-

⁴⁰² Kivimäki 2013, 257–258.

⁴⁰³ Liljewall 2007, 16. Denna fråga diskuteras mera detaljerat senare i kapitlet.

⁴⁰⁴ Se t.ex. Hewitson 2010, 310; Kivimäki 2008, 135; Morgan 1994, 169; Schuetz (Schütz) 1945, 373.

alet tyckte knappast att den egna familjen var utanförstående på samma sätt som icke-frontmän eller civila i allmänhet, men faktum var att familjen stod i ett utanförskap i förhållande till verkligheten vid fronten. Mycket tyder dock på att männen i dialogen verkligen försökte bygga upp en bild av sitt liv som familjen skulle förstå och att på så sätt göra dem delaktiga i livet vid fronten. Ett uttryck för detta är att breven ibland innehåller explicita förklaringar av olika företeelser vid fronten.⁴⁰⁵

Att i sina brev förmedla och beskriva händelser vid fronten var ett viktigt steg i att göra familjen delaktig i livet i fält och att därmed minska avståndet. Samtidigt ser jag att förmedlandet av det anormala och främmande kunde leda till det motsatta – till att tematiken fungerade *avståndsskapande* i dialogen.⁴⁰⁶ Det anormala frontlivet måste därför åtminstone i viss utsträckning döljas eller anpassas till något mera ”normalt”.

Brevmaterialet ger vid handen att skribenterna tog i bruk olika språkliga tekniker i sina brev för att finna lämpliga sätt att uttrycka sig i samtalet med de närmaste. En strategi som männen använde sig av var att översätta det ohyggliga till något mindre dramatiskt och brutalt – att förvränga eller nedtona verkligheten genom att använda ett ”vanligt” språkbruk för att tolka och beteckna det främmande och farliga.⁴⁰⁷ Skribenterna kunde också försöka kamouflera det anormala. *Kamouflage* kan ses som en kulturell teknik med vars hjälp skribenten tonar ned, maskerar och döljer det abnormala.⁴⁰⁸

Skribenterna använde ofta olika omskrivningar för att kamouflera stridsverksamheten, fienden och olika vapen. Curt Enroth talade exempelvis om att de ”haft lite don” och ”skickat iväg cirka 80 kappsäckar”⁴⁰⁹ då han menade att

⁴⁰⁵ Ett exempel på detta från Curt och Martha Enroths brevväxling: ”[...] i morgon skall jag igen ställa opp batteriet kl. 7 och kl. 13. Och Gulle funderade, vad det betydde. Vi håller fortfarande på med vägarbete och hela gänget skall ställas opp på fyra led till arbetstjänst morgon och middag. Nog vet Du ju, att ett kompani är en enhet av infanterister. På samma sätt kallas vår porukka [= gäng] batteri, fast alla våra pjäser går ju också under det namnet.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 19.5.1942). Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 15.9.1944.

⁴⁰⁶ Jfr. Götz, Löffler & Speckle 1993, 173–174.

⁴⁰⁷ Peter Berger och Thomas Luckmann menar att individen ”översätter” icke vardagliga upplevelser till något som liknar vardagslivets dominerande verklighet. (Berger & Luckmann 2003, 38)

⁴⁰⁸ Hansson 2006, 136–140. Etnologen Kristofer Hansson tillämpar begreppet *kamouflage* för ett sätt att anpassa sig till en situation. Det är en kulturell teknik som handlar om att tona ned, maskera och dölja det anormala och abnormala. Kulturell kamouflering kan vara en medveten eller omedveten process som har som sitt främsta mål att beskydda andra och/eller sig själv. Förutom att begreppet lämpar sig väl i ett språkligt sammanhang, tillämpas denna kulturella teknik också i andra sammanhang för att beteckna olika sätt att hantera och anpassa sig till den nya och annorlunda situationen som krigstillståndet gav upphov till.

⁴⁰⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 21.7.1941. Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 10.9.1943. Don (slanguttryck) = jobb. Kappsäckar (soldatslang) = granater (Hämäläinen 1963, 68–69).

det egna artilleriet beskjutit fiendens ställningar. Senare på hösten 1941 berättade han att ”ryssen nu [är] i motti, och vi har pepprat dem hela dagen, så de mognar nog hastigt.”⁴¹⁰ Mitt under avvärjningsstriderna på Karelska näset i juni 1944 skrev Sven Björkman att ”Det blir lite ansträngande att dansa omkring med ryska tanks i en balett av dettas storhetsklass”.⁴¹¹

Att använda denna typ av metaforer och eufemistiska uttryck föringande det farliga och anormala, vilket var angeläget av flera olika orsaker. Dels kunde eufemismerna fungera som sköldar mot det man var rädd för eller något man kände obehag inför. Dels kunde de användas för att lugna skribenten själv.⁴¹² I brevdialogerna kunde eufemistiska uttryck användas för att inte väcka anstöt eller oro hos mottagaren och för att beskydda denne från frontens hårda verklighet.⁴¹³ Översättandet och kamouflerandet av det anormala fungerade därmed som en kulturell teknik med målet att hindra att det erfarenhetsmässiga glappet skulle växa sig för stort mellan frontens och hemmets rum. Ett ökat avstånd hade nämligen kunnat leda till alienation och främlingskap mellan familjemedlemmarna.

En annan förklaring till att skribenterna använde olika metaforer kan sökas i att skribenterna med omskrivningarnas hjälp fick en vokabulär som mest adekvat kunde beskriva händelserna vid fronten, exempelvis de olika ljuden, som annars kunde vara svåra att kommunicera verbalt. Ofta tog skribenterna ironiskt nog metaforerna från musikens värld då de skrev om frontens ljudlandskap. Exempelvis skrev Curt Enroth att ”Maskingevären *spelar* just på så det knappar i ett, den vanliga *nattkonserten*.”⁴¹⁴ och Sven Björkman berättade att ”Mitt kommandoställe ligger vid en landsväg bara halvannan kilometer från stranden, så man har hela tiden fullt upp av hela *frontmusiken*.”⁴¹⁵

Soldat Göran Sax försökte i dialogen med föräldrarna ge uttryck för hur han upplevde den massiva eldgivningen och finna lämpliga ord för att beskriva den häftiga elden: ”ja har grävd ner mej litet vid en bergsvägg men inte blir de nu nån sömn att ligga under bar himmel och till så bullrar det på nu som i en *värstaste häxkittel*.”⁴¹⁶ Han använde också ordet ”koka” för att försöka förmedla upplevelsen av det infernaliska oljudet: ”De skuter nog så pass med artilleri här mellanåt så de bara *kokar och bombar* till med flygare, så ja tror nog de är världens sista tider

⁴¹⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha 23.11.1941. Motti (fi.) = omringad.

⁴¹¹ Sven Björkman till sin hustru Rakel 17.6.1944.

⁴¹² Schikorsky 1992, 304–306; Allan & Burridge 1991, 167–168.

⁴¹³ Hansson 2006, 137; Allan & Burridge 1991, 3, 14–20, 31–32, 221–222.

⁴¹⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 7.5.1942 [min kursiv]. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 12.7.1944; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 9.11.1941; Sven Björkman till sin hustru Rakel 25.1.1942, 7.8.1944.

⁴¹⁵ Sven Björkman till sin hustru Rakel 12.9.1941 [min kursiv]. Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel midsommarafton 1944 [= 23.6.1944].

⁴¹⁶ Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma, Midsommarafton, 44 [= 23.6.1944] [min kursiv].

nu.”⁴¹⁷ Här försökte Göran inte förringa eller försköna budskapet för att på så sätt minska oron och avståndet till de närmaste. Han valde i stället sina ord för att hans föräldrar verkligen skulle förstå situationens allvar och hur outhärdligt och fasansfullt det var för honom att vara utsatt för fiendens beskjutning.⁴¹⁸ För honom var behovet att berätta och få utlopp i detta fall större än behovet att skona och beskydda föräldrarna.

Med hjälp av eufemismer kunde den destruktiva verkligheten vid fronten och dödandet som handling distanseras från soldatens egen identitet – från (det civila) jaget.⁴¹⁹ Denna distansering kunde fungera som en viktig strategi i strävan att hantera påfrestningarna vid fronten. En distansering genom en verbal vaghet framträder tydligt då skribenterna nämner skjutandet eller dödandet. Det är överlag sällsynt att soldater använder pronomenet ”jag” i detta sammanhang. I stället används passiv-form och ibland vi-form. Ett ytterligare sätt var att uttrycka att handlingen hade utförts av ett kollektiv av något slag – av andra.⁴²⁰ I följande citat använder undersergeant Nils Sax passiv-form och det blir oklart vem som utförde handlingen. Sköt han själv eller var det de andra i patrullen som avlossade skottet eller skotten?

Jag var nämligen på patrull tillsammans med komp.chefen, plutonchefen och tre andra. En bolikpatrull [= rysspatrull] kom och skulle över till oss. De märkte oss inte, utan blevo inringade. Vi fingo fem levande, en sprängde sig själv med en handgranat och *en blev skjuten*. (Nils Sax till brodern Göran 4.3.1942, brevet öppnat av censuren, inget struket) [min kursiv]

Löjtnant Ulf Segerstråle är bland skribenterna ensam om att tilldela sig själv agens (eng. agency) då det gäller skjutandet som handling. I sina brev gav han ofta uttryck för ett personligt ansvar för sina handlingar⁴²¹, vilket följande utdrag får exemplifiera:

Med und.serg. Sahlin (rikssvensk) kröp jag ut i Ingenmansland och rekognoscerade terrängen. En rysk lyssnarpost sköt jag, då denne kröp bort fr. sin ställning. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 25.5.1942)⁴²²

⁴¹⁷ Göran Sax till brodern Allan 29.6.1944 [min kursiv]. Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 20.10.1943, Göran Sax till fadern Arne 3.7.1944.

⁴¹⁸ Jfr. Decker 1998, 66–69 som fann exempel på emigrerade söner som öppet skrev till sina föräldrar om fattigdom och motgångar i det nya landet. De var i behov av att verkligen bli sedda i sin desperata situation, att få stöd från föräldrarna och känna att det inte var bortglömda.

⁴¹⁹ Bourke 2000, 35; Kivimäki 2006, 195–197.

⁴²⁰ Latzel 1998, 244–247; Hynes 1998, 66; Bourke 2000, 35.

⁴²¹ Jfr. Bourke 2000, 8.

⁴²² Se också Ulf Segerstråle till systern Christine-Louise 5.1.1942; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 19.11.1942.

Till skillnad från de andra skribenterna brukade Ulf också nämna vilken beväpning han hade haft med sig under patrullfärder och andra uppdrag.⁴²³ Finska armén hade ont om maskingevär och maskinpistoler som var de mest effektiva vapnen inom infanteriet.⁴²⁴ Uppräkningen av de egna vapnen visade därför indirekt att Ulf var en soldat som anförtroddes viktiga uppdrag och ett stort ansvar. För Ulf var det viktigt att han gjorde en påtaglig insats för landets försvar och att han utförde det som krävdes av honom. Beskrivningarna av de olika uppdragen, beväpningen och hur han handlade fungerade i dialogen med familjen som belägg på att han hela tiden strävade till att vara en duglig och uppoffrande soldat.

En annan förklaring kan sökas i att vapnen blir en del av soldaternas vardagsliv vid fronten.⁴²⁵ Socialantropologen Albert Gell framhåller att en soldat inte bara är en man, utan en man med ett vapen. Soldatens vapen blir en del av honom, en del som gör honom till den han är i egenskap av soldat. Vapnet som föremål är därmed en komponent som hör till en viss social position eller identitet och är förknippad med en viss typ av handlingsmönster.⁴²⁶ Att Ulf talade om vilken beväpning han hade kan därför också ses som ett uttryck för en tämligen stark soldatidentitet.⁴²⁷

Fienden och ingenmansland – element i krigets sammansättning

Fienden och fiendeställningarna var ett påtagligt inslag i männens liv i fält och påverkade därför deras upplevelser av rummet. Fiendens aktiviteter påverkade vardagen i den egna linjen – olika arbeten avbröts av fiendens granater, vakterna måste vara på sina postställen, kursorna måste vara väl kamouflerade och förstärkta, och möjligheterna att röra sig fritt i de egna ställningarna var begränsade:

Ryssdjävlarne har satt på hårt nu. De försöker taga fångar. I går kväll stupade tre av dem. De kommo med nät och rep och skulle fånga en vaktpost, men det blev nog ingenting av detta. Vakten sköt dem alla tre. De ha också börjat skjuta mer än vanligt. Inte med artilleri utan med småbössorna. Man vill nästan inte våga ut till skithuset mer, ty genast som dörrn knallar kommer det en serie explosiva kulor så att det sprakar kring skithusknutarna. (Nils Sax till brodern Göran 28.1.1943)

⁴²³ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 25.5.1942, 19.11.1942. Nils Sax skrev också enstaka gånger om vilken beväpning han och de andra mannarna hade (se Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 20.7.1941, Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 15.10.1942).

⁴²⁴ Kivimäki & Tepora 2012, 257–258. Maskinpistol = kulsprutepistol (Nationalencyklopedin, online, hämtad 3.3.2012).

⁴²⁵ Dant 2005, 109.

⁴²⁶ Gell 1998, 20–21.

⁴²⁷ Identitetstematiken granskas i större detalj nedan i kapitlet ”Plikten framför allt. En reservofficer i fosterlandets tjänst”.

Undersergeant Nils Sax. I privat ägo.

Fastän fienden i hög grad påverkade livet vid fronten var han tidvis nästan osynlig i skribenternas brev. Fienden kunde i det närmaste vara tabubelagd – något männen inte ville skriva om för att inte uppröra familjen. Tystnaden kring fienden berodde eventuellt också på att männen inte kom i direkt kontakt med ryska soldater särskilt ofta även om de kan ses som centralt ett element inom krigets sammansättning. Den moderna vapentechnologin med bombplan, långskjutande artilleri och pansarvagnar gjorde krigföringen alltmer förödande, grym och opersonlig. Under strider blev soldaterna beskjutna av en ”osynlig” fiende och själva sköt de också på en fiende som de inte nödvändigtvis kunde se.⁴²⁸

Vi ligga i kanten av ett stort kärr och ryssarna äro på andra sidan. Det är nog nästan en kilometer dit. Med gevär lönar det ju sig inte att skuta på det hållet men mg. [= maskingevär] har nog bra verkan. Patruller äro i farten varje natt här och försöker klippa sig genom taggtråden och slippa och spräng våra korsur. Men vi ha så tätt med vakter att de nog blir upptäckta i tid och få känna på maskinpistolseid. Det är nog ganska svårt att se dem då de kommer. Rena snökåpor ha de och ligga på fanérskivor som de draga sig tillfram på över snön. (Nils Sax till brodern Göran 4.3.1942, brevet öppnat av censuren, inget struket)

⁴²⁸ Bourke 2005, 205; Ellis 2009, 111; Jones 2006, 237.

Ofta använde skribenterna ordet ryss, men de använde också olika omskrivningar då de menade fienden. De vanligaste omskrivningarna i breven är ”bolik” och ”slobo”. Nils Sax som fungerade inom ett finskt truppförband skrev i början av kriget om ”tavaritsjar” och ”molotoffar”, men han övergick också snart till att benämna dem bolik i den dialog han förde på svenska med sin bror och med sin familj hemma. Bolschevik var en ytterligare benämning som går att finna i breven. I stället för mänskliga individer blir fiendesoldaterna genom denna typ av benämningar ett opersonligt kollektiv och soldaten måste se fienden som omänsklig för att kunna utföra sitt uppdrag vid fronten.⁴²⁹

Skribenterna skriver ibland om de ryska soldaterna i breven, men uttalanden om förhållningssättet till fienden saknas nästan helt och hållet. Ulf Segerstråle gav i ett brev till sin rikssvenske vän Per-Arne Dahlen uttryck för sin syn på fienden: ”Hyser intet agg mot honom, men vi måste slåss.”⁴³⁰ Överste Björkman skrev till sin hustru om de ryska soldaternas kampanda:

Det var visst 3 dagar sen jag skrev sist, antagligen lördag kväll. 3 dagar av ihållande strider mot den envisa fiende, vars seghet man inte kan undgå att hysa respekt för. Varken seghet eller en väldig övermakt har dock kunnat hindra mina präktiga jägare och pansargossar att steg för steg arbeta sig fram mot staden, [...]. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.9.1941)

Det är inte helt ovanligt att soldater uppskattar fienden för deras mod, seghet och stridsduglighet.⁴³¹ Knut Pipping framhåller i sin undersökning om det finska kompaniet att mannarna i enheten hyste fruktan men inget hat emot fienden. Tillfångatagna ryssar behandlade de i regel vänligt. En fånge var enligt deras synsätt inte längre en fiendesoldat utan en olycksbroder.⁴³² På sommaren 1944 reflekterade Curt Enroth över hur svårt det kunde vara att ställas inför fiendens lidande:

Men nog får somliga lida, man kan t.o.m. tycka synd om slobon ibland. Vår eldledning berättade, att då slobon blev tillbakakastade vid vår sista paikka⁴³³, så blev det hemskt många sårade kvar i ingenmansland. Slobona vågade inte fram och hjälpa dem, fast en del låg två dygn och ropade tavarisch, så att det skar i öronen på våra. *Nog är det hemskt, hur van man än blir.* (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.7.1944) [min kursiv]

Följande citat ger emellertid en annan bild av Curts förhållningssätt gentemot fienden. Tunga 21:an hade i oktober 1941 varit nära att bli inringad av ryska trupper. Under de hårda striderna stupade chefen för andra batteriet. I ett brev till hustrun

⁴²⁹ Kivimäki 2006, 195–197.

⁴³⁰ Ulf Segerstråle till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlen 9.2.1943.

⁴³¹ Holmes 2004, 372–375; Winter 1979, 211–212.

⁴³² Pipping 1947, 175–176.

⁴³³ Paikka (fi.) = plats.

beskrev Curt den sorg och bitterhet han kände över förlusten. Han fortsatte sedan med att berätta att de finska trupperna tagit ryska soldater till fånga och om hur dessa krigsfångar behandlades. Curt var i allmänhet ganska förtegen då det gäller krigets mest destruktiva sidor men chocken över de senaste händelserna och sorgen och förbittringen över batterichefens död bröt antagligen ned de spärrar som i vanliga fall reglerade hans skrivande. Enligt ett dialogiskt synsätt tar skribenten i skrivandets stund alltid hänsyn till de reaktioner han förväntar sig att brevet ska väcka hos mottagaren.⁴³⁴ I detta fall ser det dock ut som om denna grundläggande premiss tillfälligt sattes ur spel till följd av de traumatiska upplevelserna. I slutet av brevet försökte Curt dock mildra brevet hårda budskap och föregripa hustrun i den oro han antog att brevet skulle väcka hos henne. Detta sätt att nedtona eller återta innehållet i ett brev är i själva verket en vanlig strategi i de krigstida brevdialogerna. Vid närmare eftertanke förstod skribenterna att en beskrivning av det destruktiva skulle fungera avståndsskapande och därför blev det nödvändigt att förneka det tidigare nedskrivna:

Vår avgudade älskade batterichef löjtn. Sjöström stupade i dag. Man vägrar att tro det, och kan inte tänka på det utan att tårarna stiga i ögonen, men det är den hårda verkligheten. Jag var själv ner till vägen och tog ett sista farväl då bilen kom. Kunde inte låta bli att stryka ett tack över de välkända lockarna. Hans ädla drag hade skonats, han hade träffats i bakhuvudet och ryggen. [...] Eljes går här hårt till, fånglägret ligger strax framom vårt btri [= batteri], och det är bara en grop och ett skott. Har hört flere salvor därifrån i dag. Men ryssarna plåga ihjäl dem de få tag i, så varför skulle vi föda på dem i stället. Så skulle man råka försvinna, så vet du att sista skottet sparar jag åt mej själv. – Det här blev ett hemskt brev, men Du behöver inte vara orolig allt går nog bra, [...]. Sov gott och var bara lugn, fast jag inte kunde låta bli att föra min sorg vidare. Din egen krigare (Curt Enroth till sin hustru Martha 26.10.1941)

Ett annat element som blev en del av skribenternas frontsammansättningar var området mellan de egna och fiendens ställningar. Detta ingenmansland kan betraktas som ett mellanrum, som ett icke-land, en randzon som de stridande parterna kämpade om att behärska. Ingenmansland utgjorde också en gräns mellan det kända och det okända. På den egna sidan om taggtråden var förhållandena bekanta, men på andra sidan låg det ovissa, farliga och kusliga.⁴³⁵

Även om ingenmansland var ett mellanrum var det inte ett tomt rum. Det fylldes materiellt av minor, taggtrådshinder, spanska ryttare⁴³⁶ och andra be-

⁴³⁴ Bachtin 1991, 218–219.

⁴³⁵ Leed 2009, 14–15; Löfgren 1997b, 69.

⁴³⁶ Spansk ryttare = lös hinderdel som består av en träställning som är flätad med taggtråd (Nationalencyklopedin, online, hämtad 29.3.2013).

fästningsverk som skulle försvåra motpartens rörelser där. Det fylldes också av mänsklig aktivitet i form av patruller och befästningsarbeten. I juli 1942 berättade Nils för föräldrarna om ett annat uppdrag i ingenmansland:

I natt voro vi framför taggtråden och grävde ned stupade ryssar. Somliga hade legat där sedan i vintras och hade pälsar och snökåpor på. Ni kan ju ana er till huru det luktade. En pojke gick på en ljusmina som började brinna och ryssarna märkte oss och började skjuta granater dit. Ingen blev dock sårad. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 14.7.1942)

Ingenmansland var heller inte tomt på ett mentalt plan, utan förknippat med olika erfarenheter och föreställningar. Området kunde upplevas som ett mycket skrämmande element i frontsammansättningen. Efter att soldat Göran Sax på hösten 1943 varit hemma på arbetspermission ålades han uppgiften att natttid lägga ut taggtrådshinder mellan ställningarna. Under detta arbete var han och de andra mannarna mycket utsatta för fiendens eld och uppgiften väckte en stark dödsångest och fruktan hos Göran. I varje brev från dessa veckor skrev han om arbetet i ingenmansland ”där ingen annan vill vara”⁴³⁷.

Ja nog är de så tunga dagar för mej nu fast ja ingenting gör om dagarna. Men att tänka att man ska dit på ingenmansland alla kvällar och nätter att arbeta där i mörker och älende, man mister lusten för allting inte vill man få nån sömn och inte vill nå mat gå ned. Ja de är nog värsta tiden ja upplävat i mitt liv och inte slipper man undan de där och värre blir de för varje kväll. I går kväll sköt de ingen [= igen] på oss, så två blev sårade en fick en skärva i benet och den andra en kula genom låret. Så man vet inte man kan få va minut som hälst. (Göran Sax till fadern Arne 8.10.1943)

I utdraget ovan verbaliserade Göran hur han kände sig inför faran. I de brev från fronten som ligger till grund för avhandlingen är explicita uttryck för rädsla överlag ganska sällsynta, och att tala om rädsla i första person finner man bara enstaka exempel på. Som en känsla får rädslan sin mening och synliggörs genom språket. Men känslan av rädsla handlar i grunden om kroppen – om kroppens sårbarhet och ömtålighet. Rädsla är någonting som känns i kroppen: hjärtat dunkar, andningen blir snabbare, händerna darrar och adrenalinet pumpas runt i kroppen.⁴³⁸ Göran beskriver hur han förlorat matlusten och att han har svårt att sova, vilket ger uttryck för rädslan som en kroppslig och fysisk erfarenhet. Ett annat brev berättar hur mycket arbetet tärde på psykiskt: ”Så ja tror att man blir tokig eller så kommer man att [bli] lämna[d] där nån vacker kväll för evigt”⁴³⁹. Brevet blev för

⁴³⁷ Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 6.10.1943.

⁴³⁸ Bourke 2005, 7–8.

⁴³⁹ Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 6.10.1943.

honom ett terapeutiskt rum där han försökte bemästra sin rädsla och där han till sina föräldrar försökte förmedla vad han genomgick. Följaktligen intensifierades brevdialogen under denna tid och brevväxlingen blev tätare än den brukade vara. Göran skrev dagligen eller åtminstone varannan dag och han väntade otåligt på brev från föräldrarna. Det är uppenbart att han behövde stödet hemifrån för att orka hålla ut.

För Göran innebar arbetet i ingenmansland en enorm påfrestning, men ingenmansland och fiendeställningarna kunde också locka med en känsla av spänning och äventyrlust. Löjtnant Ulf Segerstråle såg det som en viktig uppgift att bege sig ut på patrullfärder över ingenmansland, fastän arbetet tärde på de psykiska och fysiska krafterna. Under dessa uppdrag kände han att han på ett påtagligt sätt skötte den uppgift han hade fått i egenskap av soldat – att han verkligen gjorde sin plikt och kunde vara till nytta för fosterlandet.⁴⁴⁰ Då han hade varit på patrull brukade han beskriva vad männen varit med om och hur de hade lyckats i sitt uppdrag:

Kära Mor, lilla! [...] I natt voro vi på patrull 15 man, beväpnade med maskinpistol o. automatgevär. Kl. 22.00 var jag o. Luther och rekognocerade ställningar för bakhåll. Kl. 12 drogo vi alla ut och besatte ett näs, som rysarna bruka besöka. I tre timmar upplevde vi huru stjärnorna slocknade, det ljusnade och dimman tätade medan ett par främmande sångare sjöngo ljuvligt i lövskogen framför. Kl. 3.00 brakade det sedan löst. En stark rysspattull, uppskattnings-, gissningsvis 35–40 man skulle över näset. Vår vaktpost höll på att överrumplas på högra flanken, där Luther, med sina grabbar lågo. Alla vapen gävo eld och ryssen kvarlämnade en död, som vi släpade med oss. Antagligen stupade dessutom en annan till och en sårades. Vi hade som uppgift att fånga en ryss, varefter patrullen hade fått 5 dygns permission. Nu gingo vi ut en gång till på morgonen och undersökte [?.]platsen. Där sågs spår av den sårade, som krupit över en äng längs diket, genom "taggrådsstänglet" till skogen. Den andra stupade hade omhändertagits av kamraterna. Hans mössa togo vi, samt två handgranater. Den ena stupade skänkte oss ett fint automatgevär. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 28.7.1941)

I de bilder av patrulluppdragen som Ulf målade upp i dialogen per brev förenades nästan alltid krigets element – vapen, fienden, ingenmansland – med olika naturelement. I lyriska ordalag beskrev han sina iakttagelser under uppdraget. Att kunna

⁴⁴⁰ Ulf Segerstråle till systemen Tita 19.12.1941, fel daterat, skall vara 19.11.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 23.11.1941; Ulf Segerstråle till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle 30.12.1941; Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 20.11.1941; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 25.5.1942.

avläsa naturen är en viktig del av soldatens fältkompetens⁴⁴¹, men här ska Ulfs naturbeskrivningar främst tolkas som ett sätt att omedelbart uppväga det ohyggliga och destruktiva med något som kändes tryggt, normalt och bekant. Det är dock svårt att avgöra om det för honom var en medveten strategi för att försöka bemästra eventuella traumatiska erfarenheter under uppdraget. Genom naturbeskrivningarna kunde Ulf dessutom i dialogen med familjen både för dem men också för sig själv visa att han trots sin soldatidentitet fortfarande ”var den han tidigare varit” och att han inte tappat fästet i sitt civila jag.⁴⁴² Därför fick naturbeskrivningarna i dialogen med familjen också en normaliserande och lugnande funktion samtidigt som de uppvisade kontinuitet då det gäller Ulfs civila roller och identifikationer.

Stupade, sårade och risken att dö

Fastän männen skulle undvika att skriva om egna förluster, rapporterade de ändå då och då att de haft stupade eller sårade i sin enhet. Med dessa utsagor förmedlade skribenterna en bild av läget vid det egna frontavsnittet. Bröderna Nils och Göran Sax skrev ofta denna typ av översiktsbrev, där de redogjorde för situationen under dagarna som gått.⁴⁴³ Vanligtvis började de med att konstatera att det varit stilla och lugnt, men preciserade sig sedan genom att beskriva läget vid avsnittet i större detalj. Då visade det sig ofta att det inte varit riktigt så lugnt i alla fall:

Här är det nog ganska lugnt. Vårt kompani är framme nu. Nästan varje dag blir nog någon sårad och en sergeant har stupat. Ryssarnas krypskyttar ligga ute på kärret och skjuter genast någon sticker upp huvudet ovanför löpgravskanten. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 14.7.1942)

Det finns också exempel på brev där de sårade och omkomna nämndes vid namn eller där själva händelsen beskrevs noggrannare. Den 4 december 1941 angrep ryska flygplan artilleriförbandet Tunga 21:ans avsnitt. Ett tält i tredje batteriet fick fullträff och flera män stupade och sårades.⁴⁴⁴ En bekant till Curt och Martha En-

⁴⁴¹ Woodward 2004, 105–106. En soldat måste lära sig att betrakta landskapet ur militär synvinkel. Fältkompetensen (eng. fieldcraft) innefattar olika överlevnadsfärdigheter: att kunna röra sig tyst och utan att bli upptäckt under patrullfärder, att kunna kamouflera och dölja sig själv och truppen – att smälta samman med omgivningarna. Det handlar också om att kunna tillaga reservprovianten och att ta hand om kamraterna vid behov, att finna lämplig betäckning och att kunna identifiera olika ljud i frontens rum. Denna fältkompetens är viktig – det handlar om att kunna tolka landskapet på speciella sätt för att öka möjligheten att överleva.

⁴⁴² Ulf hade sedan barnsben varit mycket naturintresserad. Också i sin konst valde han ofta motiv ur naturen. (Uusikylä 1992, 144)

⁴⁴³ Bröderna Sax använde brevet och brevformen främst i ett nyhetsförmedlande syfte och då fick deras brev främst en informativ funktion (Liljewall 2007, 16).

⁴⁴⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 4.12.1941. Se också Hellman 1977, 36.

roth var bland de stupade. Den stupade soldatens hustru ville få reda på hur det gått till och därför skrev Curt ett par brev där han i större detalj redogjorde för det skedda.⁴⁴⁵ Curt anade att hans brev skulle öka Marthas fruktan och han försökte föregripa⁴⁴⁶ hennes reaktion genom att uttryckligen uppmana henne att vara lugn. Att oroa sig skulle ändå inte vara till någon hjälp – ingen kunde själv ingripa i sitt öde. För att övertyga henne, tillade han ännu för säkerhets skull att de inte längre haft ryska flygplan över sig:

H dog nog genast, men jag kan inte säga precis, hur han var träffad. Han låg så under i bilen och det var så svårt och otrevligt att lyfta på dem. Lyfte ändå så mycket, att jag såg hans ansikte och det var oskadat. Antagligen hade han flere små skärvor i bröstet, ty alla lemmar voro nog också kvar, så inte behöver de [= familjen] vara rädda att se på honom, om de önskar. [...] God natt Pyret mitt, var lugn och lämna vårt öde i Den Högtes hand, då samverkar allt till det bästa. Ingen flygfara har vi mera [...]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 17.12.1941)

Till skillnad från de andra krigförande länderna gick finska armén in för att få hem alla stupade soldater så att de kunde jordfästas på sin hemort. I stället för att begravas de stupade i närheten av slagfälten, vilket var det normala i andra krigförande länder, organiserades transporter till hembygden via evakueringscentraler för stupade. Att få hem de stupade var lika viktigt för civilbefolkningen som för frontsoldaterna. Vetskapen att kamraterna tog hand om de som stupat hade sannolikt en stor betydelse för soldaternas stridsmoral – soldaten visste att han skulle behandlas respektfullt och med omsorg om han skulle dö.⁴⁴⁷ Göran som fungerade som körkarl inom sitt regementes granatkastarpluton, hade till uppgift att hämta stupade och sårade soldater från linjen.⁴⁴⁸ Han möttes av förfärliga syner: svårt sårade män och döda soldater som inte hade alla kroppsdelar kvar.

Ja det är råa tider här nu kanske som ni redan hört i radio men de låter ju bra allt som de säger där. Ryssen anfaller nu så jäkligt här på alla fronter [...] i går var det tio stupade från vår batalion och än mera sårade, vi var ned med granater i går kväll till batalions underhållet jag hade med mig tillbaka en stupad hästkropp och de andra två som var med mig fick två stupade poikar på man och då lämnade sex ännu det är nog grymt sånt här somliga var utan huvud totalt och somliga bara halva huvudet och skavanker över allt på kroppen. (Göran till föräldrarna Arne och Hilma 12.4.1942)

⁴⁴⁵ Martha Enroth till sin man Curt 10.12.1941, 12.12.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 17.12.1941, 19.12.1941.

⁴⁴⁶ Bachtin 1991, 219.

⁴⁴⁷ Kemppainen 2006a, 65–74, 78–82. Se också Pipping 1947, 133.

⁴⁴⁸ Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 6.5.[1942]; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 20.5.1942

Soldater som befinner sig vid fronten kan inte bortse från döden. Under fredstida förhållanden är döden visserligen också ett ständigt närvarande faktum⁴⁴⁹, men under kriget blev döden plötsligt påträngande. Risken att såras eller att mista livet var allestädes närvarande. I frontens rum var döden dessutom i högsta grad slumpmässig, oförutsägbar och opersonlig – den kunde drabba vem som helst, när som helst och var som helst.⁴⁵⁰ Knut Pipping konstaterar att männen i det undersökta kompaniet i regel var tämligen likgiltiga inför faran trots det ständiga hotet att dödas eller såras. Oro eller direkt fruktan för döden var rätt sällsynt. Erfarenheterna hade lärt männen att riskerna ute i linjerna i själva verket inte var så stora. Under lugnare perioder tänkte de knappast ens på döden. De hade lärt sig vilka risker de kunde ta utan vådliga följder, men om situationen visade tecken på att bli farlig vidtogs genast nödvändiga försiktighetsmått.⁴⁵¹ Alla skribenter i det föreliggande materialet berörde risken att mista livet i något skede av kriget, men breven innehåller inga längre diskussioner kring ämnet. Det är befogat att anta att ämnet var tabu i dialogerna och att dödsrisken därför sällan togs upp i breven. I ett brev som är skrivet under krigets allra första dagar, vidrörde Curt Enroth i förbigående risken att falla offer för fiendens eld:

Min nummer är 230462 om Du möjligen skulle behöva den. Vi får leva på hoppet som förut och tänka, Om Gud så vill, så går det nog ännu en gång. (Curt Enroth till sin hustru Martha 29.6.1941)⁴⁵²

Risken att dö framgick också indirekt då skribenterna uttryckte en förundran över att de klarat sig så pass länge utan att skadas.⁴⁵³ Ett exempel finner man i överstens brev till hustrun:

Det är fyra fruktansvärt hårda kampdagar jag nu har bakom mig och jag kan inte säga annat än att någon god fe torde vaka över mig, ty det förefaller nästan otroligt att jag inte fått så mycket som en skräma. Så nära ögat har det många gånger varit. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.6.1944)

Av soldaterna i det aktuella materialet skrev soldat Göran Sax mest öppet om risken att dö och om rädslan inför döden. Varje gång läget blev mera kritiskt uttryckte Göran explicit att han trodde att han inte skulle klara sig med livet i behåll.⁴⁵⁴ Han förhöll sig överlag mycket pessimistiskt till situationen vid fronten, en pessimism som också innefattade hans egna möjligheter att klara sig. Det är möjligt att

⁴⁴⁹ Lundgren 2006, 14.

⁴⁵⁰ Ellis 2009, 100–1; Fritz 1995, 143–145.

⁴⁵¹ Pipping 1947, 129.

⁴⁵² Curt syftar på att han klarat sig genom vinterkriget 1939–1940.

⁴⁵³ Ulf Segerstråle till yngre systemen Christine-Louise 5.1.1942; Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.6.1944.

⁴⁵⁴ Se t.ex. Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 11.4.1942, 21.6.42, 19.6.1944, 1.7.1944.

han verbaliserade sin dödsångest som en slags besvärjelse mot ödet. Att sluta hysa förhoppningar om att överleva kriget, kunde fungera som en bemästrandestrategi: rädslan miste sitt hårdaste tag då man tänkte att man redan var död.⁴⁵⁵

Kära hemma! [...] Ja den här dagen är nog den värsta ja upplävat i mitt liv. Nog ha ja varit så rädd så ja bara darrat men de hjälper ju inte. De öser nog ut granater ryssarna så de faktist regnar i ett dunder hela tiden och bombar. Sista natten anföll de och mäst hela den här dagen. Nog har många poikar stupat och blivit sårad bland annat har Löjt Mangs stupat i dag. [...] Jag har nog överjivit hoppet att komma med livet ur de här. Men man måst ju trösta sig vid sin Gud fader att han skall hjälpa i alla nödens stunder. Nog får alla slita och lida i de här kriget och aldrig lär de en ända. [...] Skall nu sluta för denna gång om ja sen blir i tillfälle att skriva mera är en okänd sak. Med många kära hälsningar till er alla. Vänligen Göran (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma midsommarafon 1944 [= 23.6.1944])

Både löjtnant Ulf Segerstråle och överste Sven Björkman reflekterade över att det i frontens rum av någon anledning kändes ofrånkomligt och nästan normalt att så många män stupade. De upplevde att det måste vara mycket svårare att förhålla sig till döden i det civila. Den amerikanske filosofen och krigsveteranen J. Glenn Gray framhåller att frontmännen småningom lärde sig att acceptera döden omkring dem. Döden utgjorde en brutal realitet vid fronten, en realitet som männen inte kunde göra någonting åt. Vid fronten blev det därför något alldagligt och rutinartat över döden. Trots detta var det svårt att föreställa sig eller godkänna tanken på sin egen död.⁴⁵⁶

Underligt så man tycker det är naturligt och självfallet att ens goda vänner måste stupa. Helt sakligt med stänk av vemod konstaterar man att den o. den nu för alltid är borta. I det civila känns sorgen så mycket svårare. Själv vet jag nog icke om jag är beredd för döden, men söker enkelt göra det man kan utan extravaganser. (Ulf Segerstråle till föräldrarna 28.10.1941)⁴⁵⁷

Anpassning, kompetens och bemästrandestrategier i krigets rum

Under en tid då människorna i realiteten var oförmögna att påverka och förutse de risker, hot och faror de utsattes för, blev förmågan att hantera rädsla och otrygghet en nödvändig kulturell färdighet.⁴⁵⁸ Soldaterna hade inte någon möjlighet att fly

⁴⁵⁵ Kivimäki 2008, 150–151.

⁴⁵⁶ Gray 1998, 99–101. Se också Ellis 2009, 100; Lundgren 2006, 14; Siltala 2006, 65.

⁴⁵⁷ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 5.8.1941.

⁴⁵⁸ Beck 2005, 58, 105–106.

undan den destruktiva verkligheten vid fronten och därför måste de försöka finna olika sätt att stå ut med de faror och vedermödor som de ställdes inför på slagfältet och i den egna linjen. Frontsoldater genomgår en kulturell läroprocess som leder till en viss anpassning till förhållandena och uppgifterna vid fronten. Att anpassa sig och vänja sig vid det anormala och abnormalt, kunde bidra till att det blev lättare att hantera och uthärda verkligheten vid fronten.⁴⁵⁹ Vistelsen i fält kunde dessutom leda till olika grader av känslomässig avtrubbning. Många soldater förlorar förmågan att reagera med extrem chock eller smärta då de blir vittne till destruktions, våld och död omkring sig. Från att i början ha känt vämjelse och förtvivlan inför förskräckliga scener kan soldaterna åtminstone i någon mån bli vana vid att se svårt sårade, stympade och döda soldater.⁴⁶⁰

Nyanlända soldater var benägna att felaktigt bedöma riskerna vid fronten, men genom erfarenheterna i linjen erhöll de snart en viss kompetens i hur man bäst skulle agera, även om döden i hög grad drabbar soldaterna slumpmässigt under ett krig.⁴⁶¹ I och med den växande kompetensen ökade möjligheten att skydda sig och klara sig. Till soldatens fältkompetens hör till exempel förmågan att kunna identifiera ljuden från olika vapen.⁴⁶² Det närapå oavbrutna oljudet, mullret, knattrandet, dånet, brakets som snabbeldsgevären, maskingevären, granatkastarna, haubitsarna och kanonerna förorsakade, bildade en *rytm* som fyllde frontens rum och avgränsade det från ett fredstida, civilt och normalt rum. Förutom att frontens rum markerades fysiskt med olika slag av vapen, hinder och befästningsverk avgränsades det därför också av ljud.⁴⁶³ Ljudet kunde bli en enorm påfrestning och tåra på männens psykiska krafter, vilket vi kan se av följande utdrag:

Kära där hemma! [...] Ja jag håller på och blir så närvös ja nu så inte vet ja hur de här ska börja gå. Fyra stycken blev igen sårade från vår pluton och en fick en närvchock. De är nog så rysligt de här när de har så mycket artilleri och skuter. [...] *Mina nerver börjar nog bli så förstör genom de här kriget så man börjar snart inte veta va en ska göra när man hör ljudet av en granat, har fått en sån skräck.* Hoppas Gud fader är med mig [arma?] dag också likt som de övriga. Slutar så med kära hälsningar till er där hemma. Vänligen Göran (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 25.6–26.6.1944) [min kursiv]

En del av ljuden betydde fara och andra inte. För soldaten blev det därför viktigt att kunna tolka ljuden rätt och att snabbt kunna reagera på dem vid behov. För nya soldater i främsta linjen tog det vanligtvis två till fyra veckor att lära sig vilka ljud

⁴⁵⁹ Bourke 2005, 215–216.

⁴⁶⁰ Bourke 2000, 355–356.

⁴⁶¹ Watson 2006, 249–250, 267; Leed 2009, 73–74.

⁴⁶² Woodward 2004, 105–106.

⁴⁶³ Wise 2003, 108–109. Jfr. med fågeln som markerar sitt revir genom sin sång, se Deleuze & Guattari 2004, 344.

som krävde att man tog skydd.⁴⁶⁴ Oljudet blev småningom något bekant och i och med vanan något som ofta blev möjligt att förutsäga, vilket kunde inge en känsla av ökad kontroll. Oljudet innebar dock alltid ett potentiellt hot som soldaten aldrig fullständigt kunde behärska.⁴⁶⁵ Efter ungefär två månader i fält skrev Nils Sax ett brev till familjen där han upplyste dem om de olika ljuden. Genom beskrivningen visade han indirekt att han nog skulle klara sig eftersom han erhållit kompetensen att identifiera de olika vapnen. I förlängningen betydde detta att föräldrarna inte behövde oroa sig – de såg ju själva att han visste när det blev nödvändigt att ta skydd:

Vi ha vårt skyddsrum här på gårdsplanen så man hinner nog dit ifall ”kapp-säckar” börja komma från ”bolschevikparadiset”. Det hörs ju på långt håll då de kommer tjutande och man är så van med de olika ljuden att man nästan kan säga på pricken var den skall slå ned. De olika kalibrarna ha också olika ljud, ju grövre projektilen är desto grövre ljud har den. Sextummarna föra ett oväsen utan like. Det låter precis som ett järnvägståg skulle komma körande rakt genom luften då de kommer och det blir en ungefär en och en halv meter djup grop där de slår ner. Ryssarna ha inte grövre än sextummen vi ha nog stadigare doningar här bakom det är riktigt roligt att höra då de våra skjuter och skickar sina ”spårvagnar”, som de säger, till ”paradiset”. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 3.8.1941)

Den ökande vanan vid rytmen som oljudet gav upphov till, motarbetade paradoxalt känslan av kaos i rummet vid fronten.⁴⁶⁶ Den ökade kompetensen kunde leda till en viss nonchalans, något som Knut Pipping observerade i sitt kompani.⁴⁶⁷ Också i de aktuella breven går det att utläsa en viss likgiltighet inför faran – en likgiltighet som följde på anpassningen till de rådande förhållandena. Här följer ett exempel från överstens brev till hustrun:

God natt nu. Skall försöka använda mig av yllepyjaman i natt. Det blir i så fall första gången på minst 2 veckor som jag krupit av kläderna. Egentligen är ju faran för både flygbomber och artillerield ännu teoretiskt rätt stor, men

⁴⁶⁴ Ampuja 2007, 306–310; Watson 2006, 251. Efter en längre tid i vila kunde även den erfarna soldaten vara ovan och ta skydd ”i onödan”. I det följande beskriver Sven sin reaktion då han kröp längs skyttegravarna på ganska nära håll från fienden: ”På ett ställe var avståndet inte mer än 40 meter. Dessutom var det ganska livligt just då, man fick återuppliva bekantskapen med alla de gamla bekanta ljuden. Ovan är man så det förslår, varje högt flygande granat fick mig att böja på ryggbastet, vilket är ett säkert tecken på nybörjare i leken. Men nog märkte jag att jag fort igen skulle bli van vid yrket.” (Sven Björkman till sin hustru Rakel 16.11.1942). Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 9.11.1943.

⁴⁶⁵ Ampuja 2007, 323; Watson 2009, 29–34.

⁴⁶⁶ Deleuze & Guattari 2004, 344–345; Wise 2003, 108–109, 114–115.

⁴⁶⁷ Pipping 1947, 129–130.

då det inte i praktiken hörts något av dem på 2 dagar så tror jag att jag tar risken. Man har f.ö. blivit så van vid sånt, att det skall komma bra nära för att verka störande. Härom natten ides jag inte ens stiga upp fast vår by i en timmes tid utgjorde mål för ett par rysskanoner och fyllningen från taket regnade i ansiktet vid smällarna. Nej gosse skryt lagom och gå och lägg Dig. Pussssss. Sven. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.10.1941)

Även om frontsoldaterna fick en ökad kompetens att handla ändamålsenligt i frontens rum, blev det dock för de flesta nödvändigt att försöka finna olika psykologiska strategier för att klara av alla de påfrestningar de utsattes för.⁴⁶⁸ En bemästrandestrategi som går att finna i breven är att man skulle undvika att tänka, vilket kan ses som en form av förnekelse eller förträngning.⁴⁶⁹ Det var bäst att slå bort plågsamma tankar eller att inte gå in för alltför djupgående reflektioner kring olika aspekter av livet i fält:

För inte är det nå roligt att vara här de får nu vara vår eller sommar då så är det ett ganska tungt liv att leva här, men de är nu att taga dagen som den kommer och *inte tänka* på någonting som hälst då går det bäst. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 20.5.1942)
[min kursiv]

Att ha någonting för handen, om det sedan var strider eller annat arbete, fungerade också som ett medel mot onödigt djupgående tankar. För många män var perioderna av överksamhet ofta svårare att hantera än stridsverksamheten.⁴⁷⁰ Curt Enroths brev innehåller flera gånger reflektioner över problematiken kring enformighet och leda vid fronten och han ansåg att han mätte bäst då han var sysselsatt med något: ”Tycks nog få jobb, så att jag varken hinner tänka eller längta, och det är nog så bra.”⁴⁷¹ Curt förklarade också för sin hustru hur kamratskapet mellan mannarna kunde fungera avvärjande mot oro och rädsla. När man dygnet runt var i tillsammans med kamraterna fanns det dessutom inte mycket tid att tänka:

Skulle Gulle också lära sig att leva för stunden, så vore det bättre. Här kan man inte gå och samla på sorger och höra efter alla buller. Man lever bara gladeligen så länge man andas, men det är sällskapet som gör det, att man bara får följa med i långdansen. Nog förstår jag att det är helt annorlunda, då man är ensam. (Curt Enroth till sin hustru Martha 10.6.1942)⁴⁷²

⁴⁶⁸ Watson 2006, 248–249.

⁴⁶⁹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 30.6.1942, 11.11.1943; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 25.7.1941, 12.9.1941. Se också Holmes 2004, 233–234; Watson 2006, 253, 267.

⁴⁷⁰ Se t.ex. Holmes 2004, 234–235.

⁴⁷¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 16.11.1942. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 27.11.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise [9.1.1944].

⁴⁷² Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 2.12.1941

I de föreliggande breven ger skribenterna också uttryck för en fatalistisk hållning. Fatalism, det vill säga förvisningen om att ödet är förutbestämt och att ingen själv kan påverka utgången, hör till det militära livet vid krigsfronten. Soldaten visste att han reellt sett kunde göra mycket lite för att skydda sig mot fiendens eld, och detta blev lättare att hantera om han åtminstone i någon mån resignerade inför faran. En fatalistisk inställning kan hjälpa till att klara av förlusten av kontroll. Fatalismen kan ha en förankring i den kristna tron – att ödet bestäms av Gud, men kan också stå på en icke-religiös grund. Den fatalistiska hållningen är också nära förknippad med andra liknande fenomen, så som en tro på god tur eller tilltron till amuletter och maskotar.⁴⁷³ Den fatalistiska hållningen uttrycktes av skribenterna ofta mot slutet av brevet i samband med avskedsfraserna, vilket tyder på att dessa yttranden också var förknippade med brevformens konventioner. För Curt Enroth och Ulf Segerstråle hade fatalismen en tydlig religiös förankring:

Nog har jag bara livslust fortfarande. Man måste bara pruta på fordringarna och taga det som en fest, om man hinner få lite surra⁴⁷⁴ i sej mellan slagena. Det är nu den saken också, att man hinner tänka varken på framtid eller forntid utan har fullt opp med nuet. Och så får man dessutom komma ihåg, att ingen kan sätta en tum till eller från på sin livslängd utan vår Herres vilja. Kasten edra bekymmer på Herren osv. (Curt Enroth till sin hustru Martha 11.7.1944)

Och det förefaller somom man kanske blivit likgiltigare för hela kriget och livet och tror på det oblidkeliga ödet. Och nog tror jag direkt på att våra banor äro förutbestämda, ty varför skulle jag ha skonats hittills. Nog är det en gång för alla förutbestämt. Därför blir man ganska lugn [...]. (Ulf till sin farmor Hanna Frosterus-Segerstråle 11.6.1942)

Männen sökte också styrka uttryckligen genom religionen. Den konstanta bristen på säkerhet, visshet och kontroll i frontens rum ökade behovet att ty sig till en högre makt.⁴⁷⁵ Fastän alla skribenter inte var aktivt troende vände de sig till Gud för att han skulle hjälpa och beskydda dem i nödens stund.⁴⁷⁶ Curt Enroth upplevde att han genom bönen och förtröstan på Gud kunde känna sig tryggare och lugnare inför faran:

Stackars Gulle och bomberna. Här var också lite oroligt i luften en natt i början av veckan, men inte bekommer det mej. Då man slutar sin dag med

⁴⁷³ Snape 2005, 28–32; Watson 2006, 251–252; Siltala 2006, 65.

⁴⁷⁴ Surra = kaffesurrogat.

⁴⁷⁵ Watson 2006, 256.

⁴⁷⁶ Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 1.7.1941; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma, Midsommaraftonen 1944 [= 23.6.1944], 25–26.6.1944; Curt Enroth till sin hustru Martha 26.2.1944.

”Herre ske Din vilja”, så sover man lugnt och gott trots alla bomber. (Curt Enroth till sin hustru Martha 26.8.1943)

Ulf Segerstråle var djupt troende och för honom var det självklart att hysa förtröstan på Gud. Han var också förvissad om att Gud ledde honom i hans tunga uppdrag:

Men lugnt tar man det mesta. Ber om tro, större tro, och nog känner j. också att Kristus personligen tagit hand om mig och leder oss. Därför borde intet kunna oroa. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 28.8.1941 = eventuellt fel daterat, kanske skrivet 29.7)

Då männen skrev om de strategier de tillgrep då de konfronterades med olika påfrestningar och faror, förmedlade de en bild av en förmåga att hantera fysiska och psykiska hot vid fronten. I dialogen fick dessa utsagor därför en lugnande och trygghetsförmedlande funktion. Ibland fungerade de som uppmaningar till familjen att försöka agera och tänka på samma sätt som soldaterna vid fronten. Männen försökte med andra ord dela med sig av den kompetens de själva erhållit och överföra nya handlingsstrategier som utvecklats till följd av den kulturella anpassningen till undantagstillståndet.⁴⁷⁷

Du tror att vi äro så allvarsmättade, men Du skulle se hur vi leva om när allt är lugnt och stilla. I förrgår kväll fick vi några stora kappsäckar i närheten, men så fort det var över voro vi lika levnadsglada igen. Skickade i går kväll några kappsäckar i utbyte. [...] Sådan är krigarmentaliteten. Alltid leva i nuet, tids nog hinner man sucka och klaga. – Försök nu leva på samma sätt Gulle, så går det mycket lättare! (Curt Enroth till sin hustru Martha 14.7.1941)⁴⁷⁸

Curt Enroth talar i citatet om en särskilt ”krigarmentalitet” – en hållning som delades av gruppen soldater – av dem som var invigda i krigets hårda verklighet och som innefattade olika tekniker att hantera farorna och hoten, vilket också framgår av följande utsaga: ”Som Du ser har jag fortfarande tid att tänka på mat. Men man har blivit sådan, att om inte bomber och granater hänger precis över en, så lever man glatt vidare.”⁴⁷⁹

Denna frontidentitet och den sociala sammanhållningen mellan soldaterna fungerade enligt historikern Ville Kivimäki som det främsta stödet på ett emotionellt plan och som den viktigaste bemästrandestrategin bland soldaterna. Det kollektiv eller *communitas* som frontsoldaterna bildade, delade liknande erfarenheter av krigföringen, vilket förde till en särskild solidaritet och sammanhållning

⁴⁷⁷ Jfr. här med brevskrivandets normförmedlande funktion i Liljewall 2007, 16, 170–171, där brevet kunde fungera som ett medel att vidareförmedla en social grupps normer och värderingar.

⁴⁷⁸ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 14.7.1941, 27.11.1941, 2.12.1941.

⁴⁷⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 19–20.6.1944.

samt till att det var möjligt att tala om det upplevda med de andra införstådda.⁴⁸⁰ I det följande berättar Curt att han vid fronten hade en kamrat han kunde samtala med när han behövde få utlopp för bitterhet och frustration. Väinö var förlagd till Tunga Sektionen 21 men var också en lärarkollega och vän från det civila:

Jag börjar [...] tycka, att det hela är meningslöst. Man börjar till sist bli bitter, och det har jag inte ändå varit tidigare utan försökt se någon mening i det. Nu väntar jag ingen ljusning mera, och dock måste vi leva till slutet. [...] – Bra att Väinö kommer i kväll. *Han är ändå den enda, som jag kan prata ut med här.* (Curt Enroth till sin hustru Martha 13.9.1942) [min kursiv]

Denna typ av utsagor är sällsynta i det föreliggande brevmaterialet.⁴⁸¹ Männens diskuterade förhållandevis sällan kamratskapet i detalj och än mer sällan skrev de om kamraternas roll som emotionellt stöd. Vikten av kamratskapet och vapenbrödraskapet kan dock anas mellan raderna i männens brev, men explicita uttryck är sällsynta. Analysen av brevmaterialet ger i stället vid handen att männen i första hand vände sig till sina närstående då de var i behov av stöd och tröst.

Varför blir kamratskapets betydelse otydlig i samtalet och varför blev kamraterna ett undanskymt element i de frontsammansättningar männen konstruerade per brev? En förklaring kan sökas i att brevskrivandet skulle fylla en viktig social funktion med målet att upprätthålla relationen till de närmaste. Kriget och separationen utgjorde på många sätt en belastning och ett hot mot familjesammanhållningen och därför måste lojaliteten till familjen särskilt bestyrkas i brev-samtalet. Att utgå från ett brevmaterial innebär därför att fokus flyttas från kamraterna till familjens betydelse som känslomässigt stöd. Det aktuella materialet visar att brevskrivandet i sig fungerade som en viktig bemästrandestrategi och i de påföljande underkapitlen analyseras den pågående brevkontaktens betydelser för hanterandet av krigets påfrestningar.

⁴⁸⁰ Kivimäki 2013, 224–225, 229, 266–267. Kamaratskapets eller primärgruppens (eng. primary group) betydelse för soldatens stridsmotivation och stridsduglighet har betonats i flera tidigare militärsociologiska studier, men Ville Kivimäki anser att dessa teorier ger en för snäv förklaring och utvidgar analysen genom att tillämpa kulturantropologiska teorier. (Kivimäki 2013, 202–206) Han framhåller dessutom utgående från analysen av hågkomstmaterialiet att soldaterna också tillgrepp många andra bemästrandestrategier och nämner bland annat riklig alkoholkonsumtion, (ibland grovt) tal om kvinnor samt olika beskyddande praktiker, såsom böner, fatalism och amuletter. (Kivimäki 2013, 246–266) Brevskrivarna i det aktuella materialet (med undantag av bröderna Sax) berättade ibland att de druckit alkoholhaltiga drycker och att de varit berusade (se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 16.3.1942 som är ett brev Curt skrev i berusat tillstånd, vilket bland annat framkommer genom en ovanligt vinglig handstil och av att han erkände att han hade druckit en hel del). Däremot finns inga spår av att de eventuellt varit inbegripna i diskussioner om kvinnor, vilket inte är förvånande i ett brevsamtal med föräldrar och fruar.

⁴⁸¹ Ett par exempel finner man i Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 10.1.1942, 25.1.1942; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 11.8.1942.

Familjen, brevet och bemästrandet av kriget

Då männen var mitt uppe i ett anfall eller då de hade fullt upp att försvara sina ställningar, hade de inte tid eller möjlighet att skriva brev hem. I dessa situationer var förbindelsen med familjen tillfälligt bruten och klyftan mellan fronten och hemmafronten accentuerades. En kommentar i Lennart Segerstråles dagbok från hans resa till Maaselkä i januari 1942⁴⁸², antyder att det under de mest intensiva stridsperioderna dessutom var svårt för frontsoldaten att ta till sig innehållet i breven hemifrån. Under resan träffade Lennart sin son Ulf vid två tillfällen och de hade möjlighet att talas vid. Fadern förstod av deras samtal att Ulf hade svårt att uppfatta innehållet i breven hemifrån under den aktuella tillvaron som totalt överskuggades av krigets fasor:

Så berördes Tuttan och Iki, men det tyckte Uffe låg för långt borta och sade att han inte liksom orkade tänka på nu. Det är klart att det nuvarande prässade läget måste ta bort varje annan tanke. Ibland förstår Uffe inte vad han läser, han ”ser inte brevet” säger han. Nog ha de haft det skarpt och det svider i en att nödgas se allt utan att kunna ta en del av deras börda bort ifrån dem.⁴⁸³

Trots att frontmännen under striderna isolerades från familjen var de måna om att återuppta kontakten så fort som möjligt. Under de kaotiska tiderna blev postgången opålitlig och det kunde vara svårt att få iväg brev under de mest ihållande striderna, men brevsamlingarna innehåller ändå ett förvånansvärt stort antal brev och kort från dessa perioder. Det visar hur viktigt det var att med alla medel försöka hålla igång kontakten då situationen vid fronten var kritisk.⁴⁸⁴ Männen var väl medvetna om att en längre lucka mellan breven ledde till en outhärdlig oro hemma och därför var de angelägna om att så fort som möjligt skicka hem ett livstecken. Då de fick tillfälle, skrev de åtminstone ett postkort med en hälsning hem. Följande citat är ett exempel på ett hastigt skrivet postkort, vars viktigaste uppgift var att berätta att skribenten ännu var i livet under det att pansartrupperna var insatta i mycket hårda försvarsstrider på Karelska näset.

⁴⁸² Lennart Segerstråles dagbok från besöket vid fronten 8–12.1.1942, som finns bevarad i samlingen Segerstråle, Ulf. Skyddskårsledningen hade bett Lennart Segerstråle att med tre andra representanter från hemmafronten delta i en resa till fronten. Representanterna besökte de olika förbanden inom infanteriregementet 24 bland annat med målet att försöka höja sinnesstämningen bland mannarna. (Segerstråle 1944, 56–67)

⁴⁸³ Lennart Segerstråles dagbok 15.1.1942. Med frågan om ”Tuttan och Iki” avser Lennart den äldre dottern Tita (= Tuttan) som nyligen börjat sällskapa med en reservofficer som hade smeknamnet Iki.

⁴⁸⁴ Det kunde till och med hända att mannen skrev allra oftast under de mest kritiska perioderna. Göran Sax är ett gott exempel på detta. I oktober 1943 då han hade det svåra uppdraget att lägga ut taggtråd i ingenmansland, skrev han nästan varje dag. Också under juni-juli 1944 då IR 61 deltog i avväjningsstriderna på Karelska näset innehåller samlingen brev från varje dag eller varannan dag. Så ofta skrev han inte då det var relativt lugnt vid fronten.

Käraste. Lever och mår bra trots allt. T.o.m. nerverna äro i skick. Åtminstone mina. [...] Annars har vi varit väldigt i farten. Slängts från ena stället till det andra. Tar er allesamman i stora famnen. Sven (Sven Björkman till sin hustru Rakel 20.6.1944)

Under kriget fick breven en påtagligt *rituell* funktion då varje brev var en bekräftelse på att den närstående men frånvarande avsändaren fortfarande var i livet och i detta fall var det inte brevets innehåll utan dess materiella existens som hade mest betydelse för mottagaren.⁴⁸⁵ Under de kritiska tiderna intensifierade också familjen kommunikationen per brev för att männen skulle se att de hela tiden var i deras tankar. De ville på alla sätt visa sitt stöd och skänka männen lite glädje och trygghet genom en hälsning hemifrån. Följande utdrag är från juni 1944, en dryg vecka efter att Sovjetunionen inlett storanfallet på Karelska näset:

Voj⁴⁸⁶, älskade vän, om j. vetat att Du har samma adress som förut, så hade j. skrivit långt, långt tidigare. Tack, tack för livstecknen! De voro efterlängttade. Du vet inte hur vi tänka på Dig och hur oroliga vi äro. [...] Skall skriva nu alla dagar till Dig – far lille –! Tänker hela, hela tiden på Dig och Dina gossar. En, den varmaste pusi, älskade, från Din Pian och flickorna. (Rakel Björkman till sin man Sven 16.6.1944)

Följande citat vittnar om att männen själva var i behov av kontakten hem för att omedelbart försöka uppväga och få utlopp för de ansträngande och destruktiva händelserna de nyss gått igenom. Det blev viktigt att så fort som möjligt försöka bli fri från upprörande och skakande känslor och upplevelser.⁴⁸⁷ Breven fick med andra ord en viktig *terapeutisk funktion* där brevskrivandet i sig blev en bemästrandestrategi, vilket också förklarar varför skribenterna gav utrymme åt krigets verklighet i dialogen med de närmaste:

Tutteliten. Sänder en hälsning från krigets bygd. [...] Kära syster där ute, så man ibland kan vara i behov av någon vän, här i larmet och spänningen. *Tankarna måste avkopplas* [...]. För nu orkar o. kan jag icke ge något. Slutstriderna pågå runt omkring, bakom oss vid Seesjärvi hamrar tunga artilleriet och maskinvapnen på ett motti med tvenne ryska regementen och en bataljon. [...] Ryska patruller och större styrkor prässade på hela gårnatten. Själv kommenderades jag ut med jägarplutonen för att hjälpa högra grannen med någon rysspatrull som sluppit igenom. *En ryslig natt*. Min

⁴⁸⁵ Liljewall 2007, 16. I de aktuella brevväxlingarna var själva *kommunikationsambitionen* ofta viktigare än de utsagda budskapen: man skrev fastän man inte har något särskilt ärende att framföra.

⁴⁸⁶ ”Voj” (fi.sv.) från finskans voi. Ordet är en interjektion och kan översättas med oj, o, å: Å, älskade vän, om jag vetat... .

⁴⁸⁷ Roper 2009, 63–68.

kanske bästa jägare, min stafett, blev mycket allvarligt sårad. Men jägarna hedrade sig stort ändå och ryska patruller som sökte avskära min patrull blevo delvis nedgjorda. [...] Hela dygnet fungerade gossarna. [...] för att sent omsider få krypa in i vår rysskorsu och skriva om detta gräsliga krigande [...] (Ulf Segerstråle till systemen Tita 26.11.1941) [min kursiv]

Ulf bad i sitt följande brev om ursäkt för att han skrivit så öppet om händelserna vid fronten i brevet till systemen. Han var rädd att han skrämte upp familjen och ökat oron bland dem. Tita svarade att hon ville vara delaktig i broderns liv vid fronten, och till detta hörde också ett emottagande av svåra och tunga upplevelser. Hon var samtidigt väl medveten om sitt utanförskap och att hon knappast skulle förstå allt han genomgick:

Kära min egen bror. Tack kära du för dina brev till mig. Du kan inte ana vad de betyda för oss. Du behöver inte alls vara rädd att de bli ”för krigiska” som du skrev.⁴⁸⁸ J. vill inte känna mig utesluten från de händelser du är mitt inne i. Det är nog omöjligt att fullt fatta allt som händer där med hela sin inlevelseförmåga, man känner det mera på sig och man undrar hur länge ni skall orka och när det skall bli slut. (Tita Segerstråle till brodern Ulf 5.12.1941)

Kriget handlade på många plan om balansgångar mellan olika ytterligheter. När det gäller de tunga och svåra upplevelserna ställdes männen inför ett val eller till och med en konflikt mellan behovet att ge utlopp för känslor och behovet att skydda och bespara sin mottagare.⁴⁸⁹ Utgående från brevväxlingarna som helhet kan man konstatera att sönerna i jämförelse med de gifta männen oftare och mera öppet skrev om det destruktiva i frontens rum. Som framgått tidigare fick krigets färd utrymme också i de gifta männen brev, men man kan observera vissa grundläggande skillnader i jämförelse med sönernas sätt att framställa denna tematik. De gifta männen försökte exempelvis alltid upphäva eller förringa vad de nyss skrivit,⁴⁹⁰ vilket inte förekommer i samma utsträckning i sönernas brev.

Varför är breven skrivna av de gifta männen sparsammare då det gäller stridsverksamheten, våldet och destruktionen och varför hade de ett större behov av att genast mildra brevens tunga budskap? En förklaring till skillnaderna kan sökas i de dialogiska relationernas beskaffenhet. Eftersom innehållet alltid formas mellan skribenterna och i antecipation av mottagarens förväntade svar, är det befogat att anta att den dialogiska relationen mellan föräldrar och söner

⁴⁸⁸ I ett brev daterat den 27.11 skrev Ulf att hans tidigare brev till systemen daterat den 26.11.1941 visst hade blivit ”ganska hårt o. krigiskt”. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och yngre systemen Christine-Louise 27.11.1941)

⁴⁸⁹ Roper 2009, 64.

⁴⁹⁰ Jfr. Bakhtin 2003, 205–207.

tillät ett större utrymme åt rädsla och krigets fasor än relationen mellan man och hustru.⁴⁹¹

I sin forskning om relationen mellan mödrar och söner under första världskriget har historikern Michael Roper utgått från psykoanalytikern Wilfred Bions teorier om emotionella erfarenheter och hur dessa hanteras av individen. Särskilt relevant i detta sammanhang är Bions tankar om moderns roll för barnets möjlighet att hantera ångestfyllda känslor och han införde begreppen *container* (härbargeraren) och *contained* (det härbargerade) för att beskriva denna process.⁴⁹² Begreppen står för moderns förmåga att ta till sig och upplagra eller härbargera spädbarnets emotionella tillstånd och inom sig mentalt och intuitivt ”smälta” eller omforma dessa känslor så att de därefter kan återbördas i en form som spädbarnet kan hantera. Denna härbargeringsprocess, som Bion på engelska kallar för *containement*, avlastar barnet så att det kan integrera känslorna inom sig. Moderns förmåga att vara mottaglig för spädbarnets känslomässiga tillstånd är följaktligen central för hur olika upplevelser också senare i livet bemästras av individen.⁴⁹³

Roper menar i linje med Bions tankar att mödrarna i krigets kontext fick rollen att ta till sig och inrymma soldatsonens känslor och därefter bearbeta dem så att de blev uthärdliga för honom.⁴⁹⁴ Min tanke utifrån Bion och Roper är att detta inslag i relationen mellan modern och sonen utgjorde en grundsten i deras dialogiska relation och gav form åt dialogen. Sonen upplevde att han i kommunikationen med modern kunde ge uttryck för upprörande och ångestfyllda känslor och att kontakten med henne kunde inge en känsla av trygghet och tröst. Det följande utdraget visar hur Marie-Louise Segerstråle definierade sin roll som moder i relation till sonen Ulf:

Jag har hela tiden velat skriva till dig en sak: Du skall lugnt eller rasande skriva ut det dåliga humör eller det som trycker o pinar dig hit till mig. Man måste alldeles nödvändigt ha någon att lätta sitt hjärta för och jag tar det alldeles som det är menat och vet att din sinnesstämning skiftar och genast blir bättre när du ger utlopp åt den. Kom i håg den saken! (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 12.4.1943)

Modern ville att Ulf skulle veta att hon tog emot hans känslor och att hon lät dem passera utan större dramatik. Bion och Roper tog främst upp moderns betydelse, men det föreliggande materialet visar att också fadern hade en roll i avlastandet av sonen. I det följande utdraget uttrycks detta explicit, vilket dock normalt inte

⁴⁹¹ Bakhtin 2002b, 68–69, 94–97. Se också underkapitlet ”Dialoger per brev” i introduktionen, där jag definierar vad jag avser med dialogiska relationer.

⁴⁹² Översättningen från Bion 1993 där Ludvig Igra stått för fackgranskningen.

⁴⁹³ Roper 2007, 253–254.

⁴⁹⁴ Roper 2007, 254–255.

var fallet i de två brevsamlingarna mellan föräldrar och söner. Det är slående hur Lennart Segerstråles tankar överensstämmer med Bions teorier.

Det är nog så att det ständigt måste finnas en ofylld del, en kärlekens mottagande, tomma skål, som är reserverad för var och en av er så att ni få lämna där det vi, mamma och jag, skall taga inom vårt hjärta och varmed vi skola förbindas med er dag för dag i ett själsligt förbund, som inte binder er men avbelastar er. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 22.8.1941)

Att sönerna mer eller mindre medvetet visste att de kunde ge utlopp åt vissa känslor och upplevelser i dialogen med föräldrarna utan att detta hade alltför negativa konsekvenser, kan förklara varför sönerns brev i högre grad innehåller element från frontens destruktiva verklighet. Om man utgår från Ropers uppfattning kan detta betraktas som ett uttryck för kontinuitet i relationen mellan modern/fadern och sonen. Sonen hade under hela sitt liv kunnat vända sig till sina föräldrar för att lindra ångestfyllda känslor, och detta kunde han fortsätta med under krigets undantagsförhållande.⁴⁹⁵ Som omsorgspersoner fanns dessutom hos föräldrarna fortfarande ett behov att bära sönerna genom alla de omvälvningar, kriser och riskfyllda situationer de ställdes inför.⁴⁹⁶ Föräldrarna fortsatte sålunda att ha en viktig roll i bearbetandet av svåra upplevelser och känslor trots att sönerna redan var på god väg in i vuxenlivet. Det är dessutom befogat att anta att denna roll förstärktes under krigets livshotande omständigheter.

En liknande kontinuitet saknas i den dialogiska relationen mellan man och hustru. Fastän hustrun med all sin omsorg och omtanke ofta tog på sig en moderlig roll gentemot sin make⁴⁹⁷, var det inte självklart att hon kunde få rollen som härbärgerare av traumatiska upplevelser. De gifta männen upplevde sannolikt att de som män skulle uppfylla vissa förpliktelser gentemot sin hustru: hur kunde han, som förväntades vara stark och beskydda sin hustru, sin familj och sitt hem, öppet ge uttryck för rädsla och skräck? Att skriva om rädsla kunde vara svårt eftersom föreställningar om mod och manlighet så starkt är sammankopplade.⁴⁹⁸ För de gifta männen verkar det mången gång ha varit viktigare att beskydda sin hustru än att ge utlopp per brev åtminstone då det gäller upplevelser av strider och död.

En annan skillnad är förknippad med relationernas art. En mor förväntas älska sin son förbehållslöst under alla omständigheter, medan förhållandet mellan gifta par grundar sig på ett arrangemang som ska tillfredsställa parternas känslomässiga behov. Det är därför inte självklart att äktenskapet klarar den press som

⁴⁹⁵ Roper 2007, 253–254; Roper 2009, 250–254.

⁴⁹⁶ Giddens 2004, 38–40.

⁴⁹⁷ Mera om detta nedan i underkapitlet ”Kärlek, omsorg, stöd: ett känslomässigt upprätthållande av äktenskapet” i del VI.

⁴⁹⁸ Resic 1999, 172, 180, 242; Roper 2007, 266; Miller 2002, 13, 129–130, 232–236; Morgan 1994, 165–166. Det är dock värt att notera att också sönerna kunde uppleva att deras uppgift var att beskydda sin moder. (Kivimäki 2013, 264)

den långa separationen och krigets påfrestningar ställde på relationen.⁴⁹⁹ Medvetenheten om riskerna satte eventuellt också band på behovet att vända sig till hustrun för att få lindring och tröst.

Med detta sagt måste dock framhållas att en härbärgeringsprocess inte saknas från de gifta parens dialoger. Brevväxlingarna visar att hustrun i likhet med föräldrarna kunde bli påkallad att ta emot och härbärgera mannens känslomässiga upplevelser. Härbärgeringsprocessen fick emellertid en alternativ form i dialogen mellan de gifta paren. Det är nämligen främst frågan om andra typer av emotionella erfarenheter som hustrun fick ta emot. Särskilt tydligt är detta i den enrothska brevväxlingen där Curt mycket ofta gav utlopp för den frustration, hopplöshet och vrede som han kände gentemot armén och livet vid fronten. Brevet blev ett rum där han kunde avreagera sig.⁵⁰⁰ Även om det för Curt var viktigt att få utlopp, var han samtidigt medveten om att hans utgjutelser kunde uppröra Martha och försökte därför föregripa hennes reaktion: ”Bliv inte orolig, om Du också tycker att brevet är hopplöst, man måste ha lite utlopp ibland”, skrev Curt i september 1942.⁵⁰¹

De föreliggande breven visar att hustrun önskade ta del av mannens upplevelser och att hon uttryckligen ville fungera som ett stöd. I citaten nedan kan vi observera hur Martha Enroth förstod att det var nödvändigt för Curt att på något sätt bearbeta de traumatiska upplevelserna och hon resonerade att skrivandet erbjöd honom en möjlighet att hantera det svåra. Hon ville dela hans erfarenheter och därför innehåller breven uppmaningar att skriva om svåra och tunga erfarenheter:

Det är skönt att höra och veta att ni haft det lugnare ett par dagar,[...]. Min varelse är fylld av kärlek och längtan och vilja att dela Din tunga lott. (Martha Enroth till sin man Curt 3.11.1941) Du skall alltid skriva precis såsom Du känner det för jag vet hur det lättar att få meddela sig med sitt Gull. [...] jag vill att Du skall skriva precis såsom Du tänker och känner. (Martha Enroth till sin man Curt 19.11.1941)

I de gifta parens fall kan dessutom konstateras att härbärgeringsprocessen var anorlunda genom att den fungerade åt båda hållen. Fruarna hade också ett behov av att dela sina bekymmer och känslor som var svåra att hantera ensam. Både Rakel och Martha gav i dialogen uttryck för ängslan, uppgivenhet och misströstan och

⁴⁹⁹ Roper 2007, 257–259; Mowrer 1943, 102–103; Beck & Beck-Gernsheim 1995, 48–51, 86, 98–101.

⁵⁰⁰ I detta avseende skiljer sig brevväxlingen mellan paret Björkman från den enrothska. Som yrkesofficer var Sven väl integrerad i det militära systemet och hade inga problem att godta det som krävdes av honom. Han hade därför inget behov av att ta avstånd från armén och det militära genom att knota och klaga i sina brev.

⁵⁰¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 6.9.1942.

var i likhet med männen ibland i behov av stöd och tröst.⁵⁰² Därför blev också männen påkallade att ta emot och dela hustruns bekymmer.

Ett liv i oro och ovisshet

Nils och Göran har vi nu börjat få [brev] från också fast orägelbundet. De har det nog så svårt där de är i lingerna, ifall de nu är i livet mera. Nog är vi så sorgsna över dem då man får vänta dödsbudet varje dag. [...] Så du må tro att vi här hemma har det så tungt och sorgset, så närvarna börjar taga slut. [...] Men det är ju ej så noga med hur arbetet går här hemma, det kan ju lämna vad vi ej hinner med bara de som är i fronten skulle klara sig det är nog det värsta som trycker oss det. (Arne Sax till yngsta sonen Allan 1.7.1944)

Utdraget ovan är från ett brev som Nils och Görans far Arne Sax skrev till familjens yngsta son Allan, som under sommaren 1944 gjorde sin värnplikt i Dragsvik. Brevet berättar om oron hemma då den var som störst. Hemma visste människorna att läget vid fronten hade varit mycket kritiskt allt sedan Sovjetunionen hade satt igång storanfallet på Karelska näset. Försvarsstriderna hade krävt stora förluster och vissheten om läget gjorde rädslan för att mista sina närmaste akut och påtaglig.

Här studeras familjens sätt att förhålla sig till det faktum att deras son eller make var i kriget och i ständig livsfara. Vad berättar breven hemifrån om oro, rädsla, ovisshet och osäkerhet? Hur verbaliserades känslor av oro och fruktan i dialogerna mellan föräldrar och söner och mellan hustru och make? Vad var möjligt att uttrycka i dialogen? Hur förhöll sig familjen till männens beskrivningar av destruktion, strider och död? Kapitlet kommer att utgående från brevmaterialet visa att det uppstod en viss ambivalens mellan behovet av att få veta hur det var vid fronten och att kunna hantera oron som väcktes av dåliga nyheter. Det krävdes också en balansgång mellan att ge uttryck för eller att förtiga oron i dialogen.

Att ha en nära anhörig i krig betyder att livet präglas av en förfärlig oro och en nervös väntan på nyheter och livstecken. Det betyder att man långa perioder tvingas leva i spänning och fruktan.⁵⁰³ Det är naturligtvis omöjligt att avgöra hur

⁵⁰² Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 14.8.1941, 7.2.1943; Martha Enroth till sin man Curt 4.4.1943; Sven Björkman till sin hustru Rakel 24.7.1942. Som vi sett i kapitlet "Kommunikationens villkor i krigstid" förväntades människorna i det civila skriva glada och uppmuntrande brev, och undvika att bekymra frontmännen med problem hemma. Under det långt utdragna kriget var det inte sagt att man orkade hålla inne med alla negativa känslor. Frågan diskuteras också i kapitlet "I nöd och lust. Ett gemensamt liv per brev" i del VI.

⁵⁰³ Roper 2009, 86–88.

mycket av denna oro och press som förtegs i de aktuella dialogerna, men brevväxlingarna visar att det fanns utrymme för skribenterna hemma att ge uttryck för rädsla och ångest inför farorna.⁵⁰⁴

Breven hemifrån innehåller i själva verket många uttryck för den oro som familjen kände, men några explicita diskussioner kring risken att sonen eller maken skulle stupa fördes inte. Att ta upp dödsrisken i större detalj var sannolikt tabu i dialogen och dessutom hade skribenterna kanske ett behov av att förtränga tankarna på den påtagligt närvarande dödsrisken. Människan tenderar nämligen att socialt och kulturellt undertrycka vissheten om döden. Dessutom representerar döden det osannolika och otänkbara – det är svårt att föreställa sig att en nära person plötsligt kan vara borta.⁵⁰⁵ Att ha en man eller son ute i kriget innebar emellertid att risken att mista honom var stor. Döden blev i princip något alla måste förbereda sig på. Kriget tvingade människorna att på ett mycket konkret plan bli medvetna om livets flyktighet.⁵⁰⁶ Här följer ett exempel på hur oron verbaliserades i breven hemifrån. Oron handlade om en nervpåfrestande spänning och en otålig väntan på nästa brev med nyheter från fronten:

Vi ha här hemma knappast vågat tala om Karhumäki dessa dagar, när inga brev kommit på c. 1 vecka och vi idag och morgon, söndag, ha ingen utdelning. Det är nog att *nödgas leva på sträckbänken*. Men vad är det i alla fall mot det ni gått igenom nu. Är det möjligt att du ännu är oskadd? [...] Om vi bara kunde låta er veta hur vi ständigt sökt vara nära er alla. Ibland tager det nästan fysiskt ont att ana vad ni fått utstå. [...] Och om du finns kvar och är oskadd, så kan vi alla bara ödmjukt och stillatigande böja knä. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 6.12.1941)⁵⁰⁷ [min kursiv]

Även om oron fick utrymme i brevdialogerna är det inte sagt att den överhängande dödsrisken öppet diskuterades inom familjen. Följande utdrag antyder att döden kunde försöka osynliggöras och ointetgöras genom ett förtigande.⁵⁰⁸ Sedan familjen Segerstråle fått veta att sonen var med om hårda strider hade de varit

⁵⁰⁴ Man kan gott anta att skribenterna hemma i viss mån måste hålla inne med dessa känslor i brevdialogen. De visste att männen hade det så mycket värre och tyckte att den egna oron inte kunde jämföras med vad männen tvingades gå igenom. Dessutom hade uttryck för en hysterisk oro antagligen inte hjälpt mannen, utan fått honom att i sin tur bekymra sig över sina närstående. (Se t.ex. Ulf Segerstråle till system Tita 4.12.1941: ”De [föräldrarna] äro blott så hemskt oroliga för mig. Inte kan man själv ingripa i sitt öde. Man gör sin plikt, dag för dag och tager dagen ur Guds hand.”)

⁵⁰⁵ Lundgren 2006, 14–15. Britta Lundgren utgår bland annat från Zygmunt Bauman i sin diskussion om döden som kontinuum och brytpunkt.

⁵⁰⁶ Nilsson 2005, 730.

⁵⁰⁷ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 1.10.1941; Martha Enroth till sin man Curt 10.12.1943.

⁵⁰⁸ Lundgren 2006, 15–16.

mycket oroliga hemma, men modern och fadern undvek att vidröra ämnet i större detalj:

Till synes är det så sorglöst, brasan, som vi tänt, sprakar i kakelugnen. Mamma sitter en aln ifrån mig, till vänster, och sticker på en strumpa [...]. Och här i salens halvskumma eftermiddagsstämning efter en ganska mödosam dag skulle man inte ana, att Seesjärvirymden är genomkorsad av helvetesorkanens dräpande granatskärvor. *Vi tala inte just om detta, som vi veta*, men vi äro desto intensivare där borta med vårt inre. Vad finns det kvar av er? Tankarna vägra tänka ut verkligheten. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 25.11.1941) [min kursiv]

I breven verbaliserades kroppsliga reaktioner på oron. Familjemedlemmarna berättade att de hade svårt att sova, att tankarna hela tiden tvinnade kring händelserna vid fronten och att det var svårt att koncentrera sig på någonting annat.⁵⁰⁹ Här följer två mycket belysande exempel på den press de närmaste utsattes för och hur oron tog sig uttryck:

[...] du må tro att under dessa dagar som gått sen rysen börja anfalla nog har det varit som om man ingenting kunnat göra då man vist hur det varit därborta för dig. (Arne Sax till sonen Göran 23.4.1942) Tycker det är riktigt grymt att läsa dina brev nu, man blir så nervös så man börjar väl ej få sova nu om nätterna än bara tänka på dig, som är på ett så farligt ställe. Men man måst nog försöka taga de lungt och bed om den allhögstes beskydd att bevara och hjälpa er. (Hilma Sax till sonen Göran 10.11.1943)

Oron och rädslan verbaliserades också indirekt bland annat i uppmaningar att mannen hela tiden skulle vara försiktig och inte handla dumdristigt.⁵¹⁰ Nedan följer ett exempel på moderns förmaningar till sonen från krigets första dagar:

Med bävan i hjärtat tänker vi var stund på dig och er alla! *Var på din vakt för varje buske och sten*. Det är hemska skildringar vi läst i tidningarna om deras [= fiendens] dödsförakt och sega motstånd. (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 7.7.1941) [min kursiv]

I breven hemifrån gav skribenterna ofta uttryck för olika slag av önskningar, vädjanden och (för)böner. Brevnen innehåller till exempel ofta orden ”må” och ”måtte”: ”Måtte Gud bevara Dig!”, ”Måtte Du orka o allt gå bra!”, ”Måtte alla goda änglar

⁵⁰⁹ Se t.ex. Hilma Sax till sonen Göran 26.2.1942, 28.5.1942, 15.10.1943, 19.10.1943, 18.11.1943; Arne Sax till sonen Göran 21.4.1942, 23.4.1942; Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 23.7.[1941], 23.11.1941.

⁵¹⁰ Se t.ex. Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 29.9.[1941], 7.11.1941, 7.6.1942, odaterat brev fredag e.m. [torde vara 26.6.1942 då poststämplat 29.6]; Martha Enroth till sin man Curt 21.8.1941, 18.10.1941; Rakel Björkman till sin man Sven 3.8.1941, 4.9.1943.

beskydda Er där och måtte Ni snart komma hem”⁵¹¹ Dessa önskningsinnehåller en intensiv vädjan, men det är inte i första hand en vädjan riktad till mannen (fastän önskningsinnehåller ordet Du) utan till en högre makt. Det handlade om att försöka *beveka* eller kanske till och med *betvinga* de krafter och det öde som hotade mannen. Här följer ett längre exempel:

Älskade min! Hade en så hemsk dröm i natt att j. vaknade med kallsvett! Måtte det nu bara ej hända Dig något. Naturligtvis ha vi ju ingen rätt att fordra några personliga ynnestbevis av ödet, men när man sänder sina böner, ur hjärtats djup ditupp till Den som styr, så kan det inte hjälpas att man begär en liten speciell hänsyn för den som står en närmast. (Rakel Björkman till sin man Sven 22.8.1941)

Man kan tolka förmaningarna om att vara försiktig samt bönerna och önskningsinnehållna som produkter av eller uttryck för oron. Kanske skulle dessa nedskrivna önskningsinnehåll i breven till fronten ge mera kraft åt bönerna. De förmedlade en bild av aktiv agens – att man *gjorde* något konkret för att påverka situationen och att man deltog i männens bemästrandeprocess.⁵¹² Kanske var det omedvetet viktigt att visa sonen eller mannen att man hyste dessa tankar och att man gjorde allt man kunde för att beveka ödet. Förböner och vädjanden innehåller både passiva och aktiva element: vädjan är passiv i och med förtröstan på att utgången vilar hos en högre makt. Att vädja till en högre makt är emellertid en aktiv handling, men samtidigt ett indirekt försök att påverka situationen.⁵¹³

Att verbalisera olika böner och vädjanden var vidare ett sätt att förmedla förtröstan och tillit – att uppmana männen till hopp och tro på att allt skulle bli bra. Dessutom var det ett uttryck för omsorg och omtanke. Uttrycken för oro hade därmed en viktig roll i relationen. Oron fungerade som en bekräftelse på att man hade nära anhöriga som brydde sig och för vilka det var viktigt att man skulle återvända hem. Familjen visade att de hela tiden tänkte på mannen och att de hade hans välmåga i tankarna. De bekräftade och bejakade sonen eller maken som en kär person, vilket framkommer i följande utdrag:

[...] nog må du tro att vi även hemma jämt och ständigt har våra tankar på dig, nog skulle det vara så roligt om du kunde få komma hem och kunde få

⁵¹¹ Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 1.8.1941, 6.8.1941; Rakel Björkman till sin man Sven, 21.8.1941. Se också Lennart Segerstråle till sonen Ulf 22.11.1941; Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 4.11.1941; Hilma Sax till sonen Göran 3.2.1942, 19.10.1943; Arne Sax till sonen Göran 21.4.1942; Martha Enroth till sin man Curt 10.12.1941, 5.3.1942, 2.12.1943. Denna typ av önskningsinnehåll och vädjanden kan visserligen utgöra ett element i brevkonventionen, men i krigets kontext med sonen eller mannen i ständigt livsfara fick denna konvention en mycket starkare innebörd än vad den i allmänhet hade.

⁵¹² Jfr. Kivimäki 2013, 409.

⁵¹³ Pargament 1997, 183.

stanna här hemma, men därtill kan vi ingenting göra i saken utan vi få med guds hjälp tro att du må klara dig från dessa gryma faror som hotar, samt att detta elände tar slut. [...] Du må nu skriva varje dag för det är så roligt att höra att du är i livet, om det ej kommer brev är det ju så oroligt här hemma. (Arne Sax till sonen Göran 21.4.1942)⁵¹⁴

Lika som soldaterna tillgrep olika strategier i strävan att klara sig genom krigets umbäranden, behövde familjerna hemma hitta tekniker för att hantera all den psykiska press som de utsattes för. Att ta stöd i sin tro, att försöka låta bli att tänka eller att sysselsätta sig med något kunde bidra till att lindra den värsta ångesten och fungerade därför som viktiga bemästrandestrategier.⁵¹⁵ Samtidigt kunde det dock upplevas som nästan oanständigt och osolidariskt att livet gick vidare hemma, medan soldaterna utsattes för ett enormt lidande vid fronten. Rakel Björkman reflekterade över det absurda i att hon sysselsatte sig med vad hon upplevde som triviala vardagssysslor samtidigt som hon visste att Sven och de andra soldaterna var involverade i en bister kamp för att avvärja det massiva sovjetiska anfallet. Rakels tankar synliggör konkret det verkliga och erfarenhetsmässiga avståndet mellan fronten och hemmafronten:

Älskade! Nu har j. rensat i trädgården i många timmar. Kan Du fatta att det finnes människor som i lugn och ro böka i sina land, där rödbeta och morot nödtorftigt, mycket nödtorftigt gro? Ja, i lugn och ro – medan ryssen bökar i vårt fosterland och förvandlar det redan blomstrande näset till en kyrkogård! Man har nog en intensiv känsla av att var och en borde göra någonting nyttigt, någonting som effektivt bidroge till att köra ryssen ur landet. Men så sitter man ändå här och rensar ogräs. (Rakel Björkman till sin man Sven 17.6.1944)⁵¹⁶

För att hantera ovissheten och pressen blev det av största vikt att få nyheter och information om läget vid fronten och det är i detta sammanhang som vi förstär varför det var nödvändigt att männen inte helt och hållet förteg krigets mest destruktiva sidor i sina brev. Då familjen visste att det var relativt lugnt kunde den värsta oron för en tid träda i bakgrunden, men genast då de fick veta att läget blivit mera kritiskt väcktes farhågorna igen:

⁵¹⁴ Se också Lennart Segerstråle till sonen Ulf 14.3.1943: ”Jag ville att du hela tiden kunde veta hur nära mamma och pappa äro dig. Du förstår att det ovissa i din situation ännu mer gör att vi äro med tankar och böner hos dig.”

⁵¹⁵ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 22.9.1941, 13.2.1942, 28.3.1943; Rakel Björkman till sin man Sven 28.6.1944, 1.7.1944.

⁵¹⁶ Rakel arbetade inte bara i trädgården under denna tid. Hon hade återupptagit sitt frivilliga arbete på militärsjukhusen i staden då det aktuella läget vid fronten krävde extra arbetsinsatser.

Älskade min, nu är den lugna tid förbi igen när man inte hela tiden behövde ängslas för Dig. Hörde av Vuorivirta att Ni igen är i farten, hela bunten. Gud give att Ni klarar Er helskinnade. Mina tankar är hela tiden hos Dig. Skriv nu genast när Du bara kan. (Rakel Björkman till sin man Sven 15.11.1941)⁵¹⁷

Individen har ett grundläggande behov av att kunna förutse och förbereda sig inför faror och risker även om det i verkligheten inte finns någon möjlighet att påverka eller kontrollera dylika händelser. Det gällde därför att försöka skapa en illusion av kontroll.⁵¹⁸ För att detta skulle vara möjligt behövde människorna kunskap om läget. Hemma levde människorna i en ständig nyhetshunger och de försökte hålla sig informerade genom att noggrant läsa tidningarna och lyssna till radions rapporter och nyhetssändningar:

Kära son och broder. Två brev från dig tillhanda i går, vari vi finner dig vid liv ehuru du genomlevat svårigheter vilka alltgemt fortgår. Enligt radio i gårdkväll höres det som om bolikan skulle hava börjat dra sig tillbaka nu efter stora förluster så ifall det stämmer kan ju alla vara glada både ni vid fronten och vi här hemma det har nog hörts att striderna varit mycket våldsamma [...]. (Arne Sax till sonen Göran 23.4.1942)⁵¹⁹

Vi följa alla med radion mer än annars, läsa svenska tidningar för att få en allsidigare bild av det yttre, som ej når oss genom censuren och söka få en rätt bild i vårt hjärta framför allt. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 1.7.1944) [på kuvertet har skrivits ”Returneras till avsändaren”]⁵²⁰

Under krigsåren var tidningarna och radiosändningarna underställda censur och därför innehöll de endast begränsade uppgifter om läget vid fronten.⁵²¹ Bristen på tillräcklig och pålitlig information riskerade öka oron hemma också då det inte

⁵¹⁷ Se också Martha Enroth till sin man Curt 6.5.1942: ”Männe boliken nu har hittat på er efter de skjutit, eller kanske de först nu fått fram något batteri i er närhet. Det kändes riktigt rusligt att höra att de skjutit på er, kanske ovan då jag inte varit orolig på länge.”

⁵¹⁸ Jfr. Watson 2006, 248.

⁵¹⁹ Se också Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 23.7.[1941]: ”Älskade min gosse! Tusen tack för Ditt mycket efterlängtade brev skrivet den 19de. Då hade vi ju väntat nästan en vecka. Det är litet hemskt att Du skall vara i första linjen, det gäller ju också vid anfall. *Vi ha läst alla artiklar i tidningarna från de olika frontavsnitten* och man har svårt att sova när man tänker på er alla. [...] Man går med värkande hjärta och tänker på Dig!” [min kursiv]

⁵²⁰ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 26.6.1944: ”Få se vad radion säger i dag. Man lever nog i en sådan spänning. Man indelar sitt liv efter STT [= Suomen tietotoimisto = Finska notisbyrån, FNB] nyheterna.”

⁵²¹ Människorna var inte enbart beroende av medierna för information. Av bekanta soldater som kom hem på permission fick man höra det senaste, och dessutom sådan information som inte fick yppas i medierna eller i brev från fronten. Se t.ex. Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 9.1.1942; Tita Segerstråle till brodern Ulf 2.9.1941; Martha Enroth till sin man Curt 16.10.1941, 21.1.1942.

fanns anledning till det. Utdraget nedan visar hur Martha enligt Curt på sommaren 1944 hade dragit fel slutsatser av det hon läst och hört i medierna och att hon därför i hans tycke varit orolig i onödan:

Gulle, Du skall inte fantisera så mycket på grund av rapporterna, Du oroar Dej bara onödigt! Inte kan Du ändå veta så precis om jag är med här eller där. Nu har vi haft riktigt lugnt ett par tre dygn, och det ser ut, att inte alls bli någon cirkus på den här platsen. (Curt Enroth till sin hustru Martha 17.7.1944)

Frontsoldaterna som själva var i omedelbar närhet av farorna hade en bättre möjlighet att bedöma riskerna och vidta behövliga åtgärder då läget blev mera kritiskt. Detta gav sannolikt en viss känsla av kontroll.⁵²² I följande utdrag reflekterade Curt över att människorna hemma var i en annorlunda situation. Han förstod att oron och spänningen i viss mån orsakades av brist på kunskap om läget vid fronten:

Egentligen har nog reservisthustrurna det mera nervpåfrestande än männen vid fronten, det har jag alltid anat och märker det nu också. Då man själv är nära faran, kan man ju vara lugn under de lugna tiderna, men den som sitter hemma, i det här fallet tvärtom, får ju alltid vara orolig. (Curt Enroth till sin hustru Martha 1.3.1944)

Curt Enroth reflekterade över förtigandets problematik i ett brev han skrev till sin hustru i början av år 1944. Hans batteri var en tid förlagt till ett område som blev utsatt för livlig beskjutning från fiendens sida. Risken att falla offer för fiendens eld blev därför plötsligt påtaglig. Han förstod att det kunde vara bra att vara förberedd på det värsta, men samtidigt kunde hans brev väcka onödig oro hos hustrun:

Det är lite ovant att höra granatvisslingar igen, men vi har ju goda bunkers, så det är ingen fara. [...] Var bara lugn i alla fall, men jag tycker det är bättre att vara lite förberedd om något skulle hända. Jag undrar hur Du själv vill? Kanske det är lika bra att säga ingenting, ifall Du bara i fantasin inbillar Dej, att det är värre än jag säger. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.2.1944)⁵²³

Frågan om förtigande hade redan tidigare under kriget varit aktuell i dialogen mellan Curt och Martha. Martha skrev på hösten 1941 att hon misstänkte att Curt undvek att skriva om ”hur det verkligen var” då hon i några tidigare brev skrivit om hur orolig hon hade varit. Hon uppmanade honom att trots allt inte bespara henne genom ett förtigande. Hon skulle ändå nås av nyheter och rykten:

⁵²² Knut Pipping skriver om soldaternas möjligheter att själva bedöma situationens allvar och att anpassa sina handlingar därefter. (Pipping 1947, 129–130)

⁵²³ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 12.7.1944: ”Skriver ändå lite hur det är, för att ingenting skall komma riktigt överraskande. Vet inte vad som vore bäst för Dej. Tror dock som Du själv, att Du känner, om något händer mej.”

Jösse ringde i dag från H-fors och var nu litet orolig igen då det låter som om ni haft det livligare på ert avsnitt. Tänker att Du ingenting mera vill skriva till mig om den saken då jag blev så nervös sist, men jag blir ännu oroligare om Du ingenting skriver för jag får ändå veta genom andra och det är mycket värre. Gulle skall bara skriva precis som det är och inte förtiga någonting. (Martha Enroth till sin man Curt 26.11.1941)

Kriget präglades av oförutsägbarhet och godtycklighet, vilket ledde till att den vardagliga tilliten i grunden hotades.⁵²⁴ Ovissheten om läget vid fronten ökade upplevelsen av maktlöshet och brist på kontroll. Därför ville familjemedlemmarna inte bli förda bakom ljuset, trots att dåliga nyheter kunde öka oron och vara svåra att hantera. Brevskrivandet handlade därmed på båda fronterna om en balansgång – om en avvägning mellan att yppa eller förtiga – och om en ambivalens mellan att få kunskap om läget och att kunna hantera oroande nyheter. Materialet ger vid handen att brevskrivandet inte enbart fick en terapeutisk funktion för frontmännen utan också för de anhöriga. Brevet blev för familjen ett rum där de kunde bearbeta och ge utlopp för sin oro och ovisshet. Att skriva brev fungerade därför på båda fronterna som en viktig bemästrandestrategi.

Brevets krig

Den amerikanske litteraturvetaren Paul Fussell har hävdats att brev skrivna av soldater inte kan ge något annat än en mycket skev och alltför positiv bild av erfarenheterna under ett krig. Fussell som främst utgått från olika litterära verk i sina böcker om de båda världskrigen framhåller följande angående brev från frontsoldater:⁵²⁵

One reason soldiers' and sailors' letters home are so little to be relied on by the historian of emotion and attitude is that they are composed largely to sustain the morale of the folks at home, to hint as little as possible at the real, worrisome circumstance of the writer. No one wrote: 'Dear Mother, I am scared to death.'⁵²⁶

Fussells syn på brevets oanvändbarhet som källmaterial har fått genomslag hos andra krigsforskare, som i likhet med honom och utan att ha använt sig av ett brevmaterial hävdar att breven enbart innehåller en förskönad bild av verkligheten

⁵²⁴ Lundgren 2006, 19, 165.

⁵²⁵ Fussell 2000, 87, 181–183. Paul Fussell baserade sin bok om första världskriget huvudsakligen på en analys av skönlitterära verk och diktsamlingar som skrevs av brittiska författare (Robert Graves, Wilfred Owen, Siegfried Sassoon, Edmund Blunden) som hade deltagit i kriget på västfronten.

⁵²⁶ Fussell 1990, 145. Med "sailors" avser Fussell här män som tjänade inom flottan.

under kriget.⁵²⁷ Under senare år har denna uppfattning dock kritiserats av flera militärhistoriker som anser att breven ger en mera nyanserad bild av frontvardagen, kriget och krigföringen än vad Fussell vidhöll.⁵²⁸

Även om fältposten var underställd censur och krigets mest extrema sidor i varierande grad förtegs till följd av självcensur, har framställningen ovan visat att tystnaden inte var fullständig. Tvärtemot Paul Fussells påstående fanns det soldater som skrev om sin rädsla till sin mor.⁵²⁹ Innehållet i breven bestämdes i hög grad utifrån den dialogiska relationen mellan soldaten och mottagaren hemma. Genom att ta hänsyn till och föregripa mottagarens reaktioner kunde frontmännen försöka avgöra vad som gick att skriva till de civila – till hustrun, modern, fadern eller hela familjen. Dessa sidoblickar i mottagarens riktning ledde till ett förtigande, till ett kamouflerande, men också till ett verbaliserande om männen ansåg att mottagaren skulle utstå att läsa om svåra och upprörande upplevelser.⁵³⁰

Utifrån föregripandet av mottagarens svar byggde männen upp bilder av livet vid fronten genom att välja ut och sammankoppla olika element i frontens rum till sammansättningar. Det gällde att förmedla bilder av livet i fält för att familjen skulle bli *delaktig* i den för dem främmande frontvardagen och för att de skulle förstå vad kriget innebar för männen. Att skapa delaktighet kan betraktas som något grundläggande när det gäller samtal och kommunikation per brev och kan knytas till brevets informativa och sociala funktion, där målet bland annat är att upprätthålla en av uppbrott och avstånd hotad social relation.⁵³¹ Jag betraktar sålunda det regelbundna *inkluderandet* som en kulturell teknik som syftade till att de brevskrivande parterna skulle hållas underrättade om varandras liv. Detta fungerade som ett viktigt steg i att hålla igång relationen och familjelivet och att man trots separationen och de avvikande levnadsförhållandena upplevde att man delade ett gemensamt liv.

De bilder av frontlivet som skapades i brevdialogerna var i första hand ägnade att stärka förbindelsen mellan frontens och hemmet och på så sätt förhindra att avståndet mellan rummen skulle växa sig för stort. Eftersom sammansättningarna skulle fungera avståndsminskande och inte som särskiljande helheter, konstruerade männen främst bilder med flera beröringspunkter till det civila livet.⁵³² Detta

⁵²⁷ Se t.ex. Kirves 2008b, 51; Hewitson 2010, 318–319.

⁵²⁸ Se t.ex. Roper 2009, 7–13, 63; Bourke 1999, 19–23; McCartney 2011, 5–6, 89–95; Pehkonen 2013, 23.

⁵²⁹ Se exempelvis Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma midsommarafton 1944 [= 23.6.1944], som citerades ovan i underkapitlet ”Stupade, sårade och risken att dö”. Här bör dock framhållas att eventuella erfarenheter av det mest groteska sannolikt förtegs i breven hem. I de aktuella breven finns inte spår av den typ av makabra handlingar (t.ex. en respektlös behandling av döda ryska soldater) som historikern Ville Kivimäki behandlar utifrån veteraners hågkomster. (Kivimäki 2008, 153–167)

⁵³⁰ Bachtin 1991, 218–219; Bakhtin 2002b, 95–96.

⁵³¹ Liljewall 2007, 16.

⁵³² Denna tematik behandlas i större detalj senare i avhandlingen.

för till att vissa element med nödvändighet måste få en mera framträdande position än vad de i verkligheten hade medan andra fick en mera undanskymd roll. Detta för till att sammansättningarna som konstruerades i breven på flera punkter inte sammanföll med den sammansättning soldaterna verkligen ingick i.

Materialet innehåller emellertid också exempel på brev där nyligen genomgångna traumatiska erfarenheter raserade de barriärer som i vanliga fall satte band på skrivandet. Behovet att bearbeta erfarenheterna var för stunden större än önskan att bespara läsaren. Denna brevets terapeutiska funktion ledde till att även frontens destruktiva element fick utrymme i de frontsammansättningar som konstruerades i breven. De fragmentariska beskrivningarna av krigets extrema företeelser bildade därför sprickor i de betydligt normaliserade bilderna av livet vid krigsfronten, som breven vanligen innehöll.

Soldater i krig

Brevskrivandet mellan fronten och hemmet fick under kriget många olika funktioner. Här behandlas brevet som ett rum där soldaten i dialogen med sin familj kunde skapa och förmedla de roller han tillskrevs i den militära miljön vid fronten. Breven hade med andra ord en viktig identitetsskapande och identitetsförmedlande funktion.⁵³³ Hur positionerade sig mannen som soldat per brev? Vilken funktion fyllde förmedlandet av soldatjaget i breven hem? Hur besvarades mannen i dialogen?

Eftersom jag utgår jag från en dialogisk uppfattning av jaget och identiteten, fokuseras här det som händer mellan de brevskrivande parterna. Brevet fungerade som ett dialogiskt mellanrum där individernas liv och tillhörigheter konstruerades och bekräftades genom de fortlöpande vardagssamtalen. Dialogen per brev utgjorde ett möte eller ett samspel samt en ömsesidig process där männen kunde visa sig som soldater och där de blev besvarade i denna roll. Genom dialogen fick soldaten dessutom familjens perspektiv på soldatskapet och livet vid fronten. Dialogen gav med andra ord tillgång till den civila mottagarens överskott av seende.⁵³⁴

Om man läser breven som en berättelse om ett identitetsskapande betyder det inte att man i breven möter ett jag som redan känner sig själv och därför presenterar sig för sin läsare. I stället går det att genom textens många nu och återblickar på närliggande händelser och upplevelser få en inblick i hur identiteten

⁵³³ Jfr. Liljewall 2007, 16–17.

⁵³⁴ Bakhtin 1990, 14–17; Bakhtin 2002b, 124, 138–139. Se också ovan i kapitel ”Dialogisk identitet och vardagssamtal” i avhandlingens introduktion. Då jag som forskare går i dialog med materialet uppstår dels tolkningar av hur jag uppfattar att soldaterna visade sig för sin familj, men också av hur soldaterna ”visar sig för mig” under närläsningen. Framställningen är därför en produkt av mitt sätt att se och besvara soldaterna från min utanförstående position.

kontinuerligt aktualiserades, skapades, (om)formulerades och bekräftades i dialogen.⁵³⁵ En brevdialog kan därför liknas vid en öppen och föränderlig självbiografi, där självdefinieringsprocessen kontinuerligt nedtecknas.

Det dialogiska samspelet mellan jaget och den andre kan också betraktas som ett ”författande av det egna jaget”.⁵³⁶ Skribenten fick i dialogen en möjlighet att artikulera och pröva sina tillhörigheter på flera olika sätt. Det kunde exempelvis röra sig om självreflektioner där skribenten reflekterade över sig själv och den egna livssituationen. Det kunde också röra sig om positioneringar med allt från identifikationer till skarpa avståndstaganden samt om särskilda identitetsmarkeringar.⁵³⁷

Individen erfar under sitt liv en fortlöpande modifiering av jaget bland annat till följd av att han eller hon åldras och utvecklas.⁵³⁸ Krigstillståndet är en extremt omvälvande händelse och därför är det motiverat att anta att också kriget orsakade olika grader av förändringar och förskjutningar i individens tillhörigheter. Modifieringarna av jaget kan dock ha olika grader. Ytterlighetsfallet är då det förekommer en nästan fullständig transformation, det vill säga då individen ”byter världar”.⁵³⁹ Transformationer som förefaller vara fullständiga kallar Peter Berger och Thomas Luckmann *växlingar* (eng. alterations) och för att växling ska ske behövs resocialisation. De viktiga samtalen förs i detta fall med nya signifikanta andra och under dessa samtal omvandlas den subjektiva verkligheten och identiteten. Ett exempel på växling är den religiösa omvändelsen. Den religiösa gemenskapen tillhandahåller då ett nytt menings- och värdesystem och ger sin bekräftelse åt den nya tillvaron. Samtidigt måste individen frigöra sig från sitt tidigare liv, psykiskt men helst också fysiskt.⁵⁴⁰

Då det gäller militärtjänst handlar det inte om en fullständig växling av individens tillhörigheter och roller. Transformationen kan i stället ses som partiell och temporär. Vid partiella transformationer ställs individen inför problemet att kunna bevara en överensstämmelse mellan de tidigare och de senare elementen i identiteten. Då mannen utbildas för en kortare tids militärtjänst står han inför en situation där transformationerna i den sociala verkligheten är tämligen djupgående. Samtidigt definieras dessa omformningar dock som tillfälliga. En samstämmighet med den föregående verkligheten och identiteten, det vill säga tillvaron som civilist, förutsätts nämligen redan genom vetskapen om att man så småningom kommer att återgå till dem.⁵⁴¹

⁵³⁵ Forselius 2003, 51–52.

⁵³⁶ Gardiner 1992, 39; Holquist 2004, 28.

⁵³⁷ I kapitel ”Krigets språk. Språkliga markörer och delaktighetsstrategier” (del III) visade jag hur soldatidentiteten särskilt kunde markeras med språkbruket.

⁵³⁸ Berger & Luckmann 1991, 176.

⁵³⁹ Berger & Luckmann 2003, 182; Berger & Luckmann 1991, 176.

⁵⁴⁰ Berger & Luckmann 2003, 182–185; Berger & Luckmann 1991, 176–179.

⁵⁴¹ Berger & Luckmann 2003, 187–189; Berger & Luckmann 1991, 181–182.

Det samma anser jag gälla även vid transformationen från civil till soldat under krigstid. Också då visste frontmännen att kriget någon gång skulle ta slut – att militärtjänsten vid fronten endast var temporär och de väntade på att i framtiden få återvända hem till sitt tidigare liv. Att fortsätta vardagssamtalet med familjen per brev blev därmed ett nödvändigt steg i strävan att vidmakthålla överensstämmelse mellan de tidigare och senare elementen i det egna jaget. Följaktligen uppstod det ett behov av att förmedla det nya samtidigt som man önskade kvarhålla de civila rollerna för att inte totalt frigöra sig från det tidigare livet.

Eftersom Finland hade en värnpliktsarmé var det en medborgerlig plikt för alla finska män att ställa upp i landets försvar. Under militärutbildningen hade målet varit att socialisera männen till disciplinerade och ansvarstagande soldater och medborgare.⁵⁴² Hotet från Sovjetunionen och rädslan för bolsjevismen och ateismen fungerade som en förenande kraft och som ett starkt motiv för att sköta stridsuppgiften. Uppfattningen om hotet från öst hade allt sedan Finlands självständighet aktivt skapats och upprätthållits särskilt i landets högertidningar. Den finska nationalistiska och anti-sovjetiska propagandan hade också skapat en stark fiendebild. Soldaterna hade dessutom enligt historikern Ville Kivimäki självant internaliserat en syn på vapenbrödraskap som hade sin upprinnelse i medborgarfostran och den nationalistiska ideologin, och som motiverade dem i deras försvarsuppgift. Det var en inställning som inte uppstod till följd av en aktiv propagandistisk verksamhet. I själva verket skydde frontmännen krigspropagandan som de upplevde som verklighetsfrämmande. Mot denna bakgrund är det inte förvånande att soldaterna på ett generellt plan mangrant slöt upp för att försvara landet. De finska soldaterna upplevde att de inte fanns något annat val än att kämpa mot hotet från Sovjetunionen.⁵⁴³ Bakom mången soldats stridsvilja låg dessutom en önskan att försvara sitt hem och sin familj.⁵⁴⁴ Uppslutningen förklaras därför också av en motivation på ett mera personligt plan.

Soldaternas sätt att förhålla sig till kriget, armén och krigsmålen skiftade emellertid i olika riktningar medan kriget pågick, vilket det aktuella materialet också ger exempel på. Specifika krigshändelser, såsom avancemanget över den gamla riksgränsen inverkar negativt på stridsmotivationen hos många soldater.⁵⁴⁵ Likaså tärde det långt utdragna ställningskriget på moralen och sinnesstäm-

⁵⁴² Lappalainen 1990, 40; Ahlbäck 2010, 146–147, 303.

⁵⁴³ Kivimäki 2013, 215–222; Tuunainen 2012, 177–178, 187; Pipping 1947, 158.

⁵⁴⁴ Näre 2008b, 11.

⁵⁴⁵ Tuunainen 2012, 157–158. Se också nedan i kapitel ”Mötet med det främmande: krigets landskap och anti-landskap” i del V.

ningen, och tidvis gav männen uttryck för skarpa avståndstaganden gentemot allt som hade att göra med kriget och det militära.⁵⁴⁶

För Finlands del blev det nödvändigt att mobilisera en exceptionellt stor andel av landets manliga befolkning för att kunna bilda en effektiv militär styrka längs den långa frontlinjen mot Sovjetunionen.⁵⁴⁷ Den fredstida kaderarmén måste därför kompletteras med reservister och värnpliktiga. Armén mobiliserade 16 procent av den manliga befolkningen, vilket relativt sett är det största antalet då man jämför med de andra krigförande länderna under andra världskriget. Finlands krigstida armé bestod följaktligen av en brokig skara män. De kom från alla delar av landet och var i olika ålder. Dessutom var alla samhällsklasser, politiska grupper, religioner, språk och yrken representerade.⁵⁴⁸

Väinö Linnas roman *Okänd soldat* (orig. *Tuntematon sotilas* 1954) har i hög grad format den kollektiva bilden av den finska soldaten.⁵⁴⁹ Med framställningen nedan önskar jag komplettera och nyansera bilden, även om det också går att finna många likheter mellan frontmännen i Linnas roman och avhandlingens soldater av lägre rang. Det är viktigt att beakta att vardagen inte såg likadan ut för alla, trots att livsbetingelserna i viss mån likriktades för männen som var förlagda vid krigsfronten. I framställningen nedan tecknas några versioner av hur ”soldatskap” konstruerades i brevdialogerna mellan soldaten och de närmaste. I breven gestaltades soldattillhörigheterna utgående från vad som aktualiserades i dialogerna – vad mannen valde att dela med familjen och hur familjen bemötte dessa reflektioner kring jaget.

Positioneringarna inom den militära sfären berättar om kulturell tillhörighet inom en speciell gemenskap. Till arméns hierarkiska struktur hör en skarp gräns mellan manskapet och underofficerarna å ena sidan och officerarna å den andra.⁵⁵⁰ Jag har därför valt att lägga upp framställningen med utgångspunkt i denna hierarkiska uppdelning. Jag börjar nerifrån och rör mig uppåt längs rangskalan. Först analyseras reservisten och översergeanten Curt Enroths sätt att positionera sig inom den militära sfären. Därefter står löjtnanten i reserven, Ulf Segerstråle i turen och till sist studeras överste Sven Björkman i sin roll som yrkesofficer.

⁵⁴⁶ Lappalainen 1990, 34–39; Juutilainen 2007, 345.

⁵⁴⁷ Strax före andra världskrigets utbrott hade Sovjetunionen en befolkning på ungefär 170 miljoner, medan motsvarande siffra för Finlands del var 3,7 miljoner. (Tuunainen 2012, 141)

⁵⁴⁸ Juutilainen & Koskimaa 2007, 77–79, 82–83; Kemppe 2009, 115, 118–119; Meinander 2012, 71; Tuunainen 2012, 177; Vuorenmaa 1989, 263.

⁵⁴⁹ Kivimäki & Tepora 2012, 251; Kinnunen & Jokisipilä 2012, 442–444.

⁵⁵⁰ Jansson 1993, 25–27.

Mannen i ledet

Detta kapitel, som jag något missvisande har kallat ”Mannen i ledet”⁵⁵¹, borde handla om översergeant Curt Enroth, undersergeant Nils Sax och soldat Göran Sax. Jag har dock valt att fokusera på brevväxlingen mellan Curt och Martha Enroth. Parets dialog per brev erbjuder ett rikt material då det gäller kapitlets tematik och lämpar sig mycket väl för analysen av olika positioneringar inom den krigstida militära miljön. Breven från bröderna Sax ger ett relativt knapphändert material för en utförlig analys. Att reflektera över sig själv och de egna rollerna inom det militära föll sig antagligen inte naturlig i dialogen med föräldrarna. Eventuellt förklaras detta åtminstone delvis av att tematiken saknade beröringspunkter med familjens gemensamma referensram.⁵⁵² I slutet av kapitlet träder bröderna dock in på fältet för att bidra med en nyansering av diskussionen om soldater av lägre rang.

Soldatskapet var ett tema som Curt mycket ofta aktualiserade i sina brev till hustrun. Syftet här är att granska hur han positionerade sig i relation till det militära – hur han identifierade sig med eller tog avstånd från tillhörigheterna i den militära sfären. Utifrån den föreliggande empirin har jag formulerat begreppen *plikt* och *motsträvighet* som blir relevanta i analysen av den ambivalens som kan förknippas med hans sätt att positionera sig. Hur visade sig Curt som soldat i dialogen och hur besvarade hustrun Martha denna soldatroll?

Plikt och ansvar som komponenter i identifikationsprocessen

Soldatidentiteten är en tillskriven identitet. Soldaten får sin uniform, sitt vapen och tvingas foga sig efter militärväsendets strängt hierarkiska uppbyggnad samt efter det regelsystem som i detalj normerar soldaternas beteende.⁵⁵³ Vid fronten konfronteras soldaten också med en ny och annorlunda verklighet som han

⁵⁵¹ Uttrycket ”mannen i ledet” står egentligen enbart för meniga soldater, det vill säga soldater som inte uppnått en befälsgrad. Det är därför bara soldat Göran Sax som är en ”man i ledet” i uttryckets korrekta bemärkelse. Jag har dock valt rubriken för att markera den skarpa gränsen mellan gruppen officerare och övriga. Den valda rubriken står dessutom för den ”vanliga soldatens” upplevelse av att enbart utgöra en kugge i maskineriet, vilket understryker den militära miljöns kollektiva prägel. (Pipping 1947, 98; Rehnberg 1967, 39)

⁵⁵² Speciellt när det gäller Göran Sax framträder hans sätt att positionera sig i sin soldatroll i flera av avhandlingens kapitel, och också av denna orsak är det inte ändamålsenligt att här analysera hans brev i större detalj.

⁵⁵³ Rehnberg 1967, 38–39.

så småningom mer eller mindre måste anpassa sig till.⁵⁵⁴ När reservisten och sergeanten Curt Enroth blev inkallad i juni 1941 var han tvungen att avstå från sitt civila yrke som folkskollärare och de civila tillhörigheterna måste tillfälligt sättas åt sidan.⁵⁵⁵ Samtidigt gav livet i den militära miljön under kriget upphov till andra roller och identifikationer, som på olika sätt artikulerades i brevdialogen.⁵⁵⁶

Utgående från Curt Enroths brev går det att utläsa att han på många plan identifierade sig med den militära gemenskapen.⁵⁵⁷ Det är uppenbart att han upplevde sig tillhöra gruppen frontsoldater. Som reservist kände Curt främst samhörighet med reservunderofficerare och meniga. I allmänhet kände underofficerarna, till vilka Curt hörde, stark samhörighet med manskapet. Dessa två ranggrupper bildade i själva verket en grupp, folket, till skillnad från officerarna eller ”herrarna”. Att underofficerarna kände denna gemenskap med manskapet hade bland annat att göra med att de ständigt levde tillsammans och i huvudsak utförde samma tjänst.⁵⁵⁸

Konkreta uttryck för Curts identifikation med soldatskapet utgjordes av att han titulerade sig soldat, att han talade om ”vi” vid fronten, att han berättade om sina vakanser och om hur han skötte sitt arbete. Hans brev fylls av militära uttryck och av soldatslang, vilket också visar att han var införstådd i den militära gemenskapen.⁵⁵⁹ Sin position som soldat markerade Curt ibland genom att underteckna breven med olika roller han hade som frontsoldat: Soltu, Krigare, Troppchef, Huoltochef, Fältare.⁵⁶⁰ Hans hustru brukade i sin tur besvara och bekräfta dessa positioner med att hälsa eller tilltala honom med den titel han använt på exempel-

⁵⁵⁴ Jfr. Waller 1944. För frontsoldaten gällde det att försöka anpassa sig till allt det anormala som följde av att landet var i krig. Därtill bör man beakta att soldaten också måste anpassa sig till och infoga sig i det militära samhället och i den militära livsformen. Socialiseringen till soldat sker i vanliga fall under värnplikstiden då individen måste anpassa sig till den strängt hierarkiska strukturen och den kollektiva livsformen samt ge avkall på sina civila roller och identiteter. (Leimu 1985, 23, 39; Rehnberg 1967, 39)

⁵⁵⁵ I början av kriget diskuterade Curt och Martha frågor som hade med hans civila yrke att göra. Curt var bekymrad över att hans skola var stängd medan han var vid fronten och att barnen måste gå i en annan byskola under tiden. Sedan det på vintern 1942 stod klart att han inte skulle hemförlovas för att sköta skolan, diskuterades hans roll som lärare inte längre så ofta. Lärarrollen kunde han eventuellt i viss mån upprätthålla i relationen till sina mannar vid fronten. Han berättade bland annat att han lärt dem en del om vett och etikett, och hjälpt dem med brevskrivande (se Curt Enroth till sin hustru Martha, min födseldag [21.1.]1944). Huvudsakligen var det Curts civila roll som äkta man och parets nära relation som kontinuerligt vidmakthölls i dialogen.

⁵⁵⁶ Jfr. Götz, Löffler & Speckle 1993, 173; Wollinger 2000, 13.

⁵⁵⁷ Jfr. Jansson 1996, 49.

⁵⁵⁸ Pipping 1947, 97–103.

⁵⁵⁹ Jfr. Elkin 1946. En utförligare diskussion om Curt Enroths sätt att uttrycka sig fördes ovan i kapitel ”Krigets språk” i del III.

⁵⁶⁰ ”Soltu” (fi. solttu) = soldat. ”Huoltochef” = underhållschef. ”Fältare” = fältväbel.

vis följande sätt: ”God natt min kära, kära Lillus och starka krigare”⁵⁶¹ och ”Min Älskade lilla Soltu!”⁵⁶². Sättet att tilltala den andra eller sig själv kan därmed säga något om de egna rollerna eller om de positioner skribenterna etablerade i brevdialogen.

Att Curt särskilt etiketterade sig som soldat är dock också ett tecken på att rollerna inom den militära sfären var något tillfälligt och anormalt i förhållande till hans tidigare civila roller. Något som är självklart eller saknar betydelse i den aktuella dialogen behöver inte markeras särskilt. Tilltalet kan också i vissa fall tolkas som ett avståndstagande från soldatrollen eller som ett humoristiskt eller ironiskt förhållningssätt till positionerna inom det militära fältet.⁵⁶³ Med olika attribut kunde Curt också i samband med underskriften återkomma till eller sammanfatta brevets huvudbudskap eller berätta om sitt humör i skrivandets stund.⁵⁶⁴ I hans brev förekommer exempelvis följande sammanfattande epitet: ”Din hoppfulla Krigare” då han hoppades på att snart få permission⁵⁶⁵ och ”Din vredgade Soltu” då hela brevet fyllts av ilska över det i hans tycke orättvisa permissionssystemet.⁵⁶⁶

I sin roll som soldat drevs Curt av ett visst mått av plikt- och ansvars känsla. Detta förhållningssätt kan tolkas som ett uttryck för att han identifierade sig med positionen som soldat och med det militära. Lydnad och pliktuppfyllande hör till de grundläggande dygderna som brukar förknippas med soldater. Övergången mellan lydnad och plikt är dock flytande: individen handlar på en skala mellan ett måste, ett ska eller ett vill.⁵⁶⁷

Hos Curt artikulerades känslan av plikt och ansvar tydligast i situationer där han talade om sig själv i egenskap av överordnad. Särskilt i sitt förhållande till sina mannar upplevde han ett stort ansvar och drevs av en stark plikt känsla. Inför sina

⁵⁶¹ Martha Enroth till sin man Curt 12.10.1941.

⁵⁶² Martha Enroth till sin man Curt 18.12.1941. Här bör man dock märka att det i fraserna ”Din egen Soltu” eller ”Min Älskade lilla Soltu” inte enbart är soldatrollen som markeras. Fraserna fungerar också som en *intimitetsmarkering* i förhållande till den andra. Tilltalet manifesterar således samtidigt Curts roll som soldat och hans roll som Marthas äkta man.

⁵⁶³ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 31.12.1941–1.1.1942 där han avslutade brevet med ”Din stamanställda Soltu”. Med denna underskrift markerade han sin bitterhet över att han inte var bland dem som hemförlovades i samband med omorganiseringarna inom armén. Han uttryckte ironiskt att han tycktes ha blivit soldat till yrket i stället för att vara reservist.

⁵⁶⁴ Jfr. Dahlbäck 1994, 97–102, som behandlar August Strindbergs sätt att underteckna sina brev.

⁵⁶⁵ Curt Enroth till sin hustru Martha 9.9.1941.

⁵⁶⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 31.3.1942.

⁵⁶⁷ Latzel 1998, 318–320. Begreppet plikt innehåller en dubbelmening genom att det både innehåller heteronoma och autonoma komponenter. Viljan är heteronom då den i första hand bestäms utifrån av andra och inte har motiverats av det egna förnuftet. Då viljan är autonom handlar individen utifrån sitt eget förnuft och sina egna beslut. (Se *Filosoflexikonet* 2004)

Översergeant Curt Enroth. I privat ägo.

”pojkar” fick han aldrig ge upp eller visa sig rädd. För deras skull måste han försöka hålla humöret uppe och kämpa vidare, fastän han själv rätt ofta var krigstrött och utled på alltsammans.⁵⁶⁸ Som överordnad kunde han inför mannarna inte ge utlopp för den frustration och ilska han ibland kände, eftersom hans auktoritet likasom truppens anda och moral då kunde ha blivit lidande. Curt tog sitt ansvar och var beredd på att utföra det som krävdes av honom. Han förstod dock att det för hustrun kunde verka underligt att han så villigt skötte sina uppdrag. Denna bild stod nämligen i konflikt med den klagande och knorrande soldaten som ofta fick utrymme i dialogen:

[...] nu kan det hända, att jag får en tids kommandering som troppchef till första btriet [= batteriet]. [...] det är ingen skillnad för mej, jag är där jag bäst behövs. [...] Du kanske förvånas, men ser Du fast jag skäller och gormar på

⁵⁶⁸ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 11.9.1942, 12.2.1944, 19.2.1944, 22.3.1944.

allt och alla eljes, så är jag aldrig pessimist då jag har underlydande. (Curt Enroth till sin hustru Martha 13.8.1942)

I relationen till sina underlydande fick Curt något av en fadersroll. Denna roll föll sig kanske naturlig redan på grund av att han var överordnad och en hel del äldre än de flesta av hans män. Att Curt var lärare hade sannolikt också en viss betydelse eftersom han i sitt civila yrke var van att ta ansvar och förestå andra. Utgående från breven får man dessutom intrycket att han var en socialt begåvad person som hade en viss fallenhet för ledarskap och att han trivdes i den rollen.⁵⁶⁹

Egentligen är det nog trevligt att ha så där unga pojkar, man får vara klockarfar för dem hela tiden, och en hel massa saker har jag nog lärt dem också både i fråga om god ton och gott sätt och annat med. (Curt Enroth till sin hustru Martha, min födseldag [21.1.] 1944)

I sina brev berättar Curt om vilka vakanser och arbetsuppgifter han hade inom sitt truppförband. Genom dessa vardagsbeskrivningar artikuleras hans soldatposition. Då kriget bröt ut, men också senare under kriget fungerade han som troppchef och ansvarade därmed för en pjäs⁵⁷⁰ och för några män. I november 1941 transporterades han till underhållet där han tjänstgjorde som ekonomiunderofficer. Som ekonomiunderofficer skulle han bland annat ansvara för klädespersedlar och matvaror. Att bli flyttad till underhållet tyckte Curt kändes något förnedrande, men han resonerade att det inte hade funnits någon annan lämplig person för vakansen och dessutom var han medveten om att han redan hörde till de äldre.⁵⁷¹ Till trossen förlades nämligen ofta äldre soldater eller män som var sjukliga eller fysiskt svaga.

Soldaterna i linjen såg i allmänhet på männen i underhållet med en blandning av avund och förakt. De uppfattades ha en lättare tjänstgöring, eftersom underhållet alltid låg en bit bakom och inte deltog i stridsverksamheten. Trosspersonalen misstänktes också allmänt för utnyttjandet av sin ställning för att skaffa sig olika förmåner, till exempel större matransoner.⁵⁷² Curt tog avstånd från denna uppfattning av underhållet och konstruerade sin position som soldat inom underhållet utifrån attributen plikt, rättvisa och ansvar.

Nog är det så ovanligt med min nya funktion. [...] Har Du inte svårt att föreställa Dej en gammal pjäschef med sådan vakans, [...] Trodde nog först

⁵⁶⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 21.1.1944, 30.1.1944, 12.7.1944. På Curt Enroths militärstamkort (RA) har det gjorts en anmärkning på finska om att han varit "erittäin sopiva" (= synnerligen väl lämpad) att sköta troppchefens och ekonomiunderofficerens uppgifter under kriget.

⁵⁷⁰ Pjäs = Tyngre, långskjutande eldvapen som handhas av flera än en man (kanoner, granatkastare, haubitsar). Pjäs är också en enhet inom artilleriet som motsvaras av infanteriets grupp.

⁵⁷¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 8.11.1941.

⁵⁷² Pipping 1947, 109–113.

att jag skulle sakna gänget, men nog börjar det gå här också, alla äro ju gamla bekanta och ingen brist har man nu på socker, surra [= kaffersurrogat] och smör. Men inte blir jag ändå en sådan där hamster utan ser nog till att alla får sitt. (Curt Enroth till sin hustru Martha 9.11.1941)

Ett ytterligare tecken på att Curt identifierade sig med den militära gemenskapen och kände sitt ansvar, är att han aktivt deltog i vapenbrödraverksamheten som startades under ställningskriget inom sektionen. Han var med och grundade Tunga Tjugoettans Vapenbröder r.f. och fungerade därefter som föreningens sekreterare.⁵⁷³ Att skapa sammanhållning mellan soldaterna inom ramen för en vapenbrödraförening föreföll enligt Curt dock inte locka alla, men han ansåg att han själv hade en skyldighet att vara med. I citatet nedan går det också att urskilja den ambivalenta hållning i förhållandet till det militära fältet, som så ofta kan spåras i hans sätt att positionera sig:

Inte var det mång[a], jag fick med opp till vapenbrödramötet i dag. Inte är dom här småpojkar intresserade och inte har dom heller någon social ansvarskänsla. Jag käbblar ju nog ofta emot allting också, men Du vet, att jag ändå går med. (Curt Enroth till sin hustru Martha 6.1.1943)

Förutom pliktmedvetenhet och ansvarskänslan gentemot kamraterna vid fronten, kan man också konstatera att Curt uppfattade att han hade en skyldighet att försvara sitt land.⁵⁷⁴ Detta är dock något han mycket sällan explicit verbaliserade i sina brev. Kanske var deltagandet i landets försvar så självklart för honom att det inte var nödvändigt att ingående diskutera saken. Därtill hade han sannolikt inget behov av att öppet förkunna sin inställning. Fastän han i många fall var ansvarsfull och plikttrogen var han inte en soldat som styrdes av någon fast övertygelse eller tilltro till några högstämde ideal. Stora ord, patos och idealism tog han skarpt avstånd ifrån. Det var något han närmast förknippade med människor som inte hade någon erfarenhet av livet vid fronten.⁵⁷⁵ Han var vid fronten därför att han måste – det var hans skyldighet att försvara sitt hem och sitt land.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Curt Enroth till sin hustru Martha 15.11.1942. Tunga Tjugoettans Vapenbröder r.f. grundades vid ett möte på kanten i Kuuttilahti nära Svir den 15.11.1942. Till vapenbrödraföreningens verksamhet hörde bland annat att förvalta de medel som samlades in genom olika kampanjer inom sektionen. Medlen användes som understöd till de stupades anhöriga. För att skapa bättre förutsättningar för samarbete och sammanhållning mellan soldaterna grundades likadana vapenbrödraföreningar i flera truppförband. (Hellman 1977, 162–170)

⁵⁷⁴ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 10.12.1941, 28.2.1944.

⁵⁷⁵ Se Curt Enroth till sin hustru Martha 9.7.1944. Jfr också Waller 1944, 102–104.

⁵⁷⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 27.11.1941, Runegrensdagen 1942 [= 5.2.1942]. Curt Enroth talade alltid med ett ironiskt tonfall om Runegrensdagen i stället för Runebergsdagen.

Läste just i Husis en bra artikel av överste Bratt. Han slutade med orden: ”Skulle den skamlösheten ske, att man verkligen fordrar att finnarna skall utlämna sina vapen, så kanske svaret kommer djupt ur Suomis skogar: Kom och tag dem.” Så lär det nog bli också, inte slutas det här utan villkor. (Curt Enroth till sin hustru Martha 5.11.1943)

Ett ofta återkommande tema i Curts brev var längtan bort från fronten och väntan på att kriget skulle ta slut. Trots att han ibland drabbades av en oerhörd krigströtthet och breven hem därmed blev en enda klagan, fanns det för honom en gräns för vad som var tänkbart. Curt berättar i ett brev av den 3 maj 1944 om en kamrat som deserterat och fortsätter:

Egentligen kom det inte oväntat, för han hotade nog med det, fast jag aldrig trodde att han skulle göra allvar av saken. Nu är han åtminstone utanför kriget. Han led egentligen mera av det militära tvånget än av själva kriget. [...] Men aldrig stiger ändå en Enroth ur ledet. (Curt Enroth till sin hustru Martha 3.5.1944)⁵⁷⁷

Att han själv aldrig skulle desertera upprepade Curt senare samma sommar efter att han varit med om hårda försvarsstrider.⁵⁷⁸ Pliktkänslan var med andra ord starkare än längtan bort från kriget och fronten – han ansåg att han hade en skyldighet att ”stå på sin post”.⁵⁷⁹ Att vara soldat förknippade Curt därför också med ett visst mått av heder och stolthet. Att inte sköta sitt uppdrag skulle ha varit ett tecken på feghet och svaghet. Curt hade dessutom ett behov av att veta att Martha var stolt över honom. Detta aktualiserades under vintern 1944 då läget blivit oroligare och Martha av säkerhetsskäl funderade på att lämna hemmet i Sibbo och resa till Österbotten. Curt motsatte sig detta och förklarade sin inställning bland annat på följande sätt:

Men ser Du, lika säkert som Du antagligen vill vara stolt över mej, så vill jag också vara stolt över Dej, och inte att Du skall vara den första som lämnar Kallbäck. [...] Blir bara lugnare mera kritiskt det blir. Måste så vara, därför att man begär det av mej [...]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 19.2.1944)

⁵⁷⁷ Curt gav också själv flera gånger uttryck för att det var det militära och inte kriget som var det tyngsta i fronttillvaron (se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 11.10.1941, 28.3.1942, 11.8.1943) ”Nog är det skönt, att en gång få ligga och dra sej på moron. Vi njuter alla i stora drag, då de en gång vågar låta oss vara lite lediga och ryssen därtill flere dagar förhållit sej lugn. Det är så att man nästan föredrar den här sortens krig framom ställningskriget med sina förbannade oppställningar och arbetstjänster.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 18.7.1944)

⁵⁷⁸ Curt Enroth till sin hustru Martha 11.7.1944.

⁵⁷⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 5.2.1944.

Curt ansåg att båda på var sitt håll hade en plikt att uppfylla. Dessutom var hemmet det han stred för. Om hon inte var där, förlorade han ett hem att försvara.⁵⁸⁰ Redan tidigare under kriget hade hans hustru Martha tagit upp något som tangerar detta med stolthet och plikt känsla, men som också har att göra med frågan om feghet. Marthas brev fylldes under hela kriget av en ständig och otålig väntan och längtan att Curt fort skulle komma hem – men han skulle inte komma hem på vilket sätt som helst. Att fuska sig fri var något varken Curt eller Martha godkände. Att bli hemförlovad utan giltig orsak skulle ha lett till att hon skulle ha fått ”skämmas ögonen ur sig”.⁵⁸¹

Inte är det värre fast Allan kom hem [= blev hemförlovad]. Jag avundas ingen som slipper ärligt fri, det är bara sådana som pinnar⁵⁸² sig fria som man skulle önska dubbel krigstjänst, då andra inte ens få några dygns permission fast hela ens liv skulle vara beroende av det. (Martha Enroth till sin man Curt 22.2.1942)

I dialogen med hustrun visade Curt sig som en soldat som tog ansvar för sina underlydande och som ansåg det vara en plikt att delta i landets försvar. Plikt- och ansvarskänslan kan uppfattas som ett tecken på att han till en viss grad identifierade sig med sin roll som soldat och utgjorde således hos honom en byggsten i konstruerandet av soldattillhörigheten. Soldaten Curt Enroth hade emellertid också en annan samtidig sida. I det följande kommer jag att gå in på några strategier han kunde begagna sig av för att hävda sin egen vilja och självständighet inom den militära sfären och att på så sätt ta avstånd från den tillskrivna positionen som soldat.

Motsträvighet som strategi – att ta avstånd från det militära

Att vara soldat förutsätter att man anpassar sig till den militära livsformen. Soldaten måste med andra ord i alla fall i någon mån godta och identifiera sig med den hierarkiska strukturen och kravet på disciplin för att kunna ingå i gemenskapen. Detta kan man i Curts fall konstatera, men de identifieringsanbud den militära livsformen erbjöd kunde han inte till fullo acceptera. Hos Curt kom avståndstagandet från det militära ofta till uttryck i en *motsträvig hållning* gentemot detta fält.

Arméns hierarkiska uppbyggnad samt kravet på ovillkorlig och obetingad lydnad kan stå i konflikt med de jämlikhetsideal som är rådande i det civila.⁵⁸³ Curt som redan var trettio år och veteran från vinterkriget ansåg att han i många fall hade mera erfarenhet och kunnande än många av hans överordnade. Särskilt

⁵⁸⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha 19.2.1944.

⁵⁸¹ Martha Enroth till sin man Curt 26.2.1942.

⁵⁸² Pinnata (fi.) = smita ifrån.

⁵⁸³ Rehnberg 1967, 50–51. Jfr. också Waller 1944, 71–72.

de unga fänrikarna och löjtnanterna ansåg han att var för oerfarna för den position och det ansvar de hade.⁵⁸⁴

[...] inte är det heller underligt att man lider av mindervärdighetskomplex, då man utan att vara egenkär lugnt kan säga, att man står på en betydligt högre nivå och har en hel del mera livserfarenhet än de flesta fiskaler [= officerare], och dock är man bara luft. (Curt Enroth till sin hustru Martha 9.3.1942)

Arméns hierarkiska uppbyggnad med den skarpa gränslinjen mellan officerare å ena sidan samt underofficerare och meniga å den andra var således något Curt inte alltid fullt kunde förlika sig med, trots att han var tvungen att foga sig för att kunna ingå i den militära organisationen. Från det civila var han också van med en tämligen autonom position, eftersom han ensam förestod en liten byskola. Inom armén upplevde Curt i egenskap av ”vanlig soldat” att handlingsfriheten var starkt kringskuren: ”[...] en soltu [= soldat] är ett dött ting, som andra skickar hit och dit efter gottfinnande, själv har man alls ingen talan.”⁵⁸⁵ Curts brev visar att det kunde vara svårt att infoga sig i det militära tvånget. Eftersom det av en soldat krävs ovillkorlig lydnad och eventuella överträdelser bestraffas, finns det emellertid i praktiken mycket få sätt att göra verkligt motstånd mot de krav armén ställer på honom.⁵⁸⁶

I detta sammanhang blir begreppet *motsträvighet* relevant. Etnologen Kjell Hansen använder sig av begreppet i sin studie av glesbygder och regionalpolitik. Motsträvighet befinner sig mellan öppet motstånd och anpassning, eller mellan avståndstagande och identifikation. Att vara motsträvig är en strategi med vars hjälp individen försöker begränsa regelsystemets inverkan på det egna vardagslivet. I de byar Hansen undersökte, anammade människorna vissa delar av den påbjudna välfärdspolitik, samtidigt som de i andra sammanhang förhöll sig motsträviga eller undanglidande.⁵⁸⁷ I förhållandet mellan frontsoldaterna och armén, får motsträvigheten sin betydelse genom erkännandet av att man är dominerad av det

⁵⁸⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 29.10.1941, 4.12.1941, 27.2.1942, 29.4.1942, 18.8.1944. Se också Kivimäki 2013, 228–229.

⁵⁸⁵ Curt Enroth till sin hustru Martha 22.12.1941.

⁵⁸⁶ Rehnberg 1967, 39. Under fortsättningskriget förekom det myterier och massvägranden i några fältförband. Dessa försök till aktivt motstånd kunde dock leda till hårda bestraffningar, exempelvis tukthus och dödsstraff. (Kulomaa 1995, 149–150, 193–196, 367–368) För en ingående redogörelse för deserteringar under fortsättningskriget, se Kulomaa 1995.

⁵⁸⁷ Hansen 1998, 24, 172–173, 186–187. Jfr. också Wollinger 2000, 74–75. Med hänvisning till Michel Foucault diskuterar Lars-Eric Jönsson *motståndets* villkor inom anstalten. Motståndet ses då som en del av makten och maktrelationen. (Jönsson 1998, 37–39, 172–180) Erving Goffman använder ordet *motspänstighet* (eng. recalcitrance), för ett beteende som kan jämföras med en motsträvig hållning. Med begreppet motspänstighet avser Goffman olika metoder som individen tar i bruk för att skapa och hålla distans mellan sitt ”verkliga” jag och den sociala roll som den totala institutionen tillskriver honom. (Goffman 1991, 279–280)

militära regelsystemet och att man i princip accepterar den kontroll som utövas av överordnat befäl. Men samtidigt inbegriper motsträvigheten, som är en aktiv hållning, viljan att sköta sig och sitt arbete enligt eget gottfinnande, så länge detta kunde ske utan att öppet utmana de överordnade eller att göra aktivt motstånd.

En motsträvig hållning utgjorde en byggsten i Curts identitetsformering. I breven kommer motsträvigheten fram på två sätt: dels innehåller de beskrivningar av olika sätt på vilka han handlat motsträvigt i vardagen vid fronten, dels är vissa partier i breven utslag av motsträvighet då han gav uttryck för sin negativa inställning till det militära. Brevet innehåller således både berättelser om hur han handlat motsträvigt och motsträvighet i form av en aktiv hållning eller inställning. Främst innehåller breven det senare slaget.

Hierarkin samt den resonemangfria lydnessplikten inom armén medförde att underlydande inte hade någon möjlighet att avreagera sig uppåt.⁵⁸⁸ En soldat får nämligen inte protestera, inte säga sin åsikt, inte ifrågasätta order och inte be om att få veta orsaken till olika förfaranden. Armén tillåter således ingen diskussion utan kräver att soldaten oförbehållsamt och oemotsägligt anpassar sig.⁵⁸⁹ Att inte kunna säga emot sina överordnade eller framföra egna förslag kändes ibland frustrerande:

Tror att [tantan] går Dej mera på nerverna, än hela kriget. Hur skulle Du då klara Dej här, där man får säga ja och amen, fast man skulle ha lust att säga, drag åt helvete. Nog har livet här också sina små förargelser, det är bara den skillnaden, att här får man vara tyst, men i det civila får man ändå säga sin mening. (Curt Enroth till sin hustru Martha 23.1.1942)

För Curt blev brevdialogen med hustrun en kanal där han genom att knota och knorra kunde ge utlopp åt olika känslor och frustrationer som annars kunde vara omöjliga att på ett tillfredsställande sätt uttala vid fronten. Denna utväg använde han sig mycket ofta av. Det tidvis ofta förekommande klagandet kan betraktas som ett utslag av en motsträvig hållning gentemot det militära. Kritiken kunde gälla de överordnade, armén, vädret eller nästan vad som helst. Här följer ett par exempel där Curt klagat över ”finska armén”. I det senare exemplet kan en viss upproriskhet observeras, men av breven framgår inte huruvida detta utslag av motsträvighet i verkligheten realiserades.

I går tog de igen stormlyktorna, av dem, som hade mera än en, men vi har lyckligtvis några pimeä [= svarta], [...]. Nu väntar vi bara att det skall bli så varmt att de kan taga kläderna av oss också. (Curt Enroth till sin hustru Martha 23.2.1942)

⁵⁸⁸ Rehnberg 1967, 39.

⁵⁸⁹ Waller 1944, 71. Inom den finska armén fanns dock en tendens att godkänna initiativtagande på lägre nivå. Dessutom var toleransen för icke-disciplinerat och informellt handlande ofta relativt stor vid fronten. (Tuunainen 2012, 174–177, 187)

I dag har det kommit order att alla petromaxer [= lampor] skall lämnas in, det går för mycket bensin till dem. Det är nog så, att man kan storkna. En ensam liten fiskal kan när som helst sätta sej i sin privatbil och åka hur långt som helst, men bränsle till lampa fås inte. Och vad betyder inte ändå ljuset för trevnaden. [...] Vi tänker nu börja skriva alla rapporter både kors och tvärs, för inte ser man några rader med stormlykta. (Curt Enroth till sin hustru Martha 4.2.1942)

Motsträvigheten kan symboliskt komma till uttryck i form av tal om frihet, självständighet, det praktiska kunnandets värde och det sunda förnuftets överlägsenhet gentemot det byråkratiska.⁵⁹⁰ Också hos Curt yttrade sig motsträvigheten i en kritik av sättet att sköta det praktiska inom armén. Underhållet tyckte han till exempel många gånger sköttes oändamålsenligt. Filtstövlar som de hade beställt medan det ännu var kallt på vintern levererades först mot vårkanten då männen redan var i behov av gummistövlar. Dessa kunde de åter förvänta sig att få först då marken torkat upp längre fram på våren. Det fanns förstås inte mycket Curt kunde göra åt att det mesta tycktes skötas bakfram vid fronten – annat än att klaga i sina brev till hustrun.⁵⁹¹ Här följer ett gott exempel på avståndstagandet från den militära organisationens byråkratiska sätt att fungera:

Det hette i dagordern, att då det kommit så många klagomål över den ensidiga födan så skall det föras köksdagbok, så att det kan granskas. Undrar vad det skall bli bättre av det, att jag skriver den ena dagen: rågmjölsgrot och ärtsoppa och den andra havregrynsgröt och hihnasta⁵⁹². Inte kan just maten bli mera omväxlande av det, men huvudsaken är att papperskriget hålls i gång. (Curt Enroth till sin hustru Martha 20.2.1942)

Under lugnare perioder och särskilt under ställningskriget infördes i sektionen regelbundna uppställningar, granskningar samt arbetstjänst för att höja disciplinen. De regelbundna arbetstiderna och det hårda arbetet sågs av de underlydande främst som ett opåkallat tvång.⁵⁹³ Av utdragen nedan går det att se att Curt också betraktade all slags ”fredstida”⁵⁹⁴ tjänst vid fronten som onödigt och som ett sätt för officerarna att trakassera de underlydande. Av det senare citatet kan man också

⁵⁹⁰ Hansen 1998, 172–173.

⁵⁹¹ Curt Enroth till sin hustru Martha 26.2.1942, 7.3.1942. Se även Hagelstam 2006b, 157.

⁵⁹² Hihnasta (olalle) = Soldatslang för makaronisoppa eller för makaroni och kött, förekommit både bland finsk- och svenskspråkiga soldater. (Hämäläinen 1963, 29; Curt Enroth till sin hustru Martha 17.2.1942)

⁵⁹³ Hellman 1977, 99; Curt till sin hustru Martha 23.9.1941, 24.9.1941, 5.3.1942, 18.7.1944. Knut Pipping observerade också att mannarna i kompaniet han undersökte brukade uppfatta denna typ av arbeten som onödiga och beordrade bara för att pina dem (Pipping 1947, 160–161). Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 17.1.1943.

⁵⁹⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 17.2.1942.

märka att han tog avstånd från armén som institution, där individen inte hade någon betydelse och där soldaten endast utgjorde en kugge i maskineriet.

Nog föredrar man nästan hellre lite granater än riktigt lugnt och stilla. Från och med i morgon skall det börjas med oppställning varje morgon kl. 7,30. Att en krigare inte kan få vara lite i fred då det är lugnt vid fronten. (Curt Enroth till sin hustru Martha 19.2.1942)

[J]ag är arg, [...] därför att medan dom bombar hemorten och vi själva får eld över oss, det politiska läget är oroligt osv., man i stället för att hålla schacket på gott humör kommer med en massa skitviktiga förordningar om honnörsavgivningar, anmälningstavlor här och tavlor där, så och så många centimeters hål där osv. Allt sådant som endast kan reta gallfeber på en människa, som endast i all enkelhet vill försvara sitt land. [...] Ja, här fick väl den flitiga censuren en fet bit igen, men det lättar liksom att få skriva lite, och trots alla försök att göra maskin av en, är man dock en människa av kött och blod, och det finns gränser för allt, vilket somliga sorgligt nog inte tycks begripa. Tyvärr finns det mycket i krig, som tar mera på de själsliga krafterna än bomber och granater. (Curt Enroth till sin hustru Martha 28.2.1944)⁵⁹⁵

Att på olika sätt strunta i den formella disciplinen, att maska eller på annat sätt ta sig friheter kan ses som ytterligare tecken på motsträvighet. I en situation där man var underordnad officerskårens kontroll gav de egna tolkningarna och de egna handlingssätten en känsla av att man själv hade en viss frihet.⁵⁹⁶ Så gott som all tjänst utfördes därför vid fronten mer eller mindre motvilligt. Kraven på disciplin ignorerades också mycket allmänt, eftersom honnörsavgivning och dylikt inte ansågs höra till fronten. Underofficerarna, liksom mannarna, struntade i hälsningsplikten, for på bondpermission, söp sig fulla, och spelade kort.⁵⁹⁷

Curt yttrade ofta en önskan att i lugn få sköta sitt utan ständig övervakning.⁵⁹⁸ Att självständigt få bestämma om sin vardag är ju som vi sett en viktig komponent i den inställning som kan betecknas som motsträvighet. Ett sätt för Curt att tänja på gränsen för det tillåtna var att sova då han egentligen borde ha varit uppe. Genom att tjuvsova kunde han ignorera överheten och markera att han själv bäst kunde avgöra när han var i behov av sömn. Här artikuleras den för motsträvigheten typiska viljan att minska regelsystemets inverkan på det egna vardagslivet. Men Curt visste nog att akta sig då han ansåg att det fanns en risk att

⁵⁹⁵ Brevet har inte öppnats av censuren.

⁵⁹⁶ Jfr. Pipping 1947, 160–161.

⁵⁹⁷ Pipping 1947, 102–103, 159–161. Här bör man dock märka att officerskåren också använde alkohol, spelade kort m.m. (se t.ex. Karjalainen 2006, 163, 166–168).

⁵⁹⁸ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 8.7.1942, 30.9.1942, 20.11.1942.

bli ertappad.⁵⁹⁹ Han gick således inte hur långt som helst i sin motsträvighet. Det gällde att finna en balans mellan att i vissa situationer följa reglerna och i andra handla efter eget behag. När han berättar om denna typ av små överträdelser visar han sig i dialogen som en soldat som kunde unna sig lite nonchalans – som en som inte följde varje order och regel till punkt och pricka.

Fick inte sömn i går kväll utan låg länge och vände mej så där mot kl. 3. så blev jag väckt kl. 6 och det var meningen att jag skulle stiga opp. [...] Men jag var sömning, att jag tänkte, att fast nu själva generaln kommer, så kojsar jag. Generaln bor förresten bara en halv kilometer från oss. Ingen kom dock och störde, och jag somnade till kl. 10. (Curt Enroth till sin hustru Martha 13.7.1942)

En motsträvig hållning ger en möjlighet att förena det ambivalenta i inställningen till armén och det militära: att man erkänner att man befinner sig inom en större social och kulturell enhet, vars värden man kan dela och vars makt man kan acceptera eller i all fall fördrå, men att man samtidigt har en strävan att realisera en egen vilja då det är möjligt.⁶⁰⁰ Med en viss motsträvighet kunde soldaten hitta en öppning eller spricka som skapade utrymme att handla friare och hävda det egna jaget i det strängt reglerade och kontrollerade militära rummet.⁶⁰¹ Med Gilles Deleuzes och Félix Guattaris terminologi blev det i hög grad räfflade eller strukturerade militära rummet åtminstone tillfälligt och på ett mentalt plan ett friare slätt rum.⁶⁰²

Under kriget kan motsträvigheten betraktas som ett tecken på att reservisten var medveten om att vistelsen vid fronten och i armén var något temporärt och att han därför inte helt och hållet – utan ett visst motstånd – ville inordna sig i den militära livsformen. Med tanke på individens identitet kan motsträvigheten därför ses som ett sätt att inte fullständigt identifiera sig med soldatrollen. För reservister och värnpliktiga betyder medlemskapet i krigsmakten en *dubbeltillhörighet* genom att mannen både hör till den militära men också till den civila sfären. En central aspekt vid partiella och temporära transformationer av identiteten är såsom ovan framgick att det för individen blir nödvändigt att bevara *överensstämmelse* mellan de tidigare och de nya tillhörigheterna, eftersom man är medveten om att man i framtiden kommer att ”återgå till det tidigare”.⁶⁰³ Upprättandet av en distans till det militära fungerade därmed som en strategi att hålla kvar något av individualiteten och en känsla av handlingsfrihet och självbestämmande. Motsträvigheten kan därmed också ses som en *bemästrandestrategi*. Att ge utlopp för förargelser och

⁵⁹⁹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 9.5.1942, 15.9.1942.

⁶⁰⁰ Jfr. Hansen 1998.

⁶⁰¹ Jönsson 1998, 172, 178–179.

⁶⁰² Deleuze & Guattari 2004, 389–390, 399, 524–532. Havet är enligt Deleuze ett slätt rum par excellence.

⁶⁰³ Berger & Luckmann 2003, 187.

frustrationer per brev samt att ta sig vissa friheter i den strängt normerade militära miljön kan uppfattas som ett led i att övervinna krigets påfrestningar.

Även om Curt i likhet med många andra frontsoldater, förhöll sig motsträvigt till mycket inom den militära sfären, var han övertygad om att han liksom alla andra skulle bära sitt ansvar om situationen blev allvarlig: ”Nu får Du se, att det stämmer som jag alltid sagt, att då det gäller tar nog alla emot, fast det språkas en massa sk. däremellan.”⁶⁰⁴ Soldatidentiteten kunde med andra ord innehålla en viss ambivalens, som yttrade sig i ett pendlande mellan motsträvighet och pliktuppfyllande.

Positioneringar i dialogen per brev

I brevet eller det dialogiska mellanrummet – möttes Curts och Marthas militära respektive civila världar. I brevets rum aktualiserades, kommunicerades och besvarades också bådas roller och tillhörigheter. På var sitt håll ingick de dessutom i gemenskaper där deras olika jag skapades och bekräftades i dialogiska relationer med andra.⁶⁰⁵ Högst sannolikt fick Curts position som soldat sin mest betydande bekräftelse inom det sociala nätverk han ingick i vid fronten. Bland andra soldater och inom den militära organisationen möttes han först och främst som soldat, som artillerist, som översergeant, som troppchef, som ekonomieunderofficer. Att visa sig som soldat och att bli bejakad som soldat i dialogen med den allra närmaste, med hustrun, förefaller utgående från breven dock också ha varit av betydelse.

Genom att berätta om sitt liv vid fronten kunde Curt förmedla något av sitt soldatjag och på så sätt göra Martha *delaktig* i denna tillhörighet, vilket fungerade som en viktig avståndsminskande strategi i dialogen. Curts brev ger vid handen att han verkligen försökte förklara vad det innebar att vara soldat – att han försökte göra sin hustru införstådd i den militära tillvaron så långt det gick. Det erfarenhetsmässiga glapp som med nödvändighet uppstod mellan sammansättningarna vid krigsfronten och hemma kunde därför genom förmedlandet och inkluderingen i viss mån överbryggas, vilket eventuellt mildrade de belastningar som förorsakades av krigstillståndet och separationen.

Då Curt i sina brev visade sig som soldat, påvisar Marthas brev att hon aldrig uttryckligen ifrågasatte eller förnekade den bild som byggdes upp i dialogen. Fronttillvaron var främmande för henne och man kan utgående från breven tydligt se hennes utanförskap i den militära kulturen.⁶⁰⁶ Men om hon någon gång fann soldaten Curt främmande uttryckte hon det aldrig explicit i breven. Under

⁶⁰⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 16.6.1944. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 5.11.1943.

⁶⁰⁵ Bachtin 2003. Man kan säga att individen har många jag samtidigt – jag som skapas mellan olika människor i olika situationer (Bender 1998, 193).

⁶⁰⁶ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 28.9.1942.

krigets påfrestande förhållanden då dödsfaran dessutom hela tiden var närvarande, accentuerades behovet av lojalitet och solidaritet. Martha markerade att hon såg Curt som soldat genom att på olika sätt visa intresse för hans andra liv. Hon kommenterade och ställde frågor angående livet i fält, hon berömde honom, sympatiserade med honom och uppmuntrade honom.⁶⁰⁷ Att Martha kommenterade och ställde frågor om frontvardagen kan tolkas som ett konkret tecken på att hon ville vara delaktig i Curts liv vid fronten och lära känna honom som soldat.

Att visa intresse för livet i fält var ett sätt att bekräfta Curts soldattillhörighet. Här bör man dock observera att Marthas intresse för Curts liv vid fronten främst cirkulerade kring teman som kan hänföras till det som var bekant för henne – till ämnen som kan knytas till den civila sfären: mat, bostadsförhållanden, klädsel, hygien, hälsa, fritidssysselsättningar. Detta kan ha sin grund i att man i en kommunikation mellan närstående som lever på skilda håll i olika sammansättningar i hög grad utgår från den gemensamma referensramen. Det främmande och annorlunda anpassas ofta till eller infogas i denna ram. Mest skriver man om sådant man har gemensamt och som man antar att den andra kan förstå.⁶⁰⁸ Därtill kan detta tolkas som ett sätt att skapa en känsla av kontinuitet och på så vis minska distansen till den andra.

Att för hustrun visa sig som soldat tydliggjorde också för Curt de tillhörigheter han hade i den militära miljön. Samtalet ger fasta konturer åt sådant som kanske uppfattas som flyktigt och oklart. Då individen formulerar sina upplevelser i tal eller text, organiserar och definierar han upplevelserna så att de blir medvetna och gripbara för honom själv. På detta sätt har dialogen en förmåga att inte bara återge utan också skapa verklighet och identitet.⁶⁰⁹ Genom att se sig själv genom den andras ögon, vilket sker i en dialog, erhåller man dessutom den andras perspektiv på sig själv och sitt liv. Att samtala per brev gav Curt en möjlighet att betrakta sig själv med Marthas ögon – med civila ögon.⁶¹⁰ Brevdialogen gav med andra ord tillgång till hustruns överskott av seende ur den utomstående position hon intog i det civila rummet.⁶¹¹

I parets dialog var det emellertid inte enbart Curts soldattillhörighet som aktualiserades. Mellan dessa närstående människor som i fredstid delade en gemensam vardag var också andra jag relevanta. Att visa sig som soldat är att förmedla något av det nya, men samtidigt fanns en önskan att upprätthålla och kvarhålla de civila tillhörigheterna samt att skapa någon form av kontinuitet och överensstämmelse mellan de olika identitetspositionerna.⁶¹² I dialogen med hustrun blev

⁶⁰⁷ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 24.8.1941, 28.8.1941, 3.12.1941, 16.3.1942, 7.4.1942, 23.2.1944.

⁶⁰⁸ Götz, Löffler & Speckle 1993, 173; Djupedal 1989, 60.

⁶⁰⁹ Berger & Luckmann 1991, 173.

⁶¹⁰ Jfr. Bakhtin 2003, 287.

⁶¹¹ Jfr. Bachtin 2000, 25–29.

⁶¹² Berger & Luckmann 1991, 181.

därför också Curts jag som make och lärare i högsta grad relevanta. Ur Marthas brev går det de facto att utläsa, att det främst var hans civila roller och identiteter hon aktivt försökte bekräfta och upprätthålla och därför fick hon en viktig roll i att försöka vidmakthålla det tidigare gemensamma livet.⁶¹³

I kapitlet har jag lyft fram några aspekter på det ambivalenta i soldatidentiteten. Utgående från Curt och Martha Enroths brevväxling kan sammanfattningsvis konstateras att soldattillhörigheten samtidigt och utan större konflikter kunde konstrueras *både* genom en identifikation med *och* ett avståndstagande från den militära kulturen. Identiteten blev en *mångfald* där flera olika element integrerades och fick olika tyngd i olika situationer och i olika relationer.⁶¹⁴ För att nyansera diskussionen är det dock motiverat att till sist i korthet granska bröderna Sax sätt att positionera sig som frontsoldater.

I soldat Görans Sax fall framgår tydligt att han positionerade sig på ett från Curt Enroth avvikande sätt då det gäller soldatskapet. Det mest uppenbara är att Görans brev inte ger några belägg på att han skulle ha integrerat plikt och ansvar i sin soldatroll. I stället fylls breven av ett skarpt avståndstagande och en påfallande motsträvighet gentemot allt som hade att göra med kriget, armén och det militära. Han var ofta arg och frustrerad och såg ingen mening med krigandet och sin egen roll i det hela. Han väntade bara på att få bli civil igen och komma hem och bort från kriget:

Ja nog var de ett fans krigas blev, man blir nog så utled, så nog får de komma med va bolitik som hälst bara man sku slippa de här och de sku bli fred. För nå värre slavar kan vi ju aldrig bli i livet än va vi nu är, att kriga här år ut och år in och bara bli sämre dag för dag med läget. Så nog ser vi ju vad nytta de är med krig bara att slakta ned oskyldiga människor, nå annat ha ja inte sett med de här. (Göran Sax till fadern Arne 18.7.1944)

Den ambivalens som präglade Curt Enroths sätt att positionera sig, verkar saknas hos Görans. I Görans fall var det uttryckligen fråga om ett tvång att vara ute i kriget. Då det inte fanns något verkligt sätt att göra motstånd, tvingades han dock till resignation och till att foga sig.⁶¹⁵ Detta framkommer tydligt då han gång på gång klagar över sin belägenhet, men alltid slutar med att det inte fanns något annat val än att finna sig i situationen:

⁶¹³ Denna tematik diskuteras i större detalj i kapitlet ”I nöd och lust. Ett gemensamt liv per brev” i del VI.

⁶¹⁴ Deleuze & Guattari 2004, 10, 22, 371.

⁶¹⁵ Av militärstamkortet framgår att Görans uppförande hade bedömts vara gott och att han inte blivit bestraffad för några förseelser. (Göran Sax militärstamkort, RA)

De blir att börja kuska på till lingen [= linjen] igen och vara rädd för de där jäkla granaterna. Man vet ju ingen stund bäst de är som lugnast kom man ha en i knoppen. Men sådant är ju de här livet. Nog blir man så led på de här också men ingen annan utväg fins ju man måst ju vara här så länge livet sitter i. (Göran Sax till fadern Arne 18.7.1944)⁶¹⁶

En möjlig förklaring till Görans sätt att positionera sig kan sökas i hans ställning inom den militära hierarkin. Som soldat placerade han sig lägst ner på rangskalan. Han hade ingen att förestå eller ta ansvar för, med undantag av hästen. Av honom krävdes det ovillkorlig lydnad och han hade inga möjligheter att påverka sin egen situation. Göran hade dessutom inte gjort värnplikten i vedertagen bemärkelse, vilket eventuellt också fick en betydelse för hans möjligheter att identifiera sig med det militära. På grund av krigstillståndet hade han endast genomgått en tre månader lång utbildning innan han förflyttades till fronten på vintern 1942.⁶¹⁷ En normal skolningsperiod hade sannolikt inte gjort honom till någon hängiven soldat, men det är möjligt att en längre utbildning underlättat för honom att anpassa sig till den militära miljön vid fronten. Det disciplinära programmet strävar nämligen till att inskräpa lydnad och disciplin och att bryta ned motspänstighet och opposition. Männerna skulle drillas så att de oreflekterat utförde givna order. Målet var att befästa en mekanisk vana och rutin hos de värnpliktiga. Dessutom syftade militärutbildningen till att förmedla normer och värderingar kring lojalitet och kamratskap.⁶¹⁸

I Görans fall är det följaktligen befogat att hävda att han endast hade genomgått en mycket svag transformation av identiteten från civil till soldat.⁶¹⁹ Under hela kriget identifierade han sig främst med de civila tillhörigheterna och med det skarpa avståndstagandet från soldatrollen bekräftades familjens och gårdens fortsatta betydelse för honom. Görans avståndstaganden från rollen som frontsoldat bejakades i dialogen med föräldrarna och de ifrågasatte aldrig sonens sätt att positionera sig. I likhet med Göran intog föräldrarna i sina brev ett motsträvigt förhållningssätt gentemot många av de krav som det krigförande landet ställde på folket.⁶²⁰

Undersergeant Nils Sax hörde i likhet med Curt Enroth till underofficerarna och stod därför lite högre på rangskalan än brodern. På grund av hans fåordighet i dialogen med föräldrarna är det svårt att utgående från hans brev analysera hur

⁶¹⁶ Se också Göran Sax till fadern Arne 22.9.1942; Göran Sax till modern Hilma 19.7.1944.

⁶¹⁷ Enligt värnpliktslagen från 1932 var värnpliktstiden normalt 350 dagar och 440 dagar för dem som gick underofficers- eller officersutbildningen. (Juutilainen & Koskimaa 2007, 80–81)

⁶¹⁸ Borell 1989, 22, 51–53; Fritz 1995, 12–13; Winter 1979, 38–45.

⁶¹⁹ Berger & Luckmann 1991, 176.

⁶²⁰ Se underkapitlet ”Bröderna Sax: ut i världen och hem till gården” i del VI.

han såg sig själv som soldat.⁶²¹ Bilden av soldaten Nils blir därför diffus och kon-
turlös. Hans brev ger intrycket att han hade anpassat sig jämförelsevis väl till det
militära – han tog sällan kraftfullt avstånd från det militära fältet, men gav inte
heller ord åt någon utpräglad plikt-känsla eller identifikation med armén. Att han
i juli 1944 antogs till reservofficerskursen tyder på en relativt god anpassning till
den militära organisationen.

Då läget var som värst under det sovjetiska storanfallet på sommaren 1944
gav dock också Nils uttryck för pessimism och en önskan att få lämna fronten, och
till och med landet. I ett brev till föräldrarna daterat den 20 juni 1944 skrev han att
”man måste ju följa med och försöka sitt bästa för det här arma landet”, men några
dagar senare efter utmattande strider var tonen dystert och uppgiven:

De tänker väl nog ha livet av allt folk nu finska regeringen efter vad det ser ut.
Någon fred får de nog inte till stånd, utan ryssarna kommer att taga hela lan-
det. Det är nog bäst att ni far till Sverige också förrän det brakar samman. Vi
kommer nog efteråt om vi klarar oss från det här. Det skulle nog vara bästa att
försöka taga sig härifrån, men det går väl nog inte utan papper. Man blir nog
fort fast och tillbakaskickad. De sätter nog inte i fängelse nu då det börjar bli
ont om folk. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 29.6.1944)⁶²²

Aldrig tidigare hade Nils i breven till föräldrarna tagit så skarpt avstånd från kriget
och sin och familjens roll i sammanhanget, men det ytterst desperata läget påver-
kade hans syn på landets krigsmål och militärens förfaranden. Den attityd Nils gav
uttryck för visar tydligt hur det aktuella krigsläget påverkade enskilda soldaters
stridsmotivation och sinnesstämning och att dessa därför kunde variera mycket
under det långt utdragna kriget. Breven innehåller följaktligen tillfälliga och varie-
rande positioneringar gentemot kriget och soldatskapet.

I det följande flyttas fokus från ”mannen i ledet” då vi rör oss uppåt på rang-
skalan och övergår till att studera de två officerarnas sätt att positionera sig i det
militära sammanhanget under krigsåren.

Plikten framför allt. En reservofficer i fosterlandets tjänst

Ulf Segerstråle var löjtnant i reserven och därför genomgick även han en temporär
och partiell transformation från civilist till soldat. I dialogen med föräldrarna och
systern fanns mycket utrymme för självreflektion och diskussioner kring soldat-
skapet och soldatens plikter och uppgifter i krig och därför utgör brevväxlingen ett

⁶²¹ Nils brev ger ett belysande exempel på att brevmaterial från andra världskriget kan variera
mycket i innehållsmässigt avseende och att de därför inte nödvändigtvis ger tillräckligt
underlag för alla frågeställningar.

⁶²² Se också Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 26.6.1944, 1.7.1944.

innehållsrikt men ibland svårtolkat material för analysen. Brevet blev ett rum där Ulf ständigt återkom till sin roll som reservofficer. Hans brev visar bland annat hur svårt det kunde vara att infoga de civila och militära rollerna till en fungerande helhet. Även om han på flera plan identifierade sig med det militära, var soldatskapet ändå på många sätt en problematisk tillhörighet.

Värnpliktstiden i Nylands dragonregemente i Villmanstrand hade varit svår⁶²³, men då landet råkade i krig på hösten 1939 trädde Ulf som frivillig in i militärtjänst och inledde den 2 januari 1940 officersutbildningen i reservofficersskolan.⁶²⁴ Under reservofficerskursen började Ulf trivas i sin roll som soldat. Brev från vinterkriget förtäljer att Ulf otåligt väntade på att få komma ut till fronten. Hans brev var entusiastiska och andades kampanda, men även frustration över att inte få göra sin insats vid fronten.⁶²⁵ Ulf utexaminerades den 10 mars 1940, men hann inte ut till fronten, eftersom kriget tog slut tre dagar senare. Den 1 april 1940 befordrades han till kornett.⁶²⁶

Engagemanget i landets försvar hade blivit så starkt att Ulf var redo att offra allt annat. Han började därför allvarligt fundera på att lämna konststudierna och i stället gå in för den militära banan. Han ansåg att han som soldat bäst kunde göra en insats för fosterlandet.⁶²⁷ På sommaren 1940 beslöt han ändå att han skulle fort-

⁶²³ Segerstråle & Segerstråle 1963, 6, 15. Ulfs föräldrar skriver i en minnesskrift över sonen, att värnpliktstiden hade varit mycket tung för honom. Han hade exempelvis haft svårt att godkänna order som han upplevde var orättvisa gentemot manskapet. Senare ansåg Ulf dock att militärutbildningen i dragonregementet hade gett honom en god grund för militärtjänsten i krigstid och för att klara av uppdragen under strider och patruller: ”Willmanstrand var en skola för kriget och tack vare dess vedervärdigheter är viljan ändå tränad inför situationerna.” (Ulf Segerstråle till systemen Tita 24.11.1941)

⁶²⁴ Reservofficersskolan hade på grund av kriget flyttats från Fredrikshamn till Niinisalo i västra Finland. Till följd av krigstillståndet var utbildningen kortare än normalt. Det ordnades färre föreläsningar och det fästes mindre vikt vid den teoretiska utbildningen. Många av eleverna på kursen hade hunnit vara vid fronten och deltagit i striderna där. Deras praktiska erfarenheter av den aktuella krigföringen beaktades i hög grad i undervisningen. (RUK: reserviupseerikoulu 1941, 194–196)

⁶²⁵ Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 25.2.1940; Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systemen Tita 6.3.1940; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 13.3.1940. För att få en djupare inblick i det identitetsarbete Ulf Segerstråle gick igenom under krigsåren har det varit motiverat att även studera hans brev från 1939–1940 trots att de faller utanför den period som behandlas i avhandlingen.

⁶²⁶ Kornett är en militärgrad inom kavalleriet och motsvaras i arméns övriga vapenslag av fänrik. Under våren och sommaren 1940 utbildade Ulf rekryter först i Ilmajoki och sedan i Villmanstrand fram till den 21 juli 1940 då han blev hemförlovad. På hösten 1940 återupptog han konststudierna vid Ateneum i Helsingfors. (Segerstråle & Segerstråle 1963, 7; Ulf Segerstråles militärstamkort (RA); Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise, odaterat brev men eventuellt av den 18.5.1940; Ulf Segerstråle till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlen 25.8.1940)

⁶²⁷ Se t.ex. Ulf Segerstråle till yngsta systemen Christine-Louise Långfredagen 1940 [= 22.3.1940]; Ulf Segerstråle till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlen 1.5.1940; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 18.5.1940.

sätta med konststudierna, eftersom han resonerade att han som konstnär skulle kunna ”tjäna sitt land” på längre sikt.⁶²⁸

Vid mitten av juni 1941 blev Ulf Segerstråle igen inkallad och han förlades till det nyländska infanteriregementet 24. I början av juli blev han plutonchef i ett kompani i andra bataljonen.⁶²⁹ Även om Ulf gjort sitt val att bli konstnär, fortsatte han under hela fortsättningskriget att söka sin plats och därför var framtiden och hans position som soldat i förhållande till det civila jaget ämnen som ofta återkom i hans brev. Vad innebar soldatskapet för Ulf? Hur visade han sig som soldat i dialogen med familjen? Vilka komponenter ingick i hans soldatskap? Hur positionerade han sig i förhållande till det militära fältet och kriget?

En riktig krigare. Mod, offervilja, pliktmedvetenhet

I breven till familjen Segerstråle framträder en soldat och officer som drevs av en mycket stark pliktkänsla – en offervilja som uttryckligen artikulerades i dialogen. Att byta yrke var inte längre aktuellt då fortsättningskriget bröt ut, men för Ulf var det självklart att helt och fullt ägna sig åt landets försvar då detta igen blev nödvändigt på sommaren 1941. Även om han personligen inte godtog alla krigsmål⁶³⁰ uppfattade han det som en självklar skyldighet att göra en påtaglig insats då fosterlandet så krävde.⁶³¹

Av breven hem går det att utläsa att Ulf på flera plan godtog och identifierade sig med det militära och med rollen som soldat. Han hade exempelvis ingen svårighet att anpassa sig till den strikta hierarkin. Det var naturligt att följa givna order och kravet på disciplin var självklart för honom. Han hade också ett starkt behov av att i dialogen med familjen visa att han var en duglig soldat som verkligen på alla sätt presterade sitt yttersta. Inför kommande strider eller patruller var Ulf ibland spänd på hur han skulle klara av att sköta uppdraget. Skulle han ha tillräckligt mod, skulle han uppfylla förväntningarna?

Äntligen blir det funktion för oss. Tillsammans me[d] 6 frivilliga sticker jag ut 22.30 för att om möjligt taga en ryssfänge. Dessa försåt ha ännu hittills misslyckats för mig. [...] Ja denna vår verksamhet i fortsättningen beror till stor del på huru kvällens och nattens äventyr utfaller. Är verkligt i spänning att se huru de unga och rikssvenska skola reagera. Själv är jag nyfiken

⁶²⁸ Ulf Segerstråle till sin syster Christine-Louise 4.7.1940.

⁶²⁹ Ulf Segerstråles militärstamkort (RA); Wallenius 1974, 371; Ulf Segerstråle till sin rikssvenske vän Per-Arne Dahlen 29.9.1941.

⁶³⁰ Se kapitel ”Mötet med det främmande: krigets landskap och anti-landskap” nedan i del V.

⁶³¹ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 25.7.1941: ”Jag vill göra min plikt, Gud give mig krafter härtill”. Se också Ulf Segerstråle till systemern Tita 25.8.1941, 4.12.1941; Ulf Segerstråle till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle 12.1.1943.

på huru jag efter vilan håller. Vi kunna känna oss glada att få arbeta och funktionera och alldeles som en befrielse känns det att åter få slå till. Finns det krafter och skarpa tag då är allt som det skall vara. (Ulf Segerstråle till systemen Tita 24.5.1942)⁶³²

Frågan om kompetens blev ett centralt tema i breven och de ger en god inblick i de egenskaper Ulf tillskrev en duglig soldat. I breven till familjen aktualiserades soldatens egenskaper både då han skrev om vad han krävde av sig själv, men också då han uttryckte vad han förväntade sig av sina mannar. Ofta använde han begreppet ”krigare”. En krigare var för honom en ”riktig soldat”. Både hos sig själv och hos andra soldater uppskattade han handlingskraft, pliktmedvetenhet, ansvars känsla, lydnad, mod och en ”gåpåaranda”.⁶³³

I Ulfs brev finner man också följande egenskaper som enligt honom betecknade en riktig krigare eller den anda en verklig soldat borde besitta: han skulle vara rask⁶³⁴, käck⁶³⁵, spänstig och värdig⁶³⁶, morsk och redig⁶³⁷, stram⁶³⁸, slagkraftig⁶³⁹ samt ha skarpa⁶⁴⁰ och friska tag. Ulf förknippade dessutom en viss pojkkaktighet och idrottslighet med soldatskapet. Alla dessa karaktärsdrag överensstämmer mycket långt med de ideal och den bild och av soldaten som riktades till värnpliktiga i tidskrifter under 1920–1930-talen och som syftade till att inskräpa normer och värderingar hos de värnpliktiga, som härstammade från alla samhällsklasser och som inte nödvändigtvis omfattade en likadan syn. Skribenterna i dessa tidskrifter var främst officerare, präster, pedagoger och andra män som i likhet med Ulf tillhörde den bildade borgerligheten.⁶⁴¹

Inom den borgerliga kulturen fanns överlag ett uttalat krav på bildning och personlig utveckling, vilket skulle utgöra grunden för och gagna samhället. Att på varje sätt förkovra sig själv var formligen en plikt och inte bara något man gärna skulle sträva till. Inom detta tänkande ställdes stora krav på självdisciplin, självbehärskning, plikt och ordning. Dessutom krävdes ett ständigt utröttligt, idogt och självförglömande arbete. Denna moraliska norm har kulturhistorikern Anne Ollila kallat *pliktetik*, där fullgörandet av skyldigheter och förpliktelser särskilt betonades.⁶⁴² Det är uppenbart att Ulf med sin utpräglad borgerliga bakgrund omfattade dessa ideal och

⁶³² Se också Ulf Segerstråle till systrarna Tita och Christine-Louise 14.7.1941.

⁶³³ Se t.ex. Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 29.11.1942; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 8.11.1943.

⁶³⁴ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 22.3.1943.

⁶³⁵ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 2.4.1942.

⁶³⁶ Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 20.9.1943.

⁶³⁷ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 29.11.1942.

⁶³⁸ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 25.2.1943.

⁶³⁹ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 22.4.1942.

⁶⁴⁰ Ulf Segerstråle till systemen Tita 24.5.1942.

⁶⁴¹ Ahlbäck 2004, 137; Ahlbäck 2005, 134.

⁶⁴² Ollila 1993, 39–38, 50. Se också Tjeder 2006, 48–50.

att han försökte leva i enlighet med de rådande normerna. Ett genomgående tema i brevdialogen är att det var hans uppgift att på alla sätt ”tjäna” sitt land.⁶⁴³ Här följer ett exempel från ett brev till modern skrivet då kriget pågått ungefär en månad:

Min Egen mor! [...] Inte skall Du och de andra oroas av att vi ligga ute i fält. [...] Vad som än händer är en till uppfostran och för en framåt. Vi tjäna vårt land på det enda möjliga sättet och skola försöka det också i fortsättningen. Huvudsaken är väl den att vi få en tryggad framtid i detta land och i världen. Offren må sedan vara huru stora som helst. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 27.7.1941)

Kornett (från hösten 1941 löjtnant) Ulf Segerstråle. Samlingen Segerstråle, Handskriftssamlingarna, ÅAB.

⁶⁴³ Se t.ex. Ulf Segerstråle till systern Tita 16.8.1941; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 13.10.1941, 29.1.1942, 25.5.1942, 22.3.1943; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 11.4.1942.

Det var inte bara den borgerliga bakgrunden som fungerade formerande då det gäller Ulfs sätt att positionera sig inom den militära sfären. Han såg dessutom sin släkts adelskap som något förpliktande. Historikern David Tjeder framhåller att adelns legitimitet inte enbart byggde på konsten att behärska jaget och kunna föra sig korrekt, utan också på vad han kallar blodets princip, det vill säga på den adliga individens förfäder.⁶⁴⁴ Ulf uppfattade att arvet i sig medförde ett visst ansvar och skyldigheter vilket vi kan utläsa ur följande mycket belysande utdrag ur ett brev till systemn Tita:

Vid dödsbrickan hänger min vapenring, med vårt vapen. Någon gång brukar jag taga fram ringen och undrar om jag är värd att bära den. Svaret, får väl gärningen här ute engång [säga?]. [...] Inte spelar det så stor roll huru ödet placerar oss, blott skölden förblir blank. Jag är i detta fall från en gammal, försvunnen tid. *Här förnimmer man någon gång förfädernas förpliktande närvaro.* Intensivt känner jag att jag utgör en länk i ett släktled rejäla karlar och vill också motsvara de krav alla kan och bör ställa på mig. (Ulf Segerstråle till systemn Tita 10.2.1942) [min kursiv]

Ulf drog tydliga paralleller mellan prov på manlighet och pliktuppfyllande. En soldat som knorrade och klagade och som var håglös inför patruller och strider visade inte ”karlatag” – var med andra ord inte en ”riktig man” och inte en riktig soldat.⁶⁴⁵

Inte är det karlatag åtminstone att gnälla på allting och skryta med huru rädd man är. Det värsta att man själv blir en mes och förlorar tron på att kunna åstadkomma något med vapen. [...] Hälsar alltid uppbrott med glädje och uppgifter överhuvud, ty då få alla lov och hålla käft. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 13.10.1941) Jyckarna trives, men nog tror jag på bara flykt, när det gäller krigsoperationer. Asigt. Synd bara att också goda karlar skall falla under samma dom, som de ängsliga. [...] Att alltid tänka på huru farligt det kan vara för en själv är ynkligt. Och dito att alltid [försöka?] skäl till befälets order. Inga krigartag åtminstone. (Ulf Segerstråle till systemn Tita 16.8.1941)

Även om Ulf helst såg att mannarna hade egenskaper som en god soldat förväntades ha, ställde han alltid de allra högsta kraven på sig själv. Han ville leva upp till de normer och ideal han omfattade beträffande soldatskapet och officersskapet. Ulf tog ett stort personligt ansvar för hur väl han och hans pluton gjorde ifrån sig och till skillnad från översergeant Curt Enroth riktade han mycket sällan öppen kritik mot de överordnade, armén och det militära. Det var honom själv det var fel på

⁶⁴⁴ Tjeder 2006, 57.

⁶⁴⁵ Jfr. diskussionen i Sörensen 1997, 86–91.

om något inte fungerade.⁶⁴⁶ Följande utdrag visar att han ansåg att han inte dög i sin uppgift att utbilda soldaterna:

Nu börjar grabbarna bli mera sammansvetsade. Vi ha haft rätt mycken exercis och nu övergå vi småningom till stridsutbildning. Själv börjar den fysiska formen inställa sig hos mig och det är nog viktigt. Inte för det någonsin blir några verkliga krigare av oss, men jag skall nog försöka utveckla deras olika möjligheter och anlag efter bästa förmåga. Man är nog icke den rätta utbildaren, jag är för snäll och för gammal. Intressant är det nog och jassarna äro hyggliga. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 6.3.1943)

Byråkratin inom den militära organisationen var det enda Ulf på basis av breven tycktes ha svårt att förhålla sig till. Men också i detta fall var det mest fel på honom själv, eftersom han tyckte att han inte var tillräckligt ordningsam för att sköta pappersarbetet:

Hela papperskrigets döda tag tog om mig och svepte mig i en dödskylla o. tomhet, så i kontrast till det härliga fria livet hemma. Gamla, små förseelser och onoggranna anteckningar och dåligt skötta papper döko upp igen och det tycktes aldrig finnas botten i kramaschet⁶⁴⁷. Jag får sota för det jag felat och lämnat ogjort i detalj. Har så svårt för precisa ting och uthållig bokföring – nonchalerar för mycket. Visst är det lärorikt och jag skall väl tvingas att iakttaga ordning men varför skall det vara så obegripligt svårt och döda livet inom en? Ty så kändes det idag. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 8.11.1943)⁶⁴⁸

Historikern Anders Ahlbäck, som analyserat författaren Mika Waltaris skönlitterära verk *Siellä missä miehiä tehdään* (orig. 1931), har observerat hur Waltari i likhet med Ulf inte heller riktade kritik mot armén, det militära eller mot de

⁶⁴⁶ Se t.ex. Ulf Segerstråle till systemen Tita 16.8.1841; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 22.4.1942; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 1.6.1942, 1.8.1942, 6.3.1943, 19–21.3.1944. Då Ulf vid årsskiftet 1942/1943 fick i uppgift att dekorera väggarna i divisionskommendörens bostad, framgår att han med konstens hjälp indirekt riktade en viss kritik mot cheferna. Han berättade att han genom motivvalet ville ge de överordnade en påminnelse om att de hade hade mannarna i linjen att tacka för att de kunde leva i ett relativt lugn på staben. Med målningarna ville han ”ge fiskalerna något att tänka på”. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 2.12.1942, 5.1.1943) I valet av motiv utgick han från sina egna erfarenheter av livet i fält och avbildade soldatlivets olika faser i krig: ”avskedet hemifrån, anfallet, offret, friheten (det vill säga den personliga fortsatta kampen), hemkomsten, framtiden.” (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 5.1.1943; Ulf Segerstråle till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle 12.1.1943)

⁶⁴⁷ Kram = värdelösa småsaker (särskilt prydnader: kramhandel).

⁶⁴⁸ Se också Ulf Segerstråle till systemen Tita 31.7.1942; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 21.11.1943.

överordnade. Om huvudpersonen inte klarade av någon uppgift låg felet hos honom själv. Romanen grundade sig på Waltaris egna erfarenheter av värnpliktstiden och Ahlbäck tolkar huvudpersonens sätt att förhålla sig till armén mot Waltaris borgerliga bakgrund. För Waltari och de andra unga männen från den bildade borgerligheten, fungerade värnpliktstiden som en viktig förberedelse inför en framtida fördelaktig position i samhället vilket motiverade dem att prestera väl.⁶⁴⁹

Ulf ville helst ha en befattning där han upplevde att han kunde göra en påtaglig insats för landet. Han blev därför besviken då han i slutet av maj 1942 utsågs till bataljonens idrottsofficer vid sidan av plutonchefsuppgifterna. Senare på sommaren blev han idrottsofficer på heltid.⁶⁵⁰ Han hade helst varit i främsta linjen och skött patrulluppdrag. Som idrottsofficer blev han transporterad till staben som alltid låg en bit från linjen och han hade svårt att se sig själv som ett ”stabsdjur”.⁶⁵¹ I linjen fanns en tendens att med viss avundsjuka se ner på dem som var förlagda längre bakom.⁶⁵² Det är därför möjligt att Ulf upplevde det något förnedrande att vara förlagd till regementsstabens.

På mig går det icke nöd, här på hemmafronten [= staben]. Här hör jag icke hemma här är mycket lugnt och bra. Jag hör hemma i linjen, helst framför den då och då, men då patrullering är förbjudet finns där ingenting att göra. Här kan man göra mera för jassarna (kanhända). (Ulf Segerstråle till systemen Tita 20.12.1942)

Ulf insåg dock snart att också idrottsverksamheten kunde vara till nytta för soldaterna och efter det fick han större motivation för uppgiften. Han förstod att det under ställningskriget behövdes idrott och annan fritidsverksamhet för att hålla stämningen och konditionen uppe hos soldaterna.⁶⁵³ Följaktligen ställde han också i sin roll som idrottsofficer stora krav på sig själv och strävade medvetet till att göra sitt bästa.⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ Ahlbäck 2010, 1–2, 34, 225–227, 265–266. Siellä missä miehiä tehdään = Där pojkar blir män.

⁶⁵⁰ Ulf Segerstråle till fadern Lennart och systemen Christine-Louise 28.5.1942. Ulf handhade tidvis också upplysningsofficerens uppgifter. Under ställningskriget då det var relativt lugnt vid fronten fick många soldater andra uppgifter än vad de hade under de aktiva stridsperioderna.

⁶⁵¹ Ulf Segerstråle till systemen Tita 27.3.1943.

⁶⁵² Pipping 1947, 173–174. Pipping nämner att mannarna i linjen såg allt som låg bakom bataljonsstabens som ”hemmafront”. Som idrottsofficer var Ulf förlagd till regementsstabens, vilken låg bakom bataljonsstabens.

⁶⁵³ Inom armén insåg man att sysslöshet snabbt bryter ned disciplinen och därmed också stridsdugligheten bland soldaterna. (Borell 1989, 81)

⁶⁵⁴ Se t.ex. Ulf Segerstråle till systemen Christine-Louise 23.11.1943.

Gemenskap, kamratskap, främlingskap

Som kornett och därefter löjtnant hörde Ulf Segerstråle till gruppen yngre officerare. Denna grupp bestod av graderna fänrik (eller kornett), löjtnant och kapten.⁶⁵⁵ De yngre officerarna som fungerade som plutonchefer var under kriget med om samma faror, vedermödor och erfarenheter som manskapet, vilket potentiellt sett bidrog till en större sammanhållning och känsla av gemenskap mellan dessa grupper, än vad fallet var under fredstida förhållanden.⁶⁵⁶ Hur positionerade Ulf Segerstråle sig i relation till sitt manskap? Hur förhöll han sig till hierarkin och den sociala distansen inom armén? Hur såg han på sig i sin roll som överordnad? Vad betydde kamratskapet för honom? Hur hanterade han i egenskap av yngre officer sin position som låg mellan de högre officerarna och manskapet?

Krigstillståndet innebar för många ett ingående i nya hierarkier och i andra sociala sammanhang.⁶⁵⁷ Ulf reflekterade på ett belysande sätt över att den civila och militära hierarkin inte sammanföll vid fronten. Han som var yngst skulle plötsligt förestå män som i det civila både till ålder och samhällsposition ”stod över” honom:

Trevligt och gott manskap ala Ingå-tidens, de flesta gifta karlar. Ni kan tro det känns gemytligt när Kialainspektören rödbrusig och varm, hejar på sina hästar i terrängen e. när ”diktatorn Balt.” utför fältväbels arbetsdryga, praktiska kommissioner och advokaten R-dahl spantar träd och den yngsta skall fungera som chef. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise 26.6.1941)

Officersgraden gav en formell maktposition i förhållande till de underlydande, men det krävs personlig auktoritet för att denna makt ska kunna utövas i realiteten. Auktoriteten måste i sin tur grunda sig på en verklig respekt för officeren. Av stor betydelse var officerens praktiska omdöme, kompetens i utförandet av olika uppdrag och omsorgen om mannarna. Det gällde dessutom att ge prov på ett visst

⁶⁵⁵ På engelska används termen junior officers för de lägre officersgraderna (Watson 2007). I finska armén kan man också tala om äldre och yngre officerare. De äldre officerarna med militärgraderna från major upp till generalsgraderna kan också kallas stabsofficerare (fi. esiupseeri). (Telefonsamtal med translatoren Saara Sjöblom på Nylands brigad, 30.1.2013)

⁶⁵⁶ Pipping 1947, 94–95.

⁶⁵⁷ Leed 2009, 12–33. Se också Rehnberg 1967, 95–108.

mått av personligt mod och att föregå med gott exempel.⁶⁵⁸ Vissa utsagor ger intrycket av att Ulf var medveten om att hans officersgrad inte automatiskt gav honom auktoritet inför mannarna:

Svårt att få någon fräs på gänget. De arbetar bra, äro mycket [reisliga?] i tjänsten, men så snart det gäller krigsaktion önska de alltsammans dit pepparn växer. Den ständiga tysta kampen om vilken anda som skall få övertaget är hård. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 27.7.1941)⁶⁵⁹

Ulf uppfattade officerarnas roll som ytterst viktig beträffande de underlydandes stridsduglighet och andan i truppen. Om officeren var inkompetent, skulle detta återverka negativt på manskapet. Följaktligen ansåg Ulf att han som plutonchef bar det största ansvaret för stämningen bland sina män och han ville få till stånd ett gott förhållande till de underlydande. Han ansåg att detta var förutsättningen för goda prestationer under strider och patruller:

Fungerar fortsättningsvis som plutonchef för jägarplutonen. Trivs bäst på detta område, med patruller t.ex. Bara vi alla hade uthållighet och en stark tro på slutseger och framtid för vårt folk. [...] Nu behöver grabbarna förtröstan och raka, glada tag. *Beror så mycket på huru chefen är. Andan bestäms av honom.* (Ulf Segerstråle till sin farmor Hanna Frosterus-Segerstråle 30.12.1941) [min kursiv]

Ett oerhört stort ansvar vilar på oss officerare. Vi måste trots krigströttheten, som synes mest bland oss i form av oföretagsamhet o. slöhet, [ge?] stadga och lyftning åt manskapet. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 31.3.1944)

Ulf var medveten om att han måste sköta om sina mannar och försöka uppmuntra och sporra dem genom att föregå med gott exempel och att själv delta i uppgifter som egentligen inte hörde till officeren. I allmänhet uppskattades överordnade som bidrog med en egen insats för att avlasta mannarna i besvärliga och tunga

⁶⁵⁸ Pipping 1947, 132, 161–163, Watson 2007, 431–438; Watson 2009, 108–114. Se också French 2005, 284–287. I det kompani Pipping observerade fanns exempel på yngre officerare som saknade all auktoritet, vilket ledde till att ingen lydde deras order. Nils Sax skrev i några brev om deras kompanichef som inte vågade ut i linjen. Det väckte löje hos mannarna att chefen visade sig rädd: ”Hit har inte vår kompanichef vågat komma förut men nu var han tvungen då en överordnad befallde. Annars sitter han för det mesta i källaren och skickar ordonnanserna med alla möjliga lappar hit, var vi skall få röra oss och inte röra oss och då vet vi det mycket bättre själv än han. Man får sig alltid ett gott skratt då lapparna kommer.” (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 5.8.1941)

⁶⁵⁹ Se också Ulf Segerstråle till fadern Lennart 28.8.1941 [= eventuellt fel daterat, kanske skrivet 29.7], Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 9.3.1943.

situationer. Till officerens uppgifter hörde i vanliga fall inte att sköta vakturer eller att delta i kroppsarbete.⁶⁶⁰

Men in i det sista skall jag söka göra min plikt och föregå med gott exempel. Nu har jag hela tiden burit packningen och hjälpt till med [kastaren?] under marscherna. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 13.10.1941)

Ulf ansåg att det var hans uppgift att ”sköta om mannarna” och hoppades att han skulle klara av att göra det på bästa sätt.⁶⁶¹ Av sina underlydande krävde han ett visst mått av respekt samtidigt som han önskade att förhållandet skulle vara otvunget och gott. Det var också viktigt att behandla dem rättvist:

[...] officeren är till för manskapet. Det är ett utsökt nöje att ha ett material som anpassar sig så smidigt som dessa unga åbolänningar – fiskare o. jordbrukare. Underofficerarna äro ivriga och söka sitt bästa. [...] Idén från början har varit: *hård tjänst, rättvist bemötande och så mycken förströelse som möjligt för jassarna*⁶⁶². (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 24.2.1943) [min kursiv]

För Ulf var kamratskapet och sammanhållningen inom gruppen viktig och samtidigt ett ideal. Det var viktigt att sammansvetsas till en fungerande grupp.⁶⁶³ Utifrån breven blir det dock något oklart vem Ulf inkluderade i kamratskapet. Är det i första hand ett kamratskap mellan andra officerare han främst eftersträvar eller önskar han uppnå kamratskap också med sina mannar i plutonen? Inkluderade han alla mannar eller enbart de som stod honom närmast i rang? Det blir också oklart vad detta kamratskap skulle innehålla. Är det kamratskap i vardagen där männen exempelvis bildar backlag och delar med sig av sina civila paket? Handlar det om andan och självuppoftningar under strider eller om en mera allmän vapenbrödraanda? Följande utdrag ger en viss bild av Ulfs syn på kamratskapet. För honom verkade kamratskapet och vapenbrödraskapet vara ideologiska begrepp, som gav uttryck för en syn som omhuldades bland män inom de högre sociala klasserna och som speglade en idealiserad syn på en uppriktad sammanhållning mellan ”vanliga män” eller ”folket” och den bildade övre

⁶⁶⁰ Pipping 1947, 95. Nils Sax berättade för sina föräldrar om plutonchefen som deltog i vakturerna fastän han var sjuk. Det är uppenbart att Nils kände respekt inför sin chef som under de extremt svåra förhållandena hjälpte sina mannar: ”Vår plutonchef ligger och fryser i 38° feber. Han är också på vakt fast han är löjtnant och han säger att han nog inte far härifrån [till sjukhuset] förrän han inte orkar mera [...]” (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 26.10.1942)

⁶⁶¹ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 5.2.1942, 2.4.1942; Ulf Segerstråle till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle 11.6.1942; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 4.3.1943; Ulf Segerstråle till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlen 7.3.1943.

⁶⁶² Jassarna = pojkarna.

⁶⁶³ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 4–5.12.1943.

klassen.⁶⁶⁴ Vapenbrödrskapet skulle dessutom återverka på relationerna under den kommande fredstiden:

Mina älskade egna. Nu ilar stunden mot årets slut. Jägarna sitta allesammans för sista gången i korsun. Radion spelar och stämningen är utmärkt. Höll ett kort ”avskedstal” på årets sista kväll som samtidigt var vår sista kväll tillsammans. Påpekade hur som den kamratanda vi vunnit här på patrullerna skall utvecklas och hurusom hela framtiden beror på huru denna vapenbrödraanda får leva bland oss i det civila. Att överse bristerna och det skeva hos varandra och taga vara på det goda inom varje människa, det ha vi lärt oss här. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systarna Tita och Christine-Louise 31.12.1941)

Kamratskapet i den militära miljön har en speciell karaktär och innebär i praktiken samarbete under tvång. Detta samarbete motiveras inte i första hand av att männen skulle trivas i varandras sällskap utan av att de är tvungna att kunna arbeta tillsammans. Ett gott samarbete mellan männen är nödvändigt för att de militära uppdragen ska kunna utföras effektivt och därför står skapandet av solidaritet inom gruppen i den militära organisationens intressen. Kamratskapet är en plikt och en informell, normerad gemenskap mellan soldater som sammanförts i en grupp eller enhet och har därför ingenting att göra med den enskilde individens läggning. Kamratskapet är därför inte samma sak som vänskap.⁶⁶⁵

För att något som kunde betraktas som kamratskap skulle utvecklas mellan officerare och soldater av lägre rang krävdes enligt historikern Benjamin Ziemann att den sociala distansen tonades ner. Vid krigsfronten fanns det bättre förutsättningar för att kamratskap skulle uppstå mellan de överordnade och de underordnade än vad fallet var under fredstida garnisonsförhållanden.⁶⁶⁶ Detta har att göra med att den krigförande armén på många sätt skiljde sig från den fredstida armén. Det var exempelvis inte möjligt att upprätthålla den rumsliga och sociala distansen mellan officerarna och de lägre ranggrupperna på samma sätt som under fredstida förhållanden. En bidragande orsak till att avståndet mången gång minskade var att det i linjen inte gick att hålla fast vid den skarpa rumsliga segregeringen mellan ranggrupperna, vilket var en självklarhet på kasernen under fredstid. Eftersom de olika enheterna ofta låg utspridda längs linjen, måste plutoncheferna – de yngre

⁶⁶⁴ Kivimäki 2013, 227.

⁶⁶⁵ Ziemann 2007, 111–112; Bourke 1999, 128. Mellan enskilda soldater inom gruppen kan dock också vänskapsrelationer utveckla sig och då får också personligheten en roll. Historikern Joanna Bourke påminner dock också om att alla inte nödvändigtvis inkluderades och att det fanns soldater som upplevde sig stå utanför kamratskapet i gruppen. (Bourke 1999, 151) En annan mera negativ aspekt av kamratskapet kan utgöras av gruppträck. (Ahlbäck 2006a, 155; Rehnberg 1967, 54)

⁶⁶⁶ Ziemann 2007, 111–116.

officerarna – bo tillsammans med sitt manskap eller alldeles i närheten av dem.⁶⁶⁷ Ulf hade själv inget emot att bo tillsammans med sina mannar då plutonen var i främsta linjen:

Har utverkat av Moberg [= bataljonskommendören] att få bo med jägar-
na och trives synnerligen bra med dem, [...] Plutonen är nu 22 man med
mig och de permitterade. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Ma-
rie-Louise 7.11.1941)⁶⁶⁸

Då förbanden låg i vila en bit bakom linjen gavs bättre möjligheter att följa princi-
perna som var rådande inom den fredstida armén. Under vintern 1943 utbildade
Ulf soldater en bit bakom och då valde han att markera positionerna på rangska-
lan genom en skarpare rumslig segregering. Genom att låta gruppcheferna som
var underofficerare, bo åtskilda från sina grupper underströks deras ställning som
överordnade:

Plutonen börjar få form och fason en aning. Skojigt är det att småningom
fostra dem. Gruppcheferna äro i slag och det spelar sin stora roll. Håller dem
skiljt från gossarna och genom sin erhållna ”fiskalställning” [= chefsställ-
ning] ta den sin uppgift på rätt sätt. Själv slipper jag också lättare då de äro
med på noterna. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 1.3.1943)⁶⁶⁹

För att markera distansen valde Ulf dessutom att enbart dua viceplutonchefen.
Han betonade vikten av disciplin⁶⁷⁰ och ville hålla fast vid den hierarkiska befäls-
gången:

Gruppcheferna har jag behandlat som herrar och vi bruka dagligen genomgå
tjänsten tillsammans. Så ha vi druckit kaffe och småpratad som vapenbröder,
med undantag att jag är ”ni” med dem utom med viceplutonchefen. Av princip
blir jag icke ”du” med gruppcheferna. Samarbetet har löpt idealiskt. Skolnin-
gen har gått rätt bra, och raskt framåt. [...] Min dröm har varit detta krig att
själv få skola ett gäng som följer en vart det bär, ett friskt garde som tål chocker
och fysiska påfrestningar, som äro goda krigare och kamrater men som vet att
gruppchefen är deras chef och plutonchefen deras chef och äras dem som äras
bör. Otvunget och disciplinerat. Tror nog att jag kommit rätt långt, och nära
idealet. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 22.3.1943)

Ulf ansåg också att det viktigt att hålla mannarna igång med olika arbeten, strids-
övningar och fritidssysselsättningar. Overksamhet skulle leda till förslappning och

⁶⁶⁷ Pipping 1947, 95. Jfr. också Borell 1989, 79–81.

⁶⁶⁸ Se också Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 9.11.1941.

⁶⁶⁹ Se också Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 20.2.1943.

⁶⁷⁰ Se t.ex. Ulf Segerstråle till systemen Tita 18.2.1943: ”Hoppas innerligt att det blir mig för-
runnat att ingjuta en rätt anda i grabbarna och slå i dem en hård disciplin.”

en dålig anda. Han insåg å andra sidan att för mycket arbete och övningar kunde uppfattas som onödigt bråkande och därmed leda till motsatt effekt.⁶⁷¹ Balansgången mellan upprätthållandet av disciplinen och ett mera otvunget förhållande till de underlydande upptog ofta hans tankar. Brevdialogen med familjen gav honom en möjlighet att sätta ord på den osäkerhet han upplevde i sin roll som överordnad:

Varje dag råkar man i osäkerhet om vad man skall sysselsätta grabbarna med, om de få för mycket onödigt el. för litet motion. Rekryterna skall ha speciell träning på speciellt sätt och de ”äldre” åter sitt sätt. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 10.4.1942)

I sina brev funderade Ulf rätt ofta på hur han skulle förhålla sig till sina mannar och hur han skulle bemöta dem för att en god stämning och stridsduglighet skulle skapas och vidmakthållas. De yngre officerarna hade en mellanliggande och förmedlande position mellan de äldre officerarna å ena sidan och underofficerarna och manskapet å den andra.⁶⁷² Knut Pipping framhåller att plutoncheferna, de yngre officerarna, ofta ställdes inför svårigheten att av sina överordnade uppfattas som dugliga officerare – officerare som såg till att order efterföljdes – och att av sina mannar bli betraktade som slavdrivare.⁶⁷³ Ulf var medveten om denna mellansposition mellan mannarna och de överordnade som gett honom förtroendet:

Antingen är man krigstokig, precis och militärisk med det enda att: order är order i huvudet, eller så är man genomcivil i tankegången och talar med djomparna som om de vore små barn. Det senare är man nu. Icke får man sina egna grabbar på patrullfärd. [...] *Jag känner mig visserligen över att icke kunnat motsvara de krav el. önsknings befälet ställde på en vid utnämningen till plutonchef.* [...] Är nu en nolla bland nollor och skäms att se civilbefolkningen i ögonen. (Ulf Segerstråle till systemen Tita 16.8.1941) [min kursiv]

I detta brev till systemen gav Ulf utlopp för sin frustration över att han inte i eget tycke uppfyllde de förväntningar, som de överordnade enligt honom ställt på honom. Dessutom upplevde han ett krav från hela folkets sida. Hur skulle han kunna se de civila i ögonen om han och hans regemente inte lyckades i sina uppdrag? Tita, som var sanitetslotta och som vid denna tid arbetade på ett militärsjukhus, hade egna erfarenheter av frontsoldater som vårdades på sjukhuset. Hon berättade för Ulf hur flera av dessa ”råbarkade soldater utan högre ideella strävanden” var mycket svåra att ha att göra med, även om hon försökte hålla pli på dem. Hon ville visa sin bror att hon förstod honom och försökte försäkra honom om att hans chefer nog visste hur det låg till:

⁶⁷¹ Se också Pipping 1947, 161.

⁶⁷² Watson 2008, 108.

⁶⁷³ Pipping 1947, 96.

Jag börjar allt mera förstå dina svårigheter med manskapet. Nog finns det även här av den fina sorten också, men det är som förgjort med dessa nya de dominera helt och hållet. [...] Jag kan nog förstå att man som plutonchef inte kan lita på mannar av denna kategori i fält. Du skrev att du kände dig missnöjd med att du ”inte kunnat motsvara de krav befälet ställt på dig”. Tvärtom tycker j. vem som helst kan inte gå iland med en sådan uppgift att föra ledningen för en sådan pluton. Du får inte underskatta din uppgift. [...] Befälet vet nog hur det är ställt och väntar inte att ni skall göra något extra märkvärdigt som det nu är. Tror du inte det? (Tita Segerstråle till brodern Ulf 22.8.1941)

De två utdragen ovan synliggör tydligt de förståelseproblem som uppstod till följd av att kriget sammanförde människor med mycket olika social och kulturell bakgrund.⁶⁷⁴ Vid fronten mötte Ulf män som inte omfattade en likadan syn på kriget, stridandet och soldatskapet som han. Breven visar att han ibland var besviken och frustrerad över att mannarna inte gav prov på offervilja och ansvarskänsla, och han hade svårt att förstå männens motsträviga förhållningssätt till uppgifterna vid fronten. Denna konfrontation mellan olika livssyner, värderingar, ideal och normer ledde i vissa situationer till en känsla av främlingskap i relationen till mannarna.

Ulfs brev var i hög grad självreflekterande och för honom fick brevdialogen en påfallande identitetsskapande- och förhandlande funktion. Brevsamtalen med familjen gav Ulf en möjlighet att skapa, förmedla och diskutera sig själv genom att verbalisera olika positioneringar och genom att placera sig själv inom det sociala sammanhanget i den krigstida armén. Jag har visat hur en uttrycklig plikt- och ansvarskänsla samt stora krav på att prestera sitt yttersta bildade de mest centrala komponenterna i det soldatskap som formerades i dialogen med familjen. Ulfs sätt att positionera sig synliggör också den mitternå position som de yngre officerarna innehade inom den militära organisationen. Brevet blev ett rum där han kunde sätta ord på osäkerheter, frustrationer och sin egen otillräcklighet som han tidvis upplevde i sin roll som överordnad.

Att förmedla och diskutera sina roller i frontens rum bidrog till att familjen kunde hållas à jour med sonens liv och att de inkluderades i hans vardag vid fronten, vilket fungerade avståndsminskande under den långa separationen. Samtidigt fanns hos Ulf ett underliggande behov av att upprätthålla tidigare civila roller och tillhörigheter. Detta ledde i Ulfs fall till vissa problem, vilket tematiseras i det följande.

⁶⁷⁴ Ziemann 2007, 115.

Krig, konst, religion. Om pliktkonflikter i krig

Även om Ulf tydligt identifierade sig med det militära och rollen som soldat, innehåller hans brev regelbundet reflektioner kring förhållandet mellan de militära, civila och religiösa tillhörigheterna som visar att inpassandet av identitetspositionerna inte var något självklart. Det är uppenbart att den partiella och temporära transformationen från civil till soldat orsakade problem trots att Ulf på många sätt var välintegrerad inom den militära organisationen. Ovan framgick att explicita avståndstaganden från soldatskapet i det närmaste saknas i breven från Ulf, vilket dels berodde det på hans ansvarsposition inom den militära organisationen och på att ett avståndstagande hade stått i bjärt kontrast till de soldatideal och de krav på sig själv som han omfattade. Däremot ger breven vid handen att han indirekt och ofta outtalat distanserade sig från militären och soldatskapet och att han mycket ofta längtade bort från kriget och den destruktiva vardagen vid fronten.⁶⁷⁵ I praktiken verbaliserades denna längtan främst indirekt genom hans uttalade önskan om att få utöva sitt civila yrke:

Ofta ville jag arbeta igen med mitt eget och kanske man kunde ge sitt s.k. fosterland något litet tillskott i kulturväg. [...] – ifall man nu kommer härifrån. Men det vet jag också att för att få arbeta måste man först göra sin medborgerliga insats här – och man blir förtvivlad ibland över situationen. [...] Ja, pappa nu kom det ut en hel del tankar man bär inom sig. Inte [är] det så farligt. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 13.10.1941)⁶⁷⁶

Försöken att positionera sig mellan de olika rollerna och de konkurrerande identitetspositionerna ledde till konflikter, som Ulf tidvis tampades med och som blev ett framträdande tema i breven till familjen. Brevdialogen med de närstående blev ett rum där han försökte hantera och bearbeta de motstridiga känslorna.⁶⁷⁷ Han skrev att man inte kan ”tjäna två herrar” samtidigt och upplevde en ”ständig tvekamp mellan det civila och krigiska”.⁶⁷⁸ I det följande utdraget verbaliseras den pågående dragkampen mellan soldatskapet och det civila jaget:

Jag blir nog tokig av längtan att slippa det här och få måla det fina, stiliga och varma i naturen, lika självfallet som det finnes där. Den sista tiden har

⁶⁷⁵ Se t.ex. Ulf Segerstråle till fadern Lennart 3.10.1942, 17.5.1943; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 23.11.1941; Ulf Segerstråle till systemen Tita 28.3.1942.

⁶⁷⁶ Se också Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 30.12.1941.

⁶⁷⁷ Vid fronten fanns det självfallet många som drabbades av olika pliktkonflikter som ett resultat av att tvingas vara vid fronten och ute i kriget. Det hade att göra med att soldatskapet för reservister och värnpliktiga var en temporär och tillskriven roll och att det civila livet måste vänta. Många jordbrukare upplevde att de försummade jordbruket hemma, yrkesmän vändades över att deras civila arbete blev ogjort, och familjefäder led av att inte finnas till hands för sin familj.

⁶⁷⁸ Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 14.11.1943.

nog arbetet löpt ganska bra undan. Du förstår att tvekampen mellan den militära funktionen och livet, naturen blir bitter stundom. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 29.1.1944)

Breven från familjen visar att de önskade stöda och hjälpa honom i kampen.⁶⁷⁹ Speciellt fadern gick in för längre analyser av den situation sonen befann sig i till följd av kriget och den tillfälliga transformationen från civil till soldat. Han ville uppmuntra sonen genom att förmedla en visshet om att provningarna och konflikterna trots allt skulle leda till något gott. Det gällde att ge den aktuella situationen signifikans – att hitta en mening med allt det som kändes meningslöst och nedbrytande⁶⁸⁰:

Älskade barn, nog ser jag, nog vet jag vad som våndas i Ditt kaos. Det är mycket, vansinnet i världen, den flyende tiden, våren, kärlekslivets instängning och det dunkla medvetandet om att just här ligger en t.v. nödtvungen hämning, svårigheten att därute finna den tillfredsställelse eller helst det surrogat, som kunde ge en viss mening åt tillvaron, [...], pliktkonflikter i Din ställning, personhänsyn och ständig osäkerhet. Det kan bli svårt med mindre. Men om Du prövas, så är det just något som skall fram. [...] Men jag vill stå vid Din sida, tills Du kommit över detta, så gott jag kan och genom den hjälp vi båda och alla andra behöva. Gud välsigne Dig, min egen pojke. Pappa (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 25.3.1943)

Ulf ställdes också inför problemet att inpassa kriget och krigandet inom det religiösa värdesystemet. Kriget utgjorde ett hot mot individen i fysiskt och psykiskt avseende, men kunde också utgöra ett hot mot individens religiositet. Det fanns soldater som omöjligt kunde rättfärdiga handlingarna under kriget och därför miste sin tro.⁶⁸¹ Också hos Ulf väcktes frågor kring moral och etik, men han tycktes ändå lyckas inpassa kriget och krigandet till en helhet han kunde leva med. Bland Ulfs brev finns ett brevkoncept från våren 1944 som belyser frågan. Han berättar om hur han alldeles i början av fortsättningskriget hade upplevt en stark motsättning mellan sitt soldatskap och sin religiositet. Hur skulle han förena de plikter som han var tvungen att utföra som soldat med den kristna moralen? I brevet beskriver Ulf den process han genomgick innan han fann ett sätt att sammanjämka kriget och tron:

Då kriget ställde mig ansikte mot ansikte med verkligheten, att döda, trodde jag att Gud aldrig skulle gilla det. Jag inbillade mig att jag som jägarplutonchef

⁶⁷⁹ Se t.ex. Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 7.6.1942, odaterat brev, torde vara 25.3.1943; Lennart Segerstråle till sonen Ulf 3.4.1942.

⁶⁸⁰ Pargament 1997, 31, 90–91. Se också i kapitel ”Att få grepp om krigets ovissa tid” i del VII.

⁶⁸¹ Pargament 1997, 159–160. Historikern Michael Snape hävdar att det bland brittiska soldater under de båda världskrigen var jämförelsevis få som miste sin tro helt och hållet. Han anser att uppfattningen om att många skulle ha mist sin tro på en kärleksfull och barmhärtig Gud i hög grad är en myt. (Snape 2005, 194–195, 201–204).

var förskjuten av Gud. Svaret kom emellertid redan vid tvångsgränsen på min första patrullfärd bakom ryska linjen, efter det nya krigsutbrottet i juli 41. Jag var ensam den gången. Då ledde mig Gud i detalj. Hela det dygnet fördes jag förbi minor och vaktposter och genom taggtrådshinder. Aldrig i mitt civila liv har jag så intensivt förnummit närvaron av Honom. Han är med oss också i döden. En underbar känsla av lugn och säkerhet kom över mig och i det lugnet rådde Gud. Vi har de sista åren fått se många värden falla som vi trott på. Men en sak har vi bergfast övertygats om. Det är att Kristus nu leda vårt folks o. Nordens öden, [...]. (Brevkoncept, daterat 2 maj 1944 från löjtnant Ulf Segerstråle och fröken Lena Savonius till ”vännerna i Sverige”)⁶⁸²

Att tolka kriget som berättigat ur religiös synvinkel och att uppfatta att Gud stod på det egna landets sida bidrog till att det var lättare att rättfärdiga kriget. För att den kristna traditionen skulle kunna erbjuda ett rättfärdigande måste följande kriterier uppfyllas: att man upplevde att det inte finns något annat sätt att skydda sig mot en fiende som obefogat angripit landet och att man fann att sättet att uppnå de militära målen stod i proportion till de nyttjade medlen.⁶⁸³ För Ulf fungerade religionen också som en viktig bemästrandestrategi. Hos Gud fann Ulf stöd och förtröstan och han var förvissad om att Gud ledde honom i hans uppdrag och gav sitt beskydd.

~

Den massiva sovjetiska offensiven på sommaren 1944 hade pågått ett par veckor på Karelska näset, då de sovjetiska styrkorna påbörjade anfallet också på Aunusnäset. Nyheterna om storanfallet hade antagligen bidragit till att männen i trupperna på Aunusnäset förutsåg vad de närmaste veckorna skulle föra med sig.⁶⁸⁴ Den 21 juni skrev Ulf ett brev till hela familjen där han anade att kriget skulle avgöras under de kommande striderna. Som så många andra soldater gav han uttryck för en lättnad över att den långa väntan var slut – att det efter det långa utmattande ställningskriget äntligen skulle bli ett avgörande.⁶⁸⁵

Föräldrar och systrar. [...] Här händer så mycket att man icke alls hinner omfatta något. Hemfrontens böner fyller åtminstone mig med en sällsynt glädje och allt är så lätt och ljusst. Stridssugen är jag och allt är som det skall vara. Ni förstår nog huru det känns när denna väntetid är över och finalen börjar. Slutspurten om vår framtid militärt sett. Gud har sin mening med denna tid och

⁶⁸² I maj 1944 deltog Ulf i Kristliga studentförbundets möte i Tammerfors, och de sände en hälsning till Sverige. Konceptet för detta brev finns bevarat i brevsamlingen.

⁶⁸³ Pargament 1997, 160.

⁶⁸⁴ Ulf Segerstråle till systemen Tita 16.6.1944, brevet öppnat av censuren, inget struket; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 19.6.1944.

⁶⁸⁵ Fritz 1995, 32–33.

vi måste hålla ut och vara trogna. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Marie-Louise och Lennart och systrarna Tita och Christine-Louise Syväri 21.6.1944)⁶⁸⁶

Ulf deltog under de följande dagarna med sin truppenhet i hårda strider. Den 28 juni marscherade kompanierna bakåt till Suurimäki på Aunusnäset.⁶⁸⁷ Följande dag, den 29 juni 1944 stupade han i Suurimäki och hans kropp blev kvar på slagfältet.⁶⁸⁸ Ett par dagar senare skrev fadern Lennart ett brev som dock inte längre nådde sonen. I utdraget nedan verbaliseras medvetenheten om kontrasten mellan det relativa lugnet på hemmafronten och den infernaliska stridsverksamheten i frontens rum. Brevet synliggör klyftan mellan fronten och hemmet – det verkliga rumsliga och erfarenhetsmässiga avståndet som var omöjligt att överträda och där ingen illusion om beröringspunkter kunde upprätthållas. På ett tankemässigt plan överskred fadern dock avståndet för att vara närvarande i frontsammansättningen vid sonens sida samtidigt som han var medveten om att sonen kanske inte längre var i livet:

Käraste min egen pojke. Det är i dag så underbart stilla ute. Klockan är ännu inte mycket, mamma sover så lugnt här bredvid och Tutteli också på sitt håll. Ute står syrenhäcken i vacker blom och genom det öppna fönstret ser man ådalens gröna poesi som ett fridfullt 1800-talslandskap [...]. En eskader dånade i väg österut för en stund sen och avblåsningen av en varning har varit det enda, som utåt påmint en om att det finns annat än denna idylliska oas i världen. Men inåt har jag legat ett par timmar och varit inne i allt och er alla och i mitt hjärta bävande levat med. [...] Jag har varit hos dig, min kära, tappra pojke och bett Gud ge dig de övernaturliga kropps- och själskrafter du behöver om du alls mera finns här bland oss. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 2.7.1944) [på kuvertet har skrivits ”Returneras till avsändaren”]

Kriget som arbete. En yrkesofficer vid fronten

I det följande analyseras breven från en högt uppsatt officer som till skillnad från de andra frontmännen i avhandlingen var militär till yrket. Till officersskapet hörde ännu under 1940-talet ett starkt samband mellan yrket och privatlivet – att vara soldat var en livsstil och yrket genomsyrade därför i hög grad individens identitet.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Brevsamlingen innehåller ännu ett postkort med en kort hälsning från Ulf till modern skrivet under midsommarnatten [stämplat 26.6.1944].

⁶⁸⁷ Backström 1985, 43–93.

⁶⁸⁸ Även om det i finska armén fanns en strävan att få hem alla stupade soldater, var det i praktiken inte alltid möjligt att evakuera alla. Exempelvis i situationer där läget vid ett avsnitt förändrades mycket snabbt kunde det bli för riskfyllt att sköta evakueringen. (Kempainen 2006a, 67–70)

⁶⁸⁹ Jansson 1993, 32, 65–69, 77; Mälkki 2008a, 213.

I överste Sven Björkmans fall innebar krigsutbrottet därför ingen genomgripande transformation när det gäller hans yrkestillhörighet. Men också han ställdes inför nya utmaningar och det krävdes en anpassning till rollen som yrkessoldat i krig.

Sven Björkman hade som hög officer och yrkesmilitär genomgått en lång social inskolning i den militära kulturen. De militära tillhörigheterna var väl integrerade och självklara och behövde därför inte explicit diskuteras i dialogen med hustrun, vilket gör att brevväxlingen ger ett något knapphändigt underlag för analysen. I kapitlet kommer hustrun Rakel Björkmans brev också att analyseras. Som hustru till en yrkesofficer hade hon en egen roll inom det militära och en från reservistfruar något avvikande position.

Sven Björkman var under fortsättningskriget kommandör för pansarbataljonen. Efter omorganiseringar på vintern 1942 blev han kommandör för pansarbrigaden.⁶⁹⁰ Pansarbataljonen och -brigaden var den enda pansarvagnsstyrkan i finska armén. Vad innebar det att vara hög officer och soldat till yrket under kriget? Vilka komponenter ingick i positionen som yrkesofficer? Vilka utmaningar ställde kriget på yrkesofficern? Hur förhöll han sig till kriget?

Att visa vad man går för. Yrkeskunskapen ställd på prov

Några dagar efter att fortsättningskriget brutit ut reste pansarbataljonen ut till fronten där den försattes i reserv i trakten av Villmanstrand.⁶⁹¹ Sven Björkman var nöjd över att bataljonen fått resa till fronten. Under vinterkriget hade bataljonen inte satts in i strid och Sven hade varit mycket besviken över att hans truppförband inte hade fått göra sin insats i landets försvar.⁶⁹² Hans glädje över att pansartrupperna fått order om att resa till fronten kan ses mot denna bakgrund. Nu skulle också de få vara med om att återvinna de områden som Finland varit tvunget att avstå efter vinterkriget. Men dagarna och veckorna gick och ingenting hände. Den första glädjen övergick snart i frustration över att pansartrupperna endast låg i vila.⁶⁹³ Sven förstod att det var nödvändigt att avvakta tills läget var lämpligt, men han hann flera gånger klaga över situationen i breven till hustrun:

Varmt och vackert, söndag, slött – slött. Vi börja alla bli utleda vid det här laget på att ligga här. Snart får man väl liggsår – i brist på andra blesyrer. Annat är det med kamraterna längre norrut, de få åtminstone röra på sig minsann. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 20.7.1941)⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ Kantakoski 1969, 154.

⁶⁹¹ Kantakoski 1969, 104.

⁶⁹² L 1329; Kantakoski 1969, 79–90; Käkelä 2002, 8–9. Ett undantag utgjordes av ett kompani som hade varit med om några delvis misslyckade strider alldeles i slutet av vinterkriget, men Sven var inte själv involverad i operationen.

⁶⁹³ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.7.1941, 16.7.1941.

⁶⁹⁴ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.7.1941, 25.8.1941.

Det ställs många krav och förväntningar på en befälhavare i krig. En yrkessoldat har från statsmaktens sida anförtrotts uppdraget att leda trupper under strider. För honom blir det därför av största vikt att detta uppdrag utförs framgångsrikt. Den professionella soldaten har i fredstid ägnat sig åt att besegra en imaginär fiende i simulerade strider. I en verklig krigssituation aktualiseras frågan om hur väl officeren i verkligheten ska klara av att sköta sina uppdrag.⁶⁹⁵ Mycket stod därför på spel. Kommendörer och chefer som inte ansågs vara tillräckligt kompetenta fick snabbt transport till andra uppgifter.⁶⁹⁶

Under fortsättningskriget leddes många bataljoner och regementen av officerare som var veteraner från vinterkriget. Kriget 1939–1940 hade gett dem erfarenheter av krigföringen och deras psykiska uthållighet hade redan då satts på prov.⁶⁹⁷ Sven som inte tidigare hade deltagit i strider greps av en viss oro över sin förmåga att hantera den psykiska pressen och de utmaningar han skulle ställas inför. Han var också medveten om att hans yrkeskunskaper snart skulle testas. I ett brev från augusti 1941 anförtrodde Sven sin hustru att han känt en viss oro över hur han skulle klara av att handla rationellt och utan att förlamas av rädsla. Frågan aktualiserades dock bara denna enda gång i dialogen, vilket tyder på att Sven trots allt kände sig relativt säker i sin yrkesroll:

Annars har jag mest fördrivit tiden med att läsa deckare, sittande i bilen. Jag märker allt tydligare att sån här överksamhet tar mig på nerverna. Har alldeles tydligen blivit retligare igen för var dag, medan jag häremellan under de långa marscherna och de första recognoseringsdagarna var på ett strålande humör. På sätt och vis är jag glad över upptäckten, det är en viss garanti för att nerverna kommer att fungera klanderfritt sen när de verkligen ställs på prov. Lustigt, eller kanske snarare förståeligt nog har jag hela tiden burit på en viss fruktan för svaret på frågan: ”Hur skall Du klara dig i strid”. De båda besöken i eldlinjen lugnade mig för rädslan att måhända inte kunna bemästra den fruktan, som den rent fysiska livsfaran för varje normal människa alstrar. Nu är det bara frågan om att kunna behålla huvudet kallt nog för att verkligen kunna leda sin trupp i striden. Och som sagt jag känner mig på den säkra sidan. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.8.1941)

Rädsla är en naturlig mänsklig reaktion och en förutsättning för att överleva, men för mycket rädsla förlamar viljan och omintetgör förmågan att fatta rationella beslut. Eftersom faran alltid är närvarande i krig är mod en av de viktigaste soldategenskaperna. Mod har två sidor – det fysiska modet inför faran och det moraliska modet inför ansvar. För en chef har det moraliska modet en särskilt stor betydelse. En chef måste våga ta ansvar och fatta svåra beslut och han behö-

⁶⁹⁵ Gray 1998, 142–143; Smedberg 1994, 227.

⁶⁹⁶ Ripatti 2007, 754–760.

⁶⁹⁷ Ripatti 2007, 758–759.

ver goda nerver för att stå ut med ovisshet och kunna motstå chocken av dåliga nyheter. Han ska dessutom ha kraft att ingjuta tillförsikt och stridsmotivation hos de underlydande.⁶⁹⁸ Efter att Sven varit med om de första striderna i början av september 1941 fick han påtagliga belägg på att han klarade av att sköta sina uppgifter i krig. För en yrkesmilitär var striden det ställe där han kunde visa vad han verkligen gick för – där stridskonstens teorier sattes på prov och allt han tillägnat sig under utbildningen och som utgjort en förberedelse inför ett eventuellt krig:

[...] jag är gränslöst lycklig över att jag fick tillfälle att bestå detta prov och att jag verkligen lyckades. Det var en känsla av lugn förtröstan som spred sig inom mig under de sista kvällstimmarna, då jag såg fiendens sista bataljon gå sin upplösning till möte och vägen till den slutliga segern öppnas på vid gavel. Också f.d. Snellmans och Luntinens kompanier deltog och redde sig fint samt bevisade glänsande de teoriers riktighet jag bildat mig om detta vapenslag. Ja förlåt nu att detta brev blivit bara krig men det är så roligt att skriva om det. Mår fint, men är så trött att jag knappast urskiljer bokstäverna. Här ska sovas. Puss, puss Sven. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 7.9.1941)

Överste Sven Björkman. I privat ägo.

⁶⁹⁸ Smedberg 1994, 10, 227.

Sven reflekterade över att krigföringen ställde annorlunda krav på individen och att kriget tycktes frambringa nya sidor hos många. Han berättade om underlydande som under den fredstida tjänsten inte bedömts vara bland de bästa, men som plötsligt skötte sig utmärkt då det verkligen gällde att prestera under hård press. Han reflekterade över att han också själv förändrats då han ledde trupperna i strid. Sven hade inte genomgått någon transformation från civil till soldat, men också han hade bytt status till yrkesmilitär i krig. Denna transformation kan betraktas som en modifiering eller *rollförskjutning*, där vissa drag framträdde och förstärktes som resultat av de abnorma förhållandena.⁶⁹⁹

Det är nog annars så att man i krig får lov att vara betydligt mera hänsynslös och fordrande än i fred. Lilla beskedliga jag, som i vanliga fall har så svårt för att gräla på folk, märkte till min häpnad under framryckningen att jag med största lätthet kunde skälla lika bra som någon annan när det behövdes – vilket nu inte var så ofta. [...] Det är underligt huru kriget i många fall verkar som en omvärderare på människor. Lumme har skött sig alldeles briljant och den som utmärkt sig för fullkomligt dödsförakt är unge Lehtovirta, som ansågs som ganska slö i tjänsten av sina närmaste förmän. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 15.9.1941)⁷⁰⁰

Under krig präglas ledarskapet av osäkerhet. I fredstid sker stridsövningarna under starkt kontrollerade former där det aldrig går att fullständigt simulera realistiska strider.⁷⁰¹ I verkligheten är striderna kaotiska och snabbt växlande händelseförlopp, som präglas av osäkerhet och tillfälligheter och som därför är mycket svåra att ha kontroll över. Männerna agerar under hård stress och livshotande förhållanden, och det sker misstag, olyckor och missförstånd. Även om man gör grundliga förberedelser är det ingen garanti för att allt går enligt planerna – välinövade rutiner existerar inte på slagfältet.⁷⁰² Sven reflekterade över att pansartruppernas framgångsrika anfall över Aunusnäset inte följt de principer som lärts ut under militärutbildningen:

När jag dessa dagar skrivit ned minnena från vår snabba offensiv har jag många gånger häpnat över att vi med så enkla för att inte säga fräcka medel lyckades nå så stora resultat. Mot en verkligt stridsduglig fiende hade det nog gått illa med de metoderna. Och allra minst hade de gjort sig t.ex. på en kartövning på krigshögskolan, där hade de nog lett till ett hastigt och ofrivilligt avbrytande av studierna, men här var de onekligen den riktigaste lösningen, det visar resultatet. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 13.9.1941)

⁶⁹⁹ Jfr. Leach 1991, 35, 77–78; Åström 1991, 25; Berger & Luckmann 1991, 176.

⁷⁰⁰ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 19.9.1941.

⁷⁰¹ Borell 1989, 70, 75.

⁷⁰² Smedberg 1994, 12–14, 135–136.

Att leda trupper i strid handlar om kompetens, men också i mycket hög grad om personliga relationer mellan officerskolleger, andra befälshavare och med dem som stod högre i beslutshierarkin. Förmåga till samarbete blir en viktig egenskap då beslut ska fattas snabbt och under stor press.⁷⁰³ I dialogen med hustrun kunde Sven yppa att de överordnade inte alltid hade förståelse för de synpunkter han eller hans chef förde fram och att de ibland krävdes en hel del argumentering för att få igenom olika planer:

[Pansartrupperna låg några dagar i reserv innan de åter skulle gå till anfall:] Under tiden är det fullt schå att planera och ordna. Många åsikter vilja göra sig gällande och det är inte alltid så lätt att få höga chefskapet övertygat om bästa och lämpligaste sättet att använda våra grejor [= pansarvagnarna]. Så dagarna fyllas av konferenser och resor mellan de olika staberna. Men allt skall väl så småningom ordna upp sig. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.12.1941)

Under sommaren och hösten 1941 höll Sven en egen halvofficiell krigsdagbok. Avsikten var att i detalj dokumentera pansartruppernas ageranden under anfallet över Aunusnäset. Pansarvapnet skiljde sig i fråga om stridssätt och taktik från de andra vapenslagen.⁷⁰⁴ Sven ansåg att det inte fanns tillräckligt kunskap om pansarvagnarnas användningsmöjligheter och ville därför med sin redogörelse öka kännedomen om vapnet.⁷⁰⁵ Sven var mycket nöjd då han hörde att rapporten hade uppskattats av divisionskommendören. Han hoppades att det i fortsättningen skulle vara lättare att övertyga de överordnade om de bästa sätten att använda pansarvagnstrupperna i strid:

Annars håller jag fortfarande på med min dagbok från striderna. Den sväller ut kolossalt, men nu har jag bara sista dagen kvar före vi kom hit [= till Äänislinna]. [...] Måste nog tillstå, att hela historien även är avsedd som litet propaganda för vårt vapenslag, vilken kan behövas med tanke på framtida organisationsfrågor. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.11.1941)

⁷⁰³ Laaksonen 2004, 11–12.

⁷⁰⁴ Käkelä 2002, 167. Sven Björkman hade gjort två besök (29.3–10.4.1941 och 17.4–21.5.1941) till Tyskland för att bekanta sig med det tyska pansarvapnet. Han kunde under anfallet tillämpa vissa centrala principer, som han fått kunskap om under besöken. (Kantakoski 1969, 97–98)

⁷⁰⁵ Sven Björkman skrev texten på finska och den skrevs rent på skrivmaskin av en underlydande för att den sedan skulle kunna skickas till de överordnade och till krigsarkivet. Redogörelsen finns bevarad på Riksarkivet. Dagboken finns att tillgå i digital form på Riksarkivets hemsida: <http://digi.narc.fi/digi/slistaus.ka?ay=79073>, hämtad 28.2.2013. Dagboken har också publicerats år 2002. Den har redigerats av Erkki Käkelä som gjort vissa språkliga korrigeringar och försett texten med kommentarer (Björkman 2002).

Till officersskapet hör en stark regementsanda. Det innebär en stark lojalitet och identifikation med det egna truppförbandet och vapenslaget.⁷⁰⁶ En komponent inom regementsandan är uppfattningen att det egna förbandet är det bästa i jämförelse med andra enheter.⁷⁰⁷ Det är uppenbart att Sven identifierade sig med pansarvapnet, vilket bland annat kommer till uttryck genom stoltheten över de trupper han lett under anfallet. I det följande berömmar Sven pansarbataljonen och jägarbataljonen som samarbetat framgångsrikt under anfallet mot Karhumäki:

Trots detta [= den stränga kylan] har dagen varit en av de stora. Kl. 7 i morgse satte vi med Räsänen i spetsen i gång och redan 5 före 11 körde vi in i den stad, som massor av trupper brottats med i månader. Om nånsin har i dag våra jägares och även mina pojks höga kvalitet strålat klarare än någonsin förr. I synnerhet som alla yttre omständigheter, terräng, köld o.s.v. voro så olämpliga för oss som möjligt. I alla fall är saken kirrad nu så finska folket kan i morgon fira Karhumäkis fall tillsammans med självständighetsdagen. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 5.12.1941)

Sven reflekterade också vid några tillfällen över skillnaden mellan stamanställda militärer och trupper som huvudsakligen bestod av reservister. Han ansåg att det behövdes yrkessoldater för att framgångsrikt kunna utföra stridsuppdragen under ett anfallskrig. Genom att profilera sig mot reservisterna markerades den egna positionen som yrkesmilitär.⁷⁰⁸

Har förövrigt konstaterat, att det visavis disciplin och ordning är en himmelsvid skillnad mellan min bataljon och trupperna häromkring. Samma gäller nog också jägarbataljonerna och andra, vilka hava en stark stomme fredstida underbefäl och manskap. De rena reservisttrupperna äro nog på ett betydligt lägre plan. Det är säkert utmärkt folk, som lika ihärdigt och tappert som förra gången vid behov kommer att försvara varje fotsbredd mark, men tyvärr är det nu närmast fråga om anfall, och till det behövs rap-pa och väl disciplinerade trupper. Nå det är att hoppas att de inte behöver sättas på alltför hårda prov, kostnaderna skulle säkert vara väl stora. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 8.7.1941)⁷⁰⁹

I breven från år 1941, då pansartrupperna levde ett rörligt liv och deltog i stridsverksamheten, skrev Sven ofta om sitt arbete. Han skrev om striderna, om marscher, om rekognosceringsturer, men också om mera rutinartade uppgifter som hörde till krigets vardag under denna period:

⁷⁰⁶ Jansson 1993, 11–16.

⁷⁰⁷ Jansson 1993, 11–14; French 2005, 260–261.

⁷⁰⁸ Mälkki 2008a, 219–220; Jansson 1993, 11.

⁷⁰⁹ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 28.7.1941, 17.11.1941, 19.11.1941.

Tiden går snabbt undan, den fylls av täta besök vid de olika kompanierna, eldledningsplatserna, bataljonsstaberna o.s.v. Däremellan skriver jag flitigt på mina ”memoarer”, vilka under framryckningen blevo litet på efterkälken. (Sven till Rakel 12.9.41) Här är det lugnt och fridfullt, tiden utfylls med skriftliga arbeten såsom krigsdagböcker, beräkningar över utfyllnadsbehov på olika områden, förslag till utmärkelsetecken och befordringar och allt möjligt sådant som hör yrket till efter genomgångna strider. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 15.9.1941)

Under anfallsperioden krävde de fordrande uppdragen Svens fulla uppmärksamhet, vilket satte sitt spår i breven hem. Den dialogiska relationen mellan paret Björkman tillät dessutom att arbetet vid fronten tematiserades. Sven visste att hustrun var genuint intresserad av att höra om hans arbete och att hon som yrkesofficersfru hade ett visst mått av förhandskunskaper för att förstå vad han skrev om.⁷¹⁰

Under ställningskriget ändrade Svens brev dock något till sin karaktär. Pansarenheten var största delen av ställningskriget förlagd till Äänislinna, vilket fick en stor inverkan på hur krigsvardagen utformades för Svens del. Att leva i en stadsmiljö skiljde sig på många sätt från livet i linjen. Under hela denna period var det dessutom mycket lugnt i staden, vilket gjorde att kriget hamnade i bakgrunden och till att livet alltmer började efterlikna ett fredstida garnisonsliv.⁷¹¹

Under denna lugna period var Sven i allmänhet fåordig när det gäller arbetet. Den relativa tystnaden förklaras av att det inte var tillåtet att gå in på några detaljer angående arbetet, vilket Sven som överste var väl medveten om. Det är också möjligt att han antog att utförliga utläggningar om arbetsrutinerna inte i längden skulle intressera hustrun. Kanske arbetet, som bland annat omfattade pappersarbete, organisationsfrågor, stridsövningar och arbetsresor, dessutom var så pass likartat att det inte fanns något nytt och intressant att skriva om.

I stället för arbetet skrev Sven mest om hur han tillbringade sin fritid, om vad han åt och hur han bodde. Sven hade under ställningskriget ett livligt umgänge med officerare och annan personal, både män och kvinnor, som var på kommandering i staden. De gick på bio, spelade tennis, ordnade fester hos varandra och gjorde utflykter till trakterna kring staden.⁷¹² Svens brev fylldes därför ofta av glada beskrivningar av dessa tilldragelser. Dessa ämnen visste han att intresserade

⁷¹⁰ Mera om detta i det påföljande underkapitlet.

⁷¹¹ Kulomaa 1989, 90–91, 240. Staden var inte föremål för några ryska krigsoperationer med undantag av några flygbombningar år 1942.

⁷¹² Se även Hagelstam 2008 och speciellt bilderna på sidorna 50, 60–61. I Äänislinna infördes fort liknande umgängesformer mellan militärer som i garnisonerna hemma. Bland annat hade officerarna och underofficerarna skilda soldathem och umgicks i skilda grupper. (Kulomaa 1989, 275. Jfr. också Jansson 1993, 30–32)

hustrun och dessutom tangerade de hennes egen vardag, eftersom de hade flera kopplingar till officerslivet under fredstida förhållanden.

Officersfruns alternativa position

I jämförelse med många reservisthustru, var utgångsläget för Rakel Björkman delvis ett annat då Sven for ut i kriget. Genom sin makes yrke var det militära inte något främmande för henne och hon hade också själv en egen roll som officersfru och överstinna inom den militära miljön. Kvinnans position inom det militära samhället stod alltid i direkt relation till makens militärgrad.⁷¹³

Officersfamiljerna bodde vid denna tid vanligen på kasernområdet, vilket knöt dem till det militära samhället och dess kultur.⁷¹⁴ Familjen Björkman bodde under fortsättningskriget på Suomen kasarmi, som var ett av kasernområdena i Tavastehus. Kasernen låg alldeles invid stadens centrum, men det var ett slutet område med vakter vid kasernporten.⁷¹⁵ Där hade familjen en rymlig officersbostad till sitt förfogande. Familjen hade flera gånger flyttat eftersom bostadsorten bestämdes av Svens befattningar inom armén. I citatet nedan skriver Rakel om sin identifikation med positionen som officersfru, men hon reflekterar också över den osäkerhet som livsformen förde med sig:

Har så många gånger i mina ensamma stunder undrat över, huru länge vi få bo kvar här i denna trevliga lokal, huru länge Du får ha detta vapenslag, vart vi männe sen hamnar o.s.v. Det kan inte förnekas att det är synnerligen spännande att vara officersfru. Livet är hela tiden fullt av överraskningar. Har svårt att tänka mig själv som civilist-fru, så har j. levat mig in i militären. (Rakel Björkman till sin man Sven 22.9.1941)⁷¹⁶

Officersfruarna var i varierande grad engagerade inom det militära samhället. De inbegreps i officerarnas sociala umgänge⁷¹⁷ och Rakel var aktiv inom soldathemsföreningen i Tavastehus. Hon arbetade tidvis i kantine på något av soldathemmen och på somrarna 1941 och 1944 arbetade hon på krigssjukhus i staden, där hon bland annat hjälpte till att sköta en provisorisk kantin. Dessutom lånade hon böcker på biblioteket och delade ut dem till sårade soldater.⁷¹⁸ I soldathemsföreningens regi ordnades olika underhållningstillställningar för soldaterna och i egenskap

⁷¹³ Jansson 1993, 33–34; Mälkki 2008a, 211.

⁷¹⁴ Jansson 1993, 21–22, 33–34.

⁷¹⁵ L 1329; Korkama & Roudasmaa 1988, 488–489. Se också Rehnberg 1967, 37–38 om militärsamhällets avskildhet.

⁷¹⁶ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 14.8.1941 där hon skriver om att man blir ”militärbiten” då man lever bland soldater.

⁷¹⁷ Jansson 1993, 32–34.

⁷¹⁸ Rakel Björkman till sin man Sven 10.8.1941, 11.8.1941, 14.8.1941, 15.7.1944.

av föreningens programchef arrangerade Rakel flera sådana tillställningar. Hon ordnade välkomstkaffe för rekryter, programaftnar och julfester samt hemförlovningsfester då soldaterna återvände från fronten på hösten 1944.⁷¹⁹ Här följer ett exempel från sommaren 1941:

Programaftnar har j. också ordnat. Hela två stycken. Prästen heter Ruben Savonius och är mycket världslig och trevlig. Han avtackade offentligt inför soldatmassorna – ”rouva everstinna Björkman”⁷²⁰ för all möda hon gjort sig -. Kände mig riktigt generad. – Det är nog underligt hur j. trivs med de där enkla soldaterna. Det är riktigt mitt rätta element! Kunde prata skräp med dem i oändlighet! (Rakel Björkman till sin man Sven 9.8.1941)

Att Rakel var förtrogen med den militära kulturen går att utläsa genom hennes intresse och engagemang i sin makes arbete vid fronten. Hon hyste ett särskilt intresse för makens truppförband och för ”pansargossarna” och kom exempelvis på idén att använda pengar som var reserverade för underhållningsverksamhet inom bataljonen till att köpa cigaretter till pojkarna vid fronten. I sin roll som överstinna kunde hon arrangera och fatta beslut i frågan:

Hör Du, när Ditt brev kom i dag där Du skrev om tobaksbrist, så ringde j. genast till Vuorivirta och frågade om han har hand om de där ”viihdytysrahona”⁷²¹ och om man ej kunde sätta någon tusenmark i blöt och skicka åt Dina och Amis pojkar. Gärna sade han, med det behövs komentajan underskrift⁷²². Han ville ej vända sig till koulutuskeskuksen komentja⁷²³, sade han, det är bäst att han ej vet om dessa pengar, sade han. – J. tog på mitt ansvar att Du ej har något emot det, så att nu får Ni tobak inom en snar framtid. – [...] I alla fall kunna vi ju ej nu ordna någon viihdytys [= underhållning] för pojkarna, så att det här skulle ju ej vara för mycket. (Rakel Björkman till sin man Sven 10.7.1941)

Rakel kom också med förslag på hur hon tyckte att Sven skulle sysselsätta ”pojkar” medan de ännu låg i reserv vid fronten under sommaren 1941. Hon hade nämligen sett hur sysslolösheten inverkat negativt på disciplinen och uppförandet bland de reservister som fortfarande befann sig i Tavastehus.⁷²⁴

Kan Du ej skicka pojkarna plutonvis ut på höängen i väntan på annat arbete. Där finns säkert gårdar i närheten som behöva arbetskraft. Det skulle j.

⁷¹⁹ Rakel Björkman till sin man Sven 25.7.1941, 19.9.1941, 20.9.1941, 3 juldagen 1942, 14.12.1943, 8.11.1944.

⁷²⁰ Rouva everstinna Björkman = fru överstinnan Björkman.

⁷²¹ Viihdytysrahona = pengarna för underhållningsverksamhet.

⁷²² Komentajan underskrift = kommendörens underskrift.

⁷²³ Koulutuskeskuksen komentja = kommendören för utbildningscentralen.

⁷²⁴ Rakel Björkman till sin man Sven odaterat brev, men antagligen skrivet 9.7.1941.

varmt rekommendera reservisterna här också, som ligga och dra sig i gräset, timme efter timme. Pojkarna skulle dessutom säkert tycka att det vore skojigt. [...] Hitta på spektakel med pojkarna så att de ej ha långtråkigt! (Rakel Björkman till sin man Sven 10.7.1941)⁷²⁵

Ett annat belysande exempel på hustruns intresse och förtrogenhet framkommer i några brev från sommaren 1941. Sven hade flera gånger under krigets första veckor klagat på att pansartrupperna inte sattes in i strid.⁷²⁶ I ett brev av den 20 juli 1941 berättade han för Rakel att han skickat en inlaga till ”högsta ort”⁷²⁷ för att försöka få till stånd en ändring i situationen. Rakel gav i sitt svar sin syn på läget vid fronten och kommenterade sin mans agerande. Hon passade samtidigt på att fråga om en nyhet hon inte hade förstått:

Männe det var klokt med Ditt ilskna brev till högre ort? Tycker att t.o.m. j. förstår att Ni måste vänta med framryckningen, och så tycker j. mig också förstå att Ditt vapen är bäst på sin plats i trakterna där Du är. Men vad j. inte förstår är uppgifterna om de lätta stridsvagnarna som understött operationerna norr om den stora sjön? Vems äro de? [...] men när Du nu en gång för alla har ett så omöjligt vapenslag, så får Du väl finna Dig i situationen, och vänta tills Din tur kommer. (Rakel Björkman till sin man Sven 25.7.1941)⁷²⁸

Som en jämförelse kan konstateras att denna typ av engagemang i makens arbetsuppgifter vid fronten inte förekommer i reservisthustru Martha Enroths brev även om också hon på många sätt var intresserad av makens liv i fält. Rakels avvikande utgångspunkter och särskilda insikter blir utifrån det aktuella materialet därför tydlig. I sitt svar övertygade Sven hustrun om att han tagit rätt beslut då han vände sig direkt till Mannerheim. Som ett resultat hade pansarbataljonen fått flytta till ett strategiskt lämpligare ställe. Han förklarade också för sin intresserade hustru hur det låg till med stridsvagnarna hon undrat över:

⁷²⁵ Sven Björkman till dottern Pipun 13.7.1941: ”Mamma skrev senast om jordbruksarbeten för pojkarna, men den saken är redan arrangerad på order från högre ort, så att nog borde alla ”löshästarna” i T:hus redan vid detta laget ha något att göra. Här är det ju litet konstigare att ordna, men vi försöka här också.”

⁷²⁶ Se ovan.

⁷²⁷ Sven Björkman till sin hustru Rakel 20.7.1941; Kantakoski 1969, 105; Björkman 2002, 27–28. Med ”högsta ort” avser Sven krigsmarskalk Mannerheim. Sven Björkman hade varit Mannerheims adjutant på 1930-talet, vilket antagligen bidrog till att han upplevde att han kunde vända sig till överbefälhavaren även om detta inte följde den strikta och formella hierarkiska ordningen. Sven hade sin närmaste chefs godkännande då han sände in inlagan. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.8.1941)

⁷²⁸ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 28.9.1941.

Vad de lätta ditona beträffar, vilka figurerat i någon rapport, så är det våra f.d. såkallade ”ankor” vilka vi i våras delade ut åt infanteriet. De lär verkligen ha utträttat något, och alla här säger att våra grejor under framryckningen skulle ha varit ovärderliga och sparat mycket folk. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.8.1941)

Rakel var i sin position som överstens hustru på många sätt insatt i den militära kulturen, men hennes brev berättar att den insikt hon innehade inte var tillräcklig för en full förståelse av mannens liv i fält. För att känna sig delaktig var hon därför på samma sätt som reservistfruarna och reservistfamiljerna beroende av vardagsbeskrivningarna i breven från fronten. Hon var därför nöjd då Sven i större detalj beskrev vardagen vid fronten.⁷²⁹ Avståndet blev mindre och hon kunde på ett tankevässigt plan vara närvarande i mannens liv:

Det är så roligt att i tankarna var med Dig i Din korsu och i fantasin se hur Du småsysslar och gör Dina promenader. Ä' di inte farliga förresten? Kan det ej finnas ryssar el. minor och annat jäkelstyg? Tycker det skulle vara ruskigt att röra sig där. Usch! (Rakel Björkman till sin man Sven 7.9.1943)⁷³⁰

Även om officersfamiljerna under fredstida förhållanden levde inom det militära samhället, var det militära rummet vid fronten självfallet inte ett rum för yrkesofficerarnas fruar.⁷³¹ Under kriget visade det dock att frontens rum tillät vissa undantag, åtminstone då det gällde höga officerare. Rakel fick både i maj 1943 och i månadsskiftet januari-februari 1944 möjlighet att under några dagar besöka sin man i Äänislinna. Dessa besök ökade markant hennes möjlighet att förstå och leva sig in i Svens liv vid fronten.⁷³²

⁷²⁹ Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.8.1943.

⁷³⁰ Under drygt två veckor på hösten 1943 vikarierade Sven sin chef och var därför tillfälligt inte i Äänislinna utan i linjen, antagligen i trakten av Svir. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 28.8.1943, 16.9.1943; Käkelä 1992, 226–236)

⁷³¹ Militärlivet är för en yrkesofficer inte det samma som i fredstid. Krigstillståndet inverkar därför också på familjens vardag. Under kriget hade en officer exempelvis inte semester eller en normal arbetsvecka med bestämda arbetstider och ledig helg. Också i detta avseende var kriget ett undantagstillstånd för yrkesmilitärerna och deras familjer. (Leimu 1985, 35–36)

⁷³² Rakel Björkman till sin man Sven 25.6.1943 [skall vara 25.5.1943], 7.2.1944. Rakel var inte den enda frun som under ställningskriget kunde besöka sin man vid fronten. Sven nämner redan på hösten 1941 att hans chef hade planer på att be sin hustru på besök, vilket också skedde senare under kriget. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 8.9.1941 [bör vara 8.10.1941], 23.10.1941, 13.9.1942, 4.1.1943, 14.1.1943, 3.2.1943, 25.4.1943, 28.4.1943)

Rakel Björkman på besök i Äänislinna i maj 1943. I ett brev av den 31 maj skrev överste Sven Björkman om fotografiet: "Där Du står på min trappa ser Du precis ut som om Du helt och hållet hörde till miljön, som om Du levat med mig dessa båda år härute." I privat ägo.

Mannens yrke inom militären krävde lojalitet av hustrun. Frun måste acceptera att mannens yrke hade företrädesrätt – att arbetet och kriget gick före allt annat. Här kan man dra vissa paralleller till prästfamiljen som etnologen Birgitta Meurling undersökt. Prästfrun har ingen möjlighet att protestera mot att mannen varje veckoslut måste arbeta eller mot att han mitt i natten måste rycka ut då någon församlingsmedlem behöver själavård. Prästyrket är sanktionerat av Gud och därför kan varken prästen eller prästfrun göra invändningar mot de krav som yrket

ställer.⁷³³ På ett liknande sätt var soldatyrket sanktionerat av statsmakten och under kriget blev denna plikt ännu starkare. Följande utdrag visar att Rakel var väl införstådd i makens ansvarsposition inom den krigsförande armén. Hon förstod att det hade gett fel signal om kommendören hade rest hem över julhelgen medan de underlydande måste stanna kvar vid fronten:

Att Du ej kommer till julen förstår j. så väl. Du måste ju vara med dina pojkar. Vad ett ”god jul” av Dig betyder för dem på julafton, kan man ju tänka sig. Ledsamt är det ju att fira julen utan Dig, men det är i bra många hem tomheten och saknaden är gäst denna jul. (Rakel Björkman till sin man Sven 23.11.1941)

Rakels förhållningssätt påvisar dock en viss ambivalens i och med att hon upprepade gånger klagade över att kriget aldrig tog slut och att maken därför aldrig kom hem. Hon förteg inte heller sin otåliga väntan på att de skulle få återuppta sitt familjeliv.⁷³⁴ Som tidigare framkommit skulle de civila inte klaga och inte heller tynga männen med sina bekymmer.⁷³⁵ För Rakel fick dialogen med maken dock ofta en terapeutisk funktion och därför fick också nedstämda och dystra tankar ibland utrymme i breven. Hennes frustration över att det aldrig blev fred kan dock också tolkas som en outtalad oro för att det skulle hända Sven något.⁷³⁶ Om kriget fort skulle ta slut skulle han komma hem till säkerheten och tryggheten. Följande utdrag antyder detta:

Det är förfärligt när detta krig ej vill taga slut någonsin. Börjar bli på allvar ängslig för att vi ej stå ut med eländet. Och så skulle j. så innerligen gärna vilja ha Dig hem – för att stanna hemma. Nå ja, man skall ju inte klaga, utan bita ihop tänderna och besluta att man skall klara sig – men att det är tråkigt får man väl konstatera. (Rakel Björkman till sin man Sven 2.11.1941)

Under ställningskriget hamnade kriget för det mesta i bakgrunden i Rakels brev, men det dramatiskt förändrade läget vid fronten efter att Sovjetunionen inlett den massiva offensiven i juni 1944, satte genast sin prägel på innehållet i hennes brev. Breven påminner om breven från hösten 1941 då de fylldes av en enorm oro för maken, men oron för Sven blandas på sommaren 1944 med oron för landets framtid. Hon reflekterade över att andra tycktes ty sig till henne. Kanske var det positionen som fru till kommendören och översten som fick andra att vända sig till henne:

⁷³³ Meurling 1999, 85–86, 93–96. Under kriget var det dock inte enbart yrkesmilitärernas fruar som måste godkänna att det krigsförande landet hade företrädesrätt till männen. Det samma gällde reservisternas fruar och familjer.

⁷³⁴ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 21.8.1941, 22.8.1941, 26.9.1942, 7.11.1941.

⁷³⁵ Se ovan i del II ”Kriget och brevet”.

⁷³⁶ Jfr. utdraget på följande sida: Rakel Björkman till sin man Sven 14.8.1941.

Det borde nu ske något – något ”under” – fort – hastigt! Och j. är så barnslig och lycklig i min tro att det säkert sker. Ibland känner j. en så obehaglig oro – men mestadels är det nog j. som håller humöret uppe bland mina medmänniskor. Oron gömmer j. djupt inne i mig och tar fram dem blott i ensamheten! (Rakel Björkman till sin man Sven 6.7.1944) Och nu är det vapenvila! [...] Min telefon ringer i ett. Nervösa människor som känner mitt lugn! Det känns nästan som om j. gjorde tjänstgöring för fosterlandet. (Rakel Björkman till sin man Sven 4.9.1944)

”Krig är krig”⁷³⁷

Yrkessoldaten ser sig ofta som ett instrument inom statsmaskineriet och vill därför ogärna beblanda sig med politik eller djupgående moraliska frågor. Enligt denna syn fungerar yrkesmilitärerna som statens ”armar” och inte som statens ”huvud”. Den professionella soldaten är en specialist på krigföring och hans uppgift är att handla under order och enligt det regelverk som gäller inom den militära organisationen.⁷³⁸

I dialogen mellan makarna Björkman fick krigsläget i Finland och ute i världen samt politiska frågor ibland utrymme, men något större engagemang går inte att urskilja. I politiskt avseende framgår att Sven upplevde kommunismen som ett hot mot landet. Frågan aktualiserades efter att han fått ett brev av Rakel där hon var förfärad över att kriget skördade så många offer:

Käraste vän! Sitter här i en provisorisk kantin och ser på detta namnlösa elände. Skall då alla Finlands män lemlästas på detta fruktansvärda sätt. Nya komma hela tiden och ideligen. [...] Mycket flera sårade och stupade än under det sista kriget. T-hus [= Tavastehus] sjukhus är överfyllda till bristningsgränsen. I går var j. på tre sjukhus, så att Du ser att j. faktiskt talar om vad j. sett. [...] Detta brev blev nu litet sorgligt. Men känner mig faktiskt så nere. Föreställer mig hur förfärligt det skulle vara om Du låge här på en halmbädd, lemlästad till oigenkänlighet. Ibland frågar man sig – är det priset värt? (Rakel Björkman till sin man Sven 14.8.1941)

Ja, förlusterna äro nog inte små denna gång, det är nu engång så med anfallskrig. Men det är säkert att priset inte är för högt om vi därmed kunna inlösa fred och ro för våra barn och en gång för alla befria oss själva och hela Europa från det blodiga spöke, som nu i snart 25 år svävat över oss. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 20.8.1941)

⁷³⁷ Sven Björkman till sin hustru Rakel 19.9.1941.

⁷³⁸ Gray 1998, 143.

I parets brev finns inga spår av idealism, fosterländsk retorik eller någon ideologisk övertygelse. Sven och Rakel tycktes förhålla sig pragmatiskt till kriget och det politiska läget. I sin position som hög officer kommenterade Sven heller aldrig vad han eventuellt ansåg om krigsmålen och de beslut arméns högsta ledning tog. Han uttryckte exempelvis inte sin åsikt om de finska truppernas avancemang över den gamla riksgrensens och om det fortsatta anfallet långt in i Fjärrkarelen. Han gav enbart uttryck för en tillfredsställelse över att trupperna lyckats i utförandet av operationerna.⁷³⁹ Det hörde till yrket att sköta landets försvar och därför behövde frågor kring krigsmål inte närmare diskuteras.

Till skillnad från avhandlingens soldater av lägre rang tog Sven aldrig avstånd från armén, vilket inte är förvånande för en yrkesofficer som är väl integrerad i den militära organisationen och kulturen. I breven till hustrun gav han inte heller uttryck för någon egentlig krigströtthet eller leda, även om följande utdrag eventuellt är ett utslag av frustration över att ett avgörande i kriget inte låg i sikte och att det därför såg ut att bli ännu en lång vinter i sysslolöshet i Äänislinna:

Annars känns det ju ganska trööstlöst, när ingenting vill hända mer här i denna förr så oroliga värld. Tycker verkligen att läget inte förändrat sig ett dugg på de sista 2 månaderna. Visserligen är det ju den värsta årstiden med höstrusk och oframkomliga vägar och tyskarna måste ju behöva massor av tid för att organisera allt som de lämnat bakom sig, men det kan inte hjälpas att jag ibland nästan har lust att börja misströsta. Nå, det är ju ovanligt för mig och säkert övergående. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 23.10.1942)

Brevväxlingen innehåller ett enda brev där Sven yttrade en önskan att vara borta från kriget och krigandet. Brevet är skrivet under en paus i de hårda avvärningsstriderna som pansartrupperna deltog i på Karelska näset i juni 1944. Han hade några mycket tunga dagar bakom sig och läget var fortfarande extremt kritiskt då han tog sig tid att skriva till hustrun. Eventuellt var det närheten till händelserna, den närapå övermäktiga situationen och den påtagliga dödsrisken som hindrade honom från att hålla inne med längtan bort. Dialogen med hustrun gav honom en liten andningspaus som fick känslorna att komma till ytan. Den något mera optimistiska tonen i slutet av brevet var antagligen tänkt att mildra brevet budskap, men eventuellt var det samtidigt ett försök att ingjuta hopp också hos honom själv:

Du skulle bara se mig just nu. Smutsig, utvakad, orakad och hemsk att skåda. Men frisk och sund. Just nu är jag ägare till något synnerligen dyrbart, en vilostund i gröngräset, medan luften dallrar av granater och flygbomber – på lagom långt håll. Och jagarna surrar som bin i luften. Men ids inte ens se efter om det är egna eller fiendens. En sån här stilla stund går tankarna till alla dem som man har kär och man önskar att man kunde vara fri från allt

⁷³⁹ Se ovan.

detta. Men det gäller att hålla ut, en bättre tid ska väl gry någongång. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 17.6.1944)

Denna typ av utsagor utgör undantaget i Svens brev. För honom blev brevet inte ett rum där han gav utlopp för nedstämdhet, frustrationer eller andra negativa tankar och känslor. I egenskap av ansvarskännande yrkesofficer gällde det i stället att finna andra utvägar för att hantera eventuella svårigheter. Sannolikt erbjöd det livliga sociala umgänget vid fronten en motvikt till den gråa vardagen under ställningskriget.⁷⁴⁰ För det mesta förhöll sig Sven dock optimistiskt till den aktuella situationen och till framtiden, vilket hustrun också noterade:

Du är optimist som alltid – fastän politiken synes mej – så mörk och dyster! Man kan ju ej bortresonera att tyskarna retirera överallt och detta faktum gör att man ej ser skynten av något som helst slut på detta elände. (Rakel Björkman till sin man Sven 19.9.1943)⁷⁴¹

~

Att överste Sven Björkman till sitt yrke var militär och hög officer hade en stor betydelse för hur hans liv utformade sig under kriget, och också för hans erfarenheter av det militära, av kriget och livet i fält. Utgångspunkten var för honom en annan än den var för reservister redan genom att han inte hade ett civilt yrke som väntade medan han var vid fronten. Han behövde exempelvis inte oroa sig över att arbetet blev ogjort medan han var borta, vilket sannolikt bidrog till bättre förutsättningar att bemästra krigets påfrestningar.

Som yrkesofficer var Sven också fullt införstådd i den militära organisationen och kulturen. Att acceptera det militära systemet samt att besitta den kulturella och sociala kompetens som krävs för att fungera inom den militära miljön underlättade sannolikt anpassningen till de speciella krav som livet i fält och krigssituationen ställde. Positionen som hög officer med åtföljande befälsrätt, ansvar och auktoritet bidrog också till att han knappast upplevde att han förlorat sin självständighet och känsla av självbestämmande, vilket var en rätt allmän upplevelse bland soldater av lägre rang och som hos dem bidrog till anpassningssvårigheter och skarpa avståndstaganden från det militära.⁷⁴² I jämförelse med soldater av läg-

⁷⁴⁰ Se mera om detta i kapitlen ”Krigets hem” (del V) och ”I nöd och lust” (del VI).

⁷⁴¹ Utsagorna om tyskarna är förknippade med ett egennyttigt motiv: man resonerade att då tyskarna segrar över Sovjetunionen måste det samtidigt betyda att kriget skulle ta slut för Finlands del. (Junila 2012, 202) Den krigstida censuren gällde inte nyhetsförmedlingen och därför kunde radion och pressen fritt rapportera om krigets framskridande på andra håll i världen. Därför visste finländarna om axelmakternas motgångar och de allierade styrkornas framgångar. (Meinander 2009, 91)

⁷⁴² Rehnberg 1967, 38–39 och Waller 1944, 18–25 om soldatens upplevelse av förlorad individualitet.

re rang var Sven också i ett bättre informationsläge när det gäller krigssituationen och kommande uppdrag, vilket bidrog till att han i rätt stor utsträckning kunde känna att han hade kontroll över sin situation. Som högt befäl deltog han i planeringen och ledningen av olika uppdrag och hade en möjlighet att överblicka de handlingsstrategier som fanns att tillgå i olika situationer vilket underlättade möjligheten att hantera kritiska lägen.⁷⁴³

Soldatroller i det dialogiska mellanrummet

Kapitlet har handlat om hur männen ömsesidigt i dialog med sin mottagare framställde sig själva som soldater i krig. Som en utgångspunkt ovan fungerade antagandet att transformationen från civil till soldat inte är något som sker i isolation inom individen. Jaget blir i stället till i det dialogiska mellanrummet eller på gränsen mellan de brevskrivande parterna. Enligt Bakhtin är jaget dessutom alltid ofullbordat (eng. *unfinalized*) och befinner sig således ständigt i en öppen process av tillblivelse.⁷⁴⁴ Brevet ”innehåller” därför relationellt och situationellt skapade jag.⁷⁴⁵

Soldatidentiteterna formades av olika komponenter som aktualiserades i olika kontexter och som blev relevanta i de dialoger männen förde med andra människor i sin vardag – med soldaterna vid fronten, med de närmaste hemma. Så kunde soldaten i olika situationer identifiera sig med (eller ta avstånd från) andra frontsoldater i motsats till de civila på hemmafronten, med olika militära enheter (regementet, kompaniet, plutonen, gruppen), med olika vapenslag (artilleriet, infanteriet, pansarvapnet), med den närmaste kamratkretsen, med andra reservister eller med yrkesmilitärer. Soldaten positionerade sig också i förhållande till armén och det militära som institution, till krigsmålen, till olika dygder och ideal som förknippas med soldatrollen.

Brevmaterialet har gett en möjlighet att analysera hur soldaterna visade sig för sina närmaste och hur de olika versionerna av soldattillhörigheten bemöttes av familjen.⁷⁴⁶ Ovan har framkommit hur soldatidentiteten i översergeant Curt En-

⁷⁴³ Jfr. Kivimäki 2013, 178–179. I sin undersökning kunde Ville Kivimäki konstatera att officerare mycket mera sällan än soldater av lägre rang drabbades av psykiska störningar som direkt orsakades av stridsverksamheten. En förklaring till att officerarna tycktes ha bättre förutsättningar att bemästra påfrestningarna söker Kivimäki i officerutbildningen som bland annat hade inskräpplade idealen kring plikt och ära samt i officerarnas bättre informationsläge vilket ledde till en upplevelse av att ha kontroll över sin situation. Det är enligt Kivimäki dock möjligt att officerare som visade tecken på psykisk utmattning flyttades till en annan mindre påfrestande uppgift för en längre eller kortare period och att de därför inte behövde tas in för psykiatrisk vård.

⁷⁴⁴ Bakhtin 2003, 61–62, 73.

⁷⁴⁵ Forselius 2005, 246.

⁷⁴⁶ Bakhtin 2003, 252; Vološinov 2000, 90; Pearce 1994, 89–100.

roths fall byggdes upp på en skala mellan pliktmedvetenhet och en motsträvig hållning gentemot det militära. Jag framhöll också att motsträvigheten fungerade som huvudsaklig komponent hos soldat Göran Sax, medan undersergeant Nils Sax mycket sällan i dialogen med föräldrarna positionerade sig gentemot kriget och det militära, vilket gör att bilden av honom som soldat blir svårare att utläsa. Curt, Göran och Nils hade alla till följd av krigsutbrottet genomgått en *påtvingad* transformation av identiteten från civil till soldat, vilket bidrog till att de inte utan motstånd anpassade sig till den tillskrivna frontidentiteten.

Vid granskningen av de två officerarnas positioneringar faller den motsträviga inställningen bort. I stället fungerade en stark pliktmedvetenhet och ansvarskänsla som viktiga byggstenar i soldatrollen. I överste Björkmans fall var plikt-känslan självklar och därför i det närmaste utsagd, medan löjtnant Ulf Segerstråle explicit artikulerade pliktmedvetenheten och offerviljan i breven hem. Gemensamt för de två officerarna var behovet att visa att de var uppgiften vuxen – att de var kompetenta och yrkeskunniga i sin roll som överordnad och chef. De var båda mycket medvetna om sitt stora ansvar och de krav som ställdes på dem och strävade till att uppfylla dem på bästa sätt.

Även om jag strävat till att bygga upp en strukturerad och sammanhängande berättelse om några soldatskap, är det viktigt att betona att breven inte innehåller sammanhängande skildringar om vem man är. I breven går det i stället urskilja en mängd olika tolkningar och tillfälliga förståelser av jaget, vilka skapades ömsesidigt i dialogen med de närmaste. De olika förståelserna kunde dessutom vara fragmentariska, ambivalenta och motstridiga. Detta blir särskilt tydligt i brevväxlingen mellan Curt och Martha Enroth samt i breven från löjtnanten och reservisten Ulf Segerstråle. Fastän Ulf gav prov på en relativt stark identifikation med soldatskapet, hade han tidvis svårt att integrera de civila och militära tillhörigheterna till en fungerande helhet samtidigt som han i grunden hade svårt att godta sin vacklande inställning.

Att breven förmedlar *mångstämmiga* förståelser av jaget⁷⁴⁷ har också att göra med brevformens speciella karaktär. Eftersom brevjaget agerar i brevets ”nu”, betyder det att jaget i ett enskilt brev kan uppträda utan att behöva ta hänsyn till hur han framställt sig i tidigare brev eller hur han kommer att visa sig i senare brev. Till skillnad från självbiografier behöver brevskribenten inte heller teckna någon utveckling i sina brev eller justera enskilda händelser för att de ska passa in i ett övergripande mönster eller i en enhetlig berättelse. Den ena dagens brevskrivare behöver därför inte vara identisk med den som skapas i dialogen dagen därpå.⁷⁴⁸ Ett brevjag kan därför inta olika roller och positioner som kan växla *inom* en brevväxling och naturligtvis mellan brev till olika adressater.⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ Bachtin 1991, 286; Martinsson 1997, 11–13.

⁷⁴⁸ Dahlbäck 1994, 281.

⁷⁴⁹ Nordenstam 2003, 78; Forselius 2003, 46–47, 61–72.

Jag har utgått från tanken att det var viktigt att förmedla de nya eller modifierade rollerna och positionerna inom den krigstida militära miljön för att familjen skulle hållas underrättad om mannens aktuella liv⁷⁵⁰ – att familjen skulle lära känna mannen i hans soldatroll och att de skulle bli delaktiga i hans värld. Detta pågående förmedlande ser jag som ett viktigt steg i strävan att överbrygga det erfarenhetsmässiga glappet mellan frontmännen och de civila hemma och sålunda minska risken för alienation. Man kan följaktligen tolka mannens förmedlande av positionerna inom det militära fältet som en *avståndsminskande strategi* där skribenterna inom ramen för brevdialogen byggde upp *nya* förbindelsestrådar och beröringspunkter mellan de båda sammansättningarna.

Att inom ramen för brevsamtalet diskutera sig själv fungerade också som en *bemästrandestrategi*. Brevet blev ett rum där männen i samtalet med familjen kunde bearbeta konflikter och problem som uppstod till följd av den påtvingade transformationen från civil till soldat. Mannen behövde dessutom den utanförstående familjens perspektiv för att bygga upp sig själv som soldat. Hänsynstagandet av mottagarens reaktioner bestämmer enligt Bachtin innehållet i brevet men också skribentens sätt att tänka och uppleva, att se och förstå sig själv. Det var viktigt att bli hörd, förstådd och besvarad av andra, utanförstående röster – att se ”på sig själv liksom i de andra medvetandenas alla speglar”.⁷⁵¹

⁷⁵⁰ Jfr. Baxter & Montgomery 1996, 103–104.

⁷⁵¹ Bachtin 1991, 60–63, 94–95, 219–220; Bachtin 2000, 8, 17–19. Citatet i Bachtin 1991, 60.

V KRIGET OCH RUMMET

I denna del studeras olika rumsliga aspekter av kriget och krigets vardag – en tematik som Gilles Deleuzes och Félix Guattaris tänkande om sammansättningar och rhizom har inspirerat till. Det ska handla om soldaternas sätt att gestalta, uppleva och utnyttja de främmande platser trupperna intog vid krigsfronten. Jag analyserar hur männen skildrade frontens rum och vilka funktioner beskrivningarna av rummet fick i dialogen med familjen. Här studeras också olika former av rumstillägnet. I kapitlet granskas de aktiva insatserna med vilka det främmande territoriet togs i besittning samt uppkomsten av en viss hemhörighet och identifikation i det abnormala rummet vid fronten. Dessutom undersöker jag de tekniker med vilka skribenterna strävade att koppla samman frontens och hemmets rum för att minska avståndet mellan dessa åtskilda rumsliga helheter.

Även om huvudfokus fortsättningsvis ligger vid krigsfronten, sker det i denna del en rörelse mot hemmafronten och det civila. Den gradvisa förskjutningen äger först rum i samband med analysen av soldaternas uppfattningar av det civila hemmet och deras längtan hem. Till sist flyttas tyngdpunkten ytterligare mot det civila rummet då jag skildrar soldaternas fysiska förflyttning över gränsen mellan fronten och hemmafronten i samband med deras permissionsresor.

Vid analysen av rummet är meningen inte att stanna vid en beskrivning av platsen som en bakgrund eller scen där skribenterna agerar.⁷⁵² Avsikten är att analysera vad skribenterna gjorde med rummet och vad rummet gjorde med dem. Fokus ligger på rummet som en fysisk och materiell plats, men också som en plats som blir till och förstås diskursivt i dialogen. Hurdana sammansättningar eller helhetsbilder av fronten och frontlivet byggde männen upp i sina brev och vad skulle dessa sammansättningar *göra* i dialogen med de närmaste?

Krigets landskap

Det omgivande landskapet och naturen utgör centrala element i de frontsammansättningar som tog form i brevdialogerna. Landskapet har alltid spelat en viktig roll i den militära kontexten och militära aktiviteter och operationer sätter spår i olika miljöer både under krig men också i fredstid. Den omgivande miljön utgör därför inte en passiv bakgrund, utan är en aktiv agent i kriget. Landskapet måste exempelvis alltid beaktas då militärledningen fattar strategiska och taktiska beslut.

⁷⁵² Jfr. Low & Lawrence-Zúñiga 2004, 1.

En central aspekt utgörs av en strävan till kontroll över rummet. Också för den enskilda soldaten är det viktigt att kunna tolka landskapet för att kunna utnyttja det på ett fördelaktigt sätt. Att kunna läsa landskapet kan ha en stor betydelse för möjligheten att överleva.⁷⁵³

Såsom redan framgick i avhandlingens introduktion, är en sammansättning en föränderlig helhet till vilken flera olika element ur den aktuella miljön – ur flödet – väljs ut och sammanförs på varierande sätt. De väljs ut och organiseras så att de löper samman både naturligt och artificiellt. En sammansättning är därför alltid en uppfinning eller konstruktion. Sammansättningarna kan enligt Gilles Deleuze och Félix Guattari omfatta mycket stora konstellationer, exempelvis en hel epok eller en kultur. Men de kan också utgöra mera avgränsade helheter såsom ett hem eller en bok.⁷⁵⁴ Sammansättningar kan följaktligen studeras på flera olika nivåer eller plan. Exempelvis kan hela den finska krigsfronten betraktas som en sammansättning, men det går lika bra att granska ett enskilt frontavsnitt eller bara fokusera på regementets, bataljonens, kompaniets eller plutonens område. Dessutom kan enskilda frontbostäder ses som egna sammansättningar, vilket närmare granskas senare i kapitlet.

Eftersom en plats inte är något redan existerande⁷⁵⁵, bör man fastställa det rum man önskar granska. Rhizomet är oändligt och därför är det nödvändigt att avgränsa en bit, ett rhizomsegment, för att man ska kunna hantera mångfalden.⁷⁵⁶ Det blir därför nödvändigt att uppställa provisoriska gränser som avgränsar rummet för att kunna utreda vilka element som kan tänkas ingå i det valda rummet. Därefter går det att ställa frågor angående hur de olika elementen står i samband med varandra och vilka funktioner och betydelser sammansättningen fick i brevdialogerna.⁷⁵⁷

Utifrån avhandlingens syfte blir det ändamålsenligt att sätta upp en av front-sammansättningens provisoriska gränser mellan krigsoperationsområdet och det civila Finland. Hemmet och hemtrakten betraktas som en skild helhet, som dock på olika sätt kontinuerligt sammankopplades med frontens rum. Gränsen mellan fronten och hemmafronten var både fysisk och mental. Mot hemmafronten avgränsades krigsoperationsområdet genom vägspärrar, granskningar, postcensur. På ett tankemässigt plan uppstår en barriär då soldaterna vid krigsfronten levde ett liv som medförde andra normer, erfarenheter och förståelser än i det civila rummet.

En annan provisorisk gräns har jag valt att sätta upp strax bakom fiendens ställningar. Jag inbegriper således också fienden i frontsammansättningen även om

⁷⁵³ Helphand 2006, 16; Woodward 2004, 3–4, 108–109.

⁷⁵⁴ Deleuze & Guattari 2004, 4–5, 448–449.

⁷⁵⁵ Deleuze & Guattari 2004, 343.

⁷⁵⁶ Querrien 2008, 73; Wiley 2003, 130–131; Høystrup & Munk 2007, 9.

⁷⁵⁷ Wiley 2003, 130–131.

fiendeställningarna också kan ses som en egen helhet. Mot fienden avgränsades det egna området av vapen, soldater på vakt, av taggtrådshinder och andra befästningsverk. Med tanke på soldaternas förståelser av sin aktuella livssituation är det motiverat att se fienden som ett centralt element inom frontsammansättningarna. Att vara i krig och att vara ställd mot fienden var orsaken till att de finska soldaterna intagit rummet vid fronten. Fienden förorsakade också största delen av de faror som hotade i detta rum och som frontmännen på olika sätt måste förhålla sig till.⁷⁵⁸

Man kunde också staka ut provisoriska gränser längs den egna frontlinjen mellan olika regementen, bataljoner eller kompanier.⁷⁵⁹ I brevdialogen med familjen aktualiserades sällan ämnen som skulle belysa människans uppfattningar om gränserna mellan de militära enheterna och därför har jag i detta fall valt att inte göra någon noggrann gränsdragning utan betraktar dem som mera diffusa.

De sammansättningar som tog form i de fem frontsoldaternas brevdialoger är inte identiska. Variationerna hade sin grund bland annat i skillnader i terrängen och avståndet till fienden. Mellan olika vapenslag uppkom skillnader till följd av deras olika beväpning och olika placering vid fronten. Också inom ett och samma fältförband kunde upplevelserna av rummet och sammansättningens utformning påverkas av den funktion respektive soldat hade.⁷⁶⁰ Skillnaderna förklaras även av att skribenterna fäste sig vid olika ting i sin omgivning. Dessutom beskrev de rummet och sin vardag på något avvikande sätt utifrån vad som upplevdes meningsfullt i de dialoger de förde med sina närmaste.

Mötet med det främmande: krigets landskap och anti-landskap

För de män som blev inkallade och förlagda vid fronten innebar krigsutbrottet i juni 1941 en abrupt fysisk förflyttning i rummet. De förflyttades till platser i öster som på många sätt skiljde sig från de bekanta omgivningarna hemma. För soldaterna handlade resan ut till fronten därför om rumslik diskontinuitet. Hur beskrev männen landskapet vid fronten och hur förhöll de sig till denna miljö? Vilken roll fick beskrivningarna av frontens rum i dialogerna?

Soldater som rör sig på främmande mark reflekterar ofta över landskapet och gör jämförelser med miljön i hemtrakten.⁷⁶¹ Litteraturvetaren och krigsvete-

⁷⁵⁸ I kapitlet ”I stridens hetta” har fiendens roll närmare granskats.

⁷⁵⁹ Jfr. Pipping 1947, 14–16. Bland annat fick soldaterna inte fritt avlägsna sig från det egna truppförbandets område. Se Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och systersonen Heizer och Allan 17.2.1942 som ett exempel på detta förbud.

⁷⁶⁰ Exempelvis var hästen och kärran element i soldat Göran Sax frontsammansättning. Det berodde på att han fungerade som körkarl inom en av infanteriregementets granatkastarplutoner, och som bland annat hade i uppgift att köra ut ammunition till ställningarna. Hos de andra skribenterna saknas detta element.

⁷⁶¹ Fritz 1995, 123–134.

ranen Samuel Hynes har utifrån självbiografiskt material och hågkomster pekat på vissa paralleller mellan soldaternas beskrivningar av livet i fält och reseberättelser. Soldaterna mötte mycket sådant som inte var bekant från hemtrakten och de beskrev sina intryck av landskapet, naturen, bebyggelsen och miljön. Soldaternas beskrivningar skiljer sig dock på ett grundläggande sätt från reseberättelser. Reseberättelsen har nämligen som mål att göra läsaren bekant och förtrogen med det som beskrivs. Soldaternas berättelser syftar däremot ofta till att visa hur egendomligt och främmande kriget och dess landskap är.⁷⁶² De aktuella breven innehåller skildringar av naturen och den miljö där männen rörde sig, men man kan knappast uppfatta dem i termer av reseberättelser. Syftet med beskrivningarna verkar visserligen ha varit att påvisa och att ta avstånd från det annorlunda, men tematiken förekommer inte ofta i breven och dessutom är skildringarna i regel relativt korta. Främst gjorde skribenterna sina reflektioner i början av kriget då de för första gången konfronterades med det främmande eller anormala territoriet. Ämnet hade inga konkreta beröringspunkter med hemmiljön, vilket eventuellt förklarar varför temat inte fick ett större utrymme i breven.

Till att börja med rörde sig de finska trupperna i områden som hade varit en del av Finland, men som landet tvingats avträda till Sovjetunionen efter vinterkriget 1939–1940. Mötet med det ursprungligen finska territoriet kunde vara beklämmande. Den finska befolkningen hade efter vinterkriget lämnat sina hem och evakuerats till Finland och området var folktomt och öde. Försvarsstriderna under vinterkriget och den finska offensiven i början av fortsättningskriget hade dessutom satt sina markanta spår i området. Kriget och den därpå följande ryska annekteringen hade med andra ord *förvridit* och deformerat det tidigare finska landskapet i Karelen till något obekant och egendomligt:

På den bilresan fick jag se åtskilligt av vårt förlorade och nu återvunna Karelen. [...] Har aldrig kunnat tänka mig att ett land, mil efter mil skulle kunna göra ett så dött intryck. Det är kanske icke så mycket den rena förstörelsen, brända hus och skogar, kullvräkt trä, sprängda broar o.s.v. utan fastmera den rena livlösheten. De kvarvarande husen (i vissa byar rätt många) stå alla med gapande fönster och dörrar, åkerfältena stå obrukade, vägar och

⁷⁶² Hynes 1998, 5–6. Det är inte alldeles ovanligt att soldater tolkar sin situation i termer av en turistisk upplevelse. Benjamin Ziemann nämner exempelvis att soldater gav uttryck för att ta tillvara möjligheten att "turista" då de rörde sig på främmande mark. (Ziemann 2007, 116–117. Se också Fritz 1995, 234) I det föreliggande brevmaterialet finns också exempel på detta: "Sedan i går f.m. ha vi bott i en obebodd by. [...] Här finns nog åtskilligt både antikt och unikt att studera, skada bara att man måste *turista* under dylika förhållanden. (Curt Enroth till sin hustru Martha 23.10.1941) [min kursiv] Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 3.10.1941. Ville Kivimäki pekar på att finska veteraner ofta hänvisar till sina krigserfarenheter från åren 1939–1944 i termer av en resa (fi. taival, reissu eller retki) som de företog med sina kamrater och som var omöjlig att beskriva för dem som inte själva varit med. (Kivimäki 2013, 214–215)

stigar äro övervuxna med gräs, i trädgårdstjapporna växer bara ogräs och här och där i högen någon övervintrad förvuxen trädgårdsväxt. [...] Annars är trakten där vi nu ligga och där genombrottsstriderna ägt rum överfylld av minnen därifrån. Högtals med bråte, sönderskjutna fordon, ryska hjälmar, och en obeskrivlig mängd skrot och lumpor. Alla döda äro ren nedgrävda [...]. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 26.7.1941)⁷⁶³

Den finska armén stannade dock inte vid den tidigare riksgränsen utan avancerade in i Fjärrkarelen och erövrade vidsträckta områden som aldrig tidigare hade tillhört Finland.⁷⁶⁴ Det land som soldaterna mötte under avancemanget österut upplevdes främmande på många sätt. Förutom att de rörde sig genom ett landskap som var präglad av förödelse och destruktion, skiljde sig också byggnadsskicket och naturen från det finska.⁷⁶⁵

Vi är nu på väg till Karhumäki norr om Äänisjärvi.⁷⁶⁶ [...] Har aldrig sett sådana skogar som här. Ved i massor, torra träd och kullvräktta jättar, orört av människohand, men överallt finns märken efter skogsbrand. Men nog skulle det vara som att bli förvisad till Sibirien att flytta hit. (Curt Enroth till sin hustru Martha 17.10.1941)

Männen förundrade sig också över hur primitivt och i dåligt skick allting verkade vara på den ryska sidan. Det skulle krävas kraftfulla insatser för att transformera det främmande rummet till ett som mera påminde om det finska:

⁷⁶³ Sven Björkmans beskrivning överensstämmer mycket långt med den bild som framställdes i den finska pressen om förhållandena i finska Karelen efter att området i drygt ett år varit en del av Sovjetunionen. I tidningsartiklarna förfasade sig skribenterna exempelvis över att odlingarna i trakten hade försummats. Dessutom innehöll artiklarna ofta beskrivningar av den smuts och oreda, som tycktes höra till det ryska. (Luostarinen 1986, 242–243)

⁷⁶⁴ Avancemanget in i Fjärrkarelen ansågs vara motiverat ur strategisk synvinkel. Eftersom frontlinjen var kortare på näsen bedömdes försvarsmöjligheterna vara bättre längre ut i öster. Det fjärrkarelska området skulle fungera som en buffertzona framför den gamla riksgränsen. Dessutom hade drömmen om Stor-Finland åter väckts inom nationalistiska kretsar. De områden som ansågs vara finska skulle förenas med resten av landet. (Ekberg 2000, 27–28; Tuunainen 2012, 157; Vehviläinen 1989a, 312–318) En stor del av de finska soldaterna förhöll sig negativt till överskridandet av den gamla gränsen. De som såg övergången som något positivt anslöt sig till dem som var för ett Stor-Finland. (Heinilä 2007, 290–293)

⁷⁶⁵ Inom det erövrade området kom soldaterna också sporadiskt i kontakt med karelsk civilbefolkning som stannat kvar. I breven omnämndes dessa möten vid några tillfällen. (Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 28.7.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 18.10.1943, 27.10.1943).

⁷⁶⁶ Om brevet öppnats av censuren, hade denna uppgift med högsta sannolikhet strukits. Det var entydigt förbjudet att skriva vart truppen skulle förflyttas. Se Kenttäpostioapas (joukkoja varten) 1941, 19. Karhumäki (fi.) = Medvežjegorsk. Äänisjärvi eller Ääninen (fi.) = Onegasjön.

Käraste. Hälsningar från utomlands. Har i dag varit c. 20 km. in i det f.d. ryska riket. [...] Ryssens land ser nog hopplöst ut. Det är inte fråga om att inte Asien börjar vid vår gamla gräns. Tröstlösa omålade gråa byggnader, urusla steniga vägar, allt vad jordbruksredskap o. annat husgeråd heter uråldrigt, de få människor jag såg (2 kvinnor och en gubbe) klädda i rena lumpen. Det blir nog ett Augiasstall att putsa upp. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 28.7.1941)⁷⁶⁷

Efter Finlands självständighet 1917 hade man under 1920- och 1930-talen särskilt i högertidningarna medvetet målat upp en mycket negativ bild av allt som hade att göra med Sovjetunionen, bolsjevismen och det ryska. Dels hade detta att göra med en allmän misstänksamhet mot och rädsla för bolsjevismen, dels kan man uppfatta det kraftiga avståndstagandet från allt det ryska som ett led i konstruerandet av en egen nationell identitet.⁷⁶⁸ Under de drygt tjugo åren Sovjetunionen existerat hade de finländska massmedierna också gjort narr av den propaganda Sovjetunionen hade utövat gällande det bolsjevistiska samhällssystemets framgångar. Denna bild ansågs strida mot verkligheten. Det hade exempelvis blivit vanligt att ironiskt benämna Sovjetunionen för ”bolsjevikparadiset” eller ”sovjetparadiset”.⁷⁶⁹ Då männen rörde sig på den sovjetiska sidan om gränsen tycktes den bild som återgivits i pressen bekräftas: ”Inte finns här något, som jag skulle bry mej om att erövra. Rena stenålders tiden. Hemska vägar, rökpörten och eländiga åkerlappar, det verkliga paradiset”, skrev Curt Enroth till sin hustru Martha den 13 oktober 1941.

Fastän männen ofta beskrev förhållandena i det erövrade området i negativa ordalag, kunde en vacker vy eller ett ståtligt landskap göra intryck på dem. Det främmande landskapet var därmed också ett på många sätt exotiskt och fascinerande rum.⁷⁷⁰ Här ser vi hur överste Björkman skildrade det närapå orörda landskapet i ett brev till sin hustru:

Var i dag på en skön bilfärd med Ruben för att hälsa på i en grannstab norr-ut. Vägen gick genom djupa urskogar, mestadels längs jungfruliga floder, där träden i full frihet och orördhet hängde långt över vattnet. Vi passerade också en by på en väldig ås (den bär namn därefter), därifrån man hade en obegränsad hänförande utsikt över ödemarkerna, med deras stora gulbruna

⁷⁶⁷ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 14.11.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 21.10.1941. Augiasstall = mycket smutsig eller oordnad lokal ursprungligen i den antika mytologin. Augeias, namn på konung med ett stort stall som ej rengjorts på 30 år. (Nationalencyklopedin, online, hämtad 12.6.2012).

⁷⁶⁸ Luostarinen 1986, 191.

⁷⁶⁹ Luostarinen 1986, 442–443. Att använda sig av dylika benämningar var dock inte något unikt för Finland. Bland annat rymmer också tyska frontbrev beskrivningar av förhållandena i det sovjetiska ”paradiset”. (Fritz 1995, 202–203.)

⁷⁷⁰ Fritz 1995, 123–131. Se t.ex. Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 23.11.1941, 16.12.1943; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 8.11.1943; 12.1.1944

fläckar av brunnen skog. Ett underligt trollskt land, som inte underlåter att göra ett visst intryck på en. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 18.8.1941)

Även om landskapet på många sätt gjorde intryck på männen, var det ett landskap som de inte automatiskt kunde identifiera sig med. Mötet med det primitiva ryska landskapet aktualiserade därför frågan om tillhörighet och identifikation. Att ta avstånd från det avvikande och hotfulla ryska var ett sätt att kommunicera fortsatt identifikation med den finska kulturen och det fredstida finländska samhället.⁷⁷¹ Curt Enroth uttryckte exempelvis med hänvisning till en strof ur Johan Ludvig Runebergs ”Vårt land” att han inte upplevde det fjärrkarelska landskapet som sitt eget – som en del av Finland. Genom avståndstagandet förankrade han sig i samsättningen hemma och i hemlandet:

Var på fin söndagspromenad till ett högt berg. Kunde därifrån se miltals omkring t.o.m. den ryska järnvägsstationen. Men nog finns här ödemark. Så långt man såg samma snöklädda buskskog. Vackert var det, men inte skulle jag ha kunnat förmå mej till att säga: ”Och här, och här är detta land”.⁷⁷² (Curt Enroth till sin hustru Martha 18.1.1942)

De negativa skildringarna av förhållandena i Fjärrkarelen var också förknippade med frågan om varför landet var i krig och vad skribenterna ansåg om krigsmålen. I förlängningen var utsagorna förknippade med frågan om det var värt att strida för de erövrade områdena.⁷⁷³ Ulf Segerstråle berättade i ett brev från 1943 hur han förhöll sig till att den finska armén överskridit den tidigare riksgränsen. Då detta skedde på hösten 1941 hade han inte nämnt något om sin aversion. Som en ansvarskännande reservofficer hade det varit olämpligt att yttra missnöje över militärledningens beslut i sina brev hem. Men då han senare tog upp frågan gav han öppet uttryck för sin kritiska inställning. Samtidigt försökte han dock hitta ett sätt att rättfärdiga anfallet:

Mot min övertygelse o. vilja, kommo vi över finska gränsen. Anfallskrig kan man också kalla det, men om vi överhuvud någonsin skall tänka oss att med vapen i hand försvara vårt gränsläger, så nog tycks det vara här. Här är det långt till er hemma. Flyget kan icke på samma sätt härja, nog i sydfinland, men knappast så mycket i de inre delarna som under vinterkriget. [...] Och så har detta halsbrytande företag kastat blod, blod av ens kamrater, det känns orätt att svika dem. De kämpade för något som de icke själva voro övertygade om – alltså i våra svenska enheter där tanken på Suursuomi [=

⁷⁷¹ Alsmark 1997, 11.

⁷⁷² Curt hänvisar här till åttonde versen i Finlands nationalsång Vårt Land: Och här och här är detta land // Vårt öga ser det här; // Vi kunna sträcka ut vår hand // Och visa glatt på sjö och strand // Och säga: Se det landet där, // Vårt fosterland det är!

⁷⁷³ Jfr. Woodward 2004, 122–124.

Stor-Finland] alltid varit och är främmande så som AKS-arna⁷⁷⁴ ser det. Men vi ha tvungits av bolschevikerna att söka göra vårt yttersta svensk som finne [...]. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 10.10.[1943])⁷⁷⁵

Krigets landskap var emellertid inte främmande enbart för att naturen och bebyggelsen skiljde sig från det finska. Krigets landskap var anormalt framför allt för att de präglades av destruktion – en destruktion som inte liknade något i ett fredstida samhälle. Samuel Hynes talar om krigets *anti-landskap*. Med det avser han ett landskap som drabbats av total förödelse och förstörelse – ett landskap där inget naturligt eller normalt längre finns kvar. Anti-landskapet fylldes i stället med en obeskrivlig röra av bråte, förstörda och kvarlämnade vapen och fordon, hastigt grävda gravar, döda kroppar.⁷⁷⁶ Där striderna var som hårdast förvandlades landskapet också vid den finska frontlinjen till ett anti-landskap där det inte fanns mycket kvar av träd, där all vegetation hade försvunnit och där marken bestod av bar jord och lera. Men mycket av landskapet längs den långa finska frontlinjen klarade sig oskadd. Soldaterna rörde sig därför både i ett förstört landskap men också i områden som bestod av orörd natur. Därmed innehöll frontlandskapet både det normala och det anormala landskapet – både natur och onatur, både landskap och anti-landskap.

De föreliggande breven innehåller inga detaljerade skildringar av ett utpräglat anti-landskap. Sannolikt var det svårt att finna lämpliga ord för att beskriva ett landskap där allt var förstört och som inte liknade något man tidigare sett eller mött. Dessutom hade krigets utpräglade anti-landskap inga beröringspunkter med ett fredstida landskap. En detaljerad beskrivning av ett anti-landskap hade därför potentiellt sett fungerat avståndsskapande, vilket också kan förklara frånvaron av denna typ av skildringar i dialogen med den utanförstående familjen. En viss antydning om ett anti-landskap finner vi dock i ett brev från Nils Sax daterat den 29 juni 1944 då han beskrev hur det såg ut vid frontavsnittet på Karelska näset där de sovjetiska styrkorna pressade på med en ohygglig styrka:

Här ser nog krigiskt ut längs vägarna. Hästkadaver och sönderskjutna kärror och kanoner ligger överallt och här och där står någon uppbränd stridsvagn. Vi har ju inga ställningar alls att vara i, inga löpgravar och inga korsur

⁷⁷⁴ AKT = Akateeminen Karjala-Seura = Akademiska Karelen-Sällskapet. AKS hade 1922 bildats av en grupp studenter och aktivister efter folkresningen i Fjärrkarelen, med avsikten att hjälpa karelska stamfränder som flytt till Finland. De omfattade en frändefolksideologi och drömde om ett stort Finland genom en expansion österut. (Meinander 1999, 85–86)

⁷⁷⁵ Se också Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 10.10.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 30.6.1944, 5.7.1944, 9.7.1944.

⁷⁷⁶ Hynes 1998, 7–8, 155. Västfronten under första världskriget kan ses som det ultimata anti-landskapet.

finns, så det här är den riktiga Mannerheimlinjen.⁷⁷⁷ (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 29.6.1944)

I ett brev skrivet i oktober 1942 berättade Göran Sax att det under de senaste dagarna varit ”grymt” vid avsnittet då de finska styrkorna hade skjutit tretusen artillerigranater på ett litet område som fienden tidigare hade erövrat och fortsatte:

[...] men nog är bolikarna där ännu de är fan så säga de ha stormat de flera gånger men ryssarna ha tagit de tillbaka de ha nog många av finnarna stupat och lämnat dit bland annat fyra officerare de ha nog varit grymt där *skogen är riktigt nedskuten och uppräftat* nog är de envisa bolikarna då de inte drog sej tillbaka fast de sköt med nio batterier dit på en gång. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 27.10.1942) [min kursiv]⁷⁷⁸

Mänskliga aktiviteter i form av byggande och reparerande kunde emellertid med tiden återerövra anti-landskapet och transformera det till något mera normalt. Naturens gång bidrog också till att normalisera landskapet. Sven Björkman berättade för sin hustru att trakten i Summa ännu långt efter bar markanta spår av striderna som rasat där, men att den spirande växligheten hade börjat återta det förstörda landskapet.⁷⁷⁹

På hemvägen senaste onsdag passerade jag första gången slagfältet vid Summa, [...]. Nog har där gått hett till, terrängen är till oigenkännlighet uppökad av bomber och granater, ehuru förstås den värsta sårskorpan slitits bort av 4 års växtlighet. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 19.5.1944)⁷⁸⁰

De föreliggande breven innehåller inga utförliga beskrivningar av anti-landskap, men de förmedlar på andra sätt att naturen och det omgivande landskapet var anormalt och främmande och att de kunde utgöra ett påfrestande element i front-sammansättningen. Stridsverksamheten var sålunda inte det enda som upplevdes prövande vid fronten. Eftersom soldaterna levde på naturens villkor, blev den omgivande miljön och växlingarna i väderleken något som i hög grad påverkade deras upplevelser av livet i fält.⁷⁸¹ Enligt geografen Rachel Woodward förknippas armén och soldatlivet överlag med den omgivande miljön och särskilt med rurala rum. Mannen härdas till en duglig soldat ute i naturen där han utsätts för kyla, väta, het-

⁷⁷⁷ Mannerheimlinjen = huvudförsvarslinjen som sträckte sig från Ladoga till Finska viken på Karelska näset under vinterkriget 1939–1940. I utdraget uttrycker sig Nils Sax ironiskt då han konstaterar att trupperna inte har några försvarsställningar i de områden dit de retirerat.

⁷⁷⁸ Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 5.11.1943; Sven Björkman till sin hustru Rakel 13.8.1941.

⁷⁷⁹ Helphand 2006, 15.

⁷⁸⁰ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.6.1942. Summa är en ort på Karelska näset där blodiga strider utkämpades under vinterkriget.

⁷⁸¹ Vädret var ett ofta återkommande tema i brevväxlingarna.

ta, hunger och törst. Transformationen från civil till soldat har således en rumslig dimension: att bli soldat kräver särskilda sätt att vara i rummet. Soldaten måste övervinna de krav som omgivningen, klimatet och stridsverksamheten ställer och finna olika strategier för att göra livet så drägligt som möjligt i de primitiva och riskfyllda förhållandena.⁷⁸²

Ett belysande exempel på det påfrestande landskapet får vi i några brev från oktober 1942 där Nils Sax skrev om de outhärdliga förhållandena vid hans frontavsnitt på Karelska näset. Vid många frontavsnitt bestod terrängen av kärraktiga marker och därför blev vätan ett påfrestande inslag särskilt under höstregnen och också då snön smälte på våren. Vägarna blev leriga och svårframkomliga, löpgravena fylldes med vatten och det regnade in i korsurna.⁷⁸³ I följande citat kan man utläsa hur leran och vätan förvandlade rummet till en form av anti-landskap:

Här regnar det. Vi äro våta som dränkta kattor allesammans. Korsutaket läker och inga regnrockar finns att draga på då man skall ut på vakt. Alla kläder är riktigt genomvåta. De förstå nog inte huru bra de ha det, de som inte behöver vara här. De kan inte fantisera sig till ens vad det här krigarlivet är. Skyttegravarna äro vattenfyllda och vi måste ligga på vällen i leran och kulregnet då vi äro på vakt. [...] Vaktturerna äro så ofta att kläderna omöjligt inte hinner torka mellan dem. På nätterna är det endast två timmar ledigt mellan varje tur och sedan måste man ut igen i leran och regnet. Man tappar nog lusten för allt. Vi vandra omkring som några slags lustiga djur. Humöret är alldeles borta. Alla är förkylda och varje dag far någon till sjukhus och det blir endast mindre och mindre folk här och mer vaktande för de som blir kvar. [...] Jag måste sluta nu ty jag skall ut och frysa igen två timmar. Det regnar allt fortfarande men man kan nu inte bli våtare än man är, så det gör ingenting. Skicka ett paket någon gång så man får någonting att äta. Hälsningar Nils (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 26.10.1942)

Brevet ger uttryck för extrem utmattning, bitterhet och apati. De odrägliga förhållandena tärde på de fysiska och psykiska krafterna och inverkade mycket negativt på sinnesstämningen. Påfrestningarna gjorde att männen upplevde att de miste sitt människovärde, att de blev som djur. De blev liknöjda med tillvaron och att uthärda i de svåra förhållandena blev i sig en bedrift.⁷⁸⁴ Genom att skriva till föräldrarna gav Nils utlopp för sin förtvivlan och förbittring, och därför fick brevskrivandet här en terapeutisk funktion.

⁷⁸² Woodward 1998, 287–293; Woodward 2003, 46–48. Här bör man dock märka att Finland under 1940-talet ännu i hög grad var ett agrart land och att en vistelse i skog och mark för många finska soldater var något normalt också i det civila.

⁷⁸³ Se t.ex. Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 28.10.1942, 31.10.1942. Se också Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 10.4.1943.

⁷⁸⁴ Jfr. också Fritz 1995, 104–114; Holmes 2004, 130–132; Ellis 2009, 326.

Brevet synliggör också det avstånd Nils upplevde att fanns mellan fronten och hemmafronten. Yttrandet ”De förstå nog inte huru bra de ha det, de som inte behöver vara här” tyder på att Nils hade mötts av oförstående om vad livet vid fronten innebar för honom och de andra männen som tvingades vara där.⁷⁸⁵ Även om beskrivningen av det outhärdliga livet riskerade bekymra föräldrarna blev det nödvändigt att försöka förmedla en verklighetstrogen bild för att de skulle inse hur svårt det var att leva under de rådande förhållandena vid fronten.⁷⁸⁶ Att verbalisera och framhäva det verkliga glappet mellan sammansättningarna – att bygga upp en sammansättning som bestod av anormala, obehagliga element – behövdes under de rådande förhållandena för att få stöd och för att bli mött av förståelse och solidaritet.⁷⁸⁷

Männens skidringar av det främmande landskapet fyllde följaktligen en informativ funktion genom att de ökade familjens delaktighet och förståelse av livet i fält.⁷⁸⁸ Genom att välja ut olika element i frontens rum – element ur naturen, det karelska byggnadssättet, spår av destruktion – konstruerades bilder av livet i fält. Inom dessa sammansättningar placerade sig männen i rummet och skapade sålunda en bakgrund mot vilken familjen kunde föreställa sig deras liv.⁷⁸⁹

Beskrivningarna av det främmande och ibland motbjudande landskapet vid fronten underströk dessutom isoleringen från det fredstida, normala samhället och den finländska kulturen, vilket indirekt bekräftade det civila hemmet och hemtrakten som en normalitetens trygga förankring i tillvaron. Det skulle krävas kraftiga insatser för att männen skulle tillägna sig frontlandskapet. Denna tematik behandlas i det följande.

Besätta, befästa, bygga. Att inta frontens främmande rum

Den tyska etnologen Ina-Maria Greverus menar att människan alltid strävar efter att besitta ett rum – att inneha ett territorium som han kan kalla sitt eget och som han kan identifiera sig med. Det egna territoriet kan exempelvis vara ett rum, ett hus, en region, ett land. Denna strävan att inta ett rum motiveras enligt Greverus av de grundläggande mänskliga behoven av materiell och social säkerhet och trygghet, och möjlighet till identifikation. Den ”territoriella människan” har sålunda alltid ett behov av en rumslig förankring.⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ Brodern Göran gav uttryck för en liknande syn: ”Ja nog sku alla behöva få försöka de här krigarlivet så de får se va de går för. De vet nog inte hur bra de har dem de som får vara hemma.” (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 8.10.1943)

⁷⁸⁶ Jfr. McCartney 2011, 117.

⁷⁸⁷ Jfr. Gerber 2006b, 145–146. David A. Gerber tar upp ett exempel ur de emigrantbrev han undersökt där två emigrerade söner med valet av tema (särskilt svårigheterna i det nya landet) och tonen i sina brev uppenbart strävade till att få sympatier och respekt från sina föräldrar. Se också Decker 1998, 66–69.

⁷⁸⁸ Liljewall 2007, 16.

⁷⁸⁹ Jfr. Poulet 1977, 16, 25–27.

⁷⁹⁰ Greverus 1972, 51–54.

Ovan såg vi hur det fjärrkarelska landskapet inte nödvändigtvis var ett rum som de finska soldaterna kunde identifiera sig med. Det krävdes därför olika insatser, strategier och kulturella tekniker för att inta det främmande rummet – att omforma och tämja det till en plats som männen åtminstone i någon mån kunde identifiera sig med och som i förlängningen skulle underlätta anpassningen till de rådande villkoren vid fronten.⁷⁹¹ Med Deleuze och Guattari kan man tala om *territorialisering* – en process genom vilken rummet skapas och organiseras. Territorialiseringen påtvingar en viss ordning och kategorisering av rummet, vilket kan bidra till en känsla av säkerhet, trygghet och tillhörighet.⁷⁹² Beslagtagandet eller territorialiserandet måste dock upprepas flera gånger under kriget i och med förflyttningar till nya avsnitt.

Eftersom rummet i Fjärrkarelen inte var ett eget rum måste det transformeras till ett ”finskt” territorium. Redan i slutet av augusti 1941 konstaterade överste Sven Björkman med tillfredsställelse att de områden armén erövrade, mycket snabbt genom aktiva insatser förvandlades till ett landskap som började påminna om förhållandena i Finland. Citatet visar hur det främmande och primitiva landskapet hade *normaliserats* genom ett ihärdigt arbete och mänsklig aktivitet:

Annars börjar här märkas, att detta landet fått nya herrar. Alla broar äro nyreparerade, förstärkta och fina, vägarna börja likna bilvägar hemma hos oss (där har pionjärerna haft ett himla arbete), telefonstolpar växa upp längs vägkanterna, åkrarna plöjas o.s.v. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 29.8.1941)

Mestadels bestod de områden som bildade den finska frontlinjen av helt eller delvis obefäst och obebodd terräng. Trupperna var därför nästan alltid tvungna att bygga upp nya ställningar och bostäder.⁷⁹³ Om trupperna övertog ett avsnitt som tidigare innehålls av något annat truppförband, behövde man inte bygga upp allt från grunden, men ofta företogs vissa förändringar och förbättringar av de befintliga byggnaderna och befästningsanläggningarna. Byggnadsverksamheten beskrevs också i breven hem:

Vi bygger nu igen skilda korsur för båda pjäserna och i morgon får vi väl redan den ena gropan färdig. Sen räcker det inte länge innan vi bor i korsur igen, vi får nämligen färdigt timrade kåkar. [...] Här har nog varit lugnt igen, så inte behöver Du oroa Dej, och snart har vi sådana korsur, som hålla i alla väder. (Curt Enroth till sin hustru Martha 26.3.1944) [...] och i morgon börjar vi med taket på första pjäsens korsu. Första stockvarvet kommer under själva jordytan, taket nämligen, så nog kan vi gräva oss ner där vi nu är. (Curt Enroth till sin hustru Martha 29.3.1944)

⁷⁹¹ Helphand 2006, 40; Johansson 1997, 71, 86–90; Svensson 2012, 94.

⁷⁹² Deleuze & Guattari 2004, 347–353; Albrecht–Crane 2005, 121–124.

⁷⁹³ Se t.ex. Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 21.11.1942.

Soldat Göran Sax sitter framför korsun Dunderhyttan. Bostadskorsuna skulle skänka mannen skydd och därför måste de vara väl nedgrävda och kamouflerade. Under ställningskriget väcktes dessutom intresset för att snygga till och pryda omgivningarna. Fotografiet torde vara taget på sommaren 1942. I privat ägo.

Då ett truppförband besatte ett frontavsnitt intogs det i första hand med tanke på det strategiska. Platsen skulle erbjuda trupperna tillräckligt skydd, avsnittet skulle gå att försvara, men det var exempelvis också viktigt att det fanns dricksvatten att tillgå och lämpligt byggnadsmaterial på nära håll.⁷⁹⁴ Det sätt på vilket rummet vid fronten fysiskt intogs reglerades till största delen uppifrån. Det kom order om var truppen skulle förläggas, och för det som byggdes tillhandahölls instruktioner angående byggnadernas placering i terrängen, storleken och formen på byggnaderna, vilka byggnadsmaterial som skulle användas och hur byggnaderna skulle kamoufleras.⁷⁹⁵ Vid fronten skapades därmed en egen ordning i rummet som främst motiverades av militärt-strategiska frågor.⁷⁹⁶ Krigföringens och arméns behov bidrog till att sätta upp gränser mellan olika zoner och till att begränsa och bestämma soldaternas rörelser i rummet. Byggnads- och befästningsverksamheten gav rum-

⁷⁹⁴ Rakennusopas kenttämajoitusta varten 1943, 7–9. [= Byggnadsinstruktion utgiven av försvaret (huvudstaben) för förläggningarna i fält]

⁷⁹⁵ Rakennusopas kenttämajoitusta varten 1943, 7–13.

⁷⁹⁶ Jfr. Jönsson 1998, 114 som analyserat hur den psykiatriska anstaltens rum organiserades och ordnades utifrån den medicinskt-psykiatriska syn som var rådande under den undersökta perioden. Sjukhusen hade exempelvis avgränsade områden med olika egenskaper för patienter i olika tillstånd. Den rumsliga organisationen strävade till att bevaka, reglera och kontrollera patienterna och det behövdes skarpa gränser som hindrade rörelser i rummet.

met vid fronten dess särskilda prägel av ett kamouflerat, nedgrävt, kringgärdat, övervakat och kontrollerat rum. Det handlade dessutom om ett samspel mellan arméns behov och den befintliga terrängen och naturen. I det följande beskriver Sven Björkman hur landskapet formats för att ge skydd och för att möjliggöra rörelser i rummet utan att soldaterna utsattes för alltför stora risker. Han berättar också om de särskilda krav på byggandet som uppstod i den kärraktiga marken:

Här fortsätter jag med att gå omkring i linjerna. [...] Vi har goda skyddade ställningar där man kan spatsera omkring i gravarna fullkomligt osynlig för fienden och för det mesta tittar man bara indirekt mot grannen i söder genom ett skyttegravsperiskop eller dylikt. Detta på de ställen där linjerna äro nära varandra, men mest är avståndet ganska stort, så man lugnt kan ta sig större friheter. Var i dag bl.a. i en stödjepunkt, som ligger långt ute i ett kärr och ganska ensligt. Det var som en liten fästning med uppbyggda vallar runt omkring och bostadskorsur i mitten. (Sven Björkman till Rakel sin hustru 7.9.1943)

Ställningarna bestod av bland annat skyttegravar, förbindelsegravar, taggtrådsstängsel och andra hinder, kanonställningar, eldledningsplatser och bostadskorsur.⁷⁹⁷ Eftersom det var förbjudet att beskriva de egna ställningarna i breven, saknas utförliga uppgifter om dessa. Citatet nedan innehåller en av de mest detaljerade beskrivningarna som går att finna i det föreliggande materialet. Brevet innehåller dessutom en enkel skiss över platsen.⁷⁹⁸

Flyttade igår den 1. [april] till vår nya plats. Den ligger invid en liten älv, högt uppe på en sluttning med utsikt längs älvdalen och över motsatta stranden, där Kompaniernas läger smugit sig in i terrängen, under tallar och furor. Jägarna ha en idealisk plats, vid en tjärn på en udde med en djärv backe bakom. Där ligger sedan regementet högst uppe och kommandoplatsen är likt ett örnnäste. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 2.4.1942)

Soldat Göran Sax deltog ofta i olika byggnadsarbeten och därför innehåller hans brev uppgifter om hur miljön transformerades till följd av de militära aktiviteterna i området.⁷⁹⁹ På sommaren 1943 deltog han exempelvis i bygget av kavelbroar.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Rakennusopas kenttämajoitusta varten 1943.

⁷⁹⁸ Liknande små kartor eller skisser över den plats Ulf var förlagd till finns också i: Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 12.8.1941, 23.4.1942; Ulf Segerstråle till system Tita 17.5.1942. Enligt censurreglerna var det strängt förbjudet att rita kartor i breven (Kenttäpostiopas 1941, 19). Ulf:s brev som innehöll kartor fastnade inte i censuren och därför upptäcktes de inte.

⁷⁹⁹ Se t.ex. Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 10.5.[1942], 27.8.1942, 16.6.1943, 5.11.1943.

⁸⁰⁰ Kavelbro = körbana över sank mark, bestående av tätt lagda slonor eller klovar tvärs över två eller flera stockar i vägens riktning. Konstruktionen kan vila på en risbädd (Nationalencyklopedin, online, hämtad 23.5.2011).

Kavelbroar byggdes över kärr där marken inte bar och där vägarna blev en djup lervälling. Göran berättade att arbetet utfördes på beting⁸⁰¹ och han beskrev byggandet i rätt så stor detalj i breven till föräldrarna. Det är uppenbart att han upplevde vägarbetet som en meningsfull sysselsättning och tonen i dessa brev är positivare än den brukade vara. Han och de andra mannarna fick dessutom erkännande för sitt kunnande av de överordnade. Med beskrivningarna av byggnadsarbetena kunde Göran påvisa kontinuitet för sina föräldrar när det gäller hans civila jag. Beskrivningen bekräftade hans vana att utföra kroppsligt arbete och att han händigt och skickligt använde behövliga verktyg. De olika byggnadsarbetena vid fronten var dessutom ett ämne med många beröringspunkter till hemgården och arbetet där. Det var ett ämne som förenade Göran och föräldrarna kring ett gemensamt intresse, vilket eventuellt också förklarar varför han gärna skrev om arbetet:

Har arbetat nu i elva dygn och har säkert elva dyng estra permis, de är nog fint tycker int ni desamma. [...] Det är bussiga poikar som ja har med mig, att arbeta så därför går de så bra för oss. Majorn hade sagt att de syndes nog att vi hållit i yxan förut. De är att klyva stockar och lägga stockar under till vasar och sen att rada på de där halvorna och hugga in dem så de passar med flatsidan uppåt så de blir alldeles jämt. Sen att dika på bägge sidorna så ni kan tänka de är jobb. Vi är sju man i bolag så somliga klyver och en kör och ett par stycken passar in den på vägen. Ja har varit på vägen och lagt in. Vi har nå trehundra tjugio meter lagat nu som vi gjort på elva dagar. Så där har nog fart varit på. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 6.7.1943)

Terrängen vid fronten omformades och intogs inte bara i strategiska syften. Då läget under ställningskriget stabiliserades byggdes exempelvis stora soldathem eller vapenbrödrahus i anslutning till regementen och bataljonerna. Där kunde soldaterna under lediga stunder dricka en kopp kaffesurrogat, läsa tidningar, lyssna på radio och köpa cigaretter och brevpapper.⁸⁰² Dessa byggnader fungerade dessutom vid behov som biograf och festsal:

De har den där stora kantin korsun färdig här nu. De är en väldig stor och fin korsu i går kväll var ja dit, de har bio där och så i går kväll visa de en film men de är nu bara skräp som de visar. De va över två hundra personer där

⁸⁰¹ I det följande förklarar Göran vad han menar med ”orakkan” [Orakka = skall vara urakka (fi.) = ackord, beting]: ”Hoppas ni vet va den där orakkan va nu när ja skrivit förr om den. De är att få en sträcka att dona på vissa antal dygn och de som de går under får man permis för. Som vi hade på 28 dygn och gjorde de på fjorton. Men vi fick som sagt nog arbeta för de också.” (Göran Sax till modern Hilma 13.7.1943)

⁸⁰² Se brevmaterialet, men också exempelvis Nykvist 2005, 240. Det kan också nämnas att det under ställningskriget uppfördes imponerande byggnader på många håll vid fronten. Dessa fungerade exempelvis som vapenbrödrahus och kommendörsbostäder. Byggnadsstättet brukar kallas korsuarkitektur. (Lappalainen 1990, 23)

så kan ni tänka hur stor den är. ”Uro-Borg” är till namn på den. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 19.4.1943)

Kantinbyggnaden och ett par butiker bidrog vid det avsnitt där Nils Sax var förlagd till en normalisering av det främmande rummet. Nils gick till och med så långt att han skrev att de vid avsnittet hade det nästan lika bra som människorna i det civila. Denna utsaga tyder på att rummet gav möjlighet till identifikation:

På eftermiddagen blir det fest i Lotta-kantin. Här finns bl.a. biograf och teater också. Lotta-kantin och soldathem, och två fältbutiker finns här. Så vi ha det nästan lika bra som där i civila. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 9.3.1942)

Överste Sven Björkman som en stor del av kriget var förlagd till Äänislinna, levde i en ännu mera normaliserad miljö vid fronten. Man kan nästan säga att en bit av Finland och det finska samhället flyttade till den erövrade staden. När läget hade stabiliserats vid frontavsnitten organiserades bland annat minuthandel och andra tjänster i krigsoperationsområdet. I Äänislinna öppnades banker och postkontor. Den första butiken öppnades redan i början av november 1941, det vill säga ungefär en månad efter att staden erövrats. I slutet av år 1943 fanns där fem diversehandlar, tre köttbutiker, en mjölkbutik, en tygaffär, en järnhandel, en bokhandel, tre barberaraffärer samt en hattmakare och en skomakare. I staden öppnades också restauranger, caféer och resandehem. Där fanns dessutom sex soldathem, elva lottakantiner, hotellrestaurangen Lottahovi och en officersklubb och ett officershärbärge. På våren 1942 grundades en frontteater och därtill fanns där två biografier, en symfoniorkester och flera soldatkörer.⁸⁰³ Staden togs således i besittning med många olika civila aktiviteter.

Ett annat exempel på civil byggnadsverksamhet vid fronten är de idrottsplaner och olika idrottsanläggningar som byggdes i terrängen.⁸⁰⁴ Idrotten och anläggningarna blev ett centralt element framför allt i den frontsammansättning som tog form i löjtnant Ulf Segerstråles brev efter att han i maj 1942 utsågs till idrottsofficer.⁸⁰⁵ Han skötte om att arrangera olika idrottsaktiviteter och berättade om hur de röjde terrängen och byggde olika planer och banor för sommar- och vinteridrott.

⁸⁰³ Kulomaa 1989, 165–170, 178; Käkelä 1992, 249–253.

⁸⁰⁴ Under våren 1942 hade intresserade soldater på eget initiativ börjat idrotta vid fronten. Militärledningen förstod vikten av att ordna meningsfull sysselsättning och hakade på detta spontant uppkomna intresse. Målet var att få så många frontmän som möjligt engagerade i dessa aktiviteter, eftersom idrottandet skulle främja soldaternas fysiska och psykiska kondition och redan i början av sommaren 1942 började idrottsverksamheten få organiserade former. Truppförbanden fick egna idrottsofficerare och under dem lydde idrottsansvariga på kompani- och plutonnivå. (Vasara 2007, 599–600)

⁸⁰⁵ Ulf Segerstråle till fadern Lennart och systern Christine-Louise 28.5.1942; Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 28.7.1942.

Genom detta byggnadsarbete transformerades frontens rum till ett rum för civila aktiviteter, vilka också bidrog till intagandet av rummet:

I dag jobbades för första gången med idrott här [på regementet]. Försökte med talkoarbete⁸⁰⁶ för att få till stånd fotbollsplan och 5 man kommo fr. kanonkompaniet så planen gjordes fri från stora träd och småskog. Återstår ljungen ännu samt målstolparna. 400 m banan kommer väl också att bli färdig i morgon om vädret till äventyrs vore drägligt. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 30.7.1942)⁸⁰⁷

Idrottandet kan betraktas som ett led i territorialiserandet och kulturaliserandet⁸⁰⁸ av frontens rum i och med att en civil aktivitet överfördes till krigets landskap. Följande utsaga är ett tecken på att idrotten bidrog till att normalisera livet vid fronten, vilket i sin tur bidrog till att kriget ibland kändes nästan överkligt:

Man skulle omöjligt kunna tro att det är krig. Medan vi spelade luftboll i kväll hördes endast en hajdare⁸⁰⁹, så det var stilla sommarkväll, var sedan till källan och tvättade oss. (Curt Enroth till sin hustru Martha 7.7.1942)

Idrottandet vid fronten var emellertid inte bara ett civilt tidsfördriv. Idrotten skulle också fungera som ett led i upprätthållandet av stridsdugligheten bland soldaterna och därför hörde granatkastning och skytte till de grenar som utövades.⁸¹⁰ Idrottandet var därmed ett element som både förbands med det civila livet, men också till de militära funktionerna vid fronten. Detta för till att det inte bara var fråga om en enkel överföring av en aktivitet från ett rum till ett annat. I frontens rum fick idrottandet en egen utformning, delvis andra betydelser och tilläggsfunktioner.⁸¹¹ Frontsammansättningarna innehöll med andra ord både civila och krigiska element, som förenades med varandra i olika konstellationer. Denna fråga återkommer jag till i kapitlet ”Krigets hem”.

⁸⁰⁶ Talko (fi.sv., från finskans ”talkoot”), talkoarbete = Gemensamt arbete som utförs frivilligt utan egentlig betalning. Motsvarande ord saknas i rikssvenskan. (Schildts Finlandssvensk ordbok, online)

⁸⁰⁷ Se också Ulf Segerstråle till systemen Tita 1.12.1942, 4.12.1942. Också till överste Björkmans och översergeant Curt Enroths sammansättningar hörde bollplaner och andra idrottsanläggningar, men för dem var idrottandet en fritidssysselsättning som inte hade något att göra med deras uppgifter som soldater. Sven Björkman var mest intresserad av tennis. År 1943 var han med om att grunda en tennisklubb i Äänislinna och han valdes till klubbens ordförande. Klubben ordnade matcher och turneringar. Bland annat spelade de mot en annan tennisklubb som grundats i Karhumäki. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 27.7.1942, 28.7.1942, 28.4.1943, 4.6.1943). Se också Hagelstam 2008, 50–51.

⁸⁰⁸ Se nedan i kapitel ”Att bygga upp ett hem i fronten”.

⁸⁰⁹ Hajdare (från finskans haitari) = dragspel.

⁸¹⁰ Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 6.9.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 13.8.1943.

⁸¹¹ Deleuze & Guattari 2004, 346.

Ett flyktigt rum

Trots att trupperna under ställningskriget blev mera bofasta, hann förbanden flera gånger flytta. De flyttade ut i främsta linjen, de blev förlagda i vila ett stycke bakom, och de flyttades från ett frontavsnitt till ett annat. Rummet vid fronten var därför flyktigt och föränderligt.

Skribenterna förhöll sig i de flesta fall negativt till rörelserna i rummet.⁸¹² Att efter en period i vila åter igen flytta ut i linjen var sällan något männen såg fram emot. I linjen väntade bland annat regelbundna och betungande vakturer, och större risker. Men viloperioderna hälsades inte heller alltid med någon större entusiasm, eftersom denna tid ofta innebar tungt arbete och ett mera inrutat vardagsliv som kunde påminna om fredstida garnisonstjänst – något som frontsoldaterna ansåg att inte hörde till livet i fält.⁸¹³ Följande utdrag är ett gott exempel på reaktionen inför en förestående flyttning i reserv:

I kväll kom ryktet, att vi skall flytta och vila en tid. Få nu se, vad det skall bli, vi är förbannade, ty vila är detsamma som oppställningar, granskningar, persedel- och vapenvård, vägbygge m.m. Allt annat än vila, [...]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 5.3.1942)

Speciellt påfrestande upplevdes förflyttningarna till helt nya frontavsnitt. Flyttningarna innebar ofta långa och tunga marscher och därtill var mannarna vanligtvis tvungna att åter igen sätta igång med det omfattande byggnadsarbetet.⁸¹⁴ Mentalt innebar flyttningarna till nya avsnitt alltid ett skarpt uppbrott som medförde ovisshet om vad framtiden skulle föra med sig. Skulle den nya platsen vara farligare, skulle bostadsförhållandena bli sämre? Nils Sax berättar i det följande om att det gått rykten om att hans truppförband skulle flytta i vila varefter det var ovisst om vart det skulle bära av. Citatet visar hur flyttningarna innebar en känsla av minskad kontroll över tillvaron:

Fast hellre skulle vi nog stanna här, ty om vi slipper dit bakåt för en månad eller så, så kan vi få något värre avsnitt då vi komma till-[baka]. Vi ha satt så mycket arbete på de ställningar och korsur vi ha här så [vi] nog helst inte skulle vilja

⁸¹² Detta gällde särskilt skribenterna av lägre rang. Överste Sven Björkman tog flyttningarna med större ro, vilket hade att göra med att han på grund av sin position inom den militära hierarkin fick tillgång till mera information om situationen. Han visste vart förbandet skulle förflyttas och till hurdana förhållanden och därför innebar förflyttningarna inte ett osäkerhetsmoment.

⁸¹³ Se t.ex. Göran Sax till modern Hilma 4.6.1944: ”Ja här gå de ju annars allt som vanligt, långa dagar vill de nog bli, vi måst opp på moron kl sex och inte slipper vi i säng fören tio på kvällen när vi måst på aftonbön. De är nästan som i en rekrytsentral, fast vi har inte bara exersis en dag i veckan. Annars är det nio timmars arbetsdag när de är arbetstjänst. Så nog tar de ut allt när vi är i vila som de kallar de.” Se också Pipping 1947, 161.

⁸¹⁴ Se mera om detta i t.ex. Pipping 1947, 44–90.

lämna dem åt någon annan, ty vi får väl börja arbeta på nytt om vi kommer till ett annat ställe. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 11.6.1942)

Att flytta till ett nytt frontavsnitt innebar alltid nya ansträngningar för att ta rummet i besittning. En flyttning betydde att den tidigare sammansättningen tillfälligt föll sönder och att den på det nya stället måste ta form på nytt. Trots att de olika elementen i frontsammansättningen i princip var de samma på de olika förläggningssorterna innebar flyttningarna alltid att ordning blev kaos för en tid. Detta kaos måste kontinuerligt bekämpas genom upprepade tillägnelseprocesser.⁸¹⁵

Ja vi ha nu flyttat så vi är nu inte på samma ställe nå mera, vi är nå fyra fem kilometer därifrån, vi har fått byta plats med regementets lätta knako⁸¹⁶, så vi fick nog korsor här i stället också men vi måste nog bygga om något. Här är de nog lungt nu för tillfället, och hit har inte nå granater brukat komma sa de som var här förr. [...] De är nog något att flytta också, de blir så *oredigt och älendigt på alltvis* men de måst ju ordna opp sig bara tiden lider. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 21.11.1942) [min kursiv]

Av breven kan utläsas att den plats frontmännen en tid hade bebott hade hunnit inge en viss känsla av trygghet och hemhörighet. Männen hade blivit förtrogna med omgivningarna och de visste vad som gällde. Att behärska rummet innebär att ha kontroll över tillvaron. Det som befann sig utanför det intagna rummet var något okänt och kaotiskt.⁸¹⁷ Flyttningarna upplevdes därför särskilt påfrestande på det mentala planet, vilket man kan utläsa av de två följande utdragen ur Curt Enroths brev:

Nu börjar man ju också bli hemmastadd på den här platsen. Första dygnet efter flyttningen är alltid värst, man känner sej så främmande med förhållandena. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.8.1941) [...] dessutom har man den där olustiga känslan, som alltid följer efter flyttning. Det har Du väl märkt? Det är inte alls roligt att kastas fram och tillbaka, helst är man på samma plats. Ty så underligt är man ändå inrättad, att man får någo slags hemkänsla också här. (Curt Enroth till sin hustru Martha 13.7.1942)

Också hemma kunde flyttningarna vid fronten orsaka obalans och upplevas som avbrott i vardagen. Curt skrev på hösten 1941 att divisionen skulle flyttas norrut från Karelska näset till ett frontavsnitt på Maaselkänäset. Martha tog emot nyheten med bestörtning. Hon gick plötsligt miste om möjligheten att situera sin man rumsligt:

Jag blev nog så nedstämd att jag helst gått i skogen och gråtit, men kunde ingendera då jag hade potatisfolk. [...] Jag var redan så van att Du var på

⁸¹⁵ Johansson1997, 87.

⁸¹⁶ Knako = granatkastarpluton.

⁸¹⁷ Arvidsson 2001, 25.

[Karelska] näset, både från det förra och dethär kriget, att det kändes nära och hemvant. Nu känns det som om Gulle skulle försvinna i okända öden. (Martha Enroth till sin man Curt 2.10.1941)⁸¹⁸

Att kunna lokalisera mannen i rummet och att ha en viss uppfattning om den plats truppen intog, bidrog till en känsla av kontroll och trygghet hos familjen hemma. Varje individ placeras i våra tankar inte bara i en bestämd miljö utan i ett system av platser. Vissa av dessa platser kan vara verkliga och andra imaginära.⁸¹⁹ Martha som aldrig hade varit vid fronten, kunde endast i sin fantasi försöka måla upp en bild av den plats där Curt befann sig. Men också denna föreställda plats var viktig för att hon skulle kunna tänka på honom och vara nära honom. Därför var det av största vikt att han beskrev sin nya boplatz, eventuella nya kamrater och annat som bidrog till att Martha i sin fantasi kunde bygga upp en bakgrund – en sammansättning – där hon i sina tankar kunde förankra honom.

Eftersom de brevskrivande parterna behövde särskilda fästpunkter för att kunna orientera sig i den kaotiska verkligheten under kriget, var det viktigt att inbegripa olika rumsliga element i de frontsammansättningar som byggdes upp i breven. Intagandet av det främmande och hotfulla rummet ökade också möjligheten till rumslig identifikation och en känsla av hemmahörande, ett tema som analyseras i det följande kapitlet.

Krigets hem. Tältet, korsun, blockhuset

”Hemma” kan vara ett land, en bygd, ett hus, en familj, en livsmiljö eller en livsform. Hemma är också vanor, rutiner, stämningar och minnen. Hemma har dessutom att göra med trygghet och säkerhet, tillhörighet och gemenskap.⁸²⁰ Ett hem är hur vi tar en plats i besittning och hur vi gör platsen till vår egen. Att uppleva och kategorisera ett rum som hem betyder att rummet territorialiseras eller ”görs”.⁸²¹ Hemmet kan med Deleuze ses om en mångdimensionell helhet och en betydelsefull sammansättning.

Hemmet är också något man kan tvingas lämna. Detta skedde vid krigsutbrottet då de inkallade männen förflyttades till fronten. Till soldatlivet i krigstid hör långa förflyttningar över främmande territorier där det kan vara svårt att orientera sig. Mitt i en sådan tillvaro kan hembygden tyckas förlorad. Många soldater återvänder heller aldrig till sitt hem.⁸²²

⁸¹⁸ Se också Martha Enroth till sin man Curt 11.6.1943; Rakel Björkman till sin man Sven 16.1.1942.

⁸¹⁹ Poulet 1977, 27.

⁸²⁰ Johannisson 2001, 31–33; Greverus 1972, 51–57.

⁸²¹ Deleuze & Guattari 2004, 345–348, 555–556; Wise 2005, 79–80.

⁸²² Johannisson 2001, 85.

I kapitlet studeras männens bostäder och boende vid fronten. Här fördjupas diskussionen om männens sätt att uppleva, utnyttja och tillägna sig rummet vid fronten. I kapitlet visar jag också hur krigsfronten och hemmafronten, som brukat ses som varandras motpoler, på många sätt sammankopplades i dialogen mellan de närstående. Det dialogiska mellanrummet fungerade därmed som en arena där olika hemhörigheter skapades och vidmakthölls.

Ett ställe där man bor blir ett hem först då det blivit det på ett känslomässigt plan. Av denna orsak är det intressant att utreda när bostäder av olika slag börjar upplevas som hem.⁸²³ Det här är en relevant fråga också vid studiet av bostaden inom frontsammansättningen. När började skribenterna använda ordet hem för sin bostad vid fronten och vad berättar detta om deras rumsupplevelser? Hur och varför började de uppfatta korsun eller tältet som ett hem och varför skapades hemhörigheter vid fronten? Vad utmärkte detta hem och med vilka kulturella tekniker gjorde männen sig hemmastadda? Vilka kulturella praktiker kan förknippas med hemmet vid fronten? Vilka funktioner fick talet om fronthemmet i samtalet per brev?

”Hem” och hem: ett språkligt besittningstagande av rummet

När skribenterna hade vistats en längre tid vid fronten började vissa civila uttryck förekomma i deras brev angående livet i fält. Korsun, tältet, bostaden eller utvidgat den plats truppenheten var förlagd till kallades ibland i breven för ”hemmet”. Från att ha upplevat fronten som ett främmande territorium och ett rum där man inte hörde hemma, ger breven därför vid handen att en viss hemhörighet och rumslik identifikation skapades bland soldaterna vid fronten.⁸²⁴ Att bli hemmastadd kan därför samtidigt betraktas som ett led i och ett resultat av intagandet av rummet vid fronten.

I ett brev av den 29 november 1941 skrev Ulf Segerstråle att han ”nyss kommit hem” från en patrullfärd. Vid ungefär samma tid samt under början av år 1942 dyker ordet också upp i Sven Björkmans och Curt Enroths brev.⁸²⁵ Att ordet hem mera frekvent började förekomma då förklaras sannolikt i hög grad av att trup-

⁸²³ Tuomi-Nikula, Granö & Suominen 2004, 9.

⁸²⁴ Vissa paralleller kan dras till turistens benägenhet att redan efter en mycket kort tid uppleva en viss hemkänsla i hotellet eller den abonnerade turistbussen. Hotellet eller bussen blir ”det andra hemmet” och fungerar som ett tryggt och skyddat rum mot allt det främmande de möter på resan (Löfgren 1999, 171–172; Winther 2009, 65; Wise 2005, 79).

⁸²⁵ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 21.10.1941, 28.11.1941, 11.1.1942, 23.1.1942, 27.1.1942, 24.2.1942, 30.6.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 23.5.1942, 17.6.1942, 3.7.1942. Soldat Göran Sax etiketterade mycket sällan sin korsu eller den plats han var förlagd till med begreppet hem. Eventuellt upplevde han inte någon hemkänsla i den grupp han ingick i. I Görans bataljon var de flesta från andra österbottniska orter och han tyckte att han skulle ha känt sig som hemma om han fått vara med kamrater från den egna hemorten. ”I söndags var ja och såg efter Ingels och de där [andra Närpesborna]. De har nog det bra de där de är bara känt folk. Tyckte att de sku varit som att vara hemma där.” (Göran Sax till modern Hilma 13.7.1943)

perna under denna period blev mera stationära och bofasta. I Ulfs brev av den 29 november, men också i flera andra fall, verkar det som om skribenten närmast använde ordet hem automatiskt och utan att närmare reflektera över ordvalet. I sådana fall var det sannolikt främst fråga om att männen använde ordet av pragmatiska skäl – det var enklast att använda ett bekant ord för något som i grunden var komplicerat och mångtydigt.⁸²⁶

Ibland försåg skribenterna hembegreppet med citattecken vilket visar att de använde ordet medvetet samtidigt som markeringen synliggjorde och underströk det anormala och speciella i situationen.⁸²⁷ Citattecknen indikerade också begreppets ironiska och mångtydiga dimension. Sitt första brev till hustrun efter permissionen i april 1942 daterade Curt Enroth på följande sätt: ”Hemma, ha, den 28.4.42”. I denna platsangivelse går det att ”höra” ett ironiskt tonfall samtidigt som utsagan förmedlar bitterheten över att åter vara tillbaka vid fronten efter permissionen. Citattecknen förmedlade därför också ett avståndstagande från livet i fält.

Med citattecknen kunde skribenterna också markera att bostaden vid fronten inte var deras riktiga hem. I samtalet med familjen var en sådan markering viktig, eftersom männen då visade att det civila hemmet inte mist sin betydelse även om en viss hemhörighet utvecklats också vid fronten. Att på detta sätt indirekt kommunicera hemmets och familjens fortsatta centrala plats i livet, bidrog i förlängningen till att upprätthålla relationen till de närmaste. Det bör också särskilt betonas att männen aldrig använde ordet hem eller ord som hemtrevlig eller hemmastadd i jämförelse med det egna civila hemmet, utan alltid som en kontrast mot någon annan plats vid fronten. Detta visar att hem kan beteckna många olika rum och platser och att hemhörighet alltid är ett relativt begrepp.⁸²⁸ För frontsoldaterna blev korsun enbart ett alternativt hem, ett surrogat för det civila hemmet.⁸²⁹

Etnologen Ella Johansson noterar att de svenska skogsarbetarna, vars hågkomster hon studerade, inte upplevde sina tillfälliga bostadskojar som hem. Kojan var bara en plats som sammanförde de arbetande männen under fritiden och ett rum där de fysiska behoven av mat, värme och sömn tillgodosågs.⁸³⁰ Skogsarbe-

⁸²⁶ Jfr. Wise 2003, 121 som framhåller att ”globala nomader” ofta använder ordet hem av pragmatiska skäl, eftersom hemmet för dem ofta upplevs som något problematiskt och tvetydigt.

⁸²⁷ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 28.11.1941. Bland breven finner man också exempel på att ordet ”hem” skrevs utan citattecken, men att skribenten ändå på andra sätt uttryckte en medvetenhet över det anormala.

⁸²⁸ Wise 2003, 120.

⁸²⁹ Colville 2009, 499–500.

⁸³⁰ Johansson 1994, 100. Knut Pippings avhandling *Kompaniet som samhälle* (1947) innehåller ett avsnitt där han behandlar skogsavverkningsplatserna i Hietasuvanto by i finska Lappland. Detta för att han ville jämföra soldaternas liv med en annan manlig arbetsgemenskap. Pipping observerade i likhet med Johansson att bostaden bland skogsarbetarna endast upplevdes som ett nattkvarter, men att bostaden för soldaterna i kompaniet blev ett hem. (Pipping 1947, 222, 228)

tarnas bostäder var till skillnad från soldaternas korsun inte utsatta för yttre hot, vilket eventuellt utgör en förklaring till varför de inte använde ordet. De behövde inte på samma sätt som soldaterna skapa ett hemligt territorium som skänkte skydd och trygghet.

Det är i princip möjligt att soldaterna inte heller hade etiketterat sin bostad med ordet hem om de inte uttryckligen tvingats sätta ord på sitt liv i breven till familjen.⁸³¹ Den regelbundna dialogen per brev gav männen en möjlighet att betrakta sitt liv ur den civila familjens perspektiv och sålunda förstå vardagen vid fronten i civila termer.⁸³² Dialogen med familjen där männen satte ord på sina erfarenheter, bidrog på så sätt till att skapa verklighet och förståelser av livet under kriget.⁸³³ Kanske övertygade ordvalet också männen själva om att korsun var ett hem för dem. Valet av ett civilt ord fungerade därmed som en språklig teknik med vilket det främmande rummet kunde tas i besittning och territorialiseras.⁸³⁴

Ordvalet bidrog sannolikt också till att göra livet i fält enklare för familjen att förstå då ett bekant uttryck användes för något som upplevdes främmande och avlägset. Med begreppet skapades och påvisades kontinuitet och normalitet – det gav en bild av att livet fortgick i liknande banor som i det civila, vilket förmedlade en illusion av trygghet och stabilitet till de hemmavarande. En bärande tanke i avhandlingen är att det behövdes kontaktytor mellan det militära och civila rummet för att det erfarenhetsmässiga avståndet inte skulle växa sig för stort. Hemsammansättningar vid fronten erbjöd tematiskt sett många beröringspunkter och fick därför en viktig uppgift som ett sammanknytande och avståndsminskande tema i brevdialogerna. I sina beskrivningar gällde det därför för männen att teckna en bild av bostaden och livet vid fronten med så många överensstämmelser med det civila hemmet som möjligt.

Ett tecken på att bruket av ordet hem fungerade som en brygga eller sammanknytande element mellan sammansättningarna är att skribenterna hemma anammade sättet att tala om mannens hem vid fronten.⁸³⁵ Detta kan tolkas som ett sätt för de hemmavarande att visa att de var införstådda med vardagen vid fronten och som ett led i att bejaka mannen i hans aktuella livssituation. För familjen var det dessutom viktigt att veta att mannen hade det så bra som möjligt vid fronten. Beskrivningar av inredningar och ett gemytligt familjeliv i korsun fungerade som mer eller mindre

⁸³¹ Det är svårt att avgöra om skribenterna i en intervjusituation eller i hågkomster flera år efter kriget hade använt ordet hem för bostäderna vid fronten.

⁸³² Bakhtin 1990, 14–17; Bakhtin 2002b, 124, 138–139. Se också Hagelstam 2012, 306.

⁸³³ Bakhtin 2002b, 119–120; Vološinov 2000, 85. Se också Berger & Luckmann 1991, 172–173.

⁸³⁴ Albrecht–Crane 2005, 121–124. Christa Albrecht–Crane lyfter utifrån Deleuze fram språkets förmåga att territorialisera – att ta något i besittning. Territorialiserandet fungerar som en kraft som skapar ordning och gör världen begriplig och det är genom språket som systematiseringen artikuleras.

⁸³⁵ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 31.12.1941, 30.1.1942; Martha Enroth till sin man Curt 8.11.1943.

tillförlitliga belägg på att mannen mådde förhållandevis bra. Samtidigt förstod de att hemmet vid fronten för mannen endast var ett ”andra hem”.

Käraste make! Tack för Ditt brev i dag. Det var så roligt att få del av Ert fina palais! Fröjdar mig verkligen över att Du fått något som kan kallas ett hem. Har ni t.ex. gardiner, dukar m.m. sådant som medför trevnad och trivsel? (Rakel Björkman till sin man Sven 30.6.1942)

I det följande studeras de kulturella praktiker med vilka soldaterna byggde upp ett hem och en hemhörighet vid fronten. Vad krävdes för att korsun, tältet, bostaden skulle börja upplevas som ett hem? Hur *gjorde* soldaterna detta hem?

Att bygga upp ett hem vid fronten

Bostadsförhållandena vid fronten varierade rätt mycket till följd av krigsläget och beroende på truppersnas förläggningssort. Då trupperna var på rörlig fot bodde soldaterna ofta i tillfälliga inkvarteringar i övergivna hus eller i tält. I dessa temporära boningar kände männen sig knappast hemma. När kriget övergick till ett ställningskrig blev det aktuellt att bygga fasta befästningsverk och boningar och i dessa hann soldaterna bli mera hemmastadda.

Bruket av ordet hem bland soldaterna var ett tecken på att anpassningen till de rådande förhållandena var på god väg och att de började ställa in sig på att vara vid fronten en längre tid. Vissa utsagor antyder nämligen att det krävdes ett visst mått av resignation för att kunna göra sig hemmastadd vid fronten.⁸³⁶ Det var nödvändigt att sluta tänka att allt bara var kortvarigt och tillfälligt och därför har hemhörigheten också en tidslig dimension:

Inte går det någon nöd på mej, och jag har nog redan inställt mej på att stanna här. Bara allt blir klart, och man slipper och bo i en by, så köper jag radio genom armén och gör mej hemmastadd. (Curt Enroth till sin hustru Martha 12.12.1941)

När männen godtagit situationen kunde de börja inrätta sig och göra livet vid fronten så drägligt som möjligt. Av detta följde att intresset för byggande och inredande vanligen blev större, vilket explicit uttrycktes i följande utdrag:

Det blir väl nog att vara här i många år så det är bäst att göra det så fint som möjligt för sig här. Vi ha börjat på en ny korsu där vi tänker laga många rum och alla möjliga bekvämligheter. (Nils Sax till brodern Göran 23.5.1943)

⁸³⁶ Jfr. också Pipping 197, 227, som noterade att det för soldaterna inte fanns någon annan utväg än att acceptera tvånget att vara vid fronten och att under dessa omständigheter försöka finna sig tillrätta så gott det gick.

Som framkom tidigare reglerades det sätt på vilket rummet vid fronten intogs till största delen uppifrån. Rummet vid fronten var därför på många plan ett reglerat rum där soldaternas rörelse- och handlingsfrihet var begränsad. Det betyder dock inte att soldaterna helt och hållet skulle ha saknat tillfällen att forma och sätta sin egen prägel på rummet, och att också på ett mera privat plan tillägna sig rummet vid fronten. Speciellt gällde detta bostaden där soldaterna fick en viss frihet att inrätta sig enligt eget tycke. Curt Enroth antog i sitt brev av den 9 juni 1942 att hustrun säkert skulle vara intresserad av att: ”se en sådan här korsu där *var och en inreder efter egen smak*.”⁸³⁷ I den kontrollerade tillvaron fanns således sprickor vilket gjorde det möjligt att tänja på reglerna.⁸³⁸ Bostaden kunde med hjälp av olika insatser bli ett eget territorium, ett hem, ett bo, ett eget revir inom det kontrollerade och reglerade militära rummet.⁸³⁹

Bostaden och olika aktiviteter i anslutning till bostaden är de facto ett av de element inom frontsammansättningen som skribenterna beskrev mest detaljerat i sina brev. En förklaring till detta är att temat hade många beröringspunkter med det civila livet och att det därför utgjorde ett relativt neutralt ämne i dialogerna. När männen fyllde sina brev med beskrivningar av vardagen vid fronten, blev det mindre utrymme för krigets destruktiva sidor.

Ofta försåg skribenterna sina brev med enkla planritningar eller skisser över bostaden för att mottagaren skulle få en bättre uppfattning av hur de hade inrättat sig. Ett gemensamt drag är att skribenterna brukade ange den egna sovplatsen på skissen. Det verkar ha varit viktigt att placera eller förankra sig själv i rummet och sängen kan betraktas som den plats som mest privat förkroppsligar individen.⁸⁴⁰ Dessutom var sängen den enda egna platsen i den gemensamma bostaden. Inom en total institution, vilket armén också är, saknar individen en egen privatsfär.⁸⁴¹ Markeringen på skissen utgjorde kanske därför ett sätt att beslagta eller territorialisera en liten avgränsad privat zon i korsuns trånga offentlighet.⁸⁴²

⁸³⁷ Curt Enroth till sin hustru Martha 9.6.1942. [min kursiv]

⁸³⁸ Jfr. Wollinger 2000, 81; Ehn & Löfgren 2007, 107.

⁸³⁹ Jfr. Goffman 1991, 216; Winther 2009, 52. ”I dag har jag [...] gjort en ritning över inredningen i vår kåk. Den skall till staben och godkännas.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 29.6.1943).

⁸⁴⁰ Lefebvre 1991, 213, 255, 294–295. Planritningar finns exempelvis i följande brev: Sven Björkman till sin hustru Rakel 26.6.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 20.3.1942, 9.6.1942, 9.11.1942; Ulf Segerstråle till systemern Christine-Louise 7.6.1942, Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 12.2.1944.

⁸⁴¹ Jönsson, Persson & Sahlin 2011, 38. En total institution är en hierarkisk organisation där de (intagna) individerna är avskilda från omvärlden under en längre period. Individerna sammanförs under socialt tvång och deras liv kontrolleras, övervakas och regleras. Vardagslivet är inrutat och individerna saknar en egen privatsfär. Fängelser, mentalsjukhus, barnhem, internatskolor och armén utgör exempel på slutna, totala institutioner. (Jönsson, Persson & Sahlin 2011, 38–40)

⁸⁴² Jfr. Johansson 1994, 99–105; Greverus 1972, 51–54.

Förutom att männen själva byggde sina bostäder, snickrade de också möbler, med vilka de inredde bostaden.⁸⁴³ Utgående från breven och ritningarna framgår att hemsammansättningen i materiellt avseende bestod bland annat av sovplatserna, bord, bänkar, eventuella hyllor, skåp och kärl, radio, kamin, allas vapen och privata tillhörigheter så som persedlar, matbacken, brevpapper och kuvert, pennor, böcker och fotografier. Dessutom ingick kamraterna som delade samma bostad i denna sammansättning.⁸⁴⁴ Följande citat ger en god bild av hembygget och de element som kunde ingå i hemsammansättningen vid fronten:

[...] i alla fall är det klart att börja nubba på pärtor i morgon, men sen är det ju ganska mycket jobb med fönster och dörrar och inredning. [...] Kåken var ju ursprungligen tänkt bara för en pjäs, men nu blir vi hela troppen⁸⁴⁵ och har därför varit tvungna att företaga ändringar. Stockfarstun blir nu i stället en alkov, där jag tillsammans med båda pjäscheferna och Allan bor. Det blir som ett litet rum för fyra, men ingen dörr emellan då vi skall få värmen från stora rummet. I stora rummet blir spisen mitt på golvet, med öppen ugn på ena sidan och köksspis på andra. (Curt Enroth till sin hustru Martha 1.7.1943) [...] i morgon kväll borde vi kunna flytta in. Sen återstår endast lite möbler och hyllor. I morgon skall vi slå ihop 8 st dubbelsängar, i alkoven är sängarna redan färdiga. (Curt Enroth till sin hustru Martha 6.7.1943) Du skulle se hur hemtrevlig vår lilla alkov är. [...] Och så skulle Du se mina hyllor, piphyllan alldeles bredvid huvudgärdet och sparasteg skåpet med köksgrejorna. [...] Idag har jag gjort en hylla vid alla sängar, och de två andra har donat bord och bänkar. (Curt Enroth till sin hustru Martha 8.7.1943)

För att öka trivseln och komforten snickrade männen ”trädgårdsmöblemang” utanför korsun så att de kunde sitta ute under den varma årstiden.⁸⁴⁶ Dessutom utvidgades hemterritoriet till en bit utanför själva bostaden. Curt lyfte fram det otroliga i att det tidvis var möjligt att leva ett så fridfullt och ”normalt” liv i fält. Han insåg att det inte bara var det destruktiva i frontens rum som kunde leda till oförståelse bland de civila och till ett ökat glapp mellan de båda fronterna:

I morgon tänker jag börja dona ihop trädgårdsmöbel ovanpå taket till vår korsu, så att man kan sitta ute och dricka skäppa [= kaffesurrogat]. Vi sade

⁸⁴³ Knut Pipping skriver också i sin avhandling att mannarna i kompaniet särskilt mot krigets slut försökte göra korsurna lite hemtrevligare, med fönster, mönstrat papper på bordet, pappersgardiner och bilder på väggarna. (Pipping 1947, 228)

⁸⁴⁴ Se t.ex. Ulf Segerstråle till fadern Lennart 15.2.1942, torde dock vara 1943; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 15.1.1944.

⁸⁴⁵ Tropp och pjäs är enheter inom artilleriet. Inom infanteriet motsvaras de av pluton och grupp.

⁸⁴⁶ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 17.4.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 9.6.1942.

nog i går kväll, att fast hur man skulle berätta, så skulle ingen i det civila kunna tro, hur fredligt det kan gå till 800 m bakom linjen. (Curt Enroth till sin hustru Martha 1.5.1942)

Männen berättade också att de anlade blom- och grönsaksland i anslutning till bostaden och dessa trädgårdar kan betraktas som ett ytterligare element inom de hemsammansättningar som tog form i männens brev.⁸⁴⁷ Anläggandet av trädgårdsland kan ses som ett uttryck för en anpassning till de krävande omständigheterna vid fronten. Att odla potatis och grönsaker bidrog till att utöka matsedeln vilket var synnerligen välkommet. Dessutom gav trädgårdsarbetet tillfälle till meningsfull sysselsättning under lugna perioder då krigströttheten riskerade ta över.⁸⁴⁸

Annars mår jag som vanligt och tillsvidare har vi nästan ingenting att göra. Vi ha kört lite stenar på korsutaket och prytt upp omgivningen, så här ser ut som i den finaste park. Vi har gångar och blomsterrabatter av alla möjliga slag gjorda och grönsaksland (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 29.5.1943)

Trädgården med sina groende plantor, det nya livet som spirade ingav eventuellt en känsla av hopp och förtröstan. En trädgård förutsätter underförstått en framtid då frukterna av arbetet kan skördas.⁸⁴⁹ Växterna gav därför inte bara föda för kroppen utan också näring för psyket. Mitt under det destruktiva kriget, som kan ses som en antites till allt som är vackert, kunde ett litet blomland upplevas nästan som ett stycke konst.⁸⁵⁰ I det följande räknade Ulf Segerstråle upp de frösorser han önskade att hans mor skulle skicka. Han berättade att männen ville skapa någonting vackert i sin omgivning:

⁸⁴⁷ Helphand 2006, 19, 214–215. Också Tim Dant uppfattar trädgården som en del av hemmet och byggandet av ett hem (Dant 2009, 69). Under ställningskriget organiserades livsmedelsproduktion (exempelvis jordbruk, boskapsskötsel, fiske) inom krigsoperationsområdet också på officiell nivå. (Pranttila 2006, 47–52) Som exempel se Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 13.8.1942 om regementets odlingar.

⁸⁴⁸ Helphand 2006, 19, 47–48. Att anlägga trädgårdsland var en aktivitet som engagerade männen på många sätt. Det gällde att välja lämpliga platser och fundera ut hur stora landen skulle vara. Det gällde att skaffa fram material och tillbehör, att röja, luckra, plantera, så, ansa och gallra – att sköta om växterna och följa med hur grödorna grodde. Dessa arbetsmoment hör naturligtvis till varje trädgård. Vid fronten kunde trädgårdsarbetet dock på många sätt vara svårare och besvärligare att utföra och därför krävdes det ett visst mått av kreativitet och uppfinningsrikedom för att männen skulle lyckas med företaget.

⁸⁴⁹ Under kriget var det dock inte säkert att männen verkligen skulle få skörda frukterna av sitt arbete. På sommaren 1943 var Curt mycket besviken över att truppförbandet flyttade strax efter att de gjort i ordning sitt grönsaksland. (Curt Enroth till sin hustru Martha 11.6.1943 kl. 1030, 11.6.1943 kl. 18)

⁸⁵⁰ Helphand 2006, 19–20.

Utanför korsun ha vi tänkt anlägga blomrabatter och köra i morgon gödsel o. jord. På sydsidan ha vi tänkt oss köksträdgård och nu ville jag be dig intervjua fru Malmström Talade med henne på senaste permission och hon sade att de skulle få frön i mars. a) Gurkor, morötter, rödbetor, rädisor b) Ringeblommor, krasse, dahlior, solrosor. *Vi ha gripits av skönhetsunger* och ämna rödja upp en liten förvildad udde i ån. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 26.3.1943) [min kursiv]

Trädgårds- och byggnadsarbetet fungerade som aktiviteter med vilka soldaterna formade, normaliserade och kulturaliserade det anormala och destruktiva rummet och på så sätt tog det i besittning. Med *kulturalisering* avser jag en kulturell teknik som bidrog till att ”överföra kultur”, den egna kulturen, till det främmande rummet vid fronten. Det kunde handla om traditioner, aktiviteter och föremål som hör hemma i den civila, normala världen och som i grunden kan anses vara totalt oförenliga med ett krig och ett liv i fält.⁸⁵¹

Man kan gott betrakta trädgårdarna och blomrabatterna som ett stycke kultur – som något sunt, välbekant, begripligt, behagligt. Därför fungerade de som en motvikt och motkraft till det destruktiva frontlandskapet samtidigt som trädgårdsländan erbjöd en imitation eller illusion av normalitet. Det blev lättare att uthärda i frontmiljön då man med hjälp av olika handlingar kunde skapa en alternativ verklighet vid sidan om den kaosartade. Att odla samt att bygga och inreda kan dessutom tolkas som en form av motstånd – att inte automatiskt acceptera de torftiga förhållandena som omgav soldaterna.⁸⁵²

Brevmaterialet ger dessutom vid handen att trädgården fungerade som en förenande länk mellan frontens rum och det civila rummet. Att familjen hemma engagerades i männens trädgårdsarbete vid fronten är en aspekt som landskapsarkitekten Kenneth I. Helphand inte närmare tar upp i sin synnerligen intressanta studie av trädgårdar på anormala platser under krig. Skribenterna hemma visade ett stort intresse för männens trädgårdar och en viktig uppgift blev att skaffa frön och skicka dem till fronten: ”Frön får jag billigt genom Martaföreningen. Det är ju en mycket tilltalande tanke att plantera o. så där i ödemarken, skrev Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf den 31 mars år 1943.⁸⁵³ I de båda gifta parens korrespon-

⁸⁵¹ Kulturalisering kan ses som en variant av normalisering och som mera specifikt betecknar hur olika kulturyttringar överfördes till frontens rum. Idrotten och idrottsanläggningarna, som behandlades ovan, utgör också ett gott exempel på hur frontens rum kulturaliserades. Här vill jag dessutom nämna den tivoli som grundades i staden Karhumäki och som Sven Björkman besökte i augusti 1943 i samband med en tennisturné till staden. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 24.8.1943)

⁸⁵² Helphand 2006, 17–20, 51, 229–230.

⁸⁵³ Se också Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 6.4.[1943]; Martha Enroth till sin man Curt 11.3.1943; Curt Enroth till sin hustru Martha 10.5.1943. I ett brev av den 6.7.1943 tackar Curt Enroth sin hustru Martha för ett paket som bland annat innehållit ”Y.lannos”, dvs. gödsel.

denser fungerade trädgårdslanden också som ett viktigt förenande tema.⁸⁵⁴ Både Rakel och Martha skrev ofta om arbetet i trädgården hemma och därmed möttes skribenterna i dialogen kring en gemensam sysselsättning. Efter sin permission på sommaren 1943 kunde Sven jämföra trädgården hemma med den i Äänislinna:

Sitter nu här igen vid mitt gamla skrivbord. Allt är som förr men ändå känns det så ovant. Rummen äro finputsade och rökta, Riitjoki har satt vackra blommor i vaserna och skaffat nya pappersdukar på borden. Trädgården blommar och tomaterna tävla gott med Dina. Gurkorna äro ungefär lika som där hemma. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 1.8.1943)⁸⁵⁵

För att nyansera bilden av boendet i fält bör överste Sven Björkmans bostadsförhållanden ännu beröras. Brevväxlingen mellan Sven och Rakel Björkman ger nämligen en avvikande bild av hemmet vid fronten och bidrar därför med ett belysande exempel på att alla män vid fronten inte delade likadana erfarenheter av livet i fält vilket också återverkar på innehållet i breven från fronten.

Sven vistades som nämnt en stor del av ställningskriget i staden Äänislinna och de trupper som förlades till staden övertog de tidigare ryska husen. Till att börja med bodde han tillsammans med resten av bataljonen på ett kasernområde, där han hade ett arbetsrum som också fungerade som sovrums.⁸⁵⁶ Då det stod klart att vistelsen i staden sannolikt skulle bli långvarig, beslöt han skaffa sig en privatbostad tillsammans med sin chef generalmajor Lagus. De hittade ett lämpligt trähus och flyttade in i juni 1942. Efter att de hunnit inrätta sig beskrev Sven bostaden för sin hustru. Den välmöblerade bostaden med gardiner och blommor på borden gav en bild av ett närapå civilt boende:

Sitter nu här i vårt nya château, som verkligen är fint. [...] Så här ser det ut: Ganska fint möblerat. I salongen ett runt bord, en lädersoffa, två plyschlänstolar (gröna), diverse små stolar, ett skrivbord o.s.v. jämte radio. I mitt rum har jag säng, skrivbord, nattygsbord, tvättställ och min kista samt 2 stolar, mera ryms inte heller. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 26.6.1942) Vi har det nog verkligen snyggt här i lokalen. Gardiner, mest visserligen pappers-dito, men snygga ändå för alla fönster. Väggarna i sovrummen är klädda med

⁸⁵⁴ Att skriva om hembygget fungerade också som ett identitetsförmedlande tema och som en identitetsmarkör. Detta är särskilt märkbart i Curt och Martha Enroths brevväxling. Genom sina beskrivningar av byggande, inredande och odlade kunde Curt påvisa kontinuitet när det gäller hans civila jag. Martha bekräftade den bild Curt tecknade av sig själv som en händig och företagsam man – en bild som tydligt överensstämde med den civila Curt hon kände: ”Du får vara byggmästare litet varstans och då Du får det litet hemtrevligt, blir Du flyttad igen. [...] Jag kan nog se hur Gulle spikat, håsat och kommenderat. Allting skall ju vara färdigt med detsamma.” (Martha Enroth till sin man Curt 14.11.1942)

⁸⁵⁵ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 27.5.1943; Sven Björkman till sin hustru Rakel 29.5.1943, 2.6.1943.

⁸⁵⁶ Sven Björkman till sin hustru Rakel 1.10.1941, 6.10.1941, 27.1.1942.

papp, i de övriga är det oklädda och omålade stockväggar, men rena och vita. På både sals- och matsalsbordena hyggliga dukar och mycket blommor i vaser – för närvarande syrener – som byts av våra flitiga tjänsteandar, Pentti och Riitjoki. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 3.7.1942)

Den privata bostaden fungerade som en lämplig lokal för social samvaro. Det hände att Sven var värd för middagar och fester, vilket bidrog till att upprätthålla en officersmässig livsstil även under de krigstida förhållandena:

Söndag förmiddag hade Ekensten, ing. Rosenberg och jag hårt arbete med att ställa i ordning min lokal för aftonens tillställning. Känner knappt igen min matsal mera. Ena halvan är förvandlad till bar, med disk, en hög barbänk och hyllor proppfulla av tomflaskor med fina etiketter. Dessutom förstås en massa dekorativa ritningar m.m. Vi hade sjuttons roligt, antagligen roligare än under själva hippan, ehuru den nog var på allt sätt lyckad. Gästerna kom kl. 7. [...] Stämningen var fin hela tiden, omväxlande dans och barsittande. Trakteringen var bara kaffe i början och sen en lätt kvällsvard bestående av smörgås, potatis, konserver och buljong. Drickbara saker fanns lagom mycket (tack vare de många läkarna) och Ekensten var en prima barvad-heter-det-nu-igen. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 18.1.1943)⁸⁵⁷

För soldaten som hade tvingats lämna sitt civila hem, fungerade byggandet och inredandet av bostäder, och anläggandet av trädgårdsland som ett led i transformationen av det destruktiva och främmande rummet vid fronten till ett tryggare och igenkännbart territorium. Brevet ger vid handen att männen genom de olika formerna av rumstillägnet åstadkom en känsla av tillhörighet på de platser de intog med sitt truppförband. Denna rumsliga förankring och den hemlika sfären bidrog till en ökad upplevelse av kontroll och säkerhet bland männen.⁸⁵⁸

I förlängningen utgjorde byggandet, snickrandet, inredandet och trädgårdsarbetet därför aktiviteter som bidrog till att bemästra krigets påfrestningar. De olika insatserna underlättade anpassningen till de besvärliga och påfrestande förhållandena och ökade förutsättningarna för att klara av livet i fält och att både psykiskt och fysiskt härda ut i den krävande miljön. Att berätta hur omgivningen med hjälp av olika insatser togs i besittning och hur rummet normaliserades och kulturaliserades förmedlade därför lugnande budskap till familjen hemma.

⁸⁵⁷ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 14.1.1943.

⁸⁵⁸ Greverus 1972, 51–54.

Att skapa hemkänsla i frontens rum

Genom att ordna och möblera skapar individen trivsel och hemkänsla, men hemmet formas också genom olika kulturella praktiker och aktiviteter, rutiner, vanor, rytmer och traditioner. Därtill har hemmet en social dimension – hemhörighet skapas i den sociala gemenskapen – med de människor man bor tillsammans med.⁸⁵⁹ Hur skapades hemkänsla i den disciplinära och anormala miljön vid fronten? Vilken betydelse fick känslan av hemhörighet bland frontmännen och vilken funktion fyllde tematiken i samtalet med de närmaste?

Ett moment inom den militära disciplinen är en indelning och differentiering av rummet: i vanliga fall bor och vistas soldaterna av olika rang i skilda utrymmen.⁸⁶⁰ Denna princip efterföljdes också vid fronten så långt det var möjligt, men exempelvis plutoncheferna (fänrikar, löjtnanter) bodde rätt ofta med sin pluton i samma bostad och därmed nedtonades hierarkin i viss mån i krigets kontext. Däremot kom mannarna mera sällan i beröring med det högsta befälet. Från kompani- eller batterichefen uppåt var det närmast fråga om sporadiska möten främst i samband med inspektioner.⁸⁶¹ Eftersom högt befäl mycket sällan besökte manskapets tält eller korsun som låg utspridda längs linjen, blev bostaden ett avgränsat och avskilt rum också i social mening där det gavs en möjlighet till en friare tillvaro – en tillvaro där kravet på militär disciplin kunde nedtonas.⁸⁶²

Frontbostaden var ett rum där soldaterna hade vissa möjligheter att känna sig civila och där de kunde hävda en viss självständighet inom den övervakade militära miljön. Att känna sig hemma kräver nämligen ett visst mått av frihet i vardagen – att kunna koka en kopp kaffesurrogat när det smakar, ta något att äta eller att komma och gå då man själv så önskar.⁸⁶³ Av breven framgår att korsun eller tältet var ett rum där männen samtalade, vilade, sov, lagade mat, åt, läste, lyssnade på radio, slöjdade, spelade kort, skrev brev. Bostaden var sålunda förknippad med många vardagliga aktiviteter som hade beröringspunkter med det civila livet. Dessa aktiviteter blev följaktligen ofta återkommande element i de hemsammansättningar männen konstruerade i breven.

⁸⁵⁹ Wise 2003, 111, 115–119; Winther 2009, 56.

⁸⁶⁰ Se t.ex. Foucault 2006, 143–151; Colville 2009, 502–504; Jansson 1993, 25–28.

⁸⁶¹ Pipping 1947, 94–97.

⁸⁶² Se t.ex. Borell 1989, 79–81.

⁸⁶³ Blunt & Dowling 2006, 221–222; Dant 2009, 70. Tim Dant framhåller att de hemlösa människor han intervjuade upplevde ett hem som en plats där de kunde koka en kopp kaffe eller laga mat då de så önskade, där de kunde komma och gå som de ville och där de själva kunde bestämma när de ville byta kanalen på televisionen. Dessa hemlösa bodde på härbärgen där möjligheterna till att själv ha kontroll och bestämma över sitt liv var begränsade. Alison Blunt och Robyn Dowling konstaterade samma inställning bland asylsökande på mottagningsförläggningar.

Gemytlig samvaro i korsun i mars 1942. Fotografiet skickade Ulf Segerstråle hem i ett brev till systern Christine-Louise skrivet den 12 april 1942.

Ansvar för olika hushållssysslor utgör enligt sociologen Tim Dant en viktig dimension i processen att skapa ett hem. Hemmet görs genom många rutiner som bidrar till att invånarna får en känsla av kontroll över rummet. Dessa aktiviteter innefattar en växelverkan mellan de människor och materiella ting som ingår i hemsammansättningen. Det handlar om att genom olika handlingar och praktiker omvandla byggnaden från en ”förvaringsplats” eller behållare till ett eget hem.⁸⁶⁴ I krigets kontext blev det nödvändigt att hålla ordning och reda för att hålla det hotande kaoset vid fronten utanför. Det behövdes också en ”väv av trygga vanor” och rutiner för att förvandla bostaden till ett hem och för att skapa hemkänsla.⁸⁶⁵ Curt Enroth reflekterade över det underliga i att han också vid fronten helst ville ”hem till natten” – en vana han identifierade från det civila livet och som följt honom till den främmande tillvaron i frontens rum. Att sova i en annan korsa hade inneburit ett avbrott i de rutiner som uppkommit som en följd av anpassningen till förhållandena vid fronten och som fungerade som trygghetsskapande förankringar i vardagen:

⁸⁶⁴ Dant 2009, 69–70, 77; Douglas 1991, 289.

⁸⁶⁵ Deleuze & Guattari 2004, 343–345; Ehn & Löfgren 2007, 93–96, 109–119.

Vi har haft en väldig snöstorm i dag, och de bjöd nog fint nattkvarter åt mej på staben, men nog är man så lustig, att man vill hem till natten här också. (Curt Enroth till sin hustru Martha 18.2.1943)

Hemmet vid fronten var ett utpräglat maskulint rum. Den militära världen vid den finska fronten var visserligen inte sluten i fråga om kvinnor, men soldaternas bostad var en manlig domän.⁸⁶⁶ I brist på kvinnor måste männen sköta många traditionellt sett kvinnliga uppgifter inom frontens hemsfär och därför uppstod för deras del en hel del nya rutiner. Detta ledde till att de tidigare könsrollerna inte bara försköts på hemmafronten utan också vid krigsfronten.⁸⁶⁷ Männen av lägre rang som inte hade en kalfaktor⁸⁶⁸ till sitt förfogande, tvättade och lappade sina persedlar, lagade mat och kokade te eller kaffesurrogat, och städade i bostaden.⁸⁶⁹ Denna typ av sysslor fick också utrymme i de föreliggande breven: ”Har sytt en knapp i skjortan, gjort vapnen i skick, slagit ihop smutsiga kläder i detta paket”, berättade exempelvis Ulf Segerstråle för sin moder den 7 januari 1942.⁸⁷⁰

Soldaterna vistades vanligtvis ganska mycket i bostaden och i ständigt umgänge med kamraterna. De levde i omedelbar fysisk närhet av varandra och i total

⁸⁶⁶ Vid fronten och inom krigsoperationsområdet fungerade kvinnor i flera olika uppgifter. Lottorna arbetade bland annat som kantinlottor, sanitetslottor och provianteringslottor och soldathemssystrarna förestod kantiner. Merparten av kvinnorna som var förlagda till fronten, fungerade inom uppgifter på staberna, vilket betydde att soldater i främsta linjen mera sällan kom i kontakt med kvinnor. (Olsson 2007, 441–444; Korpi-Tommola 1990, 52–53) Sven Björkman skrev mycket ofta om kvinnliga bekanta i Äänislinna. Ulf Segerstråle som var förlagd till staben då han fungerade som idrottsofficer, skrev flera gånger om bekanta lottor (se t.ex. Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 13.8.1942, 16.8.1942, 10.1.1943; Ulf Segerstråle till systemen Tita 28.8.1942; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 27.9.1942) Curt Enroth nämnde att han träffat lottor på kantin (se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 26.6.1942, 27.6.1942, 15.7.1942), men uppgifterna är fåtaliga. Det är möjligt att han åtminstone delvis förteg ämnet i dialogen med hustrun, speciellt efter den diskussion paret förde om otrohet under sommaren 1942 (se kapitlet ”Separationen och dialogens otillräcklighet” i del VI). I bröderna Sax brev till föräldrarna saknas uppgifter om lottor eller andra kvinnor vid fronten.

⁸⁶⁷ Bourke 1999, 133. Jfr. också Woodward 2003, 49–51. Traditionellt sett kvinnliga uppgifter (ex. ansvar för ordning, hygien och renlighet) hör till rekryternas vardag även under fredstida förhållanden. Att ansvara för denna typ av sysslor utgör i själva verket en del av socialiseringsprocessen av den civila mannen till soldat.

⁸⁶⁸ Kalfaktor = soldat som är uppappare åt en officer. (Norstedts Svensk ordbok, online) Överste Sven Björkman hade en kalfaktor, som tvättade hans kläder eftersom ”det skulle absolut verka shocking om jag gjorde det”, såsom Sven uttryckte sig. Kalfaktorn borstade också Svens stövlar och utförde andra tjänster vid behov. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 10.7.1941).

⁸⁶⁹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 9.9.1942, 27.5.1943, 31.5.1943. Se också Bourke 1999, 126, 133–135; Pipping 1947, 114–115. ”Hushållssysslorna” sköttes dels som en privat sysselsättning under fritiden, men de män som var förlagda till underhållet handhade ”kvinnliga” uppgifter (bespisning, persedelvård) å yrkets vägnar.

⁸⁷⁰ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 4.3.1943, 28.5.1943.

avsaknad av ett privatliv.⁸⁷¹ Såsom tidigare framgick innehåller breven inga utförliga reflektioner över kamratskapet och den sociala gemenskapen och därför blir bilden något diffus kring denna tematik.⁸⁷² Breven innehåller enstaka utsagor som antyder att det kunde vara påfrestande att leva nära inpå varandra och att det ibland förekom oenigheter mellan männen.⁸⁷³ Här följer ett exempel från Curt Enroths brevväxling:

Vi har alla varit så nervösa och gräliga i dag och väntade post först i natt, men den kom redan i kväll kl. 20.30, och genast blev det frid och försoning i tältet. (Curt Enroth till sin hustru Martha 4.11.1941)⁸⁷⁴

Eftersom kriget utgjorde ett yttre tvång som sammafört män med mycket olika bakgrund, var det inte självklart att de trivdes i varandras sällskap även om sammanhållningen inom de egna grupperna enligt Knut Pipping i regel var god och att det fanns en strävan att bevara sämjan. Då det inom den militära organisationen inte gick att själv välja sitt sällskap, accepterades männen i allmänhet så som de var.⁸⁷⁵ Curt Enroth sökte ibland sällskap i en mindre krets då han var i behov av utbyte på ett mera intellektuellt plan:

Nu efter middagen hade vi igen frågesporttävling [...] Det är inte hela massan med[e], utan endast en liten krets, som fordrar lite andlig spis. Man ledsnar nog så på massan ibland, så Du kan inte ana det, Du som alltid fått välja Ditt sällskap. Inte har man ju egentligen någonting emot dem, men allt prat och tänkande håller sej ändå hela tiden på ett så lågt plan, att själen ibland börjar hungra. (Curt Enroth till sin hustru Martha 23.1.1944)⁸⁷⁶

Även om breven innehåller vissa undantag konstruerades i regel en positiv bild av gemenskapen bland männen. Skribenterna talade exempevis ibland om ”familjen” och ”familjelivet” då de avsåg sina kamrater och samhörighetskänslan bland dem.⁸⁷⁷ Soldaterna som blivit borttryckta från sitt civila hem och sin familj hade förlorat mycket av den närhet och trygghet som hemmet och familjen normalt erbjöd dem. Strävan till trygghet bidrog därför enligt historikern Joanna Bourke till att det uppstod ett behov av att skapa en familje- eller hemsfär mitt i den övervägande masku-

⁸⁷¹ Colville 2009, 506; Pipping 1947, 228; Wollinger 2000, 80–81. Jfr. också med Johansson 1994, 99–105; Jönsson, Persson & Sahlin 2011, 71.

⁸⁷² Eventuellt förklaras detta åtminstone delvis av att männen inte upplevde det meningsfullt att utförligt skriva om kamrater som de närmaste hemma inte kände.

⁸⁷³ Jfr. också Pipping 1947, 79, 108, 149–150, 235; Bourke 1999, 151. Exempelvis gav permissionssystemet upphov till oenigheter.

⁸⁷⁴ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 21.12.1941.

⁸⁷⁵ Pipping 1947, 108, 233–234. Se också Rehnberg 1967, 53–54.

⁸⁷⁶ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 9.3.1943, 5.11.1943.

⁸⁷⁷ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.6.1942.

lina och destruktiva miljön vid fronten.⁸⁷⁸ Till anpassningens strategi hör att skapa nya hemhörigheter och att utveckla nya mönster av social gemenskap.⁸⁷⁹ I avsaknad av den egna familjen skapades därför en alternativ gemenskap som erbjöd trygghet och stöd och i vars sällskap männen kunde dela sina erfarenheter.

Att tala om ett familjeliv är inte heller långsökt med tanke på att soldaternas livsföring liknade familjens i det att de intog sina måltider tillsammans, sov i samma utrymme och tillbringade fritiden i varandras sällskap.⁸⁸⁰ I citatet nedan ger Curt en bild av en gemytlig och trygg gemenskap mellan kamraterna. Dessutom inbegriper han i avskedsfrasen sin hustru Martha i ”familjelivet” vid fronten – en liten markering som gjorde henne delaktig i hans liv och som samtidigt upphävde den geografiska distansen mellan dem:

Här är kvällen den absolut trevligaste tiden. Posten har kommit och familjelivet i korsun står i blom. [...] nu värmer Birger makaroni, sås och några potäter, som blev över från vår middag, och gurka till är ju finfint. Supén är alltid dagens finaste mål och mer eller mindre civil. Vi är tre stycken i matbolag Bruce, Birger Vinqvist och jag. Kanske jag fortsätter [skriva] efter supén. Hej så länge, säkert skulle Du delta med god smak. (Curt Enroth till sin hustru Martha 18.9.1942)

Ett sätt att förstärka känslan av gemenskap och hemtrevnad bland frontsoldaterna var att dela på innehållet i paketen hemifrån. I de finska truppförbanden var det mycket vanligt att mindre grupper män bildade backlag.⁸⁸¹ Det uppstod olika rutiner, vanor och roller kring matlagningen och i det följande förklarar Curt för sin hustru hur hans matlag fungerade:

Har just ätit gröt och stekpotatis [...] med fläsk och lök. Jag har ju lök och Pali har fläsk. Jag är nämligen i ny mat-porukka⁸⁸² igen. Husse, som kom tillbaka och dessutom en annan bondpojke från Lappträsk, Pali och så Allan

⁸⁷⁸ Bourke 1999, 126.

⁸⁷⁹ Johannisson 2001, 138–141.

⁸⁸⁰ Rehnberg 1967, 50.

⁸⁸¹ Se t.ex. Pipping 1947, 128. Som en jämförelse kan nämnas att de svenska skogsarbetarna enligt Ella Johansson inte ville ingå i matlag eller andra motsvarande arrangemang. Att fungera som matlagare skulle enligt männen ha varit ett tecken på femininitet. Dessutom fanns en rädsla för att några skulle bli underställda andra, dvs. att kojan skulle ha blivit likt ett hierarkiskt hushåll. (Johansson 1994, 74, 78–79) I de föreliggande brevväxlingarna finns inga tecken på att männen skulle ha uppfattat matlagningen som en kvinnlig aktivitet som skulle ha ifrågasatt deras manlighet. Tvärtom uttrycktes en viss stolthet över lyckade maträtter i breven (Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 24.8.1942, 26.8.1942, 4.7.1943). Detta visar att männen hittat nödvändiga handlingsstrategier under de rådande förhållandena. De kunde för sina närmaste visa att de på alla sätt försökte sköta om sig både i fysiskt och psykiskt avseende även om det rädde brist på mycket och att den mat armén bjöd på inte alltid räckte till.

⁸⁸² Porukka (fi.) = grupp, schack.

och jag. Jag har också tidigare varit kompis med Husse och Pali. Dom har alltid lite smör eller fläsk att tillgå, men dom kan inte dona mat såsom jag. (Curt Enroth till sin hustru Martha 15.6.1943)⁸⁸³

Måltiderna improviserades fram av de ingredienser backlagskamraterna råkade ha till hands. Det ingav en känsla av oberoende att själv bestämma vad som tillreddes och att välja tidpunkten för den ”civila” måltiden. Speciellt för Curt, som själv ofta fungerade som kock, blev maten och matlagningen ett mycket viktigt tema i breven till hustrun. Ofta beskrev han i detalj vad han tillagat och hur maten smakade. Han förstod att ämnet skulle intressera Martha särskilt som hon ödde mycket tid och energi på att få ihop innehållsrika paket som hon regelbundet skickade till honom. Att beskriva med vilken iver och glädje paketen mottogs var ett sätt att bekräfta hustrun i hennes ansträngningar och visa uppskattning och tacksamhet, vilket i förlängningen förstärkte och upprätthöll deras relation.

Vi håller just på att koka rödbetor och morötter, som Bruce hämtade. Det skall bli en stor panos [= sats] sillsallat. [...] Skall nu gå och tvätta händerna för att sen taga ihop med sillsalladen. Det är ändå ett av mina nöjen här att laga mat och fantisera ihop någonting av de ingredienser, som finns. [...] Jag märker, att jag är som Isak och borde alltid skriva brev efter den civila aftonvarden, ty då är jag på det bästa humöret under dagen. Vi ha nu på 7 man klämt in en 5 liters kastrull med sillsallat och god var den. [...] Vi hade lite kål också i salladen och den var inte illa, och så hade vi mujkor som saltfisk. Nu kokar skäppan, som vi skall dricka på. Här fick Du ett matkåseri igen, men det är det enda roliga vi har, tycker åtminstone jag. [...] Din mästerekock. (Curt Enroth till sin hustru Martha 9.9.1942)

I olika krissituationer och störningstillstånd kan måltiden eller olika ritualer kring måltiden bidra till att skapa balans, ordning och harmoni.⁸⁸⁴ De ”civila” måltiderna hade i själva verket en stor betydelse för trevnaden, solidariteten och gemenskapen i gruppen.⁸⁸⁵ Att dela på paketinnehållen och att tillaga mat var ett uttryck för generositet och för ett särskilt engagemang i den egna gruppen.⁸⁸⁶ De gemensamma vardags- och festmåltiderna skänkte dessutom glädje och lite god stämning i den annars så dystra tillvaron.⁸⁸⁷

⁸⁸³ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 4.7.1943.

⁸⁸⁴ Kivimäki 2008, 159. Kivimäki hänvisar till *Purity and danger* av Mary Douglas (1966).

⁸⁸⁵ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 14.2.1943. Se också Roper 2009, 126–130. Det civila stod överlag för det tidigare, för det goda, för det fredstida, för det normala i soldaternas föreställningsvärld. Då männen talade om civila paket, civila måltider, civila fester var utsagorna alltid positivt laddade. (Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 17.6.1942, 13.9.1942, 18.9.1942, 16–17.6.1943)

⁸⁸⁶ Ehn & Löfgren 2012, 118–119.

⁸⁸⁷ Winter 1979, 102–103, 152.

I sina brev frammanade männen ibland en fridfull och gemytlig bild av boendet i fält, där trevnaden stod i kontrast till kylan, mörkret och farorna utanför.⁸⁸⁸ Hemkänslan skapades därför också diskursivt i dialogen genom valet av tema och sättet att uttrycka sig:

Vi ha fått sova lugnt en hel natt och ha det skönt. Wachtmeister ligger bredvid på rygg och läser. Småljusen brinner från naftaflaskor. Radion föredrager något lekande lätt. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 7.1.1942) Mamma lilla. Ännu en riktigt skön kväll med ljus och radio, tidningar och brev, radio och plättar, kaffe och en riktigt trevlig stämning. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise, Brevet hem Dagens bästa stund näst morgonen, kanske. 9.2.1942)⁸⁸⁹

Kvällen är lång, men den går alltid bra för mej, tycker det är så hemtrevligt i tältet sedan alla kommit in, alla ljuspunkter lyser och kaminen värmer. (Curt Enroth till sin hustru Martha 8.12.1943)

Citaten visar hur männen i sina brev målade upp en ”trygghetens atmosfär” som präglades av värme, säkerhet och trevnad.⁸⁹⁰ Med de stämningsfulla beskrivningarna *kamouflerades* de anormala, främmande och avståndsskapande elementen i frontsammansättningen, vilket bidrog till att dölja skillnaderna mellan fronten och det civila rummet.⁸⁹¹ Att i breven lyfta fram de mest normala elementen och att på olika sätt kamouflera verkligheten kan därför betraktas som en teknik med målet att minska det erfarenhetsmässiga och rumsliga glappet mellan fronterna och att därmed dämpa risken för alienation.

Genom att i breven översätta och kamouflera det främmande och anormala, skapades eventuellt också på soldaternas medvetandeplan en föreställning om vardag och ”normalitet”. Att betrakta och förstå sitt liv i civila termer förde soldaterna närmare det civila, trygga livet mitt under krigets destruktiva verklighet.

Civila traditioner och festseder

En känsla av kontinuitet och en föreställning om normalitet kunde uppnås genom att hålla fast vid olika civila traditioner. Dessa skapade stabilitet och trygghet och kan tolkas som ytterligare exempel på aktiviteter och kulturella tekniker som stärkte känslan av hemhörighet vid fronten. Breven visar att frontmännen i mån av möjlighet uppmärksammade olika högtider och bemärkelsedagar. I mindre

⁸⁸⁸ Jfr. Johansson 1994, 111–112.

⁸⁸⁹ I början av år 1942 var Ulf Segerstråles infanteriregemente med om mycket hård stridsverksamhet.

⁸⁹⁰ Jfr. Winther 2009, 52–53.

⁸⁹¹ Hansson 2006, 136–137.

kretsar firades soldaternas födelsedagar.⁸⁹² Strax innan pansartrupperna sattes in i anfallet över Aunusnäset år 1941 firade Sven Björkman sin födelsedag med en fin middag i trevligt sällskap. Han, men också en annan officer, hade fått innehållsrika paket hemifrån:

Kära älskade! Så blir alltså gubisen Din 43 år gammal i dag. [...] Tack, ännu en gång för presenterna, som kommo i förrgår, det var ett matförråd, som jag knappt vet hur jag skall få slut på. I går avåts festmiddagen och den var verkligen fin. Kocken hade gjort en sallad på kålrabbi och morötter, därtill fanns rödbetor och gurka (Esselström). Potäterna var fina med dill och smör (alla hade sparat dagens ranson till detta mål) och så fanns ännu en gryta köttbullar (E:s). Efteråt gräddkaffe med blåbärspiog. Man orkade knappt stiga upp från bordet när det väl var slut. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 23.8.1941)

Julen var den viktigaste högtiden som firades vid fronten, och jularna 1942 och 1943 då det var relativt lugnt i linjen kunde julfirandet vara mycket avancerat. Då firades julen med stora festligheter på kompani- och bataljonsnivå, men också mera privat i mindre kretsar i den egna korsun.⁸⁹³ Redan 1941 berättade Curt att han tillsammans med sina kamrater firat julen med julgran, ljus och pynt, även om de bodde i tält under mycket primitiva förhållanden och då läget var allt annat än lugnt.⁸⁹⁴ Det var hans hustru Martha som hade skickat tre stycken ”krigstids julpaket” med julpynt, ljus och dessutom pepparkakor, bullar och jultårtor för att Curt och de andra männen skulle få lite julstämning mitt under brinnande krig.⁸⁹⁵ I sitt jultillbud till Martha kunde Curt beskriva ett fridfullt firande och bekräfta sin hustrus ansträngningar att skänka männen en så civil jul som möjligt:

Det är nog så underligt att man kan vara lycklig och ha julfrid mitt i denna världsbrand. Har levat nästan hela dagen av bulla och kaffe, tyckte att ärtsoppan inte riktigt gick ihop med juldag. [...] Tack bara Gullet för jultottorna! Utan glitter och ljus hade vi också varit om inte Du skickat, men nu ha vi så fin gran. Vår mest inbitna ungarfundrade, var glittret och ljusen kommit ifrån. Jag sade, att så är det när man har en omtänksam

⁸⁹² Nyår, påsk, valborg och midsommar firades också vid tillfälle. Självständighetsdagen firades med militärparader.

⁸⁹³ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 19.12.1942, Julandradagskvällen [1942], 28.12.1942; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise jultnatten 1943, Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 26.12.1943.

⁸⁹⁴ Se Hellman 1977, 38–39 om läget vid fronten under julen 1941.

⁸⁹⁵ Martha Enroth till sin man Curt 4.12.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 24–25.12.1941. Se också Rakel Björkman till sin man Sven Dan före dan 1943 [= 23.12].

hustru, så nu tänker han gifta sej efter kriget. (Curt Enroth till sin hustru Martha 24–25.12.1941)

Männen försökte fira julen så traditionsenligt som möjligt och de beskrev i regel ingående förberedelserna inför julen och själva julfirandet i sina brev hem. De städade, gick i bastu och bytte kläder. De tog in en gran och dekorerade korsun. De åt julmiddag, sjöng julsånger, deltog i gudstjänst, delade ut paket. Här följer en detaljerad beskrivning från Ulf Segerstråles brevväxling. Också Ulf hade möjlighet att fira julen 1941 i enlighet med traditionerna, fastän fiendens patrullverksamhet hela tiden utgjorde ett potentiellt hot vid truppförbandets avsnitt.⁸⁹⁶ Också han hade fått julpynt i ett paket från familjen:

Kära, älskade mor. En varm julhälsning från Din gosse och hans jägare. Igår firade vi julen i stillhet vid linjerna, med nordiskt stjärnljus och nordisk köld över korsun. Ännu på morgonen sysslade vi med att förstärka korsutaket. [...] Sedan började julstöket. Vi värmdde vatten i våra backar och sk[r]ubade oss, trädde på oss nya skjortor (tant Astrids julskjorta). Hemdal, som också bor i korsun hämtade friskt granris på golvet. Själv gick jag ut med viceplut.chefen och hämtade en gran fr. skogen. Granen placerades vid korsuns bortre vägg i gången. Grabbarna hittade ryska filspån, röda och vita; dem dekorerade de taksparrarna med. Chrisses glitter, samt 3 ljus hängdes i granen. [...] Kl. 8 samlades alla jägare i korsun och granen tändes. Vi sjöngo unisont: Var gång skymningen sakta sig sänker, mina tankar till hemmet då går...⁸⁹⁷ [...] Sedan togs snapsflaskorna in och ... 'hej tomtegubbar slå i glasen och låt oss lustiga vara.' Julpaketen delades ut. [...] Kvällen gick och vi lyssnade på en radioutsändning från Syväri och Karelska näset och barnprogram fr. Stockholm. Tankarna gingo hem, alla voro mer el. mindre tankspridda. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise, Invid granen och radion i skenet av Solveigs ljus, 25.12.1941)

Under julen förvandlades frontens destruktiva rum tillfälligt och åtminstone ställvis till ett festens rum.⁸⁹⁸ Förberedelserna inför festen och själva festen transformerade rummet till en *heterotopi*, som är ett illusoriskt och anormalt rum. I en heterotopi kan platser och kulturella praktiker som i sig själva är oförenliga för-

⁸⁹⁶ Wallenius 1974, 246.

⁸⁹⁷ Här avser Ulf sången När ljusen ska tändas därhemma (eng. orig. When It's Lamp Lighting Time in the Valley). På finska heter sången Kodin kynttilät. (Meinander 2009, 136)

⁸⁹⁸ Curt Enroth hade i de brev han skrev under och strax efter juldagarna 1942 ingående beskrivit ett glatt, gemytligt och lugnt julfirande i sitt truppförband. Denna bild kontrasterades i ett senare brev där han berättade om vad som hänt på ett frontavsnitt nära intill. Utdraget ur brevet visar att frontens rum inte helt och hållet transformerades till en festens heterotopi: "Nog hade vi så lugnt här på julkvällen, men grannavsnittet miste 10 pojkar på julkvällen, så olika kan det vara. Det var nog en dyster julkväll för de pojkar, som var på den platsen." (Curt Enroth till sin hustru Martha 30.12.1942)

enas.⁸⁹⁹ I frontens rum förenades den destruktiva frontverkligheten med ett civilt festmönster. I krigets kontext fungerade heterotopin eller festens och traditionens rum som en *kompensation* och som en *imitation* av ett fredstida julfirande hemma.⁹⁰⁰ Brevet blev ett rum där skribenterna med sina beskrivningar skapade en illusion av ett normalt och ”perfekt” rum, vilket utgör ett gott exempel på dialogens förmåga att skapa verklighet och förståelser av den aktuella livssituationen. Soldaternas beskrivningar av ett harmoniskt julfirande förmedlade därför ett lugnande och tröstande budskap till de närmaste. Familjen skulle inte vara ledsen över att mannen måste tillbringa julen vid fronten – de såg ju själva att han hade det bra och gemytligt.

Eftersom julen är en högtid som starkt förknippas med familj och hem, var det alldeles särskilt svårt att tvingas fira julen på olika håll. Längtan hem och saknaden blev speciellt stor vid dessa tillfällen då familjen förväntades vara samlad. Födelsedagar och bröllopsdagar, påsken och midsommaren hade alla helst tillbringat tillsammans, men den allra viktigaste tidpunkten var julen.⁹⁰¹ Med en mängd paket och varma tankar försökte parterna dock mildra saknaden. Vid dessa speciella tillfällen önskade skribenterna inom ramen för brevdialogen skapa en känsla av närhet och närvaro. Det handlade om att försöka upphäva avståndet och att skapa en imaginär kroppslig förflyttning från fronten till hemmet:

Kära älskade husarmamma, Tita och Chrisse. Ni äro så nära nu i kväll. [...] Jag sitter med er. Och känner värmen o. glädjen i den krets där jag är hemma. [...] Det är underliga, brustna känslor som fyller mig här, där jag sitter med tvenne ljus framför mig på bordet och en ljusilluminerad gran, brasan knastrar då o. då i den halvt slocknade spiseln (öppen) [...] (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise julnatten 1943)⁹⁰²

Festerna och umgänget vid fronten stärkte också samhörigheten och kamratskapet mellan soldaterna.⁹⁰³ Även om männen gärna strävade till att följa civila former för fester och högtider, kunde umgängesformerna dock få en alternativ utformning i

⁸⁹⁹ Foucault 1967. En heterotopi är en plats utanför alla andra platser, men i motsats till utopin, är det ett rum som finns till i verkligheten – ett rum man kan lokalisera till en bestämd plats. Heterotopierna är mot-platser där alla de verkliga platserna inom en kultur blottläggs, ifrågasätts och vänds upp och ned. Heterotopierna innefattar ofta också en tidslig dimension. De börjar fungera i full kapacitet först då deltagarna överskridit en viss brytpunkt i den normala tiden. Foucault nämner marknader och festivaler som exempel på denna typ av temporära heterotopier.

⁹⁰⁰ Jfr. Maček 2009, 82.

⁹⁰¹ Jfr. Hagmark-Cooper 2008, 37–38.

⁹⁰² Se också Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 31.12.1943.

⁹⁰³ Kivimäki 2013, 248.

den anormala och utpräglat manliga miljön vid krigsfronten. Det var därför inte fråga om en enkel överföring av civila aktiviteter till frontens rum. Under vägen skedde en viss omformning som gjorde att traditionerna tog sig något annorlunda uttryck.⁹⁰⁴

Hälsningar från dagens julbjudning hos Uno i hans korsu. Julbjudning är kanske ett civilt begrepp men i varje fall måste inviteringen betraktas som ett försök att upprätthålla traditionerna. (Ulf Segerstråle till systemen Tita 27.12.1941)

Eventuellt blev det också nödvändigt att i den manliga gemenskapen försöka uppväga det känslolösa med exempelvis ett grövre språk för att livet inte skulle få en för feminin prägel.⁹⁰⁵ Curt Enroth reflekterade över likheterna och skillnaderna i umgängesvanorna i ett brev till sin hustru. Citatet ger en antydning om att männen måste inta ett ironiskt förhållningssätt för att nedtona en för stor känslolöshet då det gäller umgänget dem emellan:

Jag brukar just inte gå på visit, men i kväll steg jag i väg till kom.korsun [= kommandokorsun] halv åtta tiden [...]. Och där blev jag sedan och spela Hjärtermissär ända tills nu. [...] Och så blev jag bjuden på skäppa [= kaffe] också. Är det inte lustigt Gulle, att man har samma seder här som i civila. Bara med den skillnaden, att då man går säger man något oförskämt i stället för god natt. (Curt Enroth till sin hustru Martha 7.5.1942)

Festerna och högtiderna var återkommande händelser som gav struktur åt tiden under kriget – en tid som upplevdes oändlig och svår att överskåda och kontrollera.⁹⁰⁶ Under denna osäkra tillvaro bidrog traditionerna och de rituella handlingarna också till att vända eller översätta det anormala till en form av normalitet.⁹⁰⁷ De bevarade och bekräftade den egna kulturens normer och värderingar, vilket förde till en känsla av kontinuitet och överensstämmelse under krigets anormala tid. Genom att brevlades dessa erfarenheter med de hemmavarande skapades dessutom en djup känslomässig förbindelse mellan de åtskilda familjemedlemmarna.⁹⁰⁸ Att hålla fast vid olika traditioner och ritualer fungerade därför som en viktig bemästrandestrategi både för soldaterna och för deras familjer.

⁹⁰⁴ Deleuze & Guattari 2004, 346.

⁹⁰⁵ Colville 2009, 215.

⁹⁰⁶ Se också kapitlet "Att få grepp om krigets ovissa tid" i del VII.

⁹⁰⁷ Arvidsson 2001, 77–78.

⁹⁰⁸ Etzioni 2004, 7, 10. Antropologen Ivana Maček framhåller att firandet av olika högtider blev mycket viktigt i den belägrade staden Sarajevo. Detta gällde speciellt olika religiösa högtider (Maček 2009, 148–154).

Infanteriregementet 24 firade midsommar med en midsommarstång vid regementskantin. Fotografiet bifogade Ulf Segerstråle i ett brev till föräldrarna Lenart och Marie-Louise daterat den 14 september 1942.

~

Framställningen ovan har gett en väl idyllisk bild av boendet vid fronten och den bör därför nyanseras genom en fokusering på uppgifter i breven som ger en kontrasterande bild. En orsak till skevheten kan sökas i tendensen att nedtona och kamouflera det negativa för att inte bekymra familjen. Dessutom bygger framställningen till stor del på en analys av Curt Enroths brev, vilket med nödvändighet ger framställningen en slagsida.⁹⁰⁹ Artilleriet förlades alltid en bit bakom främsta linjen där det brukar vara lugnare, och därför gavs artilleristerna bättre möjligheter att göra boendet relativt bekvämt. Infanteristerna måste i regel nöja sig med anspråkslösare bostadsförhållanden då de låg i främsta linjen där livet i större utsträckning påverkades och begränsades av

⁹⁰⁹ Av skribenterna i materialet skrev Curt Enroth mest ingående om bostadsförhållandena. Det var ett ämne som tydligt intresserade båda parterna i dialogen.

fiendens närvaro.⁹¹⁰ Infanteristen Nils Sax reflekterade över skillnaderna mellan infanteriets och artilleriets bostadsförhållanden:

För några dagar sedan var jag också och hälsade på de svenska artilleristerna som är här bakom. [...] De ha fina korsur med pärttak och elektrisk belysning. Vi som ligga här framme i eldlinjen får nog för det mesta vara i mörker. Karbiden⁹¹¹ som vi får räcker just nätt och jämnt för ett par timmar varje kväll. Vi bränna pärtstickor och sådant och klarar oss nog alltid på något vis. Man sover nu för det mesta mellan vakturerna och behöver inte heller något ljus. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 7.11.1942)

Bröderna Sax hade båda erfarenheter av att boendet vid fronten var besvärligt och eländigt. De berättade om sina bostäder där det var trångt, mörkt, fuktigt, vått och smutsigt. Följande utdrag visar tydligt att frontbostaden inte upplevdes som något tryggt och trivsamt bo:

Dåliga korsun ha vi också. Små och lågt till taket. Varma äro de nog men det är så förbannat trångt. (Nils Sax till brodern Göran 4.3.1942, öppnat av censuren, inget struket)⁹¹² Vår korsu är vattenfylld nu igen och vi måste ösa ur den en tre fyra gånger om dagen för att inte vattnet skall stiga över britsen. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 15.4.1942)⁹¹³ Här har det nu åskat och regnat så det är en evig gröt på vägarna och allstans föresten. I går hade vi det så älendig här i korsun också vi hade så litet jord på taket då vi just fått korsun färdig så bara lervatten kom ned här så det så nog ut här då. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 20.5.1942)

Männen plågades också av råttor och ohyra i sina primitiva bostäder.⁹¹⁴ De föreliggande breven innehåller utsagor som visar att problemet med löss var utbrett och att det krävdes ihärdiga insatser för att få bukt med problemet.⁹¹⁵ Här följer ett exempel:

⁹¹⁰ Nils Sax berättade i ett brev till föräldrarna att det i linjen inte fanns tid över för att själv laga mat, men då de låg i vila bakom linjen hade de fångat kräftor och plockat svamp och bär. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 25.8.1942)

⁹¹¹ Karbidlampa = lampa för belysning med hjälp av kalciumkarbid vilken utvecklar acetylengas som brinner med kraftig vit låga (Norstedts Svensk ordbok, online, hämtad 8.10.2013).

⁹¹² Se också Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 28.2.1942.

⁹¹³ Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 3.5.1942.

⁹¹⁴ Kemppi 2009, 134–135. Se också ovan i kapitel ”Mötet med det främmande: krigets landskap och anti-landskap” i del V där Nils Sax beskrev vätan under höstregnen.

⁹¹⁵ Se t.ex. Curt till Martha 10.12.1941, 13.12.1941, 14.12.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 21.1.1942, Ulf Segerstråle till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle och andra släktingar 15.4.1944; Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 22.8.1942. Se också Laurent 2008, 85–86.

Vi bor i tält igen. De röker för vägglössen i vår stuga. Förra gången dogo de inte men nu skall de väl nog få sig. Vi ha rivit ner tapeterna och pappret ur taket. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 8.9.1942)

Råttorna förökade sig tidvis i mängder till följd av döda kroppar som inte kunnat begravas. Dessutom levde råttorna på hushållsavfall som inte avyttrats ordentligt.⁹¹⁶ Då Curt skrev om problemet till sin hustru nämnde han dock ingenting om varför det fanns så mycket stora råttor vid fronten:

Hade väl sovit en timme, då jag skrek till så att hela korsun vaknade. En djävel sprang rakt över ansiktet på mej. Dom är nog en riktig plåga, giftet hjälpte nog i början, men nu ids dom inte se på det mera, och nya kommer hela tiden. Vi har nog fångat några riktiga praktexemplar med rävsax här utanför, så Du förstår, att det inte är några lilliputtar. (Curt Enroth till sin hustru Martha 7–8.3.1943)⁹¹⁷

Även om det förekommer uppgifter om smuts, lort och lukter i brevmaterialet saknas ingående beskrivningar av det slag som Ville Kivimäki fann i sitt hågkomstmaterial.⁹¹⁸ De ihärdiga insatserna att ta det främmande och anormala rummet i besittning – att tämja, normalisera, kulturalisera – hade gått om intet om smutsen, de obehagliga lukterna och ohyran fått ett för stort utrymme i breven hem. Eftersom sammansättningarna i första hand skulle fungera avståndsminskande, trygghetsförmedlande och lugnande blev det nödvändigt att i stor utsträckning förtiga eller kamouflera de mest obehagliga elementen. Genom att placera ordet ”och” eller ett bindestreck⁹¹⁹ mellan olika element kan de hemsammansättningar som byggdes upp i brevdialogerna därför något schematiskt framställas på följande sätt: väggar – sovplatser – hyllor – kaminen – bord – bänkar – kamraterna – allas personliga vapen – kärl – böcker – pennor – papper – brev – persedlar – fotografier – tidningar – radion – trädgårdsland – trädgårdsmöbler – matlagning – fester – julgran – julpynt – ... – ... råttor – löss – väta – mörker – trängsel – smuts – ... – ...⁹²⁰

Familjen och omboningsprojektet vid fronten

Ovan framgick att männen försökte ordna åt sig så drägliga bostadsförhållanden som möjligt och detta hembygge och omboningsprojekt⁹²¹ var ett ofta återkom-

⁹¹⁶ Holmes 2005, 286.

⁹¹⁷ Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 2.12.1943.

⁹¹⁸ Kivimäki 2008, 143–147. En veteran berättade exempelvis om att de under en marsch måste andas genom munnen för att inte kräkas då lukten av stupade ryska soldater var så vedervärdig.

⁹¹⁹ Deleuze & Guattari 2004, 27, 323; Høystrup & Munk 2007, 14.

⁹²⁰ För att markera att de sistnämnda elementen ofta nedtonades i dialogerna har orden angetts med en mindre storlek.

⁹²¹ Jfr. Löfgren 1997a, 28.

mande tema i dialogerna. Dels var det ett ämne som tacksamt kunde ges utrymme, eftersom det inte riskerade väcka någon större oro hos familjen. Dessutom var det ett ämne som de civila hade goda förutsättningar att förstå i och med de många kopplingarna till vardagslivet hemma. Tematiken skapade en föreställning om de båda rummens likheter och därför hade det en kapacitet att stärka förbindelsestrådarna mellan sammansättningarna vid fronten och hemma.

Familjen hemma önskade gärna höra om hur männen hade inrättat sig vid fronten. Att ha en viss uppfattning om förhållandena ledde till en ökad känsla av gemenskap och närhet trots separationen och avståndet. Brevdialogen bidrog därför till att frontens rum på ett imaginärt plan blev tillgängligt för familjen:

Det verkar som om ni skulle ha riktigt gemytligt och hemtrevligt i er korsu, då Du berättar om er dagordning. Jag kan riktigt se er på kvällarna då ni läser och spelar och nojsar och dricker surra [= kaffesurrogat] emellan. (Martha Enroth till sin man Curt 4.3.1942) Skriv nu sedan och berätta hur det är på nya stället, det är roligare att liksom vara bekant med platsen och bilda sig en föreställning hur ni har det. Jag känner mig närmare Gulle då. (Martha Enroth till sin man Curt i odaterat brev. Poststämplat 11.3.1942, troligen skrivet 10.3.1942)

Ovan såg vi hur hemkänslan skapades diskursivt i dialogen bland annat genom bruket av ordet ”hem”, och genom olika praktiker och aktiviteter i vardagen. Men hemkänslan vid fronten befästes också med hjälp av olika föremål som egentligen hörde hemma i den civila världen. Familjen ville nämligen delta i frontens omboningsprojekt med något konkret för att männen skulle få det så bekvämt och trevligt som möjligt i sina bostäder. Rakel Björkman bidrog till inredningen i makens Äänislinnabostad med en soffdyna och bordduk⁹²² och Marie-Louise Segerstråle skickade rödrutigta gardiner till sonens nya bostad⁹²³. Dessa handlingar var tydliga uttryck för omsorg för den frånvarande maken och sonen. Då föremålen passerade från det civila rummet till det andra, bidrog dessa materiella ting dessutom till att kulturalisera frontens rum och normalisera livet vid fronten.

Ni får ju till slut en alldeles extra fint hus att bo i, när allt blir målat o färdigt. Jag skulle ha lust att skicka en matta. Såg hos Labor en 1 m bred för gångmatta i vanlig röd färg av pappersgarn, hur skulle den vara? Och hur många m? Det finns nog andra i naturgråbrunt botten, men den färgen är nog rå och tråkig. (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 21.1.1944)

⁹²² Sven Björkman till sin hustru Rakel Annandag Jul 1943 [= 26.12.1943].

⁹²³ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise dateringen oklar, bör vara 9.1.1944. Modern hade också skickat en bordduk som Ulf tackade henne för i sitt brev av den 8.2.1944. Han tyckte att den passade mycket bra på bordet.

Familjen ville få veta om det var något särskilt mannen behövde och erbjöd sig att skaffa fram och skicka vad de önskade: ”Ni har väl er korsu fin och bekväm nu. Är det någonting som Du vill ha för trevnaden och inredningen så skriv. Kanske ni rent av vill ha gardiner.” skrev Martha Enroth i ett brev till sin man av den 11 september 1942.⁹²⁴ Hon undrade också om Curt behövde pappersborddukar och tänkte att han kunde ta med sig kärl och bestick nästa gång han kom på permission.⁹²⁵ Curt kunde dock meddela att han redan var rätt så väl utrustad:

Har nog kartong till bordsduk och dessutom tallriksunderlägg för att inte klotta⁹²⁶ skrivbordet. Tallrik har jag haft allt sedan Ylämaa tiden, och fast den är av postelin lika som skolans, så har den klarat sej i alla flyttningar. Kaffemugg fick jag åter av Svea i julas, så nog har jag servis. (Curt Enroth till sin hustru Martha 1.4.1942)⁹²⁷

Ett ytterligare uttryck för engagemanget i hemskapandet vid fronten är de råd och anvisningar i skötseln av fronthemmet som det finns exempel på i materialet. I det följande utdraget ger Rakel Björkman anvisningar om uppsättningen av gardiner i Svens bostad i Äänislinna:

Kan så väl föreställa mig Ditt putsade hem med blommor och rutiga dukar. Bara Du kommit ett stycke in i sept. måste Du skaffa Dig nya gardiner med ordentliga lister så att mörkläggningsgardinerna komma under prydnads-gardinerna. Då har Du det riktigt fint! (Rakel Björkman till sin man Sven 5.8.1943)

I jämförelse med brevväxlingarna mellan sönerna och föräldrarna, skrev de gifta paren oftare och utförligare om boendet och om bostäderna. Detta kan förklaras av att tematiken gav en möjlighet att förenas kring ett gemensamt intresse. Hemmet har traditionellt sett i första hand varit en kvinnlig sfär där kvinnorna har haft huvudansvaret för inredandet och för skapandet av hemtrevnad och trivsamhet.⁹²⁸ De båda paren hade i det civila byggt upp ett gemensamt hem där hustrun sannolikt hade haft en viktig uppgift. Då de båda fruarna visade intresse för boendet vid fronten bekräftades deras roll som huvudansvarig för hemmet och för skapandet av hemkänsla. Med sina beskrivningar kunde männen i sin tur inkludera hustrun

⁹²⁴ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 7.7.1941.

⁹²⁵ Martha Enroth till sin man Curt 27.3.1942.

⁹²⁶ Klotta (ned) (fi.sv., vard.) = kladda, söla ned.

⁹²⁷ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 13–14.9.1942. Göran Sax berättade att han tillsammans med fänriken varit in i obebodda hus och försett sig med tallrikar och annat som de tänkte att de skulle ha användning av. (Göran Sax till fadern Arne 16.2.1942)

⁹²⁸ Tuomi-Nikula, Granö & Suominen 2004, 11; Blunt & Dowling 2006, 110. ”Jaa, Gulle nog har vi ett vackert och hemtrevligt hem. Och nog har jag en liten hustru, som kan ordna det trevligt och rart, och då man har det att strida för, så måste det ju gå.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 27.11.1941)

i hembygget, vilket likaledes bejakade och förstärkte denna roll. Genom inkluderingen gavs hon ett tillfälle att vara med på ett hörn i sin roll som hemska, vilket följande yttrande kan betraktas som ett uttryck för: ”Skulle bra gärna komma och hälsa på Dig i Ditt tält och ställa litet blommor på bordet.”⁹²⁹

Männens beskrivningar av sina bostadsförhållanden och hustrurnas engagemang kan följaktligen tolkas som försök att skapa kontinuitet, normalitet och kulturell överensstämmelse mellan tiden före kriget och krigstiden. I de två gifta parens dialoger fick diskussionerna och insatserna i frontens omboningsprojekt därför en tilläggsbetydelse i och med att det fungerade som ett medel i att upprätthålla äktenskapet och parternas roller i denna relation.⁹³⁰

Fysiskt avgränsas och skyddas en bostad mot yttvärlden med väggar, tak, dörrar.⁹³¹ Vid krigsfronten fick denna dimension en särskild betydelse. Bostäderna skulle i första hand skänka männen skydd mot fiendens eld och därför måste de vara ordentligt nedgrävda och förses med förstärkta tak och tjocka väggar. Men bostäderna blev för många män något mera än bara ett skydd mot yttvärldens hot. Kapitlet har visat att frontbostaden i breven framställdes som ett slags avgränsat hemligt territorium som utestängde den kaotiska, farliga och hotfulla yttvärlden och som fungerade som en territoriell förankring av det trygga och invanda.

Som ett resultat av det sovjetiska störfallet i juni 1944 upplöstes denna skyddande hemliga sfär. Frontsammansättningarna föll sönder när trupperna retirerade i det kaotiska och destruktiva rummet. I slutet av juni 1944 skrev Curt Enroth ett brev till sin hustru där den tidigare hemsammansättningens upplösning skildrades på följande sätt:

Det har varit en 10 dagars kapplöpning med döden, men är nu klart. [...] Eljes har jag nog ingenting annat kvar än rygsäcken, fiolen och en kappsäck, som är slut absolut. Primusen har rest, nätet, alla tallrikar och pannor, onödiga klädespersedlar, alla mina kryddburar och flaskor m.m. m.m. Men livet har man i behåll plus ett långt skägg. [...] Puss från Din egen krigare (Curt Enroth till sin hustru Martha 27.6.1944)

I juli stannade kriget åter upp på de flesta frontavsnitten. Fastän det var relativt lugnt vid fronten i slutet av juli och i augusti och trupperna därför blev mera stationära, är det uppenbart att det inte längre fanns något intresse eller behov av att försöka göra sig hemmastadd. Orden hem och inredning förekommer inte längre i brevmaterialen. På sommaren 1944 förstod och hoppades soldaterna att kriget

⁹²⁹ Rakel Björkman till sin man Sven 20.9.1941.

⁹³⁰ För en utförligare diskussion kring detta tema, se kapitel ”I nöd och lust” i del VI.

⁹³¹ Wise 2003, 109.

skulle ta slut inom kort och en otålig väntan på ett avgörande överskuggade allt annat. Nu väntade de bara på att få återvända till sitt riktiga, civila hem.

Rörelser i rummet

I de två följande kapitlen flyttas huvudfokus från krigsfronten då tonvikten i stället läggs på rörelser och gränsöverskridanden i rummet. Först granskar jag hur frontmännen i tankarna förflyttade sig bort från krigsfronten till det civila hemmet och hemtraktens sfär. Syftet är att studera vilken betydelse det civila hemmet och hembygden fick under frånvaron. Hempermissionerna är temat för det sista kapitlet. Under ledigheterna förflyttade sig frontmännen fysiskt över gränsen mellan det militära och civila rummet. Vad innebar dessa rörelser och tillfälliga möten för soldaten och familjen?

Tankarnas färd. Bilder av hemmet och hemtrakten

Även om männen i dialogen gav uttryck för en viss hemhörighet vid fronten, betydde det inte att det civila hemmet skulle ha mist sin betydelse. Det fredstida hemmet och hemtrakten förblev också i fortsättningen deras riktiga hem. Det var det hem och det liv männen längtade efter och väntade på att få återvända till.

Frontsoldaterna fick sällan fysiskt förflytta sig över gränsen mellan det militära och civila rummet, men tankarna kan färdas fritt och enkelt över gränser, över vägspärrar och över långa avstånd, och plötsligt har man i fantasin förflyttats hem.⁹³² Att överskrida eller förflytta sig i rummet på ett tankemässigt plan – att samtidigt närvara i två parallella världar, blev en betydelsefull handling under frånvaron och i denna process fick brevet en viktig uppgift eftersom skribenterna där gav ord åt sin längtan.

Avsikten här är att utifrån brevdialogerna studera i vilka sammanhang hemmet i det civila föreföll bli speciellt betydelsefullt. Hur uttrycktes familjehemmets betydelse i dialogerna? Hur gestaltades längtan hem i breven? Vilken funktion fyllde dessa utsagor i dialogerna? Dessutom diskuteras hemlängtans olika dimensioner och vad som väckte männens längtan hem.

Det civila hemmet som fästpunkt

I flera tidigare studier om frontsoldater i krig har man framhållit att det mellan krigsfronten och hemmafronten uppstod en djup rumslig och erfarenhetsmässig

⁹³² Wettstein 2009, 38.

klyfta: soldaterna upplevde att familjen var oförmögen att förstå fronttillvaron och själva fjärmades de från hemmet, från sin familj och det civila livet.⁹³³ Under senare år har denna uppfattning börjat revideras, bland annat till följd av att andra typer av källmaterial legat till grund för undersökningarna. Exempelvis har sociologen Michael Roper, som analyserat brev och dagböcker, framhållit att hemmets och familjens betydelse i själva verket ofta förstärktes som en följd av separationen och krigets påfrestningar. Det anormala livet vid fronten ledde alltså inte till en oöverstiglig klyfta eller till att hemmet för soldaten skulle ha mist sin betydelse. Tvärtom blev hemmet och familjen ett emotionellt centrum och en viktig källa till känslomässigt stöd.⁹³⁴ Utifrån det föreliggande brevmaterialet är jag i likhet med Roper förvissad om att soldaterna under frånvaron upplevde hemmet och familjen som en viktig fästpunkt i den osäkra tillvaron vid fronten.⁹³⁵

I det aktuella materialet går det att finna olika uttryck för vilken betydelse det civila hemmet fick för den frånvarande mannen. Hemmets och familjens betydelse framgår redan genom viljan och behovet av att regelbundet stå i kontakt per brev och på så sätt hålla igång vardagssamtalet. Frontmännen önskade brevlades ta del av familjelivet hemma och höra om vardagens små detaljer för att inte tappa kontakten med det civila och för att i tankarna kunna förflytta sig hem.⁹³⁶ Breven hemifrån bidrog för var gång till att återskapa minnet av hemmet:

Bilden av livet där hemma blir fullständigare då alla giva ett livstecken ifrån sig. Och roligt o. uppmuntrande att läsa om allt som händer där, från vinbärsbuskar, sallad, fiske och resorna till Sarfsalö. (Ulf Segerstråle till syst-rarna Tita och Christine-Louise 14.7.1941) Ni gör mig så glad, då ni skriver så ofta. Man lever med er ett tag och känner en fläkt frisk luft. Vad vi alla nylänningar skola njuta, då vi komma hem igen till havet. (Ulf Segerstråle till systern Tita och föräldrarna Lennart och Marie-Louise 19.7.1941)

Hemmet stod för normalitet och trygghet och som en kontrast till krigsfrontens destruktiva förhållanden. I situationer då krigets hårda verklighet riskerade ta över påminde det civila hemmet om att det fanns en värld utanför krigets. Under en paus i försvarsstriderna på sommaren 1944 hann överste Sven Björkman reflektera över den värld som breven hemifrån förmedlade och som börjat kännas nästan ofattbar mitt i krigets kaotiska verklighet:

⁹³³ Leed 2009, 110, 188–189, 204–207; Fussell 2000, 86–88, Holmes, 88–93; Winter 1979, 166–167. Se också Roper 2009, 7–9.

⁹³⁴ Roper 2004, 296–308. Samma syn har också framförts av Bourke 1999, 22–23, 164–169; Grayzel 1999, 48–49 och McCartney 2011, 89–117.

⁹³⁵ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 16.8.1941.

⁹³⁶ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 23.7.1941, 7.1.1943, 2.7.1944; Curt Enroth till sin hustru Martha 11.7.1944; Göran Sax till modern Hilma 26.2.1942; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 1.7.1944.

Käraste. Tack för många, många brev, som kommit ibland ensamma, ibland flere i klump. Det är så trevligt att läsa om allt möjligt vardagligt, som händer där borta, sådant som man här knappast fattar att mera existerar. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.7.1944)

Följande utdrag beskriver hur Nils Sax som en omedelbar reaktion på de första striderna han varit med om uttryckte en intensiv längtan bort från fronten till hemmets och familjens trygga värld. Det civila hemmet fungerade med andra ord som en tillflyktsort och representerade ett rumsligt skydd⁹³⁷ mot allt det som hotade vid fronten:

Skriver igen i dag så att ni får höra att jag ännu lever. [...] Här är nog inte roligt att vara. Det skulle nog vara roligt att komma hem till lugn och fredliga förhållanden från allt det här eländet. [...] Man blir tokig om det här fortgår. Nerverna kan omöjligt inte hålla. Tänker så ofta på er därhemma och huru ni har det. Om man blott vore där. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 2.7.1941)

Ulf Segerstråle formulerade explicit att hemmet blivit viktigare för honom under frånvaron. I den bild han byggde upp i brevdialogen kring det civila hemmet var allt som förut. Tiden hade stannat och stämningen, rummen och föremålen var de samma de alltid varit. Föräldrarna och syskonen, familjens vanor och rutiner samt det materiella utgjorde element som konstituerade hans hem. Detta hem stod för kontinuitet, stabilitet och trygghet, och som en motkraft till frontens kaos.⁹³⁸ För Ulf hade det civila hemmets sammansättning således fixerats till en stillastående konstellation från tiden före kriget.

Min älskade mor! Stor kram för Ditt varma brev! Och nog fick man intrycket av att det rädde liv och rörelse i traditionell stil därhemma. *Hemmet har nog kommit mig ännu närmare än förr.* Och man längtar i det undermedvetna efter alla därhemma, efter rummen, efter Amaryllisen på salsbordet, pianot, ateljévrån med den spruckna gitarren allt det vackra och specifika för vårt trevliga hem. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 15.11.1941)⁹³⁹ [min kursiv]

Frågan om hemmets betydelse aktualiserades i Curt och Martha Enroths brevväxling strax efter att Sovjetunionen hade företagit det första av de tre omfattande luftangreppen på Helsingfors i februari 1944.⁹⁴⁰ Martha skrev nämligen att hon över-

⁹³⁷ Johannisson 2001, 32.

⁹³⁸ Jfr. Wise 2003, 109–111, 114. Jfr. också Kenyon 1999, 86–92.

⁹³⁹ Se också Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 15.1.1944.

⁹⁴⁰ I februari 1944 företog Sovjetunionen tre kraftiga bomrader mot Helsingfors. Det främsta syftet med bombningarna var att försvaga stridsmoralen på hemmafronten. För en utförligare redogörelse, se Meinander 2009, 47–77.

vägrade att lämna hemmet i Sibbo för att flytta till släktingar i Pörtom i Österbotten. Hon ansåg att hon skulle vara i bättre säkerhet på ett område som inte var lika utsatt som Helsingforstrakten. För Martha hade hemmet – det trygga hemmet – plötsligt transformerats eller *deformerats* till en farlig och otrygg plats.⁹⁴¹ Marthas planer väckte emellertid ett kraftigt motstånd hos Curt. Flera brev berättar om hur upprörd han blev över sin hustrus planer på att lämna deras gemensamma hem. Här följer ett exempel:

Skulle det nu faktiskt gå så, att det blir evakuering av er trakt, är det nog ett hårt slag för mej. Så länge Du är där hemma tycker jag, att jag har ett hem att försvara. Men jag kan inte tänka mej Dej på ett annat ställe. Hoppas därför att det inte blir nödvändigt. Bli inte heller nervös och håsa⁹⁴² i väg förrän det är nödvändigt. [...] Nej Gulle, svansen opp bara, och stå Du på Din post lika som jag står på min! [...] Så länge jag vaktar på tundran kan ingen störa mitt eget Pyre. (Curt Enroth till sin hustru Martha 5.2.1944)

Curts hårda motstånd mot Marthas planer kan förklaras av hans behov av att kunna lokalisera henne i det gemensamma hemmet. För att vi ska kunna tänka på eller föreställa oss den andra måste vi nämligen kunna placera och förankra honom/henne mot en rumslig bakgrund.⁹⁴³ Att Curt kunde ”se” Martha mot det gemensamma hemmets bakgrund bidrog till att han kände att han var närmare henne, och han upplevde att kontakten inte skulle vara densamma om hon inte befann sig där.⁹⁴⁴

En ytterligare förklaring kan sökas i att hemtrakten, hemmet i skolhuset, trädgården, hunden och Martha utgjorde element i den sammansättning Curt själv varit en del av i det civila och denna sammansättning ville han hålla kvar. Hemmet i Sibbo förankrade honom territoriellt i det normala, stabila och trygga livet. Under kristider som präglas av osäkerhet, diskontinuitet och instabilitet blir platsbundna tillhörigheter ofta särskilt viktiga. Hemmet blir en kraftkälla eller resurs som får individen att klara av det andra livet.⁹⁴⁵ Det var denna fasta punkt i tillvaron Curt inte kunde tänka sig att förlora:

Men inte kommer jag till Pörtom på loma [= permission], lika bra kan jag nog stanna i Pisi eller Mäkriä⁹⁴⁶. Nog skall jag hem, så länge spisen och väg-

⁹⁴¹ Jfr. Povrzanović 1997, 157, som beskriver hur invånarnas inställning till sitt hem transformerades i belägrade kroatiska städer under åren 1991–1992. Hemmet som under normala förhållanden uppfattas vara en trygg plats, blev för många en farlig, våldsam och hotande stridszon, som många dessutom övervägde att lämna.

⁹⁴² Håsa (fi.sv., från finskan) = jakta, skynda (i onödan). (Schildts Finlandssvensk ordbok, online)

⁹⁴³ Poulet 1977, 16, 25–27. ”Men för min inre syn hör Du så ihop med vårt hem, att jag inte kan tänka mej Dej på något annat ställe.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 1.3.1944)

⁹⁴⁴ Curt Enroth till sin hustru Martha 19.2.1944.

⁹⁴⁵ Hayden 2000, 144; Löfgren 1997a, 29; Frank 1998, 178.

⁹⁴⁶ Pisi (antagligen Pisin pogosta) och Mäkriä är byar inom det dåtida krigsoperationsområdet på Aunusnäset (= Oneganäset).

garna äro kvar, [...] så Du förstår väl, att jag måste hem. (Curt Enroth till sin hustru Martha 22.2.1944)

Redan tidigare under kriget hade paret vidrört frågan om hemmet som fästpunkt och hemmets betydelse för upplevelsen av avstånd. Martha var i februari 1943 under några dagar på besök i Grankulla. I ett brev hon sände från Grankulla skrev hon att hon längtade hem och att hon kände sig närmare Curt då hon befann sig i deras gemensamma hem.⁹⁴⁷ Den verkliga geografiska distansen behövde därför inte ha så stor betydelse för hur skribenterna uppfattade distansen mellan sig. För Martha var det viktigt att *finnas* på den plats där hon såväl i sina egna som i Curts tankar hörde hemma. Även om brevkontakten inte bröts, eftersom hon alltid fortsatte att skicka brev till honom då hon var bortrest, tyckte hon ändå att avståndet var större så länge hon inte befann sig i den miljö som var bekant för dem båda.⁹⁴⁸

Tack kära Du för det långa, rara brevet av 21–22, där Gulle önskar mig välkommen hem. Jag förstår Dig så väl, då Du tycker att jag är närmare nu igen. Du har liksom inte haft någon fast punkt att tänka på då jag varit borta och hemmet stått tomt och kallt. T.o.m. då Gulle flyttar där från ett ställe till ett annat, tycker jag att Du är längre ifrån mig, tills jag i tankarna igen hunnit bekanta mig med det nya stället. Hur skall det då inte kännas för Dig som har hemmet som en fast punkt. Dessutom blir breven alltid annorlunda då jag är borta, litet främmande och inte samma hemvarma ton som hemma vid köksbordet med Kickus vid fötterna och surrakoppen framför mig. (Martha Enroth till sin man Curt 27.2.1943)

Då männen på olika sätt förmedlade hemmets fortsatta betydelse, fick familjen en bekräftelse på att de inte drivit ifrån varandra, vilket var viktigt med tanke på upprätthållandet av samhörighetskänslan. De explicita uttrycken för hemmets roll fungerade därför avståndsminskande och därmed som ett viktigt led i strävan att undvika alienation. Hemmets betydelse framgår också genom de olika uttrycken för hemlängtan som verbaliserades i breven.⁹⁴⁹ I det följande diskuteras denna längtans dimensioner.

Längtan hem – en mental resa till hemmets sfär

Hemlängtan är en känsla som uttrycker separation, men det är ingen entydig erfarenhet. Därför är det utifrån breven ofta svårt att fånga det exakta målet för

⁹⁴⁷ Martha Enroth till sin man Curt 15.2.1943.

⁹⁴⁸ Martha Enroth till sin man Curt 24.10.1941, 8.12.1941, 17.12.1941.

⁹⁴⁹ Se t.ex. Göran Sax till modern Hilma 19.7.1942, 9.8.1942, 3.6.1943; Ulf Segerstråle till systemen Tita 25.8.1941; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 16.11.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 24.8.1943, 31.1.1944.

skribenternas längtan hem. Längtan formuleras på flera olika sätt i breven. Ibland uttrycks hemlängtan som en saknad efter hustrun, föräldrarna, syskonen, ibland som en längtan till hemmet, rummen, föremålen, atmosfären. Ofta uttrycks längtan till hemtrakten och dess landskap, dess natur och miljö. Kanske har känslan något flyktigt och obestämbart över sig vilket gör det svårt att verbalisera vad man egentligen känner och längtar efter.

Ni gävo en sån äkta vacker fläkt från hemmets atmosfär [= genom brev och paket] och jag kände den hitut. Gnolade på vår Öjenvisa: ”Hör Du Pian lilla” och tänkte på Nylands glittrande vikar och grannblåa, solbestänkta fjärdar i sommarsydost. Där är man ändå hemma. Minnet av Öjen⁹⁵⁰ är nog extra fint som ni förstå. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart och systemen Christine-Louise 28.5.1942)

I den militära kontexten har hemlängtan många dimensioner som också är nära förknippade med andra känslor som kan drabba soldaten. Hemlängtan har för det första två rumsliga dimensioner i och med att den består både av en längtan att få komma hem men också en längtan att få lämna fronten, det vill säga en bortlängtan. I de aktuella brevsamlingarna finns flera exempel på en intensiv önskan att få slippa livet vid fronten. Här följer två exempel:

Den enda längtan man ändå har, är att det här sk. skall taga slut och man slipper härifrån, [...]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 30.10.1941)

Tycker ja inte just har nå vidare att skriva om, de fins ju inte nå att skriva om härifrån den här fans ödemarken, som man inte tycks slippa från någon gång. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 17.5.1943, brevet öppnat av censuren, men inget struket)

Hemlängtan var en känsla som enligt brevmaterialet kom och gick under kriget. I princip fanns hemlängtan där hela tiden, men periodvis var den starkare och ibland blev den nästan outhärdlig. Allmänt taget drabbas soldater allra mest av hemlängtan under tider av väntan och passivitet. Under strider eller under perioder med mycket arbete fanns det inte lika mycket tid att längta hem.⁹⁵¹ Att hemlängtan var värst under de lugna perioderna kan bland annat urskiljas i brev där skribenterna gav uttryck för en gnagande ”leidun”⁹⁵² eller leda. Det är något kroppsligt över känslan så som den beskrivs i de två följande citaten:

⁹⁵⁰ Öjen = Sarfsalö. Ö utanför Borgå där familjen Segerstråle hade sitt sommarställe.

⁹⁵¹ Johannisson 2001, 103. Se Curt Enroth till sin hustru Martha 26.8.1941: ”Här händer nu mycket varje dag, så man hinner inte längta hem så mycket som tidigare.”

⁹⁵² Pipping 1947, 230: ”leidun” (leda, hemlängtan), den svåra frontsjukan.

Har i dag på f.m. varit på riktigt dåligt humör med hemlängtan och Pluttelängtan. [...] Fy fan, vad man ändå kan bli led på det här! [...] – Helst skulle jag nu vara hos Gulle borta från alltsammans. Krigsledan äter sig in i blodet som ett gift. Stryk mej, min egen rara Plutte! (Curt Enroth till sin hustru Martha 17.8.1942)

Tycker ja inte har just nå vidare att skriva om härifrån, den här fans ödemarken, man får ju så läidon att man sku nästan kunna flyga i bitar emellanåt. Men de hjälper ju ingenting de är bara att vara här. (Göran Sax till modern Hilma 29.4.1944)

Soldaternas erfarenhet av hemlängtan är således nära förknippad med känslor av leda och krigströtthet. På detta sätt innehåller längtan också en tidslig dimension. Ofta var längtan förknippad med en upplevelse av att tiden gick olidligt långsamt och att väntan aldrig ville ta slut. Hemlängtan eller bortlängtan kan följaktligen ha en mycket nedbrytande effekt med tanke på soldaternas stridsmoral och humör.⁹⁵³ I ett brev skrivet i juni 1943 beskrev Curt den förlamande effekten längtan hem kunde få:

Den som ändå vore hemma hos Gulle! Är så trött och led på alltsammans i dag, men människan orkar ju vidare i oändlighet. [...] *Men när hemlängtan kommer riktigt över en, då gör man ingenting, sitter bara och glör rakt fram eller ligger och glör oppåt.* Om 12 dagar har vi två år fulla, och efter vad det ser ut blir det ännu två år till, men månne det inte skall brista på något ställe innan dess. Någon måste väl ge opp till sist. [...] Käraste mitt Gull, för Dej och med Dej går vägen vidare, eljes kunde det göra detsamma. (Curt Enroth till sin hustru Martha 6.6.1943) [min kursiv]

Brist på meningsfull sysselsättning förvärrade ofta ledan och hemlängtan, men längtan hem utlöstes också av saker och ting soldaterna mötte i sin vardag. Ibland gick tankarna hem då skribenten råkade fästa sig vid något i sin omgivning som påminde om hemmet och hemtrakten. Männerna hittade således element i frontens främmande rum som skapade förbindelsestrådar till i hemmets sfär. Dessa förbindelsestrådar bidrog till att knyta samman frontens och hemmets rum och överskrida distansen:

Brev igen. Fallet verkar svårartat. [...] Den här gången blev jag inspirerad främst av ett litet halvt igenvuxet blomland alldeles utanför vår stabsbarack. Förmodligen någon underofficersfru, som ställt iordning det före hon blev evakuerad. Nu är det åter egenhändigt finrensat och frodigt. [...] Jobbet på-

⁹⁵³ I detta sammanhang bör dock poängteras att ledan främst drabbar soldater av lägre rang. Överste Björkmans brev innehåller inte denna typ av utsagor.

minde mig så om vår egen trädgård, att jag måste direkt in och skriva. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.7.1941)

Naturen vid fronten sammankopplades ofta på olika sätt med hemtrakten. Det bekanta påminde om hemmet och förde tankarna dit. Efter några månader utan att ha ”känt havsluft”, förlades både Curts och Ulfs truppförband till kusttrakten vid Finska viken. Båda var nylänningar och havet förde omedelbart tankarna hem och i sina brev gav de uttryck för denna känslomässiga bindning till havet. Vid havet kände de sig genast närmare hemmet, vilket följande två utdrag är från Ulfs korrespondens får exemplifiera:

Vi lågo i går på Vilaniemi och sågo havet för första gången på två sommar-månader. Vi kände oss som nylänningar. Härligt med öppet hav i soldis efter åskväder. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 25.8.1941) Havet utanför brusade och jag erfor en verkligt fri, härlig känsla av att vara hemma igen efter tvenne månaders tryckande vid kärr o. mossor. [...] Vet du, Kära syster vad jag ibland längtar till hemmet och till Dig! Först plikten och kriget och det är alltid och nu no. 1. (Ulf Segerstråle till systemen Tita 25.8.1941)⁹⁵⁴

Musik kunde utlösa längtan hem och föra soldaten ”närmare [...] det verkliga livet”, såsom Curt Enroth uttryckte saken i ett brev till sin hustru Martha av den 19 december 1941.⁹⁵⁵ Det var inte alls ovanligt att soldaterna hade tillgång till radio vid fronten och därför var de ofta i tillfälle att lyssna till musik. Vissa musikstycken kunde vara speciellt viktiga. Ave Maria av Franz Schubert fick Curt att särskilt tänka på sin hustru och i tankarna förflytta sig bort.⁹⁵⁶

Vi har nog så fin radio nu att vi hör både H:fors, Vasa och Åbo. Vacker ton har den också, och vi låg och njöt efter middagen av fin stämningsmusik. [...] Jag kan bättre drömma mej hos Gulle, vid vacker musik, vi besöker tillsammans så många vackra ställen. Nu är vi just oppe i de norska fjällen. Jag njuter ännu mera av musiken här, därför att jag icke är nöjd, men lycklig. – En smutsgrå vägg blir en grönskande höjd, med havsvind i björkarnas kronor. Ett uselt golv blir en ögonfröjd, ett skummande hav i solskensglitter. Och där med blåaste himmel till fond, Du väntar lik Ave Maria. Ja, jag tänkte ju sluta redan på förra sida, men for på en liten utfärd. Kan Du tänka Dej Gulle, att just då jag skrivit: Du väntar, spelade de opp Ave Maria, ett litet under i sitt slag. (Curt Enroth till sin hustru Martha 17.1.1943)

⁹⁵⁴ Se också Ulf Segerstråle till systemen Tita 28.8.1942; Ulf Segerstråle till systemen Christine-Louise 7.9.1943; Curt Enroth till sin hustru Martha 4.9.1941.

⁹⁵⁵ Se också Johannisson 2001, 88–91.

⁹⁵⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 6.1.1942.

Att läsa erbjöd likaså en flykt från verkligheten. Romanerna väckte associationer till det civila livet och förde tankarna hem.⁹⁵⁷ Läsandet var ett sätt att bemästra ledan och längtan, men fungerade också som en flyktaktivitet vars främsta mål var att glömma den verkliga situationen för en stund.⁹⁵⁸

Sedan middagen i går har jag varit långt härifrån, i andanom nämligen. [...] Efter middagen började jag läsa ”De lyckliga stunderna”⁹⁵⁹. [...] Eljes är det underligt, att när jag läser böcker här, så lever jag lika intensivt med, som när jag läste i barndomen. Kanske det är, för att längtan ur nuet är lika stark som då, och därför lever jag med och längtar hem till Plutte och Kickus [= parets hund], där jag hör hemma. (Curt Enroth till sin hustru Martha 28.5.1943)

Att överskrida gränser

I olika krissituationer får hemmet ofta särskilda betydelser och ibland blir hemmet något synligt först då det hotas av förändring eller då det riskerar gå förlo-
rat.⁹⁶⁰ Hemmet blir också särskilt betydelsefullt då man av någon orsak tvingas lämna det. Hemlängtan är en känsla som ger uttryck för erfarenheterna av separationen från hemmet och allt det hemvana. Ofta handlar det om en längtan efter människor, trakter, företeelser och ting som är emotionellt viktiga för individen.⁹⁶¹ I det följande utdraget är det naturen, hunden och hustrun som kopplades samman till det civila hemmets sammansättning – en helhet och ögonblicksbild skribenten för stunden längtade till:

Jag kan se blommorna och trädgården, Kickan och Dej för min inre syn, och naturligtvis längtar jag hem, [...]. (Curt Enroth till sin hustru Martha, Nånstans den 4.7.1941)

⁹⁵⁷ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 6.2.1944.

⁹⁵⁸ Goffman 1991, 66–68. Goffmans begrepp på engelska är ”removal activities”. Flyktaktiviteterna kunde vara kollektiva, såsom kortspel, lagsporter eller körsång. Läsning och brevskrivning är däremot exempel på individuella flyktaktiviteter. Beskrivningar av denna typ av sysselsättningar fick ett stort utrymme i de föreliggande brevväxlingarna (speciellt i de båda gifta männens brev), vilket åtminstone i viss mån kan förklaras av att ämnet hade många beröringspunkter med livet i det civila och att det därför var ett ämne som med fördel kunde tas upp i dialogen med familjen.

⁹⁵⁹ Torde vara boken *Räkna de lyckliga stunderna blott* av Hans Martin (1940). Martha, som själv redan läst boken, hade skickat den vidare till Curt. Speciellt i början av år 1943 diskuterade de ofta innehållet i böcker de läst. Romanerna fick dem att reflektera över sig själva, sitt äktenskap och den aktuella livssituationen. Livliga diskussioner uppkom runt böckerna *Kvinnorna på Larsvik* av Gund von Numers-Snellman (Helsingfors 1942) och *Gifta* av Edith Roberts 1942 (orig. *This Marriage*).

⁹⁶⁰ Granö 2004, 144.

⁹⁶¹ Tuomi-Nikula, Granö & Suominen 2004, 9.

Egentligen går det inte att göra en skarp åtskillnad mellan frontmännens förståelser av hemmet och familjen. Hemmet kan uppfattas som den rumsliga dimensionen av familjen: det civila hemmet och hemtrakten var den bakgrund mot vilka de frånvarande männen såg⁹⁶² sin familj och det var där de alla hörde hemma. Hemmet var med andra ord en fästpunkt som drog dess medlemmar till sig.

Ett sätt att försöka hantera hemlängtan var att bygga upp något slag av hemhörighet och hemkänsla också vid fronten, vilket framgick tidigare i kapitlet. Dessutom kunde brevkontakten i sig fungera mildrande mot hemlängtan. I brevet eller det dialogiska mellanrummet verbaliserades och förmedlades föreställningar, drömmar och tankar om hemmet, familjen och hemtrakten. Dessa bilder bekräftade familjemedlemmarnas och det civila hemmets fortsatta betydelse. Genom beskrivningarna av vardagslivet hemma kunde familjen i sin tur försöka hålla kvar mannen i hemmets och familjens sfär, eftersom beskrivningarna gjorde mannen delaktig i deras liv. Det ständigt pågående engagemanget i varandras liv bidrog sålunda till att knyta samman hemmets och frontens rum och att upprätthålla en känsla av gemensamt liv.

Även om skribenterna hemma önskade inkludera den frånvarande mannen genom att berätta om livet där, fanns också en ängslan för att beskrivningarna kunde vara svåra för mannen att ta del av – att hemlängtan kanske skulle förvärras – och att de skulle uppleva att de gick miste om sådant de själva gärna deltagit i. Att vilja förtiga det trevliga, roliga och goda kan ses som ett uttryck för hänsynstagande och solidaritet gentemot den frånvarande mannen som stod utanför sitt ”verkliga” liv. Enligt Curt Enroth var dessa farhågor dock onödiga. Han såg sig som en del i den sammansättning hustrun byggde upp genom vardagsbeskrivningarna i sina brev:

Svea [= Curts syster] och Du lär ha gjort någonting slags överenskommelse, att ni inte riktigt skall berätta för mej alltför mycket om jorden, gräset och det övriga. Men inte får jag mera ledsamt av det Gulle. Jag tycker bara att jag är med och dricker skäppa [= kaffe] på dikeskanten och ser hur gräset gro. (Curt Enroth till sin hustru Martha 23.5.1942)

I sina brev verbaliserade männen sin längtan efter det civila hemmet och därför blev brevet ett rum som tillät, skapade och synliggjorde gränsöverskridanden på ett tankemässigt plan. Genom breven från familjen, men också genom att skriva till dem, kunde de upphäva distansen och vara närvarande i två världar – i frontlivet och i vardagslivet hemma. På sätt och vis gav brevdialogen därför männen tillgång till ett alternativt liv.⁹⁶³

⁹⁶² Poulet 1977, 25–27. Jfr. också Gerber 2006a, 3.

⁹⁶³ Jfr. Maybin 2000, 159–160. Se också Berger & Luckmann 2003, 37 om övergången mellan olika verkligheter.

Att få åka hem på permission kunde upplevas som ett tillfälligt botemedel mot hemlängtan. I det följande behandlas dessa verkliga rörelser över gränsen mellan fronten och hemmafronten.

Tillfälliga övergångar i rummet: permissionen som möte och konfrontation

I samband med soldaternas permissionsresor överskreds gränsen mellan det militära och civila rummet fysiskt. Att få träda in i hemmets värld var efterlängtat, men denna rörelse i rummet blev ofta påfrestande både för soldaterna och för familjerna. Permissionen utgjorde ett avbrott i krigets vardag både vid fronten och hemma, och innebar därför rumslig diskontinuitet.

Eftersom permissionerna alltid förorsakade en lucka i brevväxlingen, ger brevmaterialet endast begränsad information om hur permissionsdagarna förflöpte. En viss inblick får man ändå, eftersom breven vanligtvis innehåller planer och förväntningar inför följande ledighet samt tillbakablickar på permissionen som gått. Trots att breven inte förmedlar så mycket information om själva permissionstiden är ledigheterna dock ett mycket centralt tema i brevväxlingarna. Breven innehåller exempelvis ingående diskussioner om permissionssystemet och spekulationer kring tidpunkten för följande ledighet. I dialogen verbaliserades skribenternas förhållningssätt till den kortvariga vistelsen hemma. Det tillfälliga, fysiska rumsöverskridandet aktualiserade och synliggjorde också flera frågor och problem som var förknippade med krigets påfrestningar, den påtvingade och långvariga separationen samt den temporära transformationen av identiteten från civil till soldat.

Att förflyttningen inte var problemfri är en fråga som också har tematiserats i skönlitteraturen och i biografier. Författaren och journalisten Olavi Paavolainen beskriver i sin dagbok från fortsättningskriget den permissionsångest han erfor i samband med ledigheterna. Han upplevde exempelvis att han inte hade gjort en tillräckligt stor insats för att förtjäna att åka hem och ville därför inte alls resa.⁹⁶⁴ Han beskriver hur svårt det var att för en kort tid försöka passa in i ett civilt sammanhang:

Poislähtiessäni en tahdo ketään saattajaa asemalle. Mielessä on tuskallinen tunne ensimmäisen loman täydellisestä epäonnistumisesta. Laihaa lohdutusta antaa ajatus, että tapaukseni ei ole suinkaan ainoa laatuaan. Tiedetäänhän yleisesti, miten ”mahdottomia” rintamalta tulevat lomalaiset ovat, yrittäessään muutamana kiireisenä päivänä ottaa siviilielämästä mahdol-

⁹⁶⁴ Paavolainen 1946, 200–205, 268, 270, 297–300.

lisimman paljon irti, ja miten vaikeata heidän on sopeutua kotirintaman henkeen, ajatteluun ja oloihin.⁹⁶⁵

Den rikssvenske författaren Ivar-Lo Johansson berättar i sin självbiografiska roman *Soldaten* på ett belysande sätt om det problematiska i att åka på permission under beredskapstiden i Sverige:

Men det mest nedbrytande i militärlivet var ändå permissionen. Den var direkt upplösande. [...] Här gällde det att under ett par dagars tid [återförsätta sig till civilt liv] med kropp och själ, med hela sin varelse. Det gick inte. De psykologiska följderna blev katastrofala. Permittenten kom tillbaka till förläggningen som ett vrak. Permissionen hade verkat som en kris. [...] Först när han åter hunnit trubbas av genom den militära rutinen, när dagarna åter började gå sin jämna lunk, kunde han pånytt lappa ihop sina sönderkarvade och omkringslängda bitar.⁹⁶⁶

Paavolainens och Lo-Johanssons beskrivningar får fungera som en utgångspunkt eller som ett slags hypotes för den påföljande diskussionen om permissionen i ett krigförande land. Hur upplevde avhandlingens soldater rörelsen över gränsen mellan det militära och civila rummet? Vad betydde det att tillfälligt besöka det civila hemmet och familjen – att några dagar inta sin plats i sammansättningen hemma? Hur upplevde familjen mannens korta besök?

Permissioner i krigstid

Permissioner beviljades redan under hösten 1941 och småningom kom systemet med regelbundet återkommande hempermissioner igång. Under krigsförhållanden var det enbart yrkesmilitärerna som enligt de officiella instruktionerna hade rätt till regelbundet återkommande permissioner. De övriga skulle beviljas permissioner bara som belöning för visad tapperhet eller för andra motsvarande prestationer. Inom finska armén gick man dock in för ett permissionssystem som gällde alla soldater vid fronten. Detta för att regelbundna hempermissioner ansågs vara nödvändiga för att upprätthålla stridsmoralen och sinnesstämningen bland soldaterna. Truppförbanden tillämpade dock reglerna på något olika sätt och därför fanns i praktiken inget enhetligt permissionssystem vid den finska fronten.⁹⁶⁷

⁹⁶⁵ Paavolainen 1946, 202. ”Vid återresan vill jag inte att någon skall följa mig till stationen. Tankarna fylls av den plågsamma känslan av att permissionen misslyckats totalt. Och vetenskapen att denna upplevelse är allt annat än unik skänker knappast heller någon tröst. Det är ju allmänt känt hur ’omöjliga’ permittenterna är, då de under några bråda dagar försöker få så mycket som möjligt ut av det civila livet, och hur svårt det är för dem att anpassa sig till andan, tänkesätten och förhållandena på hemmafronten.” [min översättning]

⁹⁶⁶ Lo-Johansson 1959, 117–118.

⁹⁶⁷ Mälkki 2008b, 48.

Beroende bland annat på om man var yrkesmilitär eller inte, gift eller ogift fick männen permission ungefär var tredje eller fjärde månad. Bestämmelserna angående längden på en permission varierade något, men det rörde sig om ungefär tio dagar åt gången. Utöver de ordinarie permissionsdygnen beviljades dessutom resedygn, vilkas antal bestämdes av avståndet till permissionsorten. Förutom dessa regelbundet återkommande turpermissioner kunde enskilda soldater beviljas extra permissionsdagar som belöning för olika prestationer.⁹⁶⁸ I följande utdrag berättar Nils Sax för sin bror Göran om hur han lyckats få några lediga dagar till följd av ett lyckat uppdrag:

Jag råkade få en extra permission, annars skulle jag nog fått vänta ett par månader ännu. Jag var nämligen på patrull tillsammans med komp.chefen, plutonchefen och tre andra. En bolikpatrull kom och skulle över till oss. De märkte oss inte, utan blevo inringade. Vi fingo fem levande en sprängde sig själv med en handgranat och en blev skjuten. En av oss, en undersergeant blev lindrigt sårad i axeln. Vi få alla sju som var med på patrullen 9 dygns permission. En i gången slipper blott. Vi drogo lott om turerna och jag fick den första. (Nils Sax till brodern Göran 4.3.1942, brevet öppnat av censuren, inget struket)

Fastän den finska armén under större delen av fortsättningskriget kunde upprätthålla systemet med regelbundet återkommande permissioner,⁹⁶⁹ var permissionssystemet ändå ett mycket laddat ämne och ofta föremål för klagomål och missnöje bland soldaterna. Männen vakade noga över att allt skulle gå rättvist till och om de upplevde att de blev orättvist behandlade gav det upphov till konflikter.⁹⁷⁰ Också

⁹⁶⁸ Pipping 1947, 72, 79, 124, 130, 233; Hietaniemi 2007, 525. Mälkki 2008b, 48–49; Lappalainen 1990, 35. Brevmaterialet innehåller också mycket information om permissionssystemet. Genom breven får man bland annat en god inblick i hur ofta det skedde förändringar i systemet. Skribenterna brukade alltid informera de hemmavarande om de nya bestämmelserna.

⁹⁶⁹ I jämförelse med brittiska och amerikanska stridsstyrkor fungerade det finska permissionssystemet förhållandevis bra. De brittiska och amerikanska arméerna led speciellt under de tre sista krigsåren av konstant brist på manskap och kunde därför inte lösgöra män för att åka på permission. Dessutom saknades transportmedel för en omfattande permittenttrafik över de ofta mycket långa avstånden till hemlandet. I praktiken var hempermissioner därför ovanliga bland dessa soldater. Situationen kunde dock vara något bättre på de krigsskådeplatser som låg närmare hemlandet. De brittiska och amerikanska trupperheterna som försattes i vila hade dock i jämförelse med de finska förbanden i regel en större möjlighet till verklig vila. Dessa trupper flyttade nämligen så långt bort från frontlinjen att soldaterna för en tid inte behövde ”veta av” något krig. (Ellis 2009, 264–267) De finska trupperna i vila förlades däremot i närheten av linjen och de sattes in i många arbeten (ex. befästningsarbeten). Den finska armén hade naturligtvis inte heller tillräckligt manskap för att skicka hem soldaterna på permission, men närheten till fronten bidrog sannolikt till att det ändå fanns en möjlighet att låta männen åka hem på några dagar i tur och ordning.

⁹⁷⁰ Pipping 1947, 109, 235. Jfr. Ziemann 2007, 45–48.

i de föreliggande breven fick missnöjet med permissionssystemet ett stort utrymme.⁹⁷¹ Här följer ett exempel från Curt och Martha Enroths brevväxling där det går att urskilja en upplevd maktlöshet i förhållande till det militära systemet och hierarkin:

Nog visste jag att loman [= permissionen] inte var att lita på med de här fiskalerna [= officerarna], fast de lovade. Fick just höra att listan är fulltecknad till den 14:de men mitt namn finns inte på listan, utan bara sådana som varit senare än jag och 10 dygn. [...] Är så arg, att fast jag inte får loma en gång, så skall den här saken klaras opp, så att det börjar gå rättvist till. [...] Nog skall man ha behärskningsförmåga för att inte laga livstidstukthus åt sej. [...] Skulle allt bara gå rättvist till, så nog skulle man orka, men nog ser det efter nerverna detta system. [...] Din egen vredgade Soltu. (Curt Enroth till sin hustru Martha 31.3.1942)

Brevmaterialet visar att permissionssystemet hade en mycket stor inverkan på soldaternas sinnesstämning och humör.⁹⁷² Som värnpliktig var Göran Sax speciellt utsatt. Värnpliktiga som gjorde fronttjänst hamnade ofta längst ner på permissionlistan, eftersom de äldre soldaterna ansåg att de inte hade rätt till permission före de var ”tillräckligt gamla”.⁹⁷³ Göran hade kommit ut till fronten i februari 1942 och han var tvungen att vänta ända till oktober samma år innan han fick sin första ledighet. Före det hann han i många brev klaga över sitt öde:

Ja när man ska slippa på permision de vet man nu ej, inte före julen tror jag de nu blir om man lever. Man blir nog så jäkla led i de här livet då de inte tager något slut och då man inte slipper på nån permision nån gång. Nog skulle det vara roligt att komma hem enn gång men då man inte slipper så blir man nu lik brydd i alltsammans. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 21.6.1942)

I skribenternas föreställningsvärld fungerade permissionerna som viktiga hållpunkter som indelade tiden i kortare och överskådliga etapper. Det är uppenbart att permissionerna bildade en *rytm* som strukturerade tiden och som skapade en viss ordning i en kaotisk värld.⁹⁷⁴ Utdragen nedan är belysande exempel på hur

⁹⁷¹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 28.3.1942, 28.3.1943; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 18.5.1942, 21.6.1942, 26.6.1942.

⁹⁷² Se också Ziemann 2007, 45.

⁹⁷³ Mälkki 2008b, 48; Pipping 1947, 119. Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 18.5.1942: ”Inte slipper man på nån permision denna sommar om man får behålla livet, för de här yngre slipper inte ännu på nån permision för de har jort för lite, man skall väl behöva gå genom halva ryssland först då kanske sku nån börja slippa av de stackarna som sku finnas kvar.”

⁹⁷⁴ Jfr. Deleuze & Guattari 2004, 345–346.

permissionerna organiserade tiden och hur skribenterna upplevde tidens gång i samband med permissionerna:

Efter en månad ungefär kommer jag väl på permission igen. Det är ju en månad sedan jag kom tillbaka nu, så halva tiden har gått. [...] Den här månaden kommer väl att gå lite fortare nu också. Det är som det skull[e] göra det då permissionen är på bättre sidan. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 10.6.1943)

Rupert kom i går kväll [från permissionen], och han funderade nu bara hur tre månader igen skall gå. Han tycks vara av den sorten, som har värst de allra första dagarna. För mej går den först veckan bra, men sen börjar det värsta, tills man igen kan börja tänka på att vänta [på nästa permission]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 6.5.1944)⁹⁷⁵

Utdragen visar hur permissionerna inverkade på skribenternas sätt att uppleva tiden under kriget. Beroende på var soldaten befann sig i permissionscykeln upplevdes tiden gå snabbare eller långsammare. Tiden under kriget fick vad gäller ledigheterna ett cykliskt mönster, där avsked och ensamhet kontinuerligt alternerade med återförening och några dagar tillsammans.⁹⁷⁶ Skribenterna började själva se vissa mönster i hur väntan, otålighet, framåtblickande och tillbakablickande avlöste varandra. De fick med andra ord en viss kulturell kompetens i avskedets och återseendets ”poetik” samt i väntans organisering. Då permissionen närmade sig kunde man också hemma börja räkna dagarna tills mannen skulle vara där. Skribenterna hade dock lärt sig att det inte var klokt att börja vänta i alltför god tid och att man skulle vara försiktig med att ge efter för sin längtan:

Hör att det börjar närma sig med din permiss. också, så man får väl börja vänta och räkna dagarna nu då. (Hilma Sax till sonen Göran 20.7.1943)

Nu är det kanske bara 30 nätter kvar innan Gulle är hemma och bara man inte börjar vänta för tidigt så går tiden nog fort. (Martha Enroth till sin man Curt 9.3.1942)

Både vid fronten och hemma går det att iaktta känslomässiga förberedelser inför följande permission. Den förestående permissionen påverkade också brevskrivan-

⁹⁷⁵ Se också Martha Enroth till sin man Curt 4.10.1943; Curt Enroth till sin hustru Martha 4.3.1942: ”Tycker att tiden börjat gå lite sämre nu, då jag tycker att loman är inom en överskådlig framtid.”

⁹⁷⁶ Hagmark-Cooper 2008, 25–26, 96–99. Sjömansfamiljernas liv utmärks också av periodicitet, där tiden till sjöss växlar med tiden hemma. Ledigheterna var speciellt förr i tiden mycket längre än frontsoldaternas permissioner, vilket bidrog till att sjömannen genomgick en djupare anpassningsprocess än vad som var möjligt för soldaten under de få dagarna han var hemma.

det och innehållet i breven. Breven skrivna strax före ledigheten blev i regel mindre innehållsrika, eftersom det inte kändes lika meningsfullt att skriva då parterna ändå snart skulle få talas vid.⁹⁷⁷ Curt Enroth reflekterade över svårigheten att skriva strax före ledigheten, men framhöll att det trots allt var viktigt att få brev fram till avresan. Det fanns alltid en risk att resan inte skulle bli av och då skulle det betyda många brevlösa dagar:

Jag förstår nog, att Gulle inte har lust, att skriva om annat än loman [= permissionen], för på samma sätt är det med mej. Jag tycker om alla sådana saker, som jag eljes brukar berätta, att det där hinner jag ju berätta se'n. Inte fordrar jag någo långa brev nu heller, men nog är det roligt att [få] huru korta brev som helst ända tills jag far. (Curt Enroth till sin hustru Martha 8.4.1942)⁹⁷⁸

Inför permissionen. Förväntningar och förberedelser

Då männen fått veta datumet för följande permission, brukade de genast meddela tidpunkten per brev. Permissionerna var väntade men de innehöll också flera stressmoment. En orsak var att det aldrig var riktigt säkert att mannen verkligen skulle få åka den dag han enligt permissionslistan stod i turen.

Om inte något oväntat kommer emellan, vilket det ju alltid kan göra i krig, så torde jag få loma [= permission] kring den 20:de denna månad. Skriver om det för att Du skall ha något att vänta på, men Du vet ju också, att man aldrig kan vara säker förrän man befinner sig inom hemmets dörr. [...] Måtte det bara bli verklighet! Puss på nosen! Din hoppfulla Krigare (Curt Enroth till sin hustru Martha 9.9.1941)

Det fanns många faktorer som kunde ställa hinder i vägen inför en förestående ledighet. Det hände exempelvis att det utfärdades permissionsförbud då truppen skulle flytta eller då krigsläget blev kritiskt och alla män behövdes vid fronten.⁹⁷⁹ Eftersom endast ett visst antal soldater fick vara hemma på permission samtidigt kunde den egna ledigheten också uppskjutas till följd av att en annan soldat av någon vägande orsak måste åka hem före sin egen tur.

⁹⁷⁷ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 10.3.1944. ”Nåja, snart [= Sven skulle hem på permission] få vi prata om både detta och annat.”

⁹⁷⁸ Se även Curt Enroth till sin hustru Martha 3.11.1942, 10–11.4.1943, 23.8.1943: ”Jag trodde bara, att Du väntade mej hem så säkert, att Du slutat att skriva, och det skulle ha varit hemskt, att vara här så länge utan brev.”

⁹⁷⁹ Nils Sax berättade att de i hans bataljon fått permissionsförbud efter att en soldat smittats av fläcktyfus. Alla försattes därför i karantän. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma Sax 14.7.1942)

Ja de gick till fanders med min permission den här gången ja sku annars sluppit i dag. Den där som bror stupat för slapp då jag sku sluppit och så slapp en hem som sku och tentera i nån jäkla skola sånt skit beviljar de nog permission åt men inte för jordbruk de är nog så fans roliga ställningar. (Göran Sax till modern Hilma 25.9.1942)

De oväntade uppskjutningarna var alltid svåra att hantera och orsakade besvikelser både vid fronten och hemma. I den ovissa tiden under kriget ingav en viss förutsägbarhet en känsla av trygghet och kontroll. Att ha ett datum för följande ledighet gav struktur och något att se fram emot, och då var en plötslig förändring i planerna svår att godta. För att undvika alltför stora besvikelser måste människorna därför lära sig att inte ta något för givet, vilket kan ses som ett belysande exempel på den kulturella anpassning som människorna måste gå igenom till följd av krigstillståndet. Följaktligen följdes meddelandet om ankomstdatumet ofta av förbehåll i stil med: ”om inte något oväntat kommer emellan”, ”antagligen”, ”eventuellt”, ”möjligen” eller ”Kan nu meddela Dej, att om inte månen trillar ner och solen slocknar, så är jag hemma den 15:de på kvällen”⁹⁸⁰. Hemma lärde familjen sig också att inte ta något för givet och förbehållen verbaliserades därför också i deras brev:

Nu är det då bara två hela dygn kvar tills Gulle startar, *om det går som det borde*, och sedan två till och Gulle står vid hemmets dörr. Då skall vi försöka totalt glömma kriget för några dagar. (Martha Enroth till sin man Curt 6.4.1942) [min kursiv]

Männen längtade efter att få komma hem och träffa sin familj⁹⁸¹, men de såg också fram emot att för en tid lämna krigsfronten bakom sig – att få vara fria en liten tid och att komma bort från den allestädes närvarande dödsfaran⁹⁸² – något som dock inte verbaliserades i breven. Breven inför följande ledighet fylldes av väntan, förväntningar, planer och överenskommelser över hur den lediga tiden skulle disponeras.⁹⁸³ Exempelvis väntade Ulf Segerstråle på att få komma hem och ”ströva omkring i sin hembygd och måla”.⁹⁸⁴ Martha och Curt Enroth hade på våren 1944 planer på att cykla till Curts föräldrar i Borgå, men var rädda att vädret ännu var för kallt för en sådan utfärd.⁹⁸⁵ Björkmans planerade på sommaren 1943 att använda en del av permissionen till att åka ut till Hanaholmen och hustrun skrev därför om de praktiska arrangemangen:

⁹⁸⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha, Långfredagen -42 [= 3.4.1942].

⁹⁸¹ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 3.9.1941

⁹⁸² Watson 2006, 262.

⁹⁸³ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.10.1941; Ulf Segerstråle till systemen Christine-Louise 11.10.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 2.7.1943.

⁹⁸⁴ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 8.10.1943.

⁹⁸⁵ Curt Enroth till sin hustru Martha 31.3.1944.

Så att manne vi ej resa till Hanaholmen i stället och bo i två tält – flickorna i ett – och vi i ett! Det skulle bli härligt tycker j. Tycker ej Du också? Får i kväll veta hur båtarna gå ditut och skall då genast skriva till Dig precis vilken dag det är bäst att Du kommer och vilken dag vi ska resa vidare. (Rakel Björkman till sin man Sven 15.6.1943)

Hemma väntade familjerna minst lika mycket på permissionerna och på att få träffa sina söner och män. Förväntningarna var ofta enorma. Ledigheten skulle utgöra en motpol till livet vid fronten och därför ville familjen försöka ordna allt så trevligt som möjligt. De hemmavarande var angelägna om att pyssla om mannen på alla tänkbara sätt – han skulle få vila, äta sig mätt på god mat och bara göra sådant han tyckte om.⁹⁸⁶ Det var också viktigt att brevledes förmedla att mannen var välkommen hem och att han var saknad:

Vi äro så glada över utsikten att eventuellt få Dig hem på en liten stund. Mätte det nu bara bli av. Vi ska nog sköta om Dig och skämma bort Dig på alla upptänkliga sätt. Du skall må som en prins. Hjärtligt välkommen bara! (Rakel Björkman till sin man Sven 6.10.1941) Hur som helst, så är j. så innerligen glad över att få Dig hem [= på permission]! Du skall riktigt vila! Bara klistra frimärken och laga bäckar! [...] Är det ej fint permisprogram! (Rakel Björkman till sin man Sven 7.3.1944)

Breven ger en god bild av alla de praktiska förberedelser som familjen gick in för före ledigheten. Martha berättade att hon skulle till Helsingfors för att ”laga sig fin i håret”⁹⁸⁷ innan Curt kom hem. Redan i god tid sparades också olika ingredienser för att kunna servera bättre mat då mannen var hemma.⁹⁸⁸ Alla dessa förberedelser hörde till hemkomstritualerna:

Om Du visste hur Du är efterlängtd på denna lilla fläck, i hela den vida världen. Barnen, Aira [= hembiträdet] o. j. säga turvis: Sitten kun eversti tulee – – –!⁹⁸⁹ Det lilla som finns av vetemjöl, ägg o.s.v. – allt skall sparas tills eversti tulee! Våra kultiga hönsfröknar känna också på sig att något är i görningen, ty de värpa pliktskyldigas var och en ett ägg om dagen. (Rakel Björkman till sin man Sven 25.6.1943)⁹⁹⁰

⁹⁸⁶ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 6.10.1941, 7.3.1944.

⁹⁸⁷ Martha Enroth till sin man Curt 30.3.1942.

⁹⁸⁸ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 17.10.1941; Rakel Björkman till sin man Sven 1.6.1942. Jfr. också Hagmark-Cooper 2008, 66–73 om sjömanshustruns förberedelser inför sjömannens hemkomst.

⁹⁸⁹ Sitten kun eversti tulee (fi.) = När översten kommer.

⁹⁹⁰ Familjen Björkman skaffade på sommaren 1943 tre höns för att få ägg. (Rakel Björkman till sin man Sven 8.6.1943, 12.6.1943)

Hemma gjordes storstädning⁹⁹¹ och Martha berättade hur hon försökte göra undan olika arbeten för att det under ledigheten skulle finnas mera tid över för trevligare saker. Att fylla dagarna före permissionen med arbete fungerade också som en strategi att få tiden att gå och att på så sätt lindra den otåliga väntan. Martha skrev att hon helst ville vara ledig då Curt var hemma:

Jag har förresten motor på för full maskin, så jag hinner inte långledas [inför ledigheten] den här gången. [...] Hela trädgårdslandet är nu krattat och det var ett ganska tungt arbete; ryggen värkte och händerna fulla av blåsor. De var förresten skinnlösa redan av tvätten. Nu har jag löken i blöt och morgon f.m. skall den i jorden. [...] I kväll försökte jag krafsa upp perennarabatten [...] Köpte i dag en påse Havanna och sådde en halv rad av den sorten. [...] *Jag vill alltid liksom bara hålla ledigt då Gulle är hemma och därför jobbar jag hur mycket som helst för att få allt färdigt. Ser Du det är fest då Gulle är hemma och då skall man bara njuta av livet och inte arbeta.* (Martha Enroth till sin man Curt 7.5.1943)⁹⁹² [min kursiv]

Permissionerna kan betraktas som en form av icke-vardag mitt under kriget. Dessa avbrott i krigets tid skulle inte fyllas med plikter och all daglighet, utan med något som fungerade som motvikt till den gråa krigsvardagen. Under ledigheten ingick mannen därför i en tillfällig konstellation med aktiviteter som varken hörde till den fredstida vardagen eller till vardagen hemma under krigsåren. Eftersom permissionen endast räckte några få dagar uppfattades den dessutom som en värdefull tid som man skulle ta väl vara på:

Idag om en vecka är Gulle då här [...] Hur skall man sedan igen orka fyra månader, då man ingenting har att vänta? [...] Nu får jag i alla fall Gullisi hem, men jag är rädd för avskedet, ty tio dygn gå ändå så fort. Nu måste vi tänka på varje minut, så att ingenting går förlorat. Inte får Gulle vara många timmar ute och dona heller. Kom ihåg det. (Martha Enroth till sin man Curt 31.3.1943)

⁹⁹¹ Martha Enroth till sin man Curt 3.[2.]1943: ”Kvinnorna på Larsvik’ måste Du nog läsa. Jag kände så väl igen mig själv som soldathustru och mycket annat. [...] Barbi på Larsvik satte sådan fart på hela huset, både ute och inne, då hon väntade sin man på permission, precis såsom jag och väl varje soldathustru gör. Mycket som är onödigt och sådant som en man aldrig märker, åtminstone inte då han kommer från fronten, men som man tycker ändå är så förskräckligt viktigt, att man hellre springer ihjäl sig än lämnar det ogjort.” (Martha avser romanen *Kvinnorna på Larsvik* av Gund von Numers-Snellman, Helsingfors 1942)

⁹⁹² Martha Enroth till sin man Curt 12.3.1942, 19.3.1942. Jfr. också Hagmark-Cooper 2008, 37, som beskriver hur sjömanshustrun helst inte skötte hushållssysslor under den tid mannen var hemma. Detta för att få mer tid för att vara tillsammans. Efter avresan fanns det därför ofta mycket ogjort, men hushållsarbetet upplevdes då som ett verktyg i återanpassningen till ett liv i ensamhet.

I många fall kunde permissionen dock inte enbart användas till vila och trevlig samvaro. Vissa arbeten måste man också passa på att göra då mannen var hemma.⁹⁹³ Till jordbrukarsönerna Nils och Göran Sax permissionsprogram hörde alltid arbete på hemgården, men det fanns dock också tid för att träffa vänner och bekanta i hemtrakten.⁹⁹⁴

Efter permissionen: avskedet, saknaden, återanpassningen

Så är man då här igen efter en lång resa. [...] Kära lilla Gull, tack för allt under loman. Vad hade jag inte gjort för att få stanna hos Dej, men jag vågade inte tänka och ingenting säga de sista dagarna, bara böja mej inför måste. (Curt Enroth till sin hustru Martha ”Hemma” den 30.4.1943)

Efter några dagar var permissionen slut och mannen måste resa tillbaka till fronten. Permissionen kändes alltid alltför kort och återfärden väckte en olustig känsla.⁹⁹⁵ Avskedet var påkostande både för soldaterna och för familjen som åter tvingades avstå från sin make eller son. Efter att några dagar ha haft mannen hemma i trygghet, innebar varje avsked att familjen måste vara orolig igen, ett faktum som dock aldrig omnämndes i brevdialogen. Varje permission synliggjorde därför gränsen mellan säkerhet och fara:

Det kändes så tungt i bröstet att gå från stationen och lämna Gullet ensam på det ödsliga tåget, som skulle föra Dig mot ännu ödsligare trakter och mot kriget och fasorna. Mitt lilla Gull får igen krypa ensam i sin säck och vakna till den gråa vardagen efter den tunga resan. (Martha Enroth till sin man Curt 26.4.1942)

Inför återresan gjordes olika praktiska förberedelser. Männen rustades med en ordentlig matsäck för att klara den långa resan.⁹⁹⁶ De fick också med sig mat och andra förnödenheter som de behövde vid fronten. Ofta hade de också lovat att ta med sig paket till någon av kamraterna och därför hade de mycket att bära och hålla reda på. Resan på överfulla tåg och oländiga vägar var mycket tung och besvärlig:

Skall nu berätta litet om resan. [...] Båda nätterna sov jag också i liggande ställning, så jag var inte så värst trött, då jag kom till Malu. [...] Från Malu

⁹⁹³ Exempelvis skulle Curt förstärka grisens skjul då han kom på permission i juli 1943. (Se Martha Enroth till sin man Curt 26.6.1943, 30.6.1943; Curt Enroth till Martha Enroth 2.7.1943) Om grisen, se kapitel ”Vardagen hemma. Mellan delaktighet och utanförskap” i del VI.

⁹⁹⁴ Nils Sax till brodern Göran 28.12.1942, 25.10.1943.

⁹⁹⁵ Jfr. Ziemann 2007, 499.

⁹⁹⁶ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 1.8.1943.

började först bedrövligheterna. Traktorn hade kommit genom kärren med en stor släde efter och den skulle vi få följa med. Men genast i början brast en bro och traktorn for i bäcken, så blev det bara att gå. Jag och en kaveri⁹⁹⁷ placerade alla våra paket och grunkor på en stång och så gick vi och simmade turvis till staben, där jag slapp av med en del av paketen. Jag var nog både våt och trött, då jag slutligen anlände till min korsu. (Curt Enroth till sin hustru Martha 28.4.1942)⁹⁹⁸

När männen efter den långa och tröttande resan kommit fram började en tid av återanpassning till livet i fält. I krigets kontext innebar återkomsten till fronten en återgång till vardagen. Ofta krävdes dock några dagar för att komma in i rutinerna:

Jag vill inte komma in i takten på nytt, ligger bara och slöar. Har hela tiden tänkt ordna mina privatsaker på hyllor och lådor, men så mycket jag orkade ordna första kvällen, så mycket har jag ordnat och inte mer. (Curt Enroth till sin hustru Martha 29.4.1942)

Efter permissionen var det mycket viktigt att brevkontakten och dialogen åter kom igång så fort som möjligt. Skribenterna visste hur svårt det var att tvingas återvända till farorna vid fronten och att igen leva på olika håll. Vardagssamtalet per brev behövdes därför för att förmedla stöd och närhet.

Älskade min egen gosse! Nu skall du genast få en hälsning hemifrån så du inte känner dig övergiven där i början. Jag hoppas att du genast funnit dig hemmastadd igen o. att allt går i gamla gängor. [...] Det var så roligt att få rå om dig litet igen fast så rysligt kort tid. (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf, odaterat brev, torde vara måndagen den 15.2.1943)

För de brevskrivande parterna kunde det dock vara svårt att åter igen övergå från ett muntligt till ett skriftligt samtal. Det behövdes några dagar för att återanpassa sig till situationen och komma igång med brevskrivandet och rutinerna kring denna praktik. Utsagan nedan synliggör upplevelsen av diskontinuitet som permissionen alltid orsakade i vardagen:

Hur skall jag kunna börja skriva igen? Hjärtat är så fullt och minnena dansa omkring så att det blir tjockt i halsen. I går kväll kunde jag omöjligt skriva, fast jag hade bort göra det. [...] Men Gulle, kanske det börjar löpa igen bara ett par dagar gått. [...] Jag är lugnare nu då jag fått tala med Gulle en stund och då det första efterlängttade brevet kommit, brukar det börja knaggligt efter gammalt igen. (Martha Enroth till sin man Curt 10.1.1944)

⁹⁹⁷ Kaveri (fi.) = kamrat.

⁹⁹⁸ Se också exempelvis Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise 21.12.1941.

I de första breven reflekterade skribenterna i allmänhet över permissionstiden som gått och berättade om avskedet och återresan. I följande citat blickar Ulf tillbaka på sin ledighet och ger uttryck för den tacksamhet han kände över att en tid ha fått vara hemma och bli omskött av sin familj. Det var viktigt att visa att permissionen hade varit lyckad och att på så sätt bekräfta familjens och hemmets fortsatta betydelse:

Kära Mamma o. Pappa. Några rader fr. resan. Jag ser ännu så väl Dej, mamma och Chrisse vinka på Borgå station. Det blev kanske den bästa av permissioner – ty den första var intensivast men denna var mera harmonisk då den var så lång. Jag hade direkt känslan av att ha vilat ut och verkligen upplevat hemmets anda. [...] De dagliga gemensamma stunderna friskade. [...] Och sen att det icke blev jäktat! Dagarnas stilla akvarellande var härligt, man kom så bort från världens jäkt o. oro. En fullträff, kära älskade föräldrar. Ni kan vara säkra att det icke kunnat bli bättre. Mammans kockande i köket, gemensam sång, Chrisses funderingar och det att vi fingo vara så mycket tillsammans [...]. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Marie-Louise och Lennart, Svenska dagen i Matkaselkä under väntan på tåget [6.11.1943])

För familjen betydde mannens återfärd till fronten en intensiv känsla av ensamhet och saknad. Huset kändes plötsligt förunderligt tomt.⁹⁹⁹ Under några dagar hade mannen åter igen ingått som en del i sammansättningen hemma – han hade fyllt den plats som under frånvaron stod tom och som skribenterna kontinuerligt försökte upprätthålla i dialogen per brev.

Bortresta älskade! Har upplevat mitt livs, kanske, längsta söndag. Så ensam – så ensam! [...] Har föreställt mig hur Du kom ”hem”. Hur Du ordnat Dina saker. Hur Du tyckte att det var skönt att ”återgå till ordningen”. Här hemma känns det nog så ensamt och tomt. Skrivbordet ser så tråkigt städat ut. Askkopporna äro renputsade och tomma. När j. borstat och hängt in Din civila kostym, så finns det ej mera några ”yttre” tecken på att j. haft en karl hos mig. (Rakel Björkman till sin man Sven 1.8.1943)

Citatet visar hur vardagliga föremål fick betydelse i avskedets ögonblick och i separationens kontext. Det visar hur föremål har särskilda laddningar och att de fungerar som en förlängning eller projektion av kroppen. De bär på ”en gnista liv” av den person som äger föremålen. I avskedets stund skapade föremålen en relation till och inneslöt den frånvarande mannen och i detta ögonblick kunde föremålen vara tröstande men också smärtsamma: föremålen var något som

⁹⁹⁹ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 22.9.1941, 22.12.1942, 26.4.1942; Rakel Björkman till sin man Sven 21.10.1941; Hilma Sax till sonen Göran 19.4.1943, 8.10.1943. Jfr. Hagmark-Cooper 2008, 33–34 som analyserat omställningen från tvåsamhet till ensamhet i sjömanshustruns fall.

fanns kvar av mannen, men samtidigt påminde de om att han inte längre var närvarande – om tomrummet som han lämnade efter sig.¹⁰⁰⁰ Det materiella tar därmed stor plats i människors tankar om och hantering av den eller det som försvinner.¹⁰⁰¹

I den sammansättning som männen ingick i vid fronten fanns inte dessa kvarlämnade spår av den älskade och därför upplevde männen avskedet och återkomsten till fronten på ett avvikande sätt. Martha hade i sitt första brev efter permissionen i januari 1944 skrivit att hon tyckte att det måste vara så mycket värre för Curt att igen vara vid fronten än vad det var för henne att än en gång bli lämnad ensam.¹⁰⁰² I sitt svar analyserade Curt denna omständighet. Han tyckte att det var lättare för honom att hantera ensamheten vid fronten, eftersom där inte fanns några föremål eller något annat som fungerade som en direkt länk till hustrun och som därför skulle ha påmint om henne:

Gulle kära, inte är det alls så hemskt för mej första kvällen i säcken, som det måtte vara för Dej hemma. Det är som att stiga in i en annan värld för mej, där det egentligen inte finns något samband med Dej. Du har inte legat med i säcken, Du har inte suttit på den stolen, Du drack inte i går ur den koppen osv. jag ser Dej endast där hemma och allt är långt borta. Du förstår säkert hur jag menar. (Curt Enroth till sin hustru Martha 13.1.1944)

Parets brevväxling visar hur Curt med sina detaljerade skildringar av händelser och erfarenheter gjorde hustrun delaktig i frontvardagen och på så sätt beredde henne en egen plats i frontens rum. Men denna plats i frontsammansättningen var enbart föreställd och imaginär, vilket gjorde att det aldrig kunde uppstå ett verkligt tomrum efter Martha. I stället var hon för honom fast förankrad i sammansättningen hemma – en sammansättning de båda delade och mot vars bakgrund han under frånvaron kunde se henne.¹⁰⁰³

Den problematiska permissionen

Permissionen utgjorde ett mellanrum och icke-vardag i krigets kontext. Att förflytta sig över avståndet mellan frontens och hemmets rum orsakade ett skarpt avbrott i vardagen – ett avbrott som visserligen var efterlängtat, men som också ofta var svårt att hantera. För frontmannen innebar permissionen en liminal tillvaro – att leva några dagar på tröskeln mitt emellan det militära och civila.¹⁰⁰⁴ Under ledig-

¹⁰⁰⁰ Wettstein 2009, 65–66, 121. Se också Ehn & Löfgren 2007, 217.

¹⁰⁰¹ Ehn & Löfgren 2006. Se också Ehn & Löfgren 2007, 216–219.

¹⁰⁰² Martha Enroth till sin man Curt 10.1.1944.

¹⁰⁰³ Poulet 1977, 16, 25–27.

¹⁰⁰⁴ Jfr. också Nisbet 1945, 263.

heten innebar rörelsen i rummet ett möte eller en konfrontation mellan det civila och militära.

Den gräns soldaterna överskred då de reste hem på permission var inte enbart en fysisk gräns mellan militäroperationsområdet och det övriga landet. Att åka hem betydde också ett överskridande på ett mentalt och symboliskt plan – att för en kort tid leva ett civilt och ”normalt” liv och att tillfälligt fylla den plats som stod tom inom sammansättningen hemma. Curt berättade på våren 1943 hur gränsöverskridandet i samband med permissionerna ritualiserades i hans enhet, vilket är ett tecken på det laddade i det tillfälliga statusbytet från frontsoldat till soldat på permission. Den ritual Curt beskriver markerade den förestående konkreta rörelsen från frontens rum till det civila rummet:

Här har tillkommit en ny tradition. Natten förrän någon far på loma väckes han på de olika stationerna eller för att visa matkalippu eller lomatodistus¹⁰⁰⁵. Har vi många vakter från vår korsu, får stackarn inte sova mycket, de väcker både när de går ut och kommer in. Pojkarna påstår att det är jag som börjat med det men inte kan jag påminna mig om något dylikt. (Curt Enroth till sin hustru Martha 7.3.1943) Få se, om jag skall få ligga i fred nästa natt? Här är nog ett par hundra meter till min tropp, men jag misstänker nog ändå, att dom skickar ut någon konduktör natten mot torsdagen nämligen [= då Curt skall resa]. (Curt Enroth till sin hustru Martha 16.3.1943)

Att för en kort tid lämna den helhet och den sociala miljö frontmannen under kriget huvudsakligen ingick i var inte något oproblemiskt för den som reste hem. Då soldaten var hemma visste han att livet samtidigt gick vidare vid fronten. Skulle allt vid återkomsten vara som det varit före avresan? Skulle truppen fortfarande ännu vara förlagd till samma ställe?¹⁰⁰⁶ Skulle alla kamraterna ännu vara kvar? Som tidigare framgått är en sammansättning dynamisk – något som hela tiden rör på sig och skiftar. Vissa element faller bort och andra kommer till, och elementen sammankopplas i nya konstellationer.¹⁰⁰⁷ Vid fronten kunde det mycket snabbt ske förändringar till följd av omsvingningar i krigsläget, truppförflyttningar, dödsfall och omorganiseringar. Dessutom ingick permittenten alltid själv i frontsammanställningen, och denna plats ”stod tom” då han tillfälligt lämnade fronten. I vilken konstellation skulle han ingå då han återvände till sin enhet? Då Curt efter per-

¹⁰⁰⁵ Matkalippu (fi.) = resebiljett. Lomatodistus (fi.) = permissionsintyg.

¹⁰⁰⁶ Curt hade varit på en kommendering på hemmafronten och då han återvände hade hans enhet flyttat på grund av att läget blivit för kritiskt på avsnittet: ”Sitter nu hos mina pojkar i ett tält. [...] – Kom vid 17 tiden till töpinä [= underhållet] och tänkte styra färden vidare ned till kärret, men där finns ingen mera. Vi är igen på samma plats som före julen. Här lär nog ha kommit i går också, men det är ändå bra, att vi slapp där nerifrån, så nu kan Du nog vara relativt lugn igen.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 24.3.1944) Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 7.6.1942.

¹⁰⁰⁷ Deleuze & Guattari 2004, 7–16; Wiley 2003, 130.

missionen i mars 1944 kom fram till sektionen fick han höra att hans batteri, som tillfälligt varit förlagt till ett annat avsnitt, hade flyttat efter att de varit utsatta för fiendens beskjutning med vådliga följder. Det var en chock för Curt att allt inte var som det varit då han några dagar tidigare hade rest hem:

Ringde också till Rupert. Han vill ha mej ner [till linjen där de är förlagda] så fort som möjligt, för Jussi går med styvt ben och själv vill jag också ner så fort som möjligt till mina pojkar. [...] nog var det som om jag hade fått med en klubba i skallen, då jag på stationen fick höra, att en av Jussis bästa pojkar stupat och en av mina blivit svårt sårad. [...] Inte behöver Du därför tro, att jag inte iakttar all försiktighet, men jag känner på mej, var jag bör vara. (Curt Enroth till sin hustru Martha 22.3.1944)

Permissionsresorna synliggör och aktualiserar frontsoldaternas *dubbla lojaliteter* och hemmahörande i två världar.¹⁰⁰⁸ Reservisten hade genomgått en temporär transformation från civil till soldat och stod därför med ena foten i sammansättningen hemma och med andra foten i frontsammanställningen. Även om mannen längtade efter att få komma hem och träffa sin familj, var det inte nödvändigtvis så enkelt att lämna sina kamrater och ansvaret och plikterna vid fronten. Att det på många sätt kunde vara svårt att tillfälligt lösgöra sig från sin plats i frontsammanställningen illustreras av följande utdrag där Curt också vidrör den lojalitet och solidaritet han kände gentemot sina frontkamrater:

Nu har jag läst Gulles måndagsbrev och tidningarna. Både Gulles brev och telefonsamtal gick i den stilen, att Du inte orkar vänta längre. Men kära Lill-Pyret, tror Du inte, att jag väntar lika mycket som Du och gör vad jag kan? [...] min lomatur kommer, när den kommer. Man får nu vara i smöret hur mycket som helst, så inte kan en chef vara så orättvis, att han tar en annans tur och ger den åt mej. (Curt Enroth till sin hustru Martha 20.11.1942)

Curt Enroths brev ger vid handen att han ibland slets mellan de två lojaliteterna – mellan kraven inom den militära sfären och förväntningarna, som tillhörigheterna i det civila ställde på honom. Detta till trots att Martha i hög grad försökte vara hänsynsfull, solidarisk och förstående. Det var inte ofta hon ifrågasatte honom, kritiserade hans sätt att handla eller ställde krav på honom, men särskilt i fråga om permissionerna tyckte Curt ibland att han möttes av oförstående. I följande utdrag försöker Curt förklara sin position inom den sociala miljö han ingick i vid fronten:

Tyckte att jag så säkert förberedde Dej på, att min loma [= permission] antagligen skulle bli omskuffad, och då visste jag ännu ingenting om [eld] koncentrationen och flyttningen och Jussis benskada, som alltsammans

¹⁰⁰⁸ Jfr. Shils & Janowitz 1948, 290.

naturligtvis inverkar. [...] Inte är Du gift med någon officer, men ändå räknar Rupert mej som en av btiets [= batteriets] stöttepelare. Och en sådan får ofta finna sej i att få loman litet omskuffad, fast schacket nog får sin loma på bestämd tid. Det här borde Du ju nog förstå. (Curt Enroth till sin hustru Martha 29.3.1944)

Permissionerna synliggjorde också problem som uppstod till följd av att de närstående länge tvingades leva på olika håll. Speciellt de båda gifta parens brevväxlingar innehåller analyser och reflektioner över permissionernas särskilda problematik. Förväntningarna inför ledigheterna var som vi sett ofta mycket stora, vilket är en förklaring till att dagarna också ledde till besvikelser och ibland konflikter som sedan diskuterades i de första breven efter permissionen. Curt skrev i ett brev från januari 1944 om att eventuella besvikelser berodde på att de ”väntat för mycket och fantiserat för mycket”¹⁰⁰⁹ Martha tyckte att hon varje gång fick ångra att hon ”inte varit sådan [hon] velat och föresatt sig att vara”¹⁰¹⁰, men Curt avfärdade hennes självanklagelser och analyserade varför ledigheterna ofta orsakade smärta fastän de var så väntade:

Vad pratar Gulle för smörja om att Du inte varit som Du velat osv, såsom Du ordnar och ställer till, varje gång jag kommer. Att vi båda kan vara lite nervösa ibland under loman har sin naturliga förklaring. [...] Ser Du saken är den, att det är lomans korthet och slut, som gör att man ibland är lite nervös och elak, fast man helst bara vore snäll. Skulle inte tillbakafärden finnas som ett irriterande spöke, så vore det säkert mycket annorlunda i den vägen. Men vad betyder dylikt, då vi förstår varandra. (Curt Enroth till sin hustru Martha 24.9.1943)¹⁰¹¹

I makarna Björkmans brevväxling finner vi ett exempel från juni 1942 då paret under ledighetens sista kväll hade råkat i ”ett litet gruff”. På var sitt håll skrev de om händelsen och beklagade det skeddade.¹⁰¹² Rakel vidrörde i sitt brev det problematiska i att ha för stora förväntningar på permissionen. Det kändes enligt henne speciellt svårt under krigets exceptionella förhållanden, eftersom ”man så sällan träffas och i sin fantasi dumt nog, utmålar den korta samvaron till någonting absolut helgjutet och harmoniskt”.¹⁰¹³ Verkligheten motsvarade därmed inte nödvändigtvis den idealiserade bilden av mötet. Att tillfälligt inlemma den frånvarande mannen i familjegemenskapen kunde vara svårt både i känslomässigt och prak-

¹⁰⁰⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 13.1.1944.

¹⁰¹⁰ Martha Enroth till sin man Curt 21.9.1943.

¹⁰¹¹ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 30.4.1943.

¹⁰¹² Se Sven Björkman till sin hustru Rakel 26.6.1942; Rakel Björkman till sin man Sven 28.6.1942, 30.6.1942.

¹⁰¹³ Rakel Björkman till sin man Sven 28.6.1942.

tiskt avseende.¹⁰¹⁴ Det var inte bara soldatens vardagsliv som avbröts av ledigheten. Också hemma orsakade mannens hemkomst ett avbrott i familjens vardag – ett avbrott som inte nödvändigtvis kunde klaras av utan att orsaka spänningar mellan parterna.¹⁰¹⁵

Brevdialogerna mellan sönerna och deras familjer innehåller inte lika ingående diskussioner om permissionerna, men deras brev visar att de lediga dagarna hemma kunde vara svåra att hantera också för dem. Efter sin första permission på hösten 1941 beklagade Ulf Segerstråle i flera brev att han inte tillbringat tillräckligt tid med familjen. Antagligen hade det varit en chock för honom att plötsligt förflyttas från det destruktiva till det civila rummet.¹⁰¹⁶ Under nästan hela hösten 1941 hade Ulf varit med om hårda strider och påfrestande uppdrag, och att plötsligt stiga in i sammansättningen hemma måste ha orsakat en för stor kontrast som blev närapå omöjlig att hantera:

Kanske permissionen ändå icke var som den bort vara. [...] Hade kanske hellre bort sitta hemma och spelat och fått vara med alla därhemma. [...] Och hade så velat höra om er alla, men, märk väl, en i sänder. Man var ju trött ändå fastän det föreföll annorlunda och orkade icke med mycket. Mamma borde jag också ha ägnat mycket mera tid då jag nu engång kom hem. Inträffar det ännu att jag får permission skall vi vara lugnt tillsammans. [...] Nej familjen borde helt ha fått rå om mig. Om det blir nästa gång så då måste vi ändra rulljansen. Ni hade den största orsaken att få rå om mig och jag ber er alla därhemma om förlåtelse att jag bara tänkte på andra och mej själv. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise 29.12.1941)¹⁰¹⁷

Ibland uttryckte skribenterna att det nästan skulle vara bättre att inte alls få åka hem på permission. Tanken på återfärden förstörde i värsta fall ledigheten redan i förväg: ”Börjar också kanske bli lite nervös för att loman närmar sig, inte av väntan men därför att tillbakafärden samtidigt närmar sej. Kan man inte vara tassig, då man en gång blir?”, skrev Curt Enroth till sin hustru Martha den 14 mars 1942. Hemma blev männen också påminda om allt de gick miste om med-

¹⁰¹⁴ Kaijser 1997, 38–42.

¹⁰¹⁵ Jfr. Hagmark-Cooper 2008, 30–31. Också hos sjömansfamiljerna upplevdes sjömannens tid hemma som ett avbrott i vardagslivet. Samtidigt som hans närvaro var uppskattat var avfärden ibland också en lättnad, eftersom resten av familjen kunde återgå till sina vardagsrutiner.

¹⁰¹⁶ Jfr. Nisbet 1945, 263.

¹⁰¹⁷ Om konfrontationen mellan fronten och hemmet i samband med ledigheten, se också Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 7.11.1943; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 8.11.1943: ”Pappa, min ende vän. Ombrytningen från harmonin och livet hemma till papperskriget och alla kamraterna, nog så rejäla och framom mig i det mesta som rör livet här, var denna gång kostsammare än alla de tidigare gångerna med undantag för den första permissionen på sommarn 42.”

an de var vid fronten och de blev mera medvetna om att de riskerade förlora allt detta för gott. Efter vistelsen hemma framträdde också frontens alla obehag och besvärligheter med större tydlighet.¹⁰¹⁸ Hemlängtan kunde därför vara svårare strax efter permissionen då mannen ännu på något plan ”levde kvar” i sammansättningen hemma:

Ja här går de ju som vanligt, andra dagen är de ju jag är här nu och kvällen på den också och hemlängtan sitter alltfortfarande i de är nästan bara värre att få fara på permision. Men de går väl också över den här gången men de är nog svårt att glömma hur bra det sko varit att fått lämnat hemma, men ingen kan ju göra nånting åt det. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 2.9.1944)

Det var inte bara frontsammansättningen som rörde på sig under krigsåren. Också sammansättningen hemma skiftade och förändrades till följd av undantagstillståndet. Det mest uppenbara var att mannens plats stod tom medan han var vid fronten. Dessutom skedde många förändringar i vardagen på hemmafronten. Det hem soldaten återvände till under sina ledigheter behövde därför inte överensstamma med de bilder, minnen och drömmar han hade om hemmet. Det handlade om en sammanstötning mellan verkligheten och den illusoriska bild som skapats i dialogen per brev. Följaktligen förelåg en risk att mannen upplevde att han inte längre passade in i sammansättningen hemma – i den helhet där han tidigare ingått som en självklar del. De få dagarna i det civila gav därför en antydning om det erfarenhetsmässiga avstånd som kriget med tiden medförde. Permissionerna förbådade därför hemkomsten efter kriget, då resultatet av den långa separationen framträdde med all sin kraft och då det på längre sikt blev nödvändigt att försöka återanpassa sig till ett civilt liv.¹⁰¹⁹

Trots att permissionerna gav upphov till känslor av diskontinuitet, ambivalens och konfrontation, innehåller breven inga utsagor om ledigheten i så negativa ordalag som författarna Olavi Paavolainen och Ivar Lo-Johansson gav uttryck för och som jag tog som en startpunkt för framställningen. Även om det är uppenbart att ledigheterna på många sätt var problematiska hade så krassa uttalanden om den korta tid man fick tillbringa tillsammans varit mycket olyckliga. I brevsamtalet mellan närstående vars relation hotades av avståndet, var det omöjligt att öppet ge uttryck för en ovilja att komma hem och på så sätt kommunicera ett avståndstagande från familjen.

¹⁰¹⁸ Holmes 2004, 91; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 27.10.1942; Nils Sax till brodern Göran 19.4.1942

¹⁰¹⁹ Se Kivimäki 2007, 215–245 för en utförligare diskussion om problemen kring hemkomsten efter kriget.

Rumsliga dimensioner i krigstid

Gilles Deleuzes och Félix Guattaris teorier om sammansättningar och rhizom har gjort mig uppmärksam på frågor om rumsligheter och materialitet, rörelser och kopplingar i krigets kontext. Teorierna har bidragit till en möjlighet att dissekera eller plocka isär de krigstida rummen för att utreda vilka beståndsdelar och detaljer som skapar de tillfälliga sammansättningarna, helheterna eller bilderna av rummet som ömsesidigt byggdes upp i brevdialogerna. Jag har på sätt och vis genom brevmaterialet fått en möjlighet att ”stiga in” i rummen och observera olika detaljer, element och beröringspunkter som med olika syften aktualiserades i brevsamtalet.

Inspirerad av rhizombegreppet har jag betraktat rörelser och kopplingar mellan olika element inom frontens rum och mellan fronten och hemmafronten, samt vilka funktioner dessa kopplingar fick i dialogerna. Jag har studerat kopplingar både vad gäller ting, aktiviteter och konkreta handlingar, men också kopplingar som gjordes på ett språkligt och tankemässigt plan. Min tolkning är att sammanfogandet skedde i akt och mening att minska det rumsliga och erfarenhetsmässiga avståndet och att skapa kulturell överensstämmelse mellan fronten och hemmet, vilket skulle minska risken för alienation under den långa separationen.¹⁰²⁰ Främst gällde det därför att välja ut element med beröringspunkter till det civila och ”normala” för att allt det främmande och abnorma i vardagen vid fronten skulle tonas ned.

Rhizomet beskriver kopplingar som görs mellan de mest olikartade eller de mest likartade elementen, platserna och människorna.¹⁰²¹ Ovan framgick hur soldaterna i dialogen kopplade samman olika element inom frontens rum för att skapa bilder av den miljö de levde i. Dessa sammansättningar skulle fungera som en bakgrund mot vilken de hemmavarande kunde föreställa sig sina män och söner. Eftersom sammansättningarna skulle fungera *avståndsminskande* i kontakten med de närmaste blev vissa element mera framträdande, medan andra nedtonades eller förtegs helt och hållet. Männen skrev därför gärna om sitt boende, om måltider och fritidssysselsättningar men undvek helst i detta sammanhang att nämna att det var kallt, fuktigt och att bostäderna kunde vara fulla av löss.

Kapitlet har också handlat om olika former av rumstillägnan och hur det främmande rummet med olika insatser kunde förvandlas till ett rum soldaterna hade möjlighet att identifiera sig med och där de till och med kunde uppleva en viss hemhörighet. Empirin ger vid handen att brevskrivarna vid båda fronterna tog i bruk olika tekniker för att försöka leva ett så normalt liv som möjligt. Det avbrott kriget förorsakade hanterades således delvis genom att hålla fast vid tidigare handlingsmönster och genom att imitera livet före kriget. Detta kan tolkas som ett

¹⁰²⁰ Berger & Luckmann 1991, 35–38, 165, 181.

¹⁰²¹ Jfr. Colman 2005, 231–233.

led i strävan att bemästra kriget. Jag har visat hur föremål passerade gränsen från det civila för att *normalisera* och *kulturalisera* livet i det i det militära rummet, men också hur många civila aktiviteter, traditioner och praktiker tog plats vid fronten.

Följaktligen bör frontsammansättningen inte ses som ett isolerat militärt rum, utan som ett rum som på många sätt öppnade sig mot sammansättningen hemma och som tillät vissa gränsöverskridanden. Jag visade hur männen i tankarna kunde förflytta sig i rummet och vara ”närvarande” i sammansättningen hemma. Under permissionsresorna skedde en konkret, fysisk rörelse i rummet då männen tillfälligt fyllde den plats i hemsammansättningen som under frånvaron stod tom, men som familjen aktivt försökte upprätthålla genom en regelbunden inkludering brevlades.

Till följd av det totala kriget tog flera militära element och element som hör till ett krigstillstånd plats på hemmafronten. Sammansättningarna på båda fronterna bestod därför av militära och civila element, och av anormala och normala komponenter, vilket visar att ett rum aldrig är helt slutet – det är mångdimensionellt, resonansrikt och det öppnar sig mot andra rum.¹⁰²² Krigsfronten och hemmafronten bör följaktligen inte betraktas som varandras motpoler, utan som rum som kontinuerligt sammankopplades genom de beröringspunkter skribenterna aktualiserade och skapade i sina samtal per brev. Livet vid fronten och hemma vävdes således samman genom en mängd förbindelsestrådar som överskred avståndet dels inom ramen för brevsamtalet, men också i skribenternas verkliga liv.

I linje med detta instämmer jag med historikern Eric J. Leed då han framhåller det felaktiga i tanken att soldaten, för att han ska kunna agera effektivt under krigets extrema förhållanden, helt och hållet måste överge den civila kulturen och dess normer. Också i frontens rum fortsätter soldaterna att tolka och förstå världen utgående från sin kulturella bakgrund. Den kulturella kompetensen från det civila gör det möjligt för soldaten att förstå, forma och tillägna sig rummet samt att bedöma vad som var anormalt, obekant och abnormt i frontens rum.¹⁰²³ Delvis rådde således kontinuitet i soldaternas sätt att ta rummet i besittning och skapa tillhörighet i rummet. Dock tillkom också nya eller alternativa kulturella drag och praktiker som svarade på de speciella krav som frontmiljön ställde på soldaterna.¹⁰²⁴

¹⁰²² Deleuze & Guattari 2004, 355–356; Wise 2003, 110; Message 2005, 275–276.

¹⁰²³ Leed 2009, 10–12, 28–29.

¹⁰²⁴ Wise 2003, 118–119, som i sin diskussion om hemskapande, det nomadiska och migranter menar att det krävs kulturella kompromisser och förhandlingar där man tar till sig vissa aspekter av den nya kulturen medan man samtidigt håller fast vid vanor från den tidigare kulturen.

VI KRIGET, FAMILJEN OCH DET CIVILA LIVET

I denna del flyttas tyngdpunkten till hemmafronten. Här fokuseras soldaternas civila roller och relationer, och hur dessa vidmakthölls under den långa frånvaron. Här behandlas olika sätt att hålla igång det gemensamma familjelivet och försöken att tillsammans komma igenom de påfrestande krigsåren. Det övergripande syftet gäller frågan om hur man som familj kom genom kriget. Vad innebar krigstillståndet för familjen? Vilka strategier krävdes för att klara av vardagen som familj?

Jag utgår från tanken att regelbundna och täta brevväxlingar minskade risken för alienation mellan familjemedlemmarna. Genom vardagssamtalet per brev kunde skribenterna med olika medel försöka minska det rumsliga och erfarenhetsmässiga avståndet mellan fronten och hemmet. Jag börjar med att analysera de strategier de två gifta paren tillgrepp och därefter studerar jag relationen mellan sönerna och deras föräldrar.

I nöd och lust. Ett gemensamt liv per brev

Då fortsättningskriget bröt ut i juni 1941 hade Sven och Rakel Björkman varit gifta i sexton år. Curt och Martha Enroth hade varit gifta sedan 1938. De båda parens äktenskap var således redan etablerade vid krigsutbrottet. För dem gällde det att under separationen hålla igång äktenskapet och det gemensamma livet så att de efter kriget skulle kunna återuppta det.¹⁰²⁵

Att mannen blev inkallad betydde att han trädde ut ur kontinuiteten i den värld han delat med sin hustru och sin familj. Vid fronten öppnade sig en ny och annorlunda verklighet som medförde nya erfarenheter och som skapade nya roller och tillhörigheter. Hustrun fick i sin tur nya uppgifter och roller i det rum de båda tidigare delat. Allt det nya och annorlunda kunde upplevas som främmande och leda till ett erfarenhetsmässigt avstånd mellan parterna.¹⁰²⁶ I denna situation blir en central fråga på vilket sätt de gifta paren kunde väva ihop sina livsvärldar så att de trots distansen kände att de hade ett gemensamt liv.

¹⁰²⁵ Götz, Löffler & Speckle 1993, 179. I jämförelse var nygifta frontmannapar i en något annan situation. För dem blev det nödvändigt att per brev försöka bygga upp en känsla av gemensamt liv så länge de levde på olika håll.

¹⁰²⁶ Schuetz (Schütz) 1945, 372–374; Götz, Löffler & Speckle 1993, 173.

Utifrån de två gifta parens brevväxlingar granskas brevskrivandets betydelse för upprätthållandet av äktenskapet och familje- och vardagslivet under kriget. Vilka strategier använde skribenterna för att vidmakthålla sitt gemensamma liv medan mannen var vid fronten? Hur vävde de samman sina liv på ett praktiskt och känslomässigt plan? Hur skapade de en känsla av samhörighet och på vilka sätt kommunicerade de närhet per brev? Hur upplevde och hanterade de den långa separationen?

Genusrelationer och genuskontrakt i krig

Så länge kriget pågick var Sven Björkman och Curt Enroth först och främst soldater, och de civila positioner och roller de hade inom hemmet och familjen – som äkta man, som fader, som ”familjeöverhuvud” – måste oundvikligen tillfälligt träda i bakgrunden. Krigstillståndet orsakade därmed förändringar i vardagslivet hemma och ställde nya krav och ansvar på hustrurna.¹⁰²⁷ Under krig sker det allmänt förändringar i den etablerade arbets- och ansvarsfördelningen mellan könen i och med att största delen av den manliga, arbetsföra befolkningen förflyttas till fronten.¹⁰²⁸

Begreppet ”hemmafront” hade kommit i allmänt bruk under första världskriget.¹⁰²⁹ Begreppet förstärkte enligt historikern Susan R. Grayzel föreställningen om att krigsfronten var ett maskulint rum och att hemmafronten utslutande ett feminint rum. Detta är i sig inte förvånande, eftersom uppfattningen att krigsfronten är en manlig domän har en lika lång historia som krigandet i sig. Att man lade till ordet ”hem” till den militära termen ”front” under kriget 1914–1918, fungerade som ett tecken på att civilbefolkningen berördes av detta krig i större utsträckning än de gjort under tidigare krig i historien.¹⁰³⁰ Under andra världskriget blev detta ännu mera accentuerat exempelvis genom de massiva luftangreppen som företogs mot städer och andra civila mål.¹⁰³¹

Gränsen mellan hemmafronten och krigsfronten var i verkligheten endast relativ. Kvinnor var förlagda till krigsoperationsområdet i olika uppgifter och på hemmafronten fanns exempelvis män som var för gamla eller för unga för att vara vid fronten, och soldater som var hemma på permission. Fastän gränsen mellan de båda fronterna var flytande, menar Grayzel att tanken om två separata och skarpt åtskilda fronter fyllde en viktig funktion genom att bidra till att vidmakthålla status quo när det gäller könsidentiteterna under en period då det i verkligheten skedde flera förändringar. Enligt Grayzel möjliggjorde begreppen en viss omformulering

¹⁰²⁷ Olsson 2008, 156–161, 164–167.

¹⁰²⁸ Satka 1993, 57–58; Grayzel 2002, 27–28, 49, 77; Kemppainen 2007, 454–474.

¹⁰²⁹ Hagemann & Schüler-Springorum 2002, ix. Begreppet togs i bruk under de första månaderna av första världskriget i den tyska propagandan.

¹⁰³⁰ Grayzel 1999, 11, 45–48.

¹⁰³¹ Hagemann 2002, 20.

av de gällande uppfattningarna om manligt och kvinnligt utan att den sociala ordningen för den skull hotades.¹⁰³²

Inom forskningen om genusrelationer i krig har intresset i många fall legat på frågor kring kontinuitet och förändring angående kvinnans roll och ställning i samhället. Man har utrett vilka följder kriget hade med tanke på förhållandet mellan könen, och om kriget för kvinnans del ledde till några framsteg. En central fråga som ställts av flera forskare är i vilken mån kvinnorna som under kriget kom ut i arbetslivet behöll sina nya positioner då kriget tog slut. Undersökningar från exempelvis USA, Frankrike och Storbritannien har visat att kriget som brytpunkt inte ledde till märkbara eller långvariga förändringar då det gäller exempelvis en ökad jämlikhet mellan könen: kvinnorna återgick till hemmets sfär då männen återvände från kriget.¹⁰³³

Finländsk forskning har visat att krigsåren medförde många förändringar för kvinnorna. Bland annat deltog de i större utsträckning än tidigare i avlönat arbete utanför hemmet och dessutom fick de finska kvinnorna bära ett mycket stort ansvar inom jordbruket. Men också här skedde en strävan till en återgång till det tidigare då kriget tog slut.¹⁰³⁴ Enligt sociologen Mirja Satka utgjorde kriget dock en startpunkt för en kamp mellan nya och gamla attityder och normer kring manligt och kvinnligt. Strax efter kriget var behovet att normalisera livet emellertid starkare än krav på snabba förändringar.¹⁰³⁵

Ett gemensamt drag för dessa undersökningar i Finland och i andra länder är att relationen mellan könen främst granskats på en samhällslevelig nivå. Genusrelationen mellan enskilda äkta makar på individ- och parnivå har däremot fått mindre uppmärksamhet. Då parrelationen i krig har behandlats, har ämnet granskats på ett generellt plan och i form av siffror och statistik över krigets inverkan på antalet giftermål och skilsmässor.¹⁰³⁶

I det föreliggande kapitlet ligger fokus på två gifta par och hur kriget inverkar på deras vardagsliv och relation och i detta sammanhang blir begreppet *genuskontrakt* av intresse. Historikern Yvonne Hirdman menar att det i varje kultur finns ett stereotypiskt genuskontrakt där ansvaret, beskyddet och försörjningen ses som mannens uppgifter, medan kvinnan står för födandet, uppfödandet och beroendet.¹⁰³⁷ Detta standardkontrakt fungerar enligt Hirdman dirigerande, be-

¹⁰³² Grayzel 1999, 11, 49.

¹⁰³³ Se t.ex. Kundrus 2002, 159–172; Summerfield 1998, 197–238. Se också flera artiklar i boken *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars* (1987).

¹⁰³⁴ Kemppainen 2007, 456–459; Saraste 1990, 286–294; Satka 1993, 63–64.

¹⁰³⁵ Satka 1993, 68–71.

¹⁰³⁶ Se t.ex. Tunkelo 1951, 105–118.

¹⁰³⁷ Hirdman 2008, 88; Hirdman 2000, 32. Med begreppet avser Hirdman ”en osynlig relation, en övertagen, kulturellt nedärvd överenskommelse [...]” som innehåller föreställningar om könsens plats, sysslor och egenskaper. (Hirdman 2000, 30) Senare har hon formulerat genuskontraktet som ”en kulturellt nedärvd, styrd överenskommelse av könsens gemensamma sammandragande med åtskilda förpliktelser, skyldigheter och rättigheter”. (Hirdman 2008, 84)

stämmande och formande för mannen och kvinnan på en normativ, politisk och institutionell nivå. Förutom detta övergripande kontrakt, formulerar varje enskilt par ett eget kontrakt som ger form åt deras relation.¹⁰³⁸

Medan Hirdman fäster stor vikt vid maktrelationer och konflikter mellan könen för historikern Lena Sommestad diskussionen i en något annan riktning. Hon har särskilt valt att lyfta fram vissa aspekter av teorin som jag anser är relevanta då man granskar hur relationen mellan man och hustru utformades under de specifika betingelser som kriget utgjorde. Sommestad betonar att relationen mellan könen i grunden handlar om gemenskap, samarbete och problemlösning, även om dessa kan ske på ojämlika villkor.¹⁰³⁹ Här tar Sommestad enligt mig särskilt fasta på kontraktbegreppets etymologiska betydelse. Ordet härstammar från latinets *con-trahere*, vilket betyder att draga samman.¹⁰⁴⁰ Hirdman har visserligen själv tagit upp denna betydelse och talar om ett samhandlande och ett gemensamt projekt mellan könen¹⁰⁴¹, men hos henne verkar denna aspekt i praktiken bli av mindre betydelse.

Sommestad hävdar att behovet av gemenskap och samarbete mellan parterna i ett förhållande accentueras i olika krissituationer där människornas överlevnad, trygghet och fortplantning hotas. Utifrån Somme-stads synsätt blir det viktigt att analysera på vilka sätt omformuleringar av genuskontrakt kan relateras till faktiska förändringar i samhället, samt att studera hur dessa förändringar påverkar enskilda individers verklighetsuppfattningar, erfarenheter och maktpositioner samt praktiker och handlingar i vardagen.¹⁰⁴²

Kriget utgjorde med rätta en extrem krissituation, som på många sätt ökade behovet av att män och kvinnor förenade sina krafter för att tillsammans komma igenom kriget. Under krigsåren då vikten av nationell solidaritet särskilt betonades fanns det inte heller utrymme för långtgående krav på jämlikhet.¹⁰⁴³ Kriget påverkade dock människornas vardag på många sätt och därför är det befogat att anta att det för många blev nödvändigt att förhandla fram nya kontrakt.

Då det gäller de rådande könsrollerna bör kriget dock inte uteslutande uppfattas som en katalysator för förändringar. Inom forskningen har man också påvisat en stark kontinuitet kring uppfattningarna om manligt och kvinnligt.¹⁰⁴⁴ En förklaring till detta kan sökas i att det fanns en utbredd uppfattning bland mänskorna om att allting bara var tillfälligt: kvinnorna ryckte in i manliga sfärer och tog sig an manliga roller, men detta skulle ske bara så länge männen var borta.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁸ Hirdman 2000, 29–31.

¹⁰³⁹ Sommestad 2000, 45.

¹⁰⁴⁰ Hirdman 2008, 84.

¹⁰⁴¹ Hirdman 2008, 88–91.

¹⁰⁴² Sommestad 2000, 45–47.

¹⁰⁴³ Higonnet & Jenson & Michel & Weitz 1987, 7.

¹⁰⁴⁴ Se t.ex. Grayzel 1999, 5, 49; Schönberger 2002, 101–102; Kundrus 2002, 159–172.

¹⁰⁴⁵ Higonnet & Higonnet 1987, 31.

Detta tänkesätt bidrog sannolikt till att människorna försökte hålla kvar tidigare handlingsmönster och vardagspraktiker. Vid tillämpningen av begreppet genuskontrakt, kan man likna detta handlande vid ett försök att kvarhålla och efterlikna tidigare uppgifter, roller och positioner, för att en återgång skulle vara möjlig. Kanske ledde detta därför till ett försök att *imitera* det tidigare genuskontraktet.¹⁰⁴⁶

Vardagen hemma. Mellan delaktighet och utanförskap

För Rakel Björkmans och Martha Enroths del medförde krigstillståndet förändringar i deras uppgifter och roller främst inom hemmets sfär.¹⁰⁴⁷ De båda fruarna fick ta över hela ansvaret för hemmet, hushållet och familjen. Ett mycket centralt tema i bådars brev var arbetet och vardagen hemma. I rätt så stor detalj brukade de i sina brev beskriva de vad de gjort under de senaste dagarna och vad de planerade att göra därnäst. Vilken betydelse och roll fick samtalen kring olika vardagliga och praktiska angelägenheter i de båda dialogerna? Varför blev det viktigt att diskutera vardagssysslorna med den frånvarande mannen?

För det mesta tog Rakel och Martha tag i de olika göromålen i hemmet självständigt och utan några större svårigheter. De beställde ved för vintern, arbetade i trädgården, betalade räkningar och gjorde sitt bästa för att skaffa fram mat och olika förnödenheter. Om allt detta skrev de i allmänhet för att rapportera det senaste. Det var viktigt att visa att vardagslivet rullade på utan problem så att männen inte behövde bekymra sig över förhållandena hemma:

I dag har det ju varit söndag fast jag inte haft mycket känning av den. Du förstår att jag haft en stor svampskörd att reda upp. Har rextat¹⁰⁴⁸ 7 burkar, 3 st 1 l, 3 st $\frac{3}{4}$ l, och 1 st $\frac{1}{2}$ l + 1 burk malad biff med mycket lök. Det var en bussig sats i kokaren. Så har jag igen plockat 40 st gurkor. Du ser att allting går undan efterhand, och Din hemfront reder sig. (Martha Enroth till sin man Curt 24.8.1941)¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ Hirdman 2008, 95.

¹⁰⁴⁷ I Rakel Björkmans fall innebar kriget ett ökat engagemang inom ramen för soldathemsföreningens verksamhet i Tavastehus. (Se ovan i kapitel "Officersfruns alternativa position" i del IV) Martha Enroth hjälpte å sin sida till på granngårdarna med exempelvis potatisupptagning eller genom att tillreda mat för arbetsfolket. (Martha Enroth till sin man Curt 8.8.1941, 24.9.1941, 28.9.1941)

¹⁰⁴⁸ Rexning = hermetisk inkokning, burkkonservering. Metod för konservering i hemmet som innebär att konserverburkarna med innehåll upphettas tills innehållet blivit sterilt. Vid upphettningen utvidgas innehållet varpå luften inne i burkarna trängs ut. När burkarna avkyls bildas ett vakuum. Också verbet *rexa* och ordet *rexburk* förekommer i finlandssvenskan. *Rex* är ursprungligen ett varumärke. (Schildts Finlandssvensk ordbok, online)

¹⁰⁴⁹ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 4.8.1941, 9.8.1941, 10.9.1941, 26.9.1941.

April		
Köll	65 431: -	<u>Lön fr. Bänshima:</u>
Kolonialvaror	530: -	
Mjölk	137: -	7.555: -
Svart lön	450: -	<u>utgifter</u> 5.495: -
Martha G. (skuld)	300: -	2.060: -
Kyrkskald	550: -	
Brandförsäkr.	275: -	<u>Kvartier "Lillevikare:"</u>
Prekans skatte	262: -	
Konfirmationsprek.	109: -	<u>2.060: -</u>
Sömmerska	210: -	
Ferd i H. förs	125: -	
Aulankor (glax)	85: -	Lön från "Skällningen!"
Tågbiljetter	108: -	Lön fallas ännu bandlekaren
Prästbiljetter	25: -	och prästerna, men kanske
Tröja	27: -	de kan bli en till nästa
Salvor	71: -	månad. Vårar inte lämna
Waldén	50: -	3.745: - mig med utgifter till för
Pippen:		Pippen konfirmation kommer
isack.	1000: -	i skuld på månaderna och
Skola (lönst.)	400: -	medför naturligtvis ganska
Spelning	100: -	stora utgifter. (Ett "skalvaka-
(Rappa fr. Konst.)	100: -	amband" köpte j. som
Förkyllingar	150: -	1.750: - present fr. oss båda.) För i
		5.495: - utgifter 500: - på banken.

Både Rakel Björkman och Martha Enroth redovisade regelbundet för hur de hushållande med pengarna. Varje månad bifogade de i ett brev en rapport där de angav inkomster och utgifter. Det var ett ytterligare sätt att inkludera mannen i livet hemma. "Budgeten" från april ingick ett brev från Rakel Björkman den 7 april 1942.

Ibland, särskilt då de båda fruarna ställdes inför någon uppgift för första gången, vidhöll de att de inte trodde att de skulle klara av det och att mannen därför genast borde komma hem. Detta gällde till exempel ifyllandet av skattedeklarationen:

”Hör Du, kära barn, hur är det med deklARATIONERNA? Kommer Du hem, tror Du, så mycket att Du kan klara dem. Du vet hur stollig j. är i sådant!”, skrev Rakel den 9 januari 1942.¹⁰⁵⁰ Några dagar senare skrev Martha om precis samma sak:

Deklarationen för de inkallade lär få anstå till första mars och jag tänker inte ha någon brådska med den. Förresten vet jag inte om jag alls klarar den. Kunde nog gå till Julle, men då jag inte har reda på Din lön och våra inkomster så klarar han det inte heller. Du ser således av allt att det är högst nödvändigt att Du slipper hem. (Martha Enroth till sin man Curt 14.1.1942)

Trädgården var ett annat orosmoment. För att dryga ut matsedeln odlade Björkmans grönsaker och rotfrukter i sin trädgård utanför huset där de bodde. På kaserneområdet i Tavastehus hade det nämligen till följd av den ökande matvarubristen beretts trädgårdsland för familjerna som bodde där. Av breven får vi veta att Sven hade haft en viktig roll i iordningställandet av trädgården på våren 1941 innan han reste till fronten. När Rakel följande vår ensam skulle sköta detta arbete, bekymrade hon sig över hur det skulle lyckas då han – ”trädgårdsmästaren”¹⁰⁵¹ – inte var hemma:

I dag har det varit vår hela dagen! Det forsar och porlar därute. Vår gårdsplan saknar sin ”bäckmästare”. Pricken och j. försöka vårt bästa, men vi äro ej skickliga. [...] Ja – vår gård och trädgård. Vad i världen skall j. ta mig till utan Dig. [...] Vore skönt om Du kunde komma hem och ge mig några råd och anvisningar. (Rakel Björkman till sin man Sven 12.4.1942)

Enroths, som bodde på landsbygden hade förutom en trädgård också potatisland och veteodlingar i anslutning till skolan. I likhet med Sven hade Curt haft ett stort ansvar när det gäller odlingarna. Martha försäkrade Curt att hon nog klarade av arbetet och berättade att hon skaffade hjälp¹⁰⁵², men också hon önskade att Curt varit hemma då de tyngsta arbetsmomenten blev aktuella:

Det skulle nog vara tacknämligt om Du vore hemma till potatistiden, men annars får jag väl bara be förvaltaren sköta om att de kommer ur jorden. [...] Men vi klarar oss nog, var lugn bara. Ingenting av vikt har blivit ogjort t.v. (Martha Enroth till sin man Curt 26.8.1941)

Utgående från Rakels och Marthas brev är det emellertid ibland svårt att avgöra om de verkligen trodde att de inte skulle klara sig eller om de förringade sin egen förmåga mest för att bekräfta sin make som en driftig och bra man. Att förneka sitt eget kunnande, att fråga mannen om råd eller be om hans åsikt kan tolkas

¹⁰⁵⁰ Se också Martha Enroth till sin man Curt 14.1.1942.

¹⁰⁵¹ Rakel Björkman till sin man Sven 21.3.1942, 27.3.1942.

¹⁰⁵² Se Martha Enroth till sin man Curt 25.8.1943.

som ett sätt för hustrun att markera att mannen fortfarande intog en viktig plats i hemmiljön eller sammansättningen hemma. Denna typ av markeringar kan vara synnerligen viktiga i dialogen för att den frånvarande inte ska uppleva att han blivit överflödig.

Litteraturvetaren Marie Löwendahl som forskat om kvinnors brevskrivning under 1700-talet, talar om en kvinnlig *dubbelposition* i förhållande till den frånvarande maken – om pendlandet mellan styrka och beslutsamhet å ena sidan, och en viss underkastelse och ett förringande av det egna kunnandet å den andra. Att be om och följa råd och anvisningar förenades med prov på initiativförmåga och en vilja att fatta egna beslut.¹⁰⁵³ Kanske var det därför viktigt för Rakel och Martha att inte alltid framställa sig själv som alltför självständig i relation till mannen. Följande citat från ett av Curt Enroths brev antyder att det var viktigt för honom att få bekräftelse på sin fortsatta betydelse inom hemmets sfär:

Nog lär braxnen duga också utan blodlaka fast den vill bli lite mörk längs ryggraden, men på något ställe skall det väl ändå märkas lite, att jag är borta. (Curt Enroth till sin hustru Martha 26.6.1942)¹⁰⁵⁴

Att Rakel och Martha på olika sätt inbegrep mannen i vardagssysslorna kan vidare tolkas som en strategi att skapa en känsla av kontinuitet och normalitet – att skapa en illusion av att allting var nästan som förut – samt som ett sätt att upprätthålla det gemensamma livet trots avståndet. Kanske uppnåddes också en illusion av närvaro – att mannen trots frånvaron ändå hela tiden var en del av vardagen hemma. Det är dock också möjligt att de båda kvinnorna särskilt i början av kriget ännu sökte sin roll i förhållande till den frånvarande maken och att de därför ibland kände sig osäkra över hur långt de kunde gå utan att involvera sin man i beslutsprocessen:

Jag är också så glad att Du är nöjd med mina affärer. Jag var ändå lite ängslig över vad Du skulle tycka, då jag på egen hand och utan att först skriva till Dig, hastigt och lustigt gör så stora affärer. (Martha Enroth till sin man Curt 8.10.1942)

Separationen och krigstillståndets särskilda villkor innebar att det genuskontrakt som funnits mellan makarna tidigare åtminstone delvis blev inaktuellt och att nya positioner och roller måste förhandlas fram. För de enskilda paren gällde det alltså att forma nya versioner av genuskontraktet där hustrun fick ett större ansvar och en större frihet att handla i vardagen efter eget gottfinnande. Rakels och Marthas strävan att upprätthålla och bekräfta männens roller och plats hemma kan dock också

¹⁰⁵³ Löwendahl 2007, 150–157.

¹⁰⁵⁴ Martha hade i ett brev av den 22 juni 1942 skrivit följande: ”Idag har jag saltat 22 kg braxen. Simo var och hjälpte och rensa och klubba ihjäl. Det blev ingen ’blodlakabraxen’ den här gången, då jag i morgon inte har tid att syssla med den.” Blodlaka är en saltlake som drar blodet ur fisken. (Svenska Akademiens ordbok, online, hämtad 21.8.2013)

tolkas som ett försök att efterleva eller imitera det tidigare kontraktet för att sålunda skapa en känsla av kontinuitet.¹⁰⁵⁵ Att på detta sätt skapa överensstämmelse mellan tiden före kriget och de nuvarande förhållandena fungerade då som en strategi i försöket att hantera det avbrott i parens gemensamma liv som kriget förorsakat.

Både Sven och Curt ville mycket gärna att hustrun skulle skriva om olika all dagliga småsaker hemma. De uttryckte att denna typ av beskrivningar förflyttade dem hem för en liten stund.¹⁰⁵⁶ Fruarnas brev bidrog med andra ord till att männen i sina tankar kunde vara delaktiga i vardagen hemma. Genom breven från hustrun, men också genom att skriva till henne, kunde männen upphäva avståndet och vara närvarande i två världar – i frontlivet och i vardagslivet hemma.¹⁰⁵⁷ Därmed fungerade diskussionerna om vardagssysslorna som en *avståndsminskande strategi* i dialogerna. Följande citat ger en antydning om att mannen kunde uppleva sig delaktig trots att delaktigheten enbart skapades diskursivt per brev. Curt ger uttryck för att han och hustrun tillsammans skulle komma igenom besvärligheterna trots att han själv var på annat håll:

Det är faktiskt sorgligt med våra potäter. [...] I alla fall är det nog sista gången vi har potatis på den platsen. Förargligt är det, men någonstans måste det börja märkas, att man inte är hemma och sköter sin jord. [...] Men *nog klarar vi* väl potatisfrågan också, då vi klarat annat! (Curt Enroth till sin hustru Martha 30.8.1942) [min kursiv]

Att brevlades mera konkret delta i familjens vardag var däremot inte lika lätt och naturligtvis kunde männen inte komma hem då hustrun så önskade. Nya ransoneringsbestämmelser, den allt större bristen på varor och andra förändringar i det krigstida samhället ledde dessutom till att det som tidigare varit bekant började kännas avlägset och främmande.¹⁰⁵⁸ Eftersom Curt så länge varit borta hemifrån, började han med tiden tycka att han inte längre så bra kände till förhållandena på den förr så bekanta platsen. Distansen hade med andra ord blivit större då den sammansättning han tidigare ingått i hade fått nya element och rört på sig:

[Curt kommenterar Marthas planer på att mala säd:] Visst vore det bra om Du finge malat, men det kan väl ställa sej ganska svårt att få licens. [...] Kom därför ihåg, att Du inte får sälja åt någon, inte för att vi inte har säd, men vi har inte möjligheter att få malat, möjligen sammanmalat. Men jag har ju förresten varit så länge borta, att jag inte vet, vad Du har för möjligheter. (Curt Enroth till sin hustru Martha 25.2.1942)¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Hirdman 2008, 95. Jfr. också Maček 2009, 9, 82.

¹⁰⁵⁶ Sven Björkman till sin hustru Rakel 23.7.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 4.7.1941, 23.10.1941, 11.7.1944.

¹⁰⁵⁷ Se Berger & Luckmann 2003, 37 om övergången mellan olika verkligheter.

¹⁰⁵⁸ Se till exempel Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.11.1944, 1.6.1944.

¹⁰⁵⁹ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 1.9.1942.

Curt fann dock ett mera påtagligt sätt att delta i vardagen hemma genom att vid fronten slöjda föremål som Martha behövde. Under ställningskriget blev slöjdandet ett mycket populärt tidsfördriv bland soldaterna. Männerna tillverkade bland annat leksaker och bruks- och prydnadsföremål av trä, näver och flygplansmetall.¹⁰⁶⁰ Slöjdandet blev för många en fritidssysselsättning med en terapeutisk funktion, men genom tillverkningen av olika föremål kunde frontmännen mera konkret delta i vardagen hemma. Föremålen färdades från krigsfrontens rum till det civila rummet och knöt på så sätt ihop de två sammansättningarna. Samtidigt manifesterade föremålen konkret mannens intresse för den egna familjens vardagsliv:

I går efter middagen började jag med en slev, och i kväll har jag två stycken nästan färdiga. Så det ser ut som Gulle ändå skulle få de önskade sakerna, om det också inte blir någonting annat. (Curt Enroth till sin hustru Martha 13–14.11.1943)¹⁰⁶¹

Av männens brev går det att utläsa att de för det mesta gav sin hustru fria händer när det gällde göromålen hemma, men helt utanför lämnade de sig inte. De ställde frågor, gav ibland råd och anvisningar eller påminde om förestående uppgifter.¹⁰⁶² Dessutom uttryckte de sitt erkännande för allt vad hustrun åstadkom medan de var borta.¹⁰⁶³ Bland annat tyckte Sven att Rakel skötte familjens ekonomi mycket bra – att hon utvecklats till ett ”verkligt finansgeni”.¹⁰⁶⁴ Citatet nedan är ett exempel på hans engagemang i trädgården:

Hemskt roligt skall det bli att få se Din trädgård och i synnerhet tomaterna. Du kommer väl ihåg hur man skall knipsa dem, alla grenskotten bort. Ja, inte kan man annat än ta hatten av för alla våra fruar, som få stå i och sköta hela huset utan hjälp och så vitt jag vet klara saken med elegans. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 10.6.1942)

Genom sitt intresse och sina frågor kunde mannen visa att livet hemma inte mist sin betydelse under frånvaron. Det var ett sätt markera att han såg sig som en del av det gemensamma hemmet och att han fortfarande intog en plats i familjens vardag. Detta var ett mycket viktigt led i upprätthållandet av relationen och familjelivet under den långa separationen.

På det hela taget uppstod sällan oenigheter då det gäller de praktiska angelägenheterna hemma. De båda männen var nöjda med hur fruarna skötte

¹⁰⁶⁰ Korkiakangas 2001, 77–83.

¹⁰⁶¹ Sven deltog i vardagen hemma genom att ibland ordna försändelser med matvaror från fronten. Rakel fick bland annat smör, fisk och bär. På hösten 1943 fick hon en bit björnkött. (Rakel Björkman till sin man Sven 9.10.1943)

¹⁰⁶² Se till exempel Sven Björkman till sin hustru Rakel 2.9.1941.

¹⁰⁶³ Se till exempel Curt Enroth till sin hustru Martha 30.9.1941, 13.6.1942, 20.8.1942, 9.9.1942.

¹⁰⁶⁴ Sven Björkman till sin hustru Rakel 14.8.1942. Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 9.11.1941, 1.6.1942, 12.10.1943; Curt Enroth till sin hustru Martha 2.12.1941, 2.3.1942.

hushållet. Med hänvisning till Sommestad kan detta ses som en manifestering av det ökade behovet av samarbete, solidaritet och hänsyn mellan man och hustru – att det fanns ett ökat behov av att *samhandla* under de exceptionella förhållandena.¹⁰⁶⁵ I en sådan situation var det inte meningsfullt att i onödan skapa konflikter.

Materialet innehåller emellertid enstaka uppgifter om att hustruns förslag inte automatiskt godkändes av mannen. Här vill jag ta in ett belysande exempel från paret Enroths brevväxling. Martha skrev på vintern 1943 att hon planerade att ta en gris över sommaren så att hon på hösten skulle få griskött, men hon ville gärna höra vad Curt tyckte innan hon fattade sitt beslut.¹⁰⁶⁶ Curt förhöll sig mycket skeptiskt till förslaget. Han var rädd att hon inte skulle klara av det hela, då hon inte hade någon tidigare erfarenhet av att sköta grisar.¹⁰⁶⁷

Nog tror jag Du ändå har tillräckligt med trädgården [...]. Jag får bara en ny sak att oroa mej för, då jag vet, att Du ändå inte kan just någonting av grisarbetet. Skulle Du för 7 år sen, ha kunnat tänka Dej sköta en gris på egen hand? Inte vill jag neka Dej bestämt heller, men nog är jag lite skeptisk, hur gott det än är med fläsk. Nå det är ju ännu tid att fundera på saken. (Curt Enroth till sin hustru Martha 15.1.1943)

Vid denna tid råkade postgången vara långsammare än vanligt och innan Curts svarsbrev ovan av den 15 januari nådde Martha, fattade hon sitt beslut och skrev: ”Undrar vad Gulle säger om det? Tänkte vänta med grisbeställningen tills jag fick höra Din åsikt, men då jag överhuvudtaget inte får något brev mera, får jag bara handla på egen hand.”¹⁰⁶⁸ Att ta en gris över sommaren var en handlingsstrategi som Martha ansåg nödvändig under de rådande förhållandena – förhållanden hon hade större insyn i än Curt som redan länge varit borta.¹⁰⁶⁹ Efter att hon fått den lilla grisen skrev hon i varje brev det senaste om ”nasse” och hur hon klarade av att ta hand om den. Marthas beslut att ta en gris är ett belysande exempel på hur krigstillståndet medförde nya uppgifter och erfarenheter för den kvinnliga befolkningen och att de många förändringarna i vardagen tillfogade nya element i sammansättningarna hemma.

I de hågkomster från andra världskrigets Finland som sociologen Eeva Peltonen gick igenom för sin artikel i boken *Naisten aseet*, framställde kvinnorna sig som värdiga och behärskade hjältinnor som utan att klaga uppoffrade sig för fos-

¹⁰⁶⁵ Sommestad 2000, 45–47.

¹⁰⁶⁶ Martha Enroth till sin man Curt 12.1.1943.

¹⁰⁶⁷ Martha kom ursprungligen från en stadsmiljö (L 1505), och var därför inte van att sköta grisar eller annan boskap.

¹⁰⁶⁸ Martha Enroth till sin man Curt 15.1.1943.

¹⁰⁶⁹ Som svar på matvarubristen skaffade Rakel Björkman å sin sida tre hönor för att familjen skulle få ägg. Hönsburen placerades i trädgården utanför familjens hus på kasernområdet. (Rakel Björkman till sin man Sven 8.6.1943, 12.6.1943, 5.8.1943, 12.8.1943).

terlandet. Idealet var att ta hand om vardagen hemma utan att ge uttryck för egna behov och eventuella svårigheter. Peltonen undrade dock om det verkligen kunde vara så att kvinnorna aldrig kände rädsla, trötthet eller uppgivenhet.¹⁰⁷⁰ Denna bild av den finska kvinnan under kriget har blivit en normativ berättelse, som det inte är lätt att bryta mot.¹⁰⁷¹

Utgående från Rakels och Marthas brev kan konstateras att de i regel agerade i enlighet med förväntningarna. Men breven, som kommit till under kriget, ger en mera nyanserad bild än hågkomsterna och innehåller i själva verket ett helt spektrum av känslor. I dialogen med maken kunde fruarna ge uttryck för glädje och lycka, även om de ibland drog sig för det av solidaritet gentemot sin man.¹⁰⁷² Breven vittnar också om att de båda kvinnorna inte alltid hade kraft att leva enligt de normativa förväntningar och ideal som var rådande i det krigförande landet. Både Rakel och Martha gav ibland uttryck för trötthet och misströstan. Breven visar att ansvaret och bördan ibland blev för tung att bära ensam.¹⁰⁷³ Här följer ett exempel från Marthas brev:

Annars har jag nog så mycket över mig nu, som jag tycker jag aldrig haft förr. Det är nog så att jag ibland blir förtvivlad då jag omöjligt hinner med allt som skall göras. [...] Potatisen skall tas upp, löken skall tas upp, lägga in gurkor och rexa, tvätta och lappa säckar, springa till Hj-ar och posten, förutom hundra andra småsaker som allt borde göras i morgon. (Martha Enroth till sin man Curt 30.8.1942)

I sitt nästa brev daterat följande dag försökte Martha dock nedtona det intryck som hon antog att det förra brevet skulle göra på Curt. Hon ville inte bekymra honom i onödan, men det hade i skrivandets stund varit nödvändigt att få utlopp för tröttheten i dialogen med sin man.

Jag började fundera om Du möjligen blev bekymrad över gårdagens brev. Ser Du då jag är trött tycker jag att jag har så mycket över mig att jag omöjligt klarar mig, men då jag igen är piggare och orkar ta i med fart, tycker jag att jag klarar mig bra. Nog skall det väl gå på något sätt i år också och det jag inte hinner och orkar med, får väl bli ogjort. (Martha Enroth till sin man Curt 31.8.1942)

¹⁰⁷⁰ Peltonen 1993, 26–29, 67. Se också Olsson 2008, 154–155, 167, 170, 182; Grayzel 1999, 25.

¹⁰⁷¹ Jfr. Marander-Eklund & Östman 2011, 7; Svensson 2011, 28.

¹⁰⁷² Se också nedan.

¹⁰⁷³ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 13.8.1942, 19.7.1942, 12.6.1943.

Faderskap per brev

Att Sven Björkman for ut i kriget och måste lämna sin familj innebar att hans fadersroll oundvikligen måste träda åt sidan. Trots frånvaron kunde han agera pappa på distans genom att på olika sätt engagera sig i barnens liv per brev. Han brevväxlade själv med döttrarna och diskuterade olika angelägenheter som rörde dem i sin brevväxling med Rakel. Även om brevet fungerade som en arena för faderskapet, var det naturligtvis inte samma sak som att vara närvarande i flickornas liv:

Skulle ha velat ge vad som helst för att få vara med [= på Pipuns studentfest], men det gick nu inte. [...] Skriv nu sen så utförligt som möjligt och berätta om hur allt gick till. Så jag åtminstone i efterhand får vara med om det roliga. Och krama och pussa Pipun riktigt ordentligt från mej. [...] måtte solen i fredag skina sitt allra varmaste och vackraste leende över Brändö och min duktiga lilla flicka önskar av hela hjärtat Hennes Pappa. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 23.5.1944)

Att Sven så länge var borta innebar att ansvaret för döttrarna, och deras omvårdnad och uppfostran nästan uteslutande låg på Rakel. Per brev kunde hon dock underrätta Sven om sådant som angick flickorna, hon kunde be om hans åsikt i någon fråga och berätta om eventuella problem hon haft. Men i praktiken stod hon ensam till exempel i konfliktsituationer. Att ensam ansvara för flickorna och deras uppfostran upplevde hon ibland var mycket tungt. Utdraget nedan visar att hon hade ett behov av att dela sina bekymmer med maken, samtidigt som hon helst inte hade velat belasta honom med sina problem:

Orsaken varför j. är ur stämning är naturligtvis Pricken. Hon gör mig alldeles ”knottrig i huden”. Hur j. än försöker, så kan j. inte. Erkänner med bedrövelse att min pedagogiska förmåga gör fiasko – gång på gång. Vad j. än säger, så motsätter hon sig det, [...]. – Känner mig riktigt trött och bedrövad och – ensam. [...] Nå ja, förlåt att j. pratar sånt här. Men, med vem skall j. tala om ej med barnets far. [...] – Förlåt nu, kära Papi! J. är nog så dum, som skriver sånt här. (Rakel Björkman till sin man Sven 4.3.1942)

För Sven var det inte så lätt att på avstånd gripa in och hjälpa Rakel när hon skulle ha behövt hans stöd. Att försöka leva sig in i familjens vardag och komma på praktiska lösningar i olika situationer var inte oproblematiskt, trots att han hela tiden upprätthöll en tät kontakt med sin familj. I sitt svarsbrev visade han dock att han förstod henne och försökte analysera vad problemen berodde på. Han försökte också uppmuntra henne med en positiv syn, men avståndet gjorde det svårt att hjälpa till med något konkret:

Tack käraste även för det ”tråkiga” brevet, det om min yngre dotters inverkan på Ditt humör. [...] Hon är väl också nu i de svåraste åren i det avseende, när en viss självkänsla ha hunnit utveckla sig utan att förståndet kunnat hålla jämna steg. Är dock säker på att det skall bli bättre [...]. Men tråkigt och ensamt är det ju förstås för Dig. Vet verkligen inte vad för råd jag skall ge i denna fråga. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 12.3.1942)

Denna typ av konfliktsituationer var dock sällsynta och för det mesta skrev Rakel om mera alldagliga händelser som gällde döttrarna. Rakel tyckte det var tråkigt att Sven gick miste om så mycket i flickornas liv och därför upplevde hon att det var viktigt att skriva om både större och mindre episoder. Flickornas förehavanden är därför ett ofta återkommande tema i hennes brev. Här följer ett exempel:

Pricken och j. har haft en skön söndag på tumanhand. (Aira¹⁰⁷⁴ är hemma på ledighet). [...] När disken var undanstökad promenerade vi ner till isen och j. beundrade en lång stund vår lilla isprinsessa, som ”har beslutat att bli en stjärna”. Hon har nog gått framåt d.v.s. blivit stadigare på benen, men nog har hon ju ett litet steg kvar till stjärneskapet. – Sitt mellanbetyg har hon fått. Hon får själv skriva det till Dig. Vi kan nog vara nöjda, tycker j. (Rakel Björkman till sin man Sven 15.3.1942)

På bilden från vänster Pricken med hunden Trolle i famnen, Rakel Björkman i soldathemsuniform och dottern Pipun i lottauniform. Bilden är tagen 1941 för att skickas till Sven så att han skulle ha en aktuell bild på ”sina flickor”. I privat ägo.

¹⁰⁷⁴ Aira var familjen Björkmans hembiträde.

Ett ämne som Rakel, men också Sven, rätt ofta tog upp i sina brev hade med barnens skolgång och utbildning att göra. Eftersom det inte fanns möjlighet att gå i svensk skola i Tavastehus hade föräldrarna beslutat att den äldre dottern Pipun skulle fortsätta i sin tidigare skola på Brändö utanför Helsingfors. De tyckte det var bättre att hon skulle gå i svensk skola som förut, då hon inte hade så många år kvar av sin skola. Under fortsättningskriget bodde hon därför under terminerna inackorderad hos bekanta på Brändö. Pricken fick däremot börja i finsk skola i Tavastehus.¹⁰⁷⁵

Skolan var ett ämne Sven hyste ett stort intresse för och ofta bad han Rakel berätta om hur det gick för döttrarna och frågade också flickorna själva hur de klarade sig. Betygen fick flickorna skicka till sin pappa för underskrift¹⁰⁷⁶ eller skriva och berätta vilka vitsord de fått¹⁰⁷⁷. Under krigsåren stördes skolgången emellertid på många sätt. Bland annat var terminerna kortare än normalt för att skolbarnen skulle kunna delta i olika arbeten.¹⁰⁷⁸

Pipun arbetade under somrarna 1941 och 1943 på något av soldathemmen i Tavastehus. År 1942 var hon i jordbruksarbete på ett arbetsläger på Söderkulla gård i Sibbo¹⁰⁷⁹ och den sista krigssommaren fungerade hon som hästlotta på hästsjukhuset i Tavastehus. Pricken var för ung för att vara arbetspliktig, men deltog också i arbetet för fosterlandet frivilligt bland annat genom att samla metall- och gummi-skrot.¹⁰⁸⁰ År 1942 blev hon smålotta¹⁰⁸¹ och hjälpte på sommaren 1944 till att bespisa evakuerade karelare, och arbetade på ett krigssjukhus i Tavastehus: ”Pricken är nu en mycket tärkeä pikkulotta¹⁰⁸² på ett sjukhus. Hon förtjänar massor av pengar när pojkarna nödvändigtvis vill ge henne ’dricks’ för alla de små uppdrag hon utför. Hon är naturligtvis salig,” berättade Rakel den 25 juni 1944 i sitt brev till Sven.

För Rakel och Sven var det självklart att flickorna på olika sätt deltog i de gemensamma ansträngningarna och de förhöll sig positiva till att barnen fick denna typ av erfarenheter. De ansåg att arbetet på lång sikt skulle vara dem till nytta, även om skolarbetet kunde bli något lidande.¹⁰⁸³ Föräldrarna uttryckte emellertid ibland sin oro över att arbetet kanske ändå var för tungt och påkostande för så unga flickor:

¹⁰⁷⁵ L 1329.

¹⁰⁷⁶ Se t.ex. Sven Björkman till dottern Pipun 3.1.1944.

¹⁰⁷⁷ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 7.12.1941, 6.4.1942.

¹⁰⁷⁸ Laine 1990, 170, 173; Tepora 2007, 55–58.

¹⁰⁷⁹ Rakel Björkman till sin man Sven 13.5.1942.

¹⁰⁸⁰ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 28.2.1942.

¹⁰⁸¹ Sven Björkman till sin hustru Rakel 6.3.1942.

¹⁰⁸² Tärkeä pikkulotta (fi.) = viktig smålotta. Lotta Svärd var en frivillig försvarsorganisation som hade sitt ursprung i kriget 1918. År 1931 grundades en avdelning för flickor i åldern 8–16. Under krigsåren kunde smålottorna eller flicklottorna delta i insatserna för fosterlandet på flera sätt, bland annat genom att sticka varma kläder till soldaterna, baka bröd för frontens behov, delta i olika insamlingar samt hjälpa fattiga, gamla, invalider. (Kirves 2008a, 99–120)

¹⁰⁸³ Se t.ex. Sven Björkman till dottern Pipun 19.8.1941.

Pipun kastrera hingstar och putsar variga illaluktande sår! Är dödstrött och sover alltid när hon kan. Verkar ganska trött och irriterad. Är rädd att jobbet är för påkostande! – Pricken springer på sitt sjukhus och är trött hon med! (Rakel Björkman till sin man Sven 9.7.1944)¹⁰⁸⁴

Fastän det var krig ansåg båda föräldrarna att flickorna skulle få leva ett så normalt liv som det överhuvudtaget var möjligt. Flickorna tillbringade den tid som blev över från skolarbetet och det frivilliga arbetet med vänner och lekkamrater, gick på bio, red, åkte skridsko, skidade, dansade, spelade piano och hade ibland små fester för sina vänner. Föräldrarna uppmuntrade döttrarna i deras fritidsintressen, men det var Rakel som ensam fick sköta om de praktiska arrangemangen:

I kväll skall Pipun på sin första tennistimme. [...] Om de ha en junioravdelning så får Pricken anmäla sig till den. Tycker Du ej att det är rättvist? Dessutom skola båda flickorna nu ta pianolektioner [...]. – Så har j. nu försökt ordna det så trevligt som möjligt för dem. Visserligen utan att fråga Dig, men j. har nu så länge fått ta allt ansvar och avgöra allting ensam, så att – så nu också! (Rakel Björkman till sin man Sven 8.6.1943)

Ett fritidsintresse som Sven var särskilt angelägen att höra om var flickornas simning. Döttrarna tränade simning och deltog under kriget i tävlingar. Sven som alltid varit mycket intresserad av sport, engagerade sig mycket i detta ämne och väntade otåligt på att få höra om Pipuns och Prickens prestationer då de deltagit i simtävlingar: ”Jaså Pricken har haft så stora framgångar i simtävlingarna. Vore roligt att få höra om hennes tider på olika sträckor, [...], skrev Sven till Rakel den 1 september 1944.¹⁰⁸⁵ Rakel rapporterade följaktligen ofta om flickornas simning, vilket följande citat får exemplifiera där hon också glädde sig över att döttrarna hade en trevlig sysselsättning under de oroliga tiderna på sommaren 1944:

I morgon är det nu sen simtävlingar! Pipun simmar på mage och Pricken på rygg! Det är så få deltagare att de ha stora chanser! Pipun har nu legat två dagar till sängs med sjuk mage, men tänker ändå försöka! Pricken är mycket stolt över att någon ”haka”¹⁰⁸⁶ har sagt att hon har ”erinomainen tyyli”¹⁰⁸⁷ i sin ryggsim! Roligt att de ha någon fröjd i denna bistra värld! (Rakel Björkman till sin man Sven 15.7.1944)

¹⁰⁸⁴ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 12.7.1944. Dottern kastrerade inte hästar, utan som hästlotta gav hon mediciner, bytte bandage och assisterade vid operationer av hästar (L 1329).

¹⁰⁸⁵ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 14.7.1944, 19.7.1944.

¹⁰⁸⁶ Haka (fi., talspråk) = expert.

¹⁰⁸⁷ Erinomainen tyyli (fi.) = utmärkt stil.

På vintern 1944 insjuknade båda flickorna allvarligt i scharlakansfeber. Också i denna situation måste Rakel klara sig på egen hand, men för henne var det sannolikt en lättnad att veta, att hon vid behov snabbt kunde få kontakt med sin man. Sven var vid denna tid förlagd till Villmanstrand och därifrån skulle han på några timmar hinna hem om läget plötsligt blev mera kritiskt. De kunde också nå varandra per telefon och på detta sätt hela tiden hålla varandra underrättade om döttrarnas tillstånd.¹⁰⁸⁸ Oron för döttrarna förmedlades dock också i breven:

Märker att mitt brev blivit ovanligt spralligt. Kan inte förklara det som annat än ett undermedvetet utslag av den stora glädje jag känner över att flickorna och framför allt Pipun kommit över det värsta. Åtminstone var både Ditt brev och det sista telefonsamtalet så lugnande. Har nog alldeles som Du haft hennes bleka lidande ansikte för mina ögon, ehuru jag inte sett det i verkligheten. Gud give att faran verkligen är över nu. Ehuru jag kanske inte har visat det, så är den flickan mig kärare än Du kan ana. (Sven Björkman till sin hustru Rakel Påskdagens afton 1944)

Sven och Rakel Björkmans brevväxling belyser genom tematiken om barnen olika handlingsstrategier som familjen gick in för till följd av krigstillståndet. Många föräldrar beslöt att skicka sina barn till Sverige för att de skulle komma i trygghet, men för familjen Björkman var det inte aktuellt. Följande utdrag kan ses som ett tydligt uttryck för lojalitet och solidaritet gentemot maken. Rakel skulle tillsammans med döttrarna stå på sin post hemma då han också måste hålla ut vid fronten. Under det ytterst kritiska läget var det viktigt att understryka familjesammanhållningen:

Människor ha ett sådant bedihej att skicka sina barn till Sverige. Skönt att man ej har det bekymret. När Du skall hålla ut där i granathelvetet så kunna nog barnen hålla ut här och på Finlands framtid tvivlar j. ej ett ögonblick. Och ska vi gå under, så gå tillsammans! (Rakel Björkman till sin man Sven midsommardagen [24.6]1944)

Sven gav i allmänhet Rakel ett stort utrymme att handla i fråga om barnen. Trots denna frihet upplevde Rakel att det var viktigt att brevlades agera tillsammans med sin make i frågor som gällde döttrarna. Att genom beskrivningar och frågor inkludera honom fungerade dessutom som ett medel för att upprätthålla och bekräfta hans faderskap. I breven fanns en strävan att som förut dela på föräldraskapet och därigenom försöka vidmakthålla en känsla av normalitet, kontinuitet och närvaro.

~

¹⁰⁸⁸ Sven Björkman till sin hustru Rakel 3.4.1944.

Männen hade vid fronten varit tvungna att anpassa sig till en totalt främmande tillvaro, men också för kvinnorna innebar kriget en process av kulturell anpassning till de nya villkoren, vilket även bidrog till nya roller och uppgifter i vardagen. Under de exceptionella förhållandena gällde det att hitta alternativa handlingsstrategier för att klara av vardagen och för att den frånvarande mannen inte skulle lämnas utanför familjelivet.

Att med detaljrika vardagsbeskrivningar göra mannen delaktig bidrog till att bevara hans civila roller inom familjen och hemmet. Med sina frågor och kommentarer kommunicerade mannen å sin sida sitt fortsatta intresse och engagemang i vardagslivet hemma. Detta kontinuerliga underrättande, ”uppdaterande” och utfrågande fick därför en central roll i sammanvävandet av vardagen och det gemensamma livet.¹⁰⁸⁹

På många plan handlade det om att hålla kvar det tidigare och inpassa det nya och annorlunda i en mera välbekant och trygg form – att imitera livet före kriget och att frammana en känsla av överensstämmelse. Kanske förklarar behovet av att på individnivå hålla fast vid tidigare roller och positioner inom äktenskapet och familjelivet, åtminstone i någon mån att kriget inte omedelbart medförde betydande förändringar i relationen mellan könen på en samhällelig nivå.¹⁰⁹⁰

Kärlek, omsorg, stöd: ett känslomässigt upprätthållande av äktenskapet

Ovan har jag visat hur de båda gifta paren inom ramen för samtalet per brev försökte hålla det gemensamma vardags- och familjelivet i gång under den långt utdragna separationen. Att beskriva och diskutera praktiska ärenden och vardagsysslor var mycket viktigt. Genom att hela tiden hålla den andra underrättad om de dagliga händelserna kunde skribenterna väva samman sina liv och sålunda minska avståndet mellan dem. I det följande går jag in på vikten av att brevledes vidmakthålla relationen i känslomässigt avseende. Avsikten är att diskutera på vil-

¹⁰⁸⁹ Baxter & Montgomery 1996, 103–104. Denna typ av *inkludering* gäller naturligtvis inte bara för par som lever på olika håll. I alla relationer är det dagliga utfrågandet och uppdaterandet en viktig handling eftersom parterna i en relation är självständiga individer, som inte hela tiden är i varandras sällskap. Genom vardagssamtalen sammanfogas deras liv. Kommunikationsforskarna Leslie A. Baxter och Barbara M. Montgomery har utgående från Michail Bachtin anlagt ett dialogiskt perspektiv på kommunikation och nära relationer. De menar utifrån detta synsätt att det mellan parterna i en relation alltid finns ett mellanrum. I intima och nära förhållanden kan mellanrummet krympa ihop, men också här är det nödvändigt att vardera parten behåller en unik position och ett eget perspektiv, för att dialogen mellan dem skall fortgå. Hos parterna i nära relationer finns sålunda alltid en *samtidig* strävan efter både beroende och oberoende, både sammansmältning och åtskillnad. Man kan dock anta att behovssammanhanget mellan närhet och avstånd fick en alternativ utformning under krigstillståndet då parterna så länge levde åtskilda i vitt skilda verkligheter. (Se Hagelstam 2006a, 214, 226–227).

¹⁰⁹⁰ Se diskussionen ovan i kapitlet ”Genusrelationer och genuskontrakt i krig”.

ka sätt skribenterna kunde skapa en känsla av närhet och samhörighet per brev trots att de levde på olika håll. Hur upprätthölls relationen och de civila rollerna som maka och make?

Curt och Martha Enroths brevväxling lämpar sig särskilt bra för analysen av denna tematik. Båda skrev brev där de ingående reflekterade över sig själva, sin relation och den aktuella livssituationen. De var också mycket explicita då de uttryckte sina känslor för varandra. De hade gift sig redan några år före kriget, men det gemensamma livet hade avbrutits av reservövningarna 1938 samt av vinterkriget 1939–1940. Trots att de redan varit gifta några år upplevde de sig därför som närapå nygifta¹⁰⁹¹, vilket eventuellt förklarar de uttalat känslomässiga breven. Också paret Björkman verbaliserade sina känslor för varandra, men i jämförelse med Enroths var de inte lika nyanserade i sitt sätt att formulera sig.

För att skapa en känsla av närhet och samhörighet gav skribenterna uttryckligen uttryck för sina känslor för den andra. De talade om att de höll av varandra och de tilltalade varandra med olika kärleksfulla smeknamn, vilka stärker bandet till den andra och fungerar som tecken på tillgivenhet och närhet. Smeknamn signalerar nämligen den andras individualitet men också gemenskapen och delaktigheten som råder mellan parterna i ett förhållande.¹⁰⁹² En nära relation kan också förstärkas genom användandet av ett gemensamhetsspråk eller inbördesspråk, det vill säga ett privat språk med ord och uttryck som endast de invigda uppfattar och förstår och som bekräftar relationens nära och personliga karaktär.¹⁰⁹³

Intimiserande tilltal eller gemensamhetsspråk går bland annat att finna i brevens hälsnings- och avskedsfraser. Curt och Martha diskuterade i några brev explicit frågan om tilltal och hälsningsfraser. De försökte medvetet variera sitt sätt att hälsa och ta avsked av varandra – att bara rutinartat skriva samma sak varje gång upplevdes av dem inte tillräckligt personligt och nära.¹⁰⁹⁴ Martha skrev exempelvis till ”Min kära Älskade Man”, ”Efterlängtade Gullet!” eller till ”Min älskade Soltu”.¹⁰⁹⁵ Curt kunde börja sina brev med ”Min kära duktiga Plutte!”, ”Mina drömmars mål” eller ”Min kära, kära Hustru!” för att bara nämna några exempel.¹⁰⁹⁶ På samma sätt skrev Rakel till ”Älskade papsen!”, ”Min käre!” och ”Käraste maken min!”¹⁰⁹⁷, och Sven till sin ”Käraste soldathemstant”, ”Kära min lilla” och till ”Gumisen min!”¹⁰⁹⁸ Att tänka ut lämpliga formuleringar ser jag som särskilda intimitetsmarkeringar i

¹⁰⁹¹ Martha Enroth till sin man Curt 29.9.1941, Curt Enroth till sin hustru Martha 15.1.1943.

¹⁰⁹² Baxter & Montgomery 1996, 103.

¹⁰⁹³ Dahlbäck 2003, 152–153; Forselius 2003, 64–65. Användningen av privat språk kan för forskaren leda till förståelseproblem. Denna typ av ord och uttryck kan dock också den utomstående läsaren bli förtrogen med under närläsningen av källmaterialet.

¹⁰⁹⁴ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 27.11.1941, 1.12.1941, 10.12.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 5.12.1941.

¹⁰⁹⁵ Martha Enroth till sin man Curt 8.10.1941, 14.12.1943, 4.3.1944.

¹⁰⁹⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 6.7.1941, 13.8.1941, 8.9.1941.

¹⁰⁹⁷ Rakel Björkman till sin man Sven 17.8.1941, 25.7.1941, 4.9.1944.

¹⁰⁹⁸ Sven Björkman till sin hustru Rakel 31.8.1941, 24.11.1941, 11.8.1944.

brevsantalet. Dessa skulle visa att man verkligen brydde sig om den andra – att man såg den andra¹⁰⁹⁹ och bekräftade den andras individualitet.

De båda paren skrev också om lyckliga gemensamma minnen¹¹⁰⁰, om planer för framtiden, om längtan att åter få leva tillsammans. Dessa teman skapade en ömsesidig gemenskap och bekräftade den nära relationen. Redan att finnas till för den andra och att regelbundet skriva brev var uttryck för en strävan att upprätthålla relationen. Varje brev var en manifestation av saknad och samhörighet. I augusti 1941 fick Rakel flera brev från Sven där han undrade över varför han inte fått några brev från henne. Eftersom de finska trupperna var på rörlig fot under denna tid, fungerade fältposten inte problemfritt, vilket var huvudorsaken till luckan. När Rakel förstod att hennes brev inte nådde honom, uttryckte hon sin förtvivlan över situationen på följande sätt:

Undrar om Du alls fått mina brev? Det känns så trööstlöst att skriva när breven ej komma fram el. åtminstone dröja förskräckligt. Och det värsta är ju sen att Du tror att j. inte skriver m.a.o. att j. skulle ha glömt Dig alldeles. – Vad i världen skall j. göra för att Du skall få veta att j. inte gjort det. [...] Tro älskade, att j. minnes Dig hela tiden och saknar Dig innerligt! Puss från Din olyckliga flicka. (Rakel Björkman till sin man Sven 14.8.1941)

Curt Enroth verbaliserade upprepade gånger i sina brev hur viktigt det var för honom att veta att han hade Martha – att han hade någon som brydde sig om honom. Det var viktigt att bli ihågkommen med brev och paket. De var påtagliga tecken på att han inte var bortglömd. När han visste att han hade henne tyckte han att han orkade fortsätta, trots att krigströttheten tidvis var enorm. Martha stod för det civila och normala och den täta kontakten med henne höll honom förankrad i någon form av normalitet:

Allt går så länge jag vet, att jag har ett innerligt litet Gull, som väntar på mej dag och natt. God natt, min egen, mitt Allt, så länge jag har Dej håller jag fast vid livet under alla förhållanden. (Curt Enroth till sin hustru Martha 5.10.1941) Har många gånger undrat, hur det skulle vara om jag inte hade Gulle [...]. Tror nog att livet skulle bli ännu värre, om man inte hade någon att längta efter, brev att vänta och paket att öppna och någon att vara orolig för. Det är väl detta, som håller en kvar, som förnuftig människa, eljes skulle man hastigare närma sej djuret. – Och därför är jag så glad och lycklig, att allting är som det är, att jag har mitt Gull att längta efter och vänta på. (Curt Enroth till sin hustru Martha 1.3.1942)

¹⁰⁹⁹ Martinsson 1993, 44–53.

¹¹⁰⁰ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 19.7.1944; Rakel Björkman till sin man Sven 30.6.1942: ”Minns Du hur glada vi voro när Pipun skulle anlända? Minns Du hur vi kunde skratta och ha roligt på kvällarna i vår lustiga, lilla alkov?”

Det är uppenbart att Curt uppfattade Martha och den ständiga kontakten med henne som nödvändig för den psykiska hälsan. Också i flera andra brev berörde Curt, men också Martha risken att nerverna inte skulle hålla. De förstod båda att kriget på olika sätt var påfrestande för det mentala, vilket sannolikt föranledde de många försöken att uppmuntra och stöda den andra. Att erbjuda sitt stöd var ett viktigt sätt att signalera att de höll ihop och att de fanns till för varandra. Att bemästra svårigheterna blev på så vis ett gemensamt projekt.¹¹⁰¹

Gullet mitt skall bara tänka på vår lyckliga framtid då går det nog. [...] Och till dess mitt Gull orkar vi hålla ut. (Martha Enroth till sin man Curt 25.10.1941) Lillus min älskade, var morsk och bussig, så går allting så mycket bättre. [...] Gulle vi ger oss inte. (Martha Enroth till sin man Curt 9.4.1942) Av kärlek till Dej måste jag försöka orka igenom, och för min skull måste också Du orka. Vad vore jag utan min Plutte? (Curt Enroth till sin hustru Martha 30.4.1943)

Skribenterna markerade gemenskap också mera konkret genom vissa *intimitetsskapande handlingar*. Dessa handlingar kan tolkas som ett försök att på ett mentalt plan utplåna avståndet¹¹⁰² och på så sätt skapa en större känsla av närhet. Här följer ett exempel:

Nehej, nu skall jag krypa till kojs på min läderdito i all min ensamhet. Kan-ske jag drömmer om Dig, om att Du kryper intill mig och kurar ihop Dig till ett nystan så man inte vill hitta rätt för att få ge den nödvändiga långa, långa godnattpussen. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 9.11.1941)¹¹⁰³

Den enrothska brevväxlingen innehåller flera exempel på hur Curt och Martha kom överens om att vid en särskild tidpunkt tänka på varandra och på detta sätt mötas. Dessa *föreställda möten* syftade också till att skapa en intensiv känsla av kroppslig närvaro och beröring. Denna typ av handlingar vidtogs särskilt under tillfällen då skilsmässan kändes speciellt svår och då en samvaro med den andra skulle ha varit alldeles särskilt viktig. Sådana tillfällen var framförallt årshögtider som julen och nyårsaftonen samt olika bemarkelsedagar såsom bröllops- och födelsedagar. Det följande utdraget är ett exempel från lilla julen 1941. Martha hade i god tid skickat paket och brev där hon stämt träff med Curt.¹¹⁰⁴ På lilla julaftonen

¹¹⁰¹ Detta är ett tydligt exempel på att brevmaterialet förmedlar en bild av att de närstående fick fungera som soldatens huvudsakliga känslomässiga stöd, samtidigt som kamratskaps roll blev undanskymt i breven hem. Se kapitel "Anpassning, kompetens och bemästrandestrategier i krigets rum" i del IV.

¹¹⁰² Jfr. Decker 1998, 63, 81.

¹¹⁰³ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 24.11.1941; Rakel Björkman till sin man Sven 9.10.1943, 23.12.1943.

¹¹⁰⁴ Martha Enroth till sin man Curt 20.11.1941, 20.11.1941 [= brev som skickats med paketet].

Curt och Martha Enroth i Sibbo på sommaren 1942. I privat ägo.

möttes de samma tid i tankarna och föreställde sig en gemensam stund där det rumsliga avståndet på så sätt utplånades:

Min älskade mitt allt! Klockan är nu $\frac{1}{2}$ 5 e.m. och jag sitter i minnenas helgedom med mitt käraste på jorden, mitt Gull. [...] Inte är jag ensam [...], jag vet att Gullet är med mig och nu vill jag jutta [= prata] med Dig en stund precis som om vi båda sutte här i schäslongen. Ljuset brinner och allt är tyst och stilla. – Nu sitter jag i Din famn och pussar Dig många många gånger. [...] Adjö för i kväll och tack för den ljuvliga stunden. Den var också rik på sitt sätt och skall sent glömmas. (Martha Enroth till Curt lilla-julafton 1941)
Min kära lilla Hustru! Om inte något kommit emellan, sitter Du således

nu och dricker kaffe med mej på schäslongen. (Curt Enroth till sin hustru Martha lilla-julaftonen den 29.11.1941 kl 17)

Intimitetsskapande handlingar med mål att kommunicera en känsla av kroppslig närhet går också att finna i brev där skribenterna försökte trösta och lugna varandra. Humöret gick ofta upp och ned under kriget och ibland kände skribenterna sig ensamma och nedstämda och var därför i behov av närhet. Så här svarade Martha på ett nedslaget brev från sin man: ”Är också ganska trött i kväll så nu skall jag snarka med Gulle. [...] Är riktigt nära Dig i [sov]säckan i kväll. Gulle min Piki.”¹¹⁰⁵ Öppet sexuella yttringar saknas emellertid nästan helt och hållet från de båda samlingarna. Bara ett fåtal gånger gjorde männen anspelningar på en fysisk intimitet. Både Sven och Curt skrev att de var medvetna om att hustrun inte tyckte om att diskutera saken öppet i breven:

Dessutom gör den myckna vilan, att jag inte endast andligen längtar efter Gulle utan också lekamligen. Tror att tältlivet mycket inverkar på den saken, då jag jämför med tidigare tältliv och boendet i kåk emellan. Men Du brukar ju inte tycka om att diskutera dylika saker, så det är väl bäst att låta det vara. Men det skall Du bara veta, att jag längtar efter Dej på alla sätt som är möjliga. (Curt Enroth till sin hustru Martha 9.12.1943)¹¹⁰⁶

Förutom dessa mycket explicita sätt att skapa en känsla av närhet, rymmer breven också teman som mera indirekt talar om strävan till samhörighet. Ett viktigt led i att visa att man hörde ihop var uttrycken för saknad som förekommer i breven. Breven är i själva verket fyllda med saknad och längtan.¹¹⁰⁷ Att skriva om längtan hem till hustrun eller om den otåliga väntan på att kriget skulle ta slut så att man igen skulle återvända hem till tryggheten, kunde vara ett sätt att ge utlopp för den frustration skribenterna kände över den aktuella livssituationen. Men samtidigt markerade dessa utsagor den andras betydelse för skribenten. Det var längtan efter just Curt eller Sven och längtan hem till just Martha eller Rakel som skribenterna gav uttryck för i breven. På detta sätt kunde skribenten visa att den andra inte mist sin betydelse under den tid de befunnit sig på olika håll – att avståndet

¹¹⁰⁵ Martha Enroth till sin man Curt 17.3.1942. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 10.1.1942: ”Längtar så väldigt efter Dej i kväll, min Kära. Till sist måste man väl bli sjuk av längtan. *Gulles hand, stryk bort min oro, låt mej sova i Din famn!* [...] Är nog eljes lugn nu, men längtar, längtar efter mitt Gull. [...] Hoppas jag får brev från Dej i morgon igen. Skulle helst vilja ha varje dag nu.” [min kursiv]

¹¹⁰⁶ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 16.1.1942, 18.1.1942, 19.5.1944: ”Visst tycker jag både litet och mycket om Dig, vännen och här får Du nu min hand att hålla i – känner Du hur den smyger in under täcket. Sov sött, älskade min.”

¹¹⁰⁷ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 23.11.1941, 30.11.1941; Sven Björkman till sin hustru Rakel 12.9.1941, 3.10.1941, 12.11.1941, 20.1.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 2.9.1941, 13.10.1941, 10.1.1942, 1.5.1943, 9.12.1943, 30.6.1944; Martha Enroth till sin man Curt 3.11.1941, 8.11.1941, 23.1.1942.

inte hade blivit för stort mellan dem. Målet för saken kunde dock formuleras på olika sätt. Det kunde vara en längtan att få vara tillsammans igen och att få återuppta familjelivet; det kunde vara en längtan till hemmet eller en längtan bort från fronten.¹¹⁰⁸ Här följer ett par exempel:

God natt, egen vän och tuti [= sov] riktigt gott. Varenda stund tänker j. på Dig. Måtte du riktigt snart komma hem. [...] Puss! Kram från Din längtande jag. (Rakel Björkman till sin man Sven 26.9.1941)

God natt så länge min Dröm mitt Allt! Är rädd att jag går sönder av lycka, den dag jag kommer hem. Måtte den dagen bara komma snart, eljes går jag sönder av längtan. (Curt Enroth till sin hustru Martha 6.1.1942)

All den omsorg och omtanke som fyller breven var ett ytterligare sätt att kommunicera närhet och gemenskap och att på så sätt upprätthålla äktenskapet på ett känslomässigt plan. Rakel och Martha skickade regelbundet matpaket för att männen skulle få mera variation i den anspråkslösa dieten vid fronten. Martha Enroth såg de facto antalet paket som ett mått på sig själv som en god och duglig hustru: ”Nu skall jag sova till en ny dag då jag igen får laga paket åt Gulle. Jag har riktigt ont samvete och känner mig som en dålig hustru då jag ingenting skickat på långa tider.” skrev hon till sin man den 26 januari 1942.¹¹⁰⁹

Följaktligen skämde Martha bort sin man med paket. Hon visste hur mycket Curt tyckte om att tillreda civila måltider och försökte därför förse honom med alla tänkbara ingredienser. Eftersom hon bodde på landsbygden hade hon i jämförelse med mången stadsbo en bättre tillgång till olika förnödenheter och kunde därför undvara en hel del. Ibland försökte Curt dock protestera.¹¹¹⁰ Han var rädd att Martha själv inte fick tillräckligt med mat då hon skickade så mycket till honom. Martha avvisade dock hans oro och förklarade att hon som fick vara hemma gott kunde klara sig med mindre. Här synliggörs medvetenheten om att levnadsvillkoren i verkligheten skiljde sig mycket åt mellan fronten och hemmafronten. Paketskickandet blev därför ett uttryck för solidaritet och det uppstod ett behov av att försöka kompensera mannen för allt det han tvingades utstå i fält:

[...] Du kan lugnt njuta av allt det lilla utan att tro att jag inte har mat. Jag har av alla sorter; får bo i mitt hem och sova i en skön säng och tycker ofta att det är orättvist. (Martha Enroth till sin man Curt 6.2.1942)

Skriventerna visade även på många andra sätt solidaritet gentemot varandra. Det kändes exempelvis olustigt att äta något mycket gott som männen inte skulle få

¹¹⁰⁸ Se också kapitel ”Tankarnas färd” i del V.

¹¹⁰⁹ Se också Martha Enroth till sin man Curt 2.2.1942.

¹¹¹⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha 1.2.1942.

smaka vid fronten.¹¹¹¹ Fruarna ville inte heller roa sig med att gå på bio, teater eller någon festmiddag då mannen var vid fronten. Här följer ett exempel ur paret Enroths brevväxling, där vi ser hur Curt avfärdade Marthas dåliga samvete över att hon varit på teater i Helsingfors.¹¹¹² Hon skulle i stället föreställa sig att han deltog i det trevliga:

Vad Du är dum, som kallar ett teaterbesök för lättsinne. Inte har jag väl bättre av det, att Du helt och hållet gräver ner Dej. [...] Jag försöker ju också roa mej med de medel vi har. Jag trivs bara bättre, då jag hör, att Du får lite omväxling. Och inte skall Du sitta på teatern och tänka, att jag är här någonstans vid Syväri¹¹¹³, utan lek hellre att jag är med. (Curt Enroth till sin hustru Martha 21.9.1942)¹¹¹⁴

Rakel och Martha var oroliga för att männen skulle frysa och bli sjuka och skickade därför varma kläder och vitaminer samt påminde dem om att klä sig tillräckligt varmt.¹¹¹⁵ Båda förmanade sina män att vara försiktiga och uppmanade dem att sköta om sig på alla tänkbara sätt.¹¹¹⁶ Fruarna tog med andra ord på sig en moderlig roll gentemot sina män.¹¹¹⁷ Följande citat får exemplifiera detta:

Jasså Gulle satt bara och solade sig [...]. Jag är bara så rädd att Gulle sitter för tunt klädd och lagar sig flunsig. Kom ihåg att våren är farligare än vintern och sitt fast i [sov]säckerna då Du sitter länge stilla. Kom ihåg det Gulle och lyd order! (Martha Enroth till sin man Curt 19.5.1942)

Tack min älskade för kortet i går. [...] Det är så härligt att veta att Du är frisk under all smutsen och skäggstumpen. [...] Dina våta fötter har oroat mig, men kanske Du fått Dina gummistövlar? (Rakel Björkman till sin man Sven midsommardagen [24.6]1944)

¹¹¹¹ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 26.3.1942: ”I går fick vi torsk, sik och id från Simsalö så i dag har jag haft torsksoppa och den var härlig. Det borde jag nu väl inte berätta åt Gulle.”

¹¹¹² Martha Enroth till sin man Curt 18.9.1942. Se också Rakel Björkman till sin man Sven 8.4.1942; Sven Björkman till sin hustru Rakel 14.4.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 1.2.1942.

¹¹¹³ Syväri (fi.) = floden Svir.

¹¹¹⁴ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 14.4.1942.

¹¹¹⁵ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 15.8.1941, 28.8.1941, 16.10.1941, 19.5.1942; Rakel Björkman till sin man Sven 19.9.1941, 22.8.1942.

¹¹¹⁶ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 3.8.1941, 19.9.1942; Martha Enroth till sin man Curt 15.8.1941, 16.10.1941.

¹¹¹⁷ En anmärkningsvärd aspekt är att de båda gifta männen inte regelbundet brevväxlade med sin mor eller far såsom sönerna gjorde. I stället var det hustrun som var den huvudsakliga samtalspartnern. De båda fruarna måste till och med ibland påminna och uppmana sina män att skriva till föräldrarna (se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 9.8.1941, 4.11.1941, 28.2.1944; 3.7.1944). Fastän männen inte så ofta skrev till sina föräldrar förblev de dock knutna till familjegemenskapen genom den kontakt hustrurna upprätthöll med männens föräldrar per brev eller telefon och som de sedan skrev om i sina brev till maken.

I sina svar försökte Sven och Curt övertyga sin oroliga hustru om att de skötte om sig, att de hade tillräckligt varmt och att de nog såg till att inte gå omkring i våta kläder.¹¹¹⁸ Det var dock inte bara fruarna som var oroliga för sina män. Sven och Curt bekymrade sig båda över att hustrun arbetade för mycket och förmanade henne att sköta om sig och vila sig ordentligt när hon var trött eller sjuk.

Du skall nu inte glömma bort att berätta om hur det går för Ditt pipiga¹¹¹⁹ hjärta. Vila nu ordentligt och jobba inte för mycket i trädgården [...]. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 3.6.1942 [ska vara 3.7.1942])¹¹²⁰

Ett ytterligare uttryck för omsorg och omtanke är alla försök att inte oroa den andra i onödan. Brevet innehåller därför ett ständigt hänsynstagande av den andra, vilket bland annat kunde komma till uttryck i ett förtigande eller i ett föregripande av den andras oro genom att i förväg försöka lugna och övertyga den andra om att allting var bra.¹¹²¹

Att kommunicera närhet, saknad, omsorg är naturligtvis inget unikt för krigstida brev. Den påtagliga risken att förlora mannen, den ständiga oron samt den långa separationen torde dock ha bidragit till ett accentuerat behov av att regelbundet och explicit verbalisera känslor och att på så sätt skapa samhörighet. I krigets extrema krissituation accentuerades också behovet av stöd och uppmuntran. Att veta att man inte var ensam och att man intog en central plats i den andras liv bidrog till att hålla humöret uppe och sporrade till att orka hålla ut. Därför fungerade brevskrivandet som en viktig aktivitet i vardagen som syftade till att bemästra kriget och separationen.

Separationen och dialogens otillräcklighet

Som ovan framgått förmedlar brevväxlingarna en pågående process där skribenterna försökte väva samman sina liv under den tid de levde på olika håll. De två korrespondenserna visar emellertid att det alla goda avsikter till trots inte helt och hållet gick att undvika oenigheter och att det kunde vara problematiskt att upprätthålla närheten i relationen inom ramen för brevdialogen.

I regel går det att observera ett nedtonande av det konfliktfyllda. Eftersom dödsfaran var överhängande var skribenterna måna om att stämningen skulle vara god – varje brev kunde ju vara det sista. De båda paren undvek därför så långt det gick att i onödan skriva om ämnen som kunde ha lett till meningsskiljaktigheter

¹¹¹⁸ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 9.11.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 16.5.1942, 23.5.1942.

¹¹¹⁹ Pipi (fi. barnspråk) = sjuk. ”Ditt pipiga hjärta” (”pipiga” uttalas med korta vokaler) = ditt sjuka hjärta.

¹¹²⁰ Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 26.6.1942, 30.6.1942, 11.7.1942, 3.8.1942.

¹¹²¹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 17.12.1941, 13.6.1942, 6.12.1943. Bachtin 1991, 244–245.

och därmed en ökad distans. Deras brev förtäljer att de ibland var oense och att missförstånd kunde leda till att de blev ledsna, men i dessa fall var de angelägna om att så fort som möjligt klara upp missämjan.¹¹²² Breven innehåller också exempel på explicita försök att omintetgöra den negativa reaktion som skribenten vid närmare eftertanke förväntade sig att brevet skall väcka hos mottagaren. I följande utdrag är det uppenbart att skribenten kastade sidoblickar på mottagaren och till slut närapå förnekade hela brevet budskap:¹¹²³

Tack för tisdagsbrevet och paketet av den 24:de med bulla och marmelad! [...] – Blev nog på lite dåligt humör, då jag öppnade paketet. Bullan var inte alls klämd, men just där burken var, hade paketet blivit klämt och inte ens hälften av den goda marmeladen var kvar. [...] Om jag skall vara riktigt ärlig, måste jag nog också tillstå, att jag blev lite besviken över att bli utan palt. Bruce fick redan i början av sept. och den hade hållit fint. *Inte skall Du nu taga det som någon kritik.* Så många paket som Du skickat, måste det väl en gång hända, att Du skickar sådant som jag inte skulle behöva och lämnar bort det önskade bort. Borde väl inte alls ha skrivit det här, men jag hoppas Du förstår mej! [...] *Gulle, Du skall nu inte alls tänka på palten och ha illa att vara över den!* Det betydde alls ingenting, jag får ju ändå gottor av alla slag, och ingen i världen har bättre huolto [= underhåll]. Din lyckliga Pikkuli (Curt Enroth till sin hustru Martha 30–31.10.1942)¹¹²⁴ [min kursiv]

Trots strävan att undvika konflikter genomgick de båda paren problematiska perioder under kriget. I flera brev skrivna i juni och juli 1942 var Curt och Martha inbegripna i en diskussion om trohet. Frågan hade kommit upp i ett samtal mellan Martha och Curts syster, som hade menat att varje soldat skulle vara otrogen om han erbjöds tillfälle till det. Denna tanke gjorde Martha smått orolig och hon tog i förbigående upp frågan i ett brev till Curt.¹¹²⁵ Hans första svar lyckades inte lugna henne och det krävdes många brev innan alla missförstånd kunde redas ut. Under tiden gav båda uttryck för besvikelse och förtvivlan. Situationen förvärrades av att de på grund av den utdragna och långsamma dialogen per brev tvingades vänta på svar i flera dagar och att det därför inte gick att klara upp oenigheterna och missförstånden på en gång. Det gällde dessutom att tydligt och kraftfullt försäkra den andra om de känslor de hyste för varandra för att missämjan skulle redas ut och kunna glömmas:

Nu fordrar jag Gulle, att Du skriver ett långt och gulligt brev, som vanligt och bedyrar att Du litar på mej. Kan Du inte det, då söker jag transport till

¹¹²² Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 28.6.1942; Martha Enroth till sin man Curt 19.3.1942, 31.1.1943.

¹¹²³ Bachtin 1991, 219.

¹¹²⁴ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 3.11.1941.

¹¹²⁵ Martha Enroth till sin man Curt 9.6.1942.

infanteriet och hoppas, att jag försvinner en dag. Du är ju allt för mej Gulle, och jag är endast Din. Men jag kan inte med något halvt och ostadigt. – Inte kunde jag ändå tro, att Du så lätt skulle tvivla, bra lite kände Du mej, men det blir ju så lätt missförstånd i brev. Därför om Du kan lita på mej och vara min egen lilla Plutte som tidigare, så skall Du aldrig börja med dylika saker i brev, spara det hellre tills jag kommer på permission. (Curt Enroth till sin hustru Martha 27.6.1942)

Det är just det att jag inte heller kan med någonting halvt som jag blev så besviken, och inte kunde skriva annorlunda. [...] Huvudsaken är ändå Gulle, att missförståndet är ur världen, och jag tycker att det nästan är onödigt att ta upp saken då Du kommer hem. Då skall vi bara njuta käraste, Du och jag. Ser Du jag har varit så lycklig den sista tiden trots alla olyckor, och jag har aldrig tvivlat på Dig en minut, och därför tog det mig i hjärtroten. [...] Alltså Gulle, vi går hand i hand och jag litar fullt och fast på Dig som förut för jag tror inte att Du vill göra mig sorgsen. [...] Mojn då min egen trogna Lillus! Kysser Dig godnatt och är alltid endast Din egen hustru. (Martha Enroth till sin man den 5.7.1942)

Under ställningskriget genomgick också paret Björkman en äktenskaplig kris, vilket självfallet avspeglade sig i deras brev under en längre period.¹¹²⁶ Trots alla försök att skapa samhörighet visar Rakels brev att hon tidvis led rätt mycket av separationen. I dialogen med sin man skrev hon flera gånger att hon kände sig ensam och att hon saknade Sven och det tidigare familjelivet.¹¹²⁷ När kriget pågått en längre tid upplevde hon dessutom att de börjat glida ifrån varandra:

Skulle Du vara här nu skulle j. luta mitt huvud mot Din axel och gråta – för att kriget aldrig tar slut och för att Du aldrig kommer hem – och när Du kommer, har denna långa skilsmässa gjort oss främmande för varann. (Rakel Björkman till sin man Sven 9.8.1942)¹¹²⁸

Ofta var det Svens beskrivningar av sällskapslivet i Äänislinna som fick Rakel att känna sig ensam och utanför. Fruarna var i fredstid inbegripna i umgänget mellan officerarna, vilket naturligtvis inte var möjligt under kriget.¹¹²⁹ Svens liv under ställningskriget kändes dessutom i jämförelse mera spännande och händelserikt än den gråa och trista vardagen hemma. Speciellt under somrarna då många av de andra officersfruarna vistades på sina sommarställen blev ensamheten ännu mera påtaglig. Sven skrev att han tyckte det var tråkigt att få så många nedstämda brev från sin

¹¹²⁶ Rakel förstörde de flesta av de brev paret skrev medan krisen var mest akut. Därför innehåller samlingen inga brev från mars och april 1943.

¹¹²⁷ Rakel Björkman till sin man Sven 28.9.1941, 29.10.1941, 15.7.1942, 16.4.1944.

¹¹²⁸ Se också Rakel Björkman till sin man Sven 6.9.1942.

¹¹²⁹ Jansson 1993, 32–34.

hustru.¹¹³⁰ Rakel var själv medveten om att hon ibland skrev brev, som hon kanske inte borde ha skickat¹¹³¹, men ändå kändes det tråkigt att få läsa om Svens missnöje:

Tack förresten för brev i går där Du talar om mina tragiska brev. Vad tusan (ursäkta!) kunna el. ha de kunnat vara annat denna sommar? Inte en endaste liten ”uppiggning” har förekommit. Dina brev fulla av fester och roligheter, flirter och kyssar och dessutom massor av historier som andra berättat därifrån. Och vi här – det absoluta intet. Den ena dagen den andra lik – regn – regn [...]. (Rakel Björkman till sin man Sven 23.8.1942)

I detta sammanhang gav Rakel dock uttryck för en viss ambivalens. Samtidigt som mannens sällskapsliv vid fronten kändes osolidariskt gentemot henne¹¹³² skrev Rakel att hon glädde sig över att han kunde ordna det så trevligt för sig medan han var tvungen att vara vid fronten. Hon ville dessutom gärna höra om hans liv därborta så att hon kunde vara med på ett hörn.¹¹³³ Att inte brevledes få ta del av sin makes erfarenheter hade nämligen lett till en ännu större känsla av utanförskap och ensamhet:

Skulle ju känna mig alldeles utanför, om Du ej berättade om Ditt liv sådant det är. Inte missunnar j. Dig Dina nöjen! Gudbevare! Det är ju härligt att Ni ha trevligt där. (Rakel Björkman till sin man Sven 16.2.1943)

Det är möjligt att sällskapslivet erbjöd en flykt från frontverkligheten för en yrkessoldat som inte öppet kunde uttala en önskan om att få lämna frontens rum. I Svens fall är det nämligen möjligt att brevskrivandet inte tillräckligt effektivt kunde erbjuda en motvikt eller flykt från frontens anormala och abnorma förhållanden. För ”vanliga” frontsoldater fungerade breven hem ofta som en viktig säkerhetsventil. För en yrkesmilitär hade det varit oansvarigt att kanalisera eventuella negativa erfarenheter och frustrationer i breven hem. Att klaga på och ta avstånd från armén och krigsmålen hade dessutom betytt ett förnekande av den egna yrkesidentiteten, vilket antagligen varit ännu mera nedbrytande.

Målet för de båda paren var att hålla igång sin relation så att de efter kriget skulle kunna återuppta sitt gemensamma liv. Ett krig medför många risker och hot

¹¹³⁰ Sven Björkman till sin hustru Rakel 19.8.1942.

¹¹³¹ Rakel Björkman till sin man Sven 19.7.1942: ”Borde inte skriva till Dig nu på en tid, förrän j. har något roligt att berätta. Det kan ju inte vara något nöje att få mina brev. [...] Ett sådant här brev borde ej få avsändas till fronten – men j. tror ej att hemfronten vacklar, fastän j. gör det och framför allt tror j. ej att det inverkar ’vacklande’ på Dig.”

¹¹³² Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 13.8.1942.

¹¹³³ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 25.7.1942, 13.8.1942, 12.12.1943. ”Jaha! Du skall ha bjudning! Ordna det nu riktigt trevligt! Fundera ut något program. Någoting småroligt! Någon överraskning i arrangemangen. De’ alltid så trevligt. Att ej drickandet blir huvudsaken. Är i tankarna med och agerar värdinna! Ha nu riktigt skojigt!” (Rakel Björkman till sin man Sven 14.12.1943)

mot individen men också mot äktenskapet och därför blir det dialogiska umgänget per brev av största vikt. Brevet fungerade som ett mellanrum och en skärningspunkt där skribenterna kunde mötas över avståndet i förtätade dialoger med syftet att upprätthålla relationen.¹¹³⁴ De två brevväxlingarna ger emellertid ett intryck av att dialogen kanske ändå inte alltid var tillräckligt intensiv och att distansen därför upplevdes bli större. Detta trots att både Sven och Rakel, och Curt och Martha kontinuerligt inkluderade varandra i sina liv, och gav uttryck för sina känslor per brev.

Detta kan åtminstone delvis förklaras av brevformen som skapar särskilda villkor för samtalet. Att kommunicera per brev betyder att allt skribenten önskar förmedla måste skrivas ut. Då man lever på olika håll saknas tillfällen att uttrycka sig med hjälp av kroppsspråk eller andra icke-verbala uttryck – man kan exempelvis inte hålla om den andra eller se på den andra med kärlek i blicken. Bristen på kroppsspråk och andra icke-verbala uttryckssätt kan inskränka möjligheten att övertyga den andra om de känslor man önskar förmedla.¹¹³⁵ I en relation som vidmakthålls per brev blir det därför synnerligen viktigt att tydligt och explicit artikulera sina tankar och känslor för att den andras betydelse ständigt ska bekräftas och för att onödiga missförstånd ska undvikas.

Söner i krig. Omsorgsinsatser och rollkontinuiteter

I det följande tematiseras relationen mellan föräldrar och ogifta söner ute i kriget. Relationen mellan föräldrar och barn är i första hand en omsorgsrelation där föräldrarna har som uppgift att ta hand om och beskydda sina barn. Det är också en relation mellan två generationer och som sådan en osymmetrisk eller vertikal relation som karaktäriseras av en viss social distans.¹¹³⁶ Vilken betydelse fick den regelbundna brevkontakten för sönerna? Vad präglade denna kommunikation? Vilken betydelse hade föräldrarna och hemmet för den frånvarande sonen speciellt då det gäller deras civila roller och tillhörigheter? Vilka vardagspraktiker utvecklades inom familjen som ett led i bemästrandet av kriget? I kapitlet ”I stridens hetta” i del IV visade jag att föräldrarna innehade en central roll i den process sönerna genomgick för att försöka hantera och bemästra krigets påfrestningar. Här kommer diskussionen att utvidgas till familjens betydelse på ett mera vardagligt plan.

¹¹³⁴ Jfr. Bachtin 1991, 99, 190–191, 196; Morson & Emerson 1990, 418.

¹¹³⁵ Berger & Luckmann 1991, 43–45. Den tyske historikern Benjamin Ziemann fann i sin undersökning att den långa separationen under kriget inte alls behövde leda till ett främlingskap mellan man och hustru. Den regelbundna kontakten per brev bidrog till att upprätthålla relationen på ett känslomässigt plan. Att samtalet fördes per brev tvingade skribenterna att sätta ord på sin längtan, vilket tydliggjorde de känslor parterna hyste för varandra. Under det länge pågående kriget hann separationen dessutom bli något normalt och människorna vände sig vid att leva på olika håll. (Ziemann 2007, 162–163. Se också Maybin 2000, 168)

¹¹³⁶ Giddens 1997, 52; Jamieson 2002, 161–163, 171.

Nedan studeras breven mellan Ulf Segerstråle och hans föräldrar och syster, och breven mellan bröderna Nils och Göran Sax och deras familj. På kuvertet skrev sönerna i allmänhet bara namnet på en adressat, men i hälsningsfrasen kunde brevet ändå vara riktat till flera familjemedlemmar eller hela familjen. Det är också möjligt att brevet var ämnat att läsas av alla närvarande familjemedlemmar även om de inte särskilt nämndes i hälsningsfrasen. Det är därför något svårt att avgöra exakt vilka sonen hade i tankarna då han skrev brevet och vilka som därmed var inbegripna i dialogen. Det bör vidare observeras att de tre sönerna också brevväxlade med personer utanför familjen och att de därför inte enbart var beroende av familjen för att få behovet av kontakt med civila tillfredsställt.

Ett steg ut i ovissheten. Att lämna familjen och hemmet

En stor del av dem som under fortsättningskriget inkallades var unga män som ännu inte flyttat hemifrån och påbörjat ett eget och självständigt liv. För dem innebar kriget en plötslig påtvingad flyttning, och en bortresa som förde dem till en fysiskt och psykiskt extremt påfrestande och krävande miljö.¹¹³⁷ Militär tjänsten vid fronten var för många inte bara den första resan hemifrån, utan en bortresa som skedde oförberett och under tvång. Bortresan medförde därmed en plötslig separation från familjen och allt det bekanta och hemvana.¹¹³⁸

Kriget innebar också att de unga männen utan en längre övergångsperiod lämnade ungdomen bakom sig och steg rakt in i vuxenlivet. Vid denna tid blev de unga myndiga vid 21 års ålder, och rösträtt fick de då de fyllt 24. Under kriget krävde landet dock samma förpliktelser och offer av sina unga omyndiga medborgare som av de myndiga.¹¹³⁹

Att sönerna på grund av kriget tvingades lämna hemmet innebar ett lösgörande från föräldrarnas direkta inflytande och kontroll.¹¹⁴⁰ I och med att föräldrarna miste sitt överinseende fick sönerna en mera självständig position i relation till dem. För många innebar kriget därmed att självständighetsprocessen i förhållande till föräldrarna plötsligt påskyndades. Att bli självständig under de rådande förhållandena innebar dock en självständighet utan fullt ansvar. De unga ogifta männen som steg in i den militära sfären under kriget, behövde exempelvis inte bära ansvar för sin egen eller en eventuell familjs försörjning. Kriget medförde följaktligen nya mönster i övergångsprocessen från barn till vuxen.¹¹⁴¹

I krigets och militärens kontext blev självständigheten endast relativ. Vid fronten och inom den militära sfären var individens självbestämmande skarpt

¹¹³⁷ Jfr. Maysseless & Hay 1998, 592–593.

¹¹³⁸ Johannisson 2001, 84–85.

¹¹³⁹ Näre 2008c, 9–10.

¹¹⁴⁰ Waller 1944, 30.

¹¹⁴¹ Hareven 2000, 196–199, 214–216.

kringskuren och enskilda soldater hade mycket små möjligheter att påverka och bestämma över sitt liv.¹¹⁴² Detta kunde bidra till en viss ansvarslöshet som befärades orsaka problem efter kriget.¹¹⁴³

Jag kommer att visa att krigets extrema förhållanden ledde till ett minskat behov av självständighet i förhållande till föräldrarna och att sönerna de facto i hög grad förblev beroende av dem. Den självständiga positionen i relation till familjen försvagades också av den intensiva kontakten per brev och det fortlöpande engagemanget i familjens liv som sönerna vidmakthöll under hela kriget.¹¹⁴⁴

Ulf Segerstråle och Nils Sax hade redan före fortsättningskriget bott på annan ort, men de hade ännu inte slutgiltigt flyttat hemifrån då kriget bröt ut igen. Göran Sax är därmed den enda i det föreliggande materialet som första gången i sitt liv lämnade hemmet då han på hösten 1941 reste till Munsala för att där genomgå en kort militärutbildning och då han därefter i februari 1942 reste ut till krigsfronten. I ett brev vid tiden för avresan gav han ord åt den ovisshet som han ställdes inför:

Vi skall nu resa i morgon till fronten och börja på de livet så man får ju se hur det går till där då, det är väl bara stup eller stå då det måste ju gå ändå.
(Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 12.1.1942)

Kriget innebar dock inte bara att sönerna lämnade hemmet. Det handlade också om att föräldrarna plötsligt tvingades avstå från sina barn och sända ut dem i kriget till en tillvaro fylld av risker och livsfara. Därmed krävde fosterlandet mycket av människorna: männen skulle vara beredda att offra sitt liv och föräldrarna sina barn. Bruket av begreppet offer i retoriken förde med sig ett intryck av frivillighet. Medborgarna skulle älska sitt fosterland så mycket att inget offer kändes för stort.¹¹⁴⁵ Strax före resan ut till fronten var Göran Sax hemma på permission. Följande rader från moderna visar att hon sett hur svårt det var för sonen att tvingas lämna hemmet och familjen och att träda in i en riskfylld och livshotande tillvaro:

Det blev så ledsamt efter det du var hemma [på permission] då du hade det så där att du sku ha velat stanna hemma men Gud må beskydda och bevara

¹¹⁴² Mayselless & Hay 1998, 592–593.

¹¹⁴³ Se Waller 1944, 13–16, 56–62, 92–93, 106–109, 113–129, 246–249; Nisbet 1945, 261–270. Veteranerna förespåddes utgöra ett betydande socialt problem och till och med ett hot i det efterkrigstida samhället. Dels återvände många med fysiska och psykiska skador vilket i sig kunde orsaka olika slag av svårigheter. Dels befärade man att det skulle vara svårt för veteranerna att återanpassa sig till det civila samhället efter många år i den krigstida militära miljön. Soldaten var en annan än den han varit då han ryckte in, men också samhället hade förändrats under den tid han varit borta. Unga män som före kriget ännu inte hunnit få en utbildning eller ett arbete ansågs vara den mest problematiska gruppen veteraner. När de återvände hade de nämligen ingenting att återgå till eller någon grund att stå på.

¹¹⁴⁴ Jfr. Hareven 2000, 215.

¹¹⁴⁵ Kemppainen 2006b, 237; Damousi 1999, 29–34.

dig så att du en gång får komma hem för alltid. (Hilma Sax till sonen Göran 23.12.1941)

I den offentliga borgerligt-nationalistiska diskursen var det modern som stod i centrum i talet om offren som måste göras för fosterlandet. Den ideala modern skulle föda barn till fosterlandet och hennes plikt var att uppfostra dem till fosterländska och offervilliga medborgare. Själv skulle hon ge sitt allt genom att offra sina barn för fosterlandet.¹¹⁴⁶ Dessa ideal, som bland annat verbaliserades i tidningar och andra skrifter, omfattades dock inte av hela befolkningen. Största delen av soldaterna och deras familjer hade en anspråkslösare hållning. Deras förhållningssätt till kriget stod med andra ord inte på en idealistisk grund utan på ett mera realistiskt och praktiskt plan.¹¹⁴⁷

Hilma och Arne Sax brev till Göran innehåller inga spår av offerretorik eller borgerligt-nationalistiska ideal. Att de hade två söner vid fronten var ett faktum de inte kunde göra någonting åt och det gällde att försöka komma till rätta så gott det gick under detta tvång. För familjen Sax betydde sönerns frontvistelse också att de gick miste om viktig arbetskraft, vilket påverkade familjens vardag på ett mycket påtagligt sätt. I både sönerns och föräldrarnas brev går det att utläsa en viss motsträvighet mot staten, armén och de krav de ställde på individen. Detta kan kanske återknytas till tänkesätt som var allmänna inom den agrara kulturen där individen förväntades inta en autonom och självständig position, och framför allt att han skulle ägna sig åt hederligt och produktivt arbete.¹¹⁴⁸ Att sönerna under ställningskriget låg sysslolösa vid fronten samtidigt som de hemma led av brist på arbetskraft kändes ibland frustrerande och meningslöst både för de två sönerna och för föräldrarna.¹¹⁴⁹

I familjen Segerstråles fall var situationen en annan. Familjen omfattade uttryckligen borgerliga ideal till exempel beträffande individens plikt att med idogt arbete och självuppoffring på olika sätt delta i fosterlandets försvar.¹¹⁵⁰ För hela familjen var det självklart att på olika sätt aktivt engagera sig i arbetet för landet. Fadern arbetade bland annat inom Andliga befolkningsskyddet, som under fortsättningskriget samarbetade med luftskyddscentralen i Borgå.¹¹⁵¹ Ulfs syster Tita hörde till lottakåren. Hon var sanitets- och förbindelseelotta och hade olika uppdrag under kriget. I början av fortsättningskriget arbetade hon på ett militärsjukhus och därefter kommanderades hon till ett kustfort på en av öarna i Fin-

¹¹⁴⁶ Kempainen 2006a, 233–242.

¹¹⁴⁷ Kempainen 2007, 469–473.

¹¹⁴⁸ Ahlbäck 2006b, 56, 67; Östman 2006, 80–81, 91.

¹¹⁴⁹ Hilma Sax till sonen Göran 3.11.1942; Göran Sax till modern Hilma 7.5.1943.

¹¹⁵⁰ Ollila 1993, 50. Se också Lennart Segerstråle till sonen Ulf oklart daterat, men torde vara 30.7.1941; Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 21.1.1942.

¹¹⁵¹ Segerstråle 1944, 22, 48. Andliga befolkningsskyddet (ABS) var en frivilligorganisation som bland annat besökte inkallades familjer och organiserade hjälpåtgärder åt reservistfamiljer i distriktet som omfattade Borgå stad och landskommun.

ska viken.¹¹⁵² Ulfs yngsta syster Christine-Louise gick ännu i skolan men hon var smålotta, vilket innebar att hon också deltog i de gemensamma ansträngningarna. I familjens brev verbaliserades mycket ofta de ideal och normer som de omfattade angående plikterna under kriget. Hela familjen önskade dessutom fungera som ett stöd, som en ”förbindelsestrupp”, för Ulf:

Ulf, jag tror vi alla, mamma, Tuttan, Chrise och jag, var och en på sitt sätt, bildat din förbindelsestrupp här bakom fronten för att söka förmedla det du behöva – uthållighetens tro och ande. Och det är så härligt att veta, att när var och en gör sitt yttersta för att söka klara det han eller hon är kallad till, så blir det just det fosterländska arbetslag som behövs. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 15.11.1941)

Föräldraskap på distans

Även om sönerna under kriget inte bodde hemma och egentligen var på väg bort från föräldrahemmet går det utgående från brevväxlingarna att konstatera att det mycket långt råde kontinuitet beträffande rollpositionerna mellan föräldrarna och sönerna. På ett ytligt plan och mest konkret kommer detta till uttryck i tilltalet, där föräldrarna explicit riktade sig till sin son eller pojke och där sönerna tilltalade föräldrarna med mor och far, eller mamma och pappa. Det kanske mest centrala angående föräldra-son relationen är att det råde kontinuitet i föräldrarnas roll som omsorgspersoner. Det är till och med befogat att anta att denna roll förstärktes i jämförelse med tiden strax före kriget då sönerna redan var på väg in i vuxenlivet. Breven fylldes av moderlig och faderlig omsorg och beskyddande förmaningar:

Det är så kusligt när det blivit riktigt kallt igen. Man tänker ständigt på dig och er alla där ute i kölden o. ödemarken och kriget! Skriv nu efter vad du behöver, så skall vi genast försöka skaffa. [...] – Ja, huru har du orkat med era tunga marscher och har du känt av din ischias? Såg du att i Pians paket fanns c-vitaminer åt dig. Ät nu av dem! [...] Måtte du nu orka och inte fara illa trots kölden o allt annat. Gud vare med dig! (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 28.10.1941)

Föräldrarnas omsorg skedde på många olika plan, men främst på ett materiellt-kroppsligt, känslomässigt och ibland på ett ekonomiskt plan. Omsorgen och omtanken var konkreta uttryck för närhet och kärlek från föräldrarnas sida, samtidigt som sönerna fick hjälp på ett praktiskt plan.

¹¹⁵² Segerstråle & Segerstråle 1963, 34; Tita Segerstråle till brodern Ulf 14.9.1941, 18.9.1941: ”Nu är jag härute på Pörtö, lotta i första linjen.”

Aldrig förr har man förstått hur oupplösligt man är förbunden med dig, du käraste pojke. Och det enda vi kan göra, rent praktiskt, är att en gång i veckan skicka ett litet paket. Det viktigaste kan inte beskrivas och behöver det inte heller. Men det är en brinnande närhet. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 31.10.1941)

I en situation där familjemedlemmarna lever på olika håll kan brevskrivandet ses som en strategi med syfte att hålla igång familjelivet på ett praktiskt och känslomässigt plan. I detta sammanhang kan man dra paralleller till den syn på brevskrivandet som *familjestrategi* som folkloristen Hilkka Helsti studerat utgående från mikrohistorikern Giovanni Levis begrepp. Familjestrategierna är kulturella konstruktioner som tas i bruk för att hantera vardagen och skapa kontroll i livet. Det handlar om samarbete och ett vertikalt beroende mellan familjemedlemmarna och om att skapa samhörighet och ömsesidighet per brev. Brevledes kan man hjälpa och visa omsorg för varandra och lösa problem i vardagen.¹¹⁵³

Den materiella omsorgen för sönerna var omfattande. Regelbundet fick de paket antingen per post eller med någon kamrat som återvände till fronten efter sin permission. Paketerna innehöll ofta matvaror vilket var mycket välkommet eftersom maten vid fronten var knapp och ensidig. Dessutom skickade familjen kläder och andra nödvändigheter, samt saker som inte var livsviktiga, men som antogs glädja sonen. Att hjälpa sönerna var med hänvisning till Helsti en strategi inom familjen som var nödvändig men som samtidigt stärkte samhörigheten och gemenskapen mellan parterna.

Kära Göran! Skall nu igen skriva några rader tillika med paketet. Vi sänder nu det där hjälmskyddet ett stickakalsongerpar en vantar lite smör och fläsk om nå mera ryms där då. [...] De där kalsongerna är nog säkert bra då det är kallt du kan ju ha ett annat par också innerst de där köpta som du hade med att om di är rena. Du kan ju sända hem nå smutsiga kläder, om du tycker du har för mycket där. Kanske du behövt en flannelskjorta du skall skriva som du vill ha. Och kanske strumporna börja bli dåliga. Aronas Levi brukar sända hem sina kläder ti bykas. Får se hur de där hjälmskydde passar om du ej kan ha de där bande går de ju att ta bort. [...] Igår sände vi ett matpaket. (Hilma Sax till sonen Göran 6.2.1942)

Paketskickandet till fronten blev under kriget en kulturell praktik och en rutinartrad del av människornas krigsvardag. Att sätta ihop paket krävde en hel del möda och arbete. Speciellt i städerna där det var svårt att få tag på livsmedel måste man lägga ner en hel del tid på att försöka skaffa fram något att skicka.¹¹⁵⁴ Att slå in

¹¹⁵³ Helsti 2006, 116–120; Helsti 2008, 34–35. Se också Hareven 2000, 23, 77–101, 324–325.

¹¹⁵⁴ Lennart Segerstråle till sonen Ulf 3.9.1942: ”Vi äro med dig den dagen [= födelsedagen] i ett karamellpaket, som vi hoppas komma fram i tid. Det är Tuttan, som lyckats få dem genom Kullbergs, annars är sådant oöverkomligt numera. Det var väldigt roligt att det råkade så bra”.

olika matvaror med de förpackningsmaterial som fanns att tillgå under krigsåren krävde noggrannhet. Tidningarna innehöll notiser där människorna uppmanades att slå in sina paket omsorgsfullt så att de skulle tåla transporten. Man skulle också undvika att skicka sådant som lätt kunde förfaras eller gå sönder. Speciellt då det var varmt under sommaren kunde smör eller andra känsliga matvaror förstöra eller väta ner paketet så att det inte längre gick att frambefordra.¹¹⁵⁵ Då paketen kommit fram brukade breven från fronten följaktligen innehålla en redogörelse för vad det ankomna paketet innehöll och i vilket skick varorna kom fram:

Saftflaskan var nog hel. Inte var nå många ägg sönder heller om de var ett föresten har ja nu int opp den ätit ännu. Ja ni sku nog få skicka ett paket nu kanske fast nog klarar ja mig bra då ja har potatis för de är nog bra de. (Göran Sax till modern Hilma 7.9.1942)¹¹⁵⁶

Utifrån de två brevsamlingarna kan något generaliserande sägas att mödrarna bar det största ansvaret för den materiella omsorgen, vilket redan framgår av att mödrarna oftare än fäderna skrev om paket. De anskaffade, bakade, lagade mat, tvättade, stoppade.¹¹⁵⁷ Ofta försökte mödrarna förutse vad sönerna skulle komma att behöva, men de uppmanade också sönerna att skriva om vad de ville ha.¹¹⁵⁸ Här följer ett exempel från familjen Segerstråles brevväxling där Ulf noggrant räknar upp vad han behöver. Även om listan var lång, var han mån om att hans brev inte skulle ge intrycket att han led brist på något och försökte därför föregripa en eventuell oro hos familjen:

I klädväg är jag blott i behov av ett par vantar, tillsvidare. Men troligen blir det kallare ännu och då vore pälsen och en vintermössa bra om vi icke få sådan utrustning här. Vaxduken och Tuttans filt ha varit utmärkta, så tillsvidare är jag helt frisk, trots strapatser i hundväder. Strumporna äro i skick, men litet stoppgarn till skulle behövas samt en stoppnål. Har ett par fottrasor och 4 par strumpor. Rotbart rakblad¹¹⁵⁹ ville även vara bra att få till. Tvättgrejorna i skick. Annars är tvättning en rätt civil sysselsättning, men för att glädja Dig Mamma måste jag tillstå att jag både tvättat och rakat mig idag. I matväg vore sackarin utmärkt. Brevkuvert är jag riktigt utan och lever med att låna av grabbarna i tältet. [...] Denna lista är ju lång mamma och ni skall icke tro

¹¹⁵⁵ Hufvudstadsbladet 3.8.1941: "Fältpostmärke på varje frontbrev"; Hufvudstadsbladet 29.8.1941: "Sänd icke mat per fältpost"; Suomen Kuvalehti Nr. 33, 1941: Kenttäposti kulkee. Se också Kenttäpostin ohjesääntö 1941, 9–10.

¹¹⁵⁶ Se också Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 29.10.1941; Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 9.8.1942, 23.4.1943; Göran Sax till modern Hilma 26.2.1942.

¹¹⁵⁷ Se t.ex. Lennart Segerstråle till sonen Ulf 7.11.1941; Hilma Sax till sonen Göran 15.11.1941.

¹¹⁵⁸ Se t.ex. Lennart Segerstråle till sonen Ulf 2.7.1941; Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 5.10.1941, 7.10.1942, 16.21.1943; Arne Sax till sonen Göran 1.2.1942; Hilma Sax till sonen Göran 6.2.1942.

¹¹⁵⁹ Här avser Ulf antagligen att rakbladet är av varumärket Rotbart.

att jag är utblottad därför att önskelistan är lång, men roligt är det att vänta på paket. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 29.10.1941)¹¹⁶⁰

Under vintern 1942 var försörjningsläget synnerligen dåligt både vid fronten och på hemmafronten. Väderleken hade under sommaren och hösten 1941 varit ogynnsam med tanke på årets skörd. En del av skörden hade dessutom inte kunnat tas tillvara då en så stor del av arbetskraften var vid fronten. Detta ledde till en mycket stor brist på livsmedel och först på sommaren 1942 lättade läget något i och med den nya skörden.¹¹⁶¹ Även om ämnet mycket väl kunde tänkas oroa familjen, innehåller de föreliggande breven utsagor som visar att det rådde brist på mat vid fronten. Nils och Göran Sax skrev båda om den dåliga och knappa maten och bad upprepade gånger om att få paket från hemgården. Ibland klagade de på att de inte fått paket på länge. Här följer ett par exempel från Nils brevväxling där han öppet skriver om hunger och brist:

Det är nog skralt med maten här. Det som vi får är nog bra men då vi får så lite att man inte blir mätt. I går blevo vi riktigt utan ärtsoppa ett tjugotal. De ha nog försökt med klagomål, men det lönar inte sig, ty ransonerna äro fastställda och mera går det inte att få. Vi få så mycket att jämt klarar oss, fast hungrig är man ju jämt. [...] Skicka ett paket nu så fort ni hinner. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 10.2.1942) Något paket har ännu inte heller kommit [...]. Det skulle nog behöva komma någonting snart, ty annars kommer man väl nog att svälta ihjäl här. [...] Det måste ju nog gå medan vi ligger stilla men om det blir något långa marscher är det nog flera som får ge opp. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 19.2.1942)¹¹⁶²

Vid fronten var den sårbara kroppen på många sätt hotad. Förutom den skada olika vapen kunde förorsaka var soldaternas kroppar också utsatta för kyla, hetta,

¹¹⁶⁰ Se Göran Sax till modern Hilma 23.1.1942 för en liknande uppräknning av vad han önskade få.

¹¹⁶¹ Laurent 2008, 78–79.

¹¹⁶² Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 6 maj [1942]. Brevet från de gifta männen innehåller inte utsagor som lika explicit skulle berätta om hunger bland soldaterna. Curt Enroth klagade ibland på att potatisarna de fick var frusna och därför närapå oätliga. Han skrev också om att ett par män i sektionen hade fått skörbjugg och ville därför att Martha skulle skicka vitaminer och spara av den kål de själva odlat, så att han kunde äta av den när han följande gång kom hem på permission. Det var dock viktigt att försöka försäkra hustrun om att han nog klarade sig, vilket åter igen var ett sätt att mildra brevets budskap så att hustrun inte skulle tro att han led av hunger: ”Ser Du främst är vår föda synnerligen ensidig, och så är allt fruset och ingen mjölk, som skulle hjälpa upp det hela. Kött får vi ju nog mera än någon i civila, men hur gärna skulle jag inte byta det mot våra ofrusna potäter och saltströmming. Vi har nu bara hälften smör och ost mot infanteriet och det är ju nog rättvist, de har ändå så mycket tyngre tjänst. [...] Inte går det någon nöd på mej, om jag bara får vitamintabletter, sen när vårtröttheten börjar komma.” (Curt Enroth till sin hustru Martha 26.1.1942)

väta och ohyra, smuts, förorenat vatten, dålig och otillräcklig föda, undermåliga hygieniska förhållanden och smittosamma sjukdomar.¹¹⁶³ Göran Sax insjuknade på vintern 1943 i gulsot och var flera veckor inlagd på sjukhus i Äänislinna och i augusti 1944 hamnade han några dagar på sjukhus efter att han insjuknat i paratyfoid.¹¹⁶⁴ Båda dessa sjukdomar spreds bland annat genom förorenat vatten.¹¹⁶⁵

Nils Sax blev sårad i augusti 1941 och i ett brev till sin syster beskrev han händelsen. Redan i ett par tidigare brev till föräldrarna hade han skrivit att han inte var allvarligt sårad, att han hade det bra på krigssjukhuset och att de inte behövde oroa sig för honom.¹¹⁶⁶ Av brevet till systemen framgår att Nils hade haft tur i oturen – han kunde ha blivit värre sårad eller kanske till och med dött. Nils blev dock återställd och återvände till fronten till sitt tidigare truppförband i februari 1942.

Då jag blev sårad höllo vi på och rensade upp en skogsudde efter vi anfällit och kört bort bolschevikerna därifrån. – Jag skulle öppna dörrn till en bunker, en annan pojke stod färdigt att kasta in en handgranat. Då smällde det till där inne. Skottet gick genom dörrn, handen och kulan stannade i skaffet på en rysk handgranat som jag hade i handen. Om den inte stannat hade den gått i magen och det hade ju varit lite värre. I ”korsun” var 3 rysar. Pojkarna fick upp dörrn och kastade in några laddningar. Då kom en ut. Han var sårad i benet. En hade dött därinne och den andra var sårad i huvudet och han dog genast de fick ut honom. [...] I vårt kompani stupade nog en hel del då vi anföll. Huru många kan jag inte säga här men det var nog tillräckligt. (Nils Sax till sin syster Heizel 23.8.1941)

Då kroppen hela tiden var hotad gav minsta spår av fysiska förändringar en orsak till oro. Kroppen kan inte dölja fysiska påfrestningar utan signalerar hur man har det. Sonens kropp blev därför föremål för iakttagelser och en arena för omsorgsinsatser. Iakttagelserna av kroppen innehöll en bedömning av sonens kroppsliga tillstånd och behov.¹¹⁶⁷ Dessa iakttagelser kunde göras på basen av vad sonen skrev i sina brev om förhållandena vid fronten eller då man under sonens permissioner träffades: ”Älskade min egen gosse! Det var så underbart att ha haft Dig här [= på

¹¹⁶³ Se t.ex. Bourke 1999, 31–77; Holmes 2004, 176–191.

¹¹⁶⁴ Hilma Sax till sonen Göran 8.2.1943; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 2.2.1943, 13.8.1944, 17.8.1944. Överste Sven Björkman insjuknade också i gulsot på sommaren 1943. Alla frontmän i det föreliggande materialet blev under kriget förkylda och led ibland av någon magåkomma. (Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 13.2.1943)

¹¹⁶⁵ Gulsot = Hepatit A. Sprids med människoavföring som förorenar vatten eller födoämnen (Nationalencyklopedin, online, hämtad 18.4.2013). Paratyfoid (äldre benämning paratyfus) är en infektionssjukdom. Bakterierna sprids med vatten eller, vanligare, med födoämnen (Nationalencyklopedin, online, hämtad 18.4.2013).

¹¹⁶⁶ Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 10.8.1941, 11.8.1941.

¹¹⁶⁷ Jfr. Whitaker 2005, 113–117.

permission] o. få se Dig så frisk o. stark”, skrev Ulfs moder i december 1941.¹¹⁶⁸ Av det följande ser vi att några fotografier som Göran skickat hem fick modern att reflektera över sonens kroppsliga välmående:

Men vi ska hoppas att den dagen skall gry, då du får komma hem *frisk och i ordning, som då du for*. Du har väl blivit mycket magrare, sen du kom ut till urskogen, tyckte att du såg så mager ut, på de sista korten du sände, där du stod vid kastarn och bredvid hästen. (Hilma Sax till sonen Göran 1.9.1942) [min kursiv]

Soldat Göran Sax vid kastaren. Hemskickade fotografier synades noga för att få en uppfattning om hur mannen hade det vid fronten. I privat ägo.

¹¹⁶⁸ Odaterat brev från Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf, torde vara skrivet den 19.12.1941. Se också Roper 2009, 87. Denna typ av iakttagelser av mannens hälsotillstånd gjordes också av de båda hustrurna.

Att Hilma skrev om Görans eventuella viktninskning innehåller aspekter utöver själva vikten. Underförstått finns där en rädsla för att sonen på något sätt mådde dåligt. Kroppen fungerade som en markör för graden av välmående och man försökte utläsa de avtryck som fronttillvaron lämnat på kroppen.¹¹⁶⁹ Uttrycket att komma hem ”frisk och i ordning” rymmer en stark medvetenhet om kroppens sårbarhet. Orden yppar en rädsla för att sonen skulle stupa men också att hans kropp skulle ta skada, lemlästas och vanställas. Det är möjligt att modern använde uttrycket i eufemistiskt syfte som en försvarssköld och som en besvärjelse mot allt det farliga.¹¹⁷⁰

I krigets kontext hade föräldrarna dock inte någon verklig möjlighet att beskydda sina söner från de risker de utsattes för. Paketskickandet och omsorgsin-satserna kan därför tolkas som ett försök att hemifrån få en känsla av kontroll över en situation som för dem var omöjlig att påverka.¹¹⁷¹ Att försöka förutse sönerns behov av mat, varma kläder och vitaminer och att uppfylla olika önskningar hand-lade om att ingripa med något konkret. Åtminstone ville familjen göra allt som stod i deras makt för att göra livet vid fronten drägligare och att visa att de på alla sätt fanns till för sonen: ”Du kan förstå hur förfärligt roligt det är att få sända i väg allt du behöver. Det är liksom om man fick vara med på något sätt rent konkret.”, skrev fadern Lennart Segerstråle till sin son Ulf den 7 november 1941.

Sönerna var mycket tacksamma och glada över paketen och all hjälp de fick, men samtidigt ville de inte att föräldrarna skulle avstå från sådant de själva behövde. Det handlade om att ta hänsyn till och visa omtanke om de närmaste. Under krigets anormala och påfrestande förhållanden accentuerades behovet av lojalitet, solidaritet och hänsynstagande inom familjekretsen:

Mamma, kära. Nu har Du sänt tvenne härliga paket och jag måste protestera. Du får sända en bullbit o. ä. längd, kakbitar, någon limpa, men när du börjar exportera smör då går det väl långt. Is' int! Men vad apelsinen var härlig och vilken doft. O_____! (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 31.1.1944)¹¹⁷²

Varje paket och varje brev var en konkret manifestation och en materialisering av föräldrarnas tillgivenhet, engagemang och omtanke, och ett belägg för att sonen inte var bortglömd. Därför var den materiella omsorgen samtidigt också ett uttryck för ett känslomässigt stöd. Den känslomässiga omsorgen innefattade också en möjlighet att ge utlopp åt olika känslor och frustrationer i brevdialogen. Sönerna visste att de kunde ty sig till sina föräldrar då de var i behov av stöd, tröst och uppmuntran. Ulf Segerstråle hade i mars 1943 skrivit ett mycket ned-

¹¹⁶⁹ Jfr. Whitaker 2005, 113–117.

¹¹⁷⁰ Allan & Burridge 1991, 154, 221–222.

¹¹⁷¹ Jfr. Allan & Burridge 1991, 229; Giddens 1997, 153, 193, 238–239.

¹¹⁷² Se också Ulf Segerstråle till systemen Tita 12.3.1943.

stämt brev till sin mor. Visserligen ville han ogärna oro sina föräldrar, men han var just då i stort behov av stödet och därför blev brevet ett rum där han explicit gav uttryck för sin förtvivlan.¹¹⁷³ När brevet kom fram skrev föräldrarna och hans yngre syster genast brev till honom, där de på alla sätt försökte uppmuntra och stötta honom. Stödet från föräldrarna var mycket viktigt för Ulf vilket framgår av det senare citatet:

Älskade min egen gosse! Här sitta Pappa o. j. i salen o. skriva till Dig. [...] Nu ville vi bara få riktigt rufsa om Dig och få Dig glad o. lugn igen. [...] Älskade pojken min, inte skall Du ”kasta yxan i sjön” ännu och man måste alltid leva i hoppet att detta helvete inte mera skall räcka länge. [...]. Här ha vi nu alla skrivit till Dig och äro tacksamma över att ha en sådan son o. broder som Du. (Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf i odaterat brev, torde vara 25.3.1943)¹¹⁷⁴

Mina egna kära föräldrar. Edra brev kommo igår, samtidigt, och Pians i förgår. Ni vet icke hurudant intryck de gjorde på mig. Jag är verkligt djupt tacksam över förståelsen. Samtidigt tycker jag det är beklagligt att måsta skriva nedstämda brev, då ni därhemma vore i behov av el. åtminstone värda – glada friska brev. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Marie-Louise och Lennart 30.3.1943)

Familjen fungerade på många plan som ett säkerhetsnät för söner vars liv på tröskeln till vuxenlivet i hög grad präglades av ovisshet och otrygghet. Att förmedla känslor av fortsatt och till och med ökad betydelse var viktigt för upprätthållandet av familjesammanhållningen och för förstärkandet av relationen mellan de närstående medlemmarna i familjen. Kontakten med föräldrarna fungerade också som en brygga till det normala och civila livet, ett tema som behandlas i följande kapitel.

Civila roller: kvarhållande och motvikt

Kriget fungerade som en brytpunkt mitt i de unga männens uppväxt. Det avbröt eventuella planer de haft och förde in dem på en annan väg. För de unga männen betydde fronttjänsten att tiden i detta avseende stannade. Samtidigt förblev tiden något väsentligt och ambivalent i deras förståelse av den aktuella livssituationen. Tiden var dels något som gick till spillo och försvann samtidigt som tiden ofta kän-

¹¹⁷³ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 20.3.1943.

¹¹⁷⁴ Se också Lennart Segerstråle till sonen Ulf 25.3.1943; Christine-Louise Segerstråle till brodern Ulf 25.3.1943.

des plågsamt lång. Till soldatlivet hör ett ständigt framåtblickande och en väntan på att få återuppta sitt civila liv.¹¹⁷⁵

Vid fronten konfronterades sönerna med en ny och annorlunda social och kulturell miljö där de också själva fick nya roller i och med den partiella och temporära transformationen från civil till soldat. Brevmaterialet visar att föräldrarna fick en central roll i bekräftandet och upprätthållandet av söners civila tillhörigheter, och i dialogen med föräldrarna kunde sönerna själva hålla igång de civila rollerna och positionerna. I det två underkapitlet som följer behandlar jag olika ämnen som fungerade som förenande element i dialogerna mellan sönerna och föräldrarna och som bidrog till att vidmakthålla det civila livet.

Löjtnant Segerstråle: ”Konstnär är jag trots allt”¹¹⁷⁶

Som redan tidigare framgått tog Ulf sin roll som soldat på stort allvar och han var mån om att sköta de uppdrag han tilldelades så bra han kunde. Han förstod att det civila måste vänta till den framtida fredstiden. Under anfallsperioden 1941 och början av 1942 upptog kriget hans fulla uppmärksamhet, men då kriget övergick till ett ställningskrig visade det sig att Ulf ändå rätt ofta fick möjlighet att ägna sig åt målande och andra civila intressen. Tidvis tyckte han visserligen att civila sysselsättningar inte hörde hemma vid fronten och att det kändes fel att ägna sig åt sådant då man borde ha gjort något påtagligt som fört till att kriget tagit slut.¹¹⁷⁷ I vilket fall som helst fick olika civila element periodvis en mera framträdande position i hans vardag vid fronten och blev viktiga teman i dialogen med familjen.

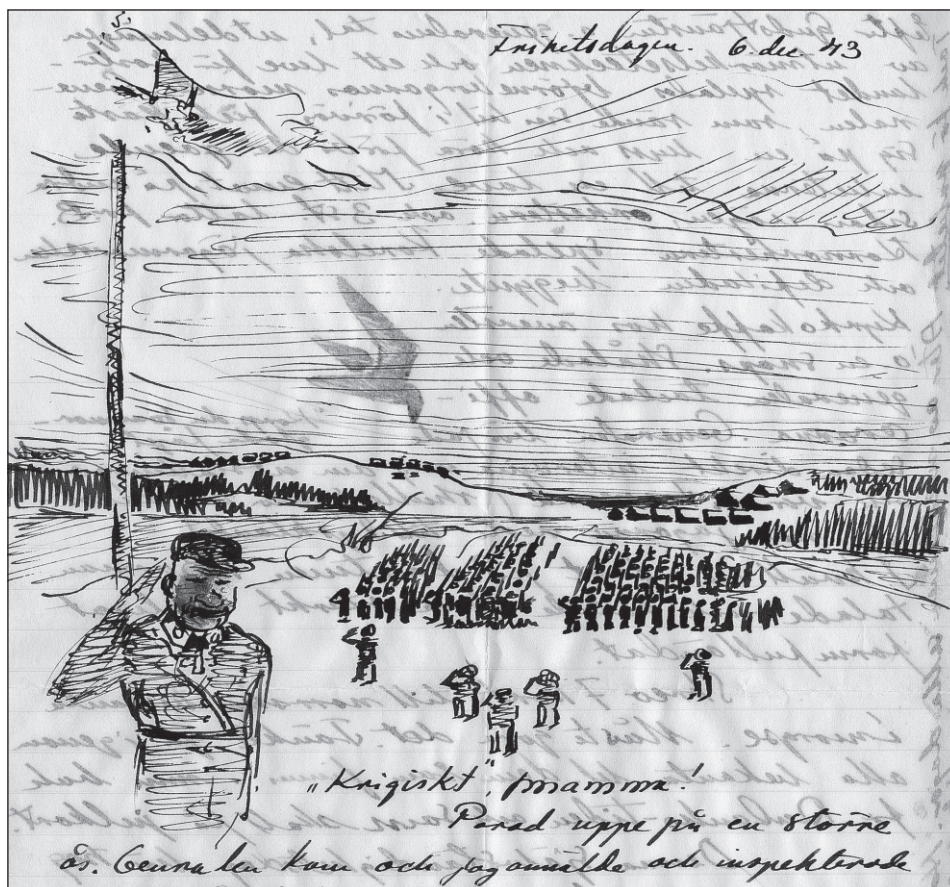
I breven från 1941 fram till våren 1942 skrev Ulf då och då om att han längtade efter att få måla, men någon möjlighet till det fanns inte under de rådande förhållandena. Från och med slutet av mars 1942 började Ulf ibland illustrera sina brev med vinjetter och små skisser. Dessa är de första tecknen på att situationen vid fronten medgav tid och möjlighet att fokusera på något annat än kriget. Illustrationerna i breven hade ofta motiv från naturen eller avbildade någon händelse eller detalj som hörde frontlivet till. I ett brev från självständighetsdagen 1943 avbildade han exempelvis regementets parad, i ett brev av den 16 januari 1944 ritade han en fartfylld skidlöpare från dagens tävling på divisionsnivå och ett postkort från mars 1944 illustrerade han med ett vaktorn.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁵ Om upplevelsen att tiden går till spillo, se Goffman 1991, 66–67; Wollinger 2000, 111. För en utförligare diskussion om kriget som brytpunkt och förståelser av tiden under kriget, se också den avslutande delen ”Krigets tid”.

¹¹⁷⁶ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 13.12.1942.

¹¹⁷⁷ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 5.8.1942.

¹¹⁷⁸ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 6.12.1943; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 16.1.1944; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 15.3.1944.

Löjtnant Ulf Segerstråle illustrerade ofta sina brev med motiv ur naturen eller någon detalj av livet i fält. Här har han avbildat militärparaden på självständighetsdagen den 6 december 1943.

Konsten fick också en plats i breven i och med att Ulf brukade skriva om vad han hade målat. Han berättade bland annat att han målat porträtt av sina frontkamrater.¹¹⁷⁹ Han fick också i uppdrag att dekorera regementets kantiner med väggmålningar och i ett brev av den 14 april 1942 beskrev han motivet på följande sätt:

Målade en hel gavel i grönt, gult, rött, svar o. blått. Nog kan ni förstå att det kändes härligt att få måla. Negerdansen, palmerna o. krokodilen blevo rätt lyckade, vänstra hörnet svagare. Ämnar fortsätta om situationen medger. [...] En riktigt varm kram från er pojke, i civil funktion. (Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise i vila 14.4.1942)

¹¹⁷⁹ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 10.4.1942.

Helst målade Ulf akvareller och små detaljstudier med motiv från naturen. När han målat, brukade han skriva om de motiv han valt, de färger han använt och bedömde i vilken mån han lyckats med målningen:

Målade en tall vid ”blindtarmen” och två slättlandskap. Sände hem c:a 8 st. o. en teckning. I dag lyckades jag i mitt tycke, fint med en vårbild – späd björk ur isen, strävande mot det blå. Spänsten bevarades i detaljerna och jag blev så stimulerad och glad. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 8.4.1943)

I dessa fall skrev han i egenskap av konstnär eller konststuderande till sin kollega, fadern, som ofta därtill fick rollen av mentor i dialogen. Fadern gav råd, kommenterade och uppmuntrade sonen. Konsten och naturen gav därför far och son ett språk av samhörighet. När bilderna som Ulf nämnde i citatet ovan kommit fram till Borgå skrev fadern:

Så har jag sett dina akvareller, av vilka tallen mot den grå himlen och isflaket bland speglande stammar i en vattenblänka voro fina. Men allra mest förtjusande tyckte jag teckningen av lave var, som ett fulländat, kärleksfullt studerat ornament eller smycke. Jag kunde icke se mig mätt på detta blad. Och vad jag är lycklig över att naturens finast förgrenade skönhet så starkt fånglat dig. Du behöver aldrig ängslas för att du icke skulle finna din egen personliga linje när du går denna väg, som bara de med djup naturkärlek benådade, utvalda få funnit. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 17.4.1943)

Ulfs far var övertygad om att krigsupplevelserna vid fronten skulle påverka sonens konst i framtiden. Man kan se detta som ett sätt att tillskriva aspekter av frontlivet *signifikans* under en tid som annars kändes meningslös och nedbrytande. Genom att göra frontlivet begripligt och meningsfullt, blev det lättare att klara av det som i grunden kändes tungt och mången gång frustrerande.¹¹⁸⁰ Man kan vidare tolka Lennart Segerstråles sätt att översätta frontlivet till något meningsfullt som ett sätt att uppmuntra sonen – att påminna honom om att tiden vid fronten inte var totalt bortkastad:

Vet du min pojke, jag tror det blir så med dig en gång att alla dessa uppladdade intryck bli en djup och betydelsefull skattkammare av sådant, som underifrån skall mata fram inspiration och mogen naturkänsla. Allt det svåra mänskliga skall ge din skildring av detaljerna en ömhet och innerlighet, som just spänningen mellan det du icke får göra och ville göra skall utlösa. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 18.11.1943)¹¹⁸¹

¹¹⁸⁰ Pargament 1997, 31, 90–91.

¹¹⁸¹ Se också Lennart Segerstråle till sonen Ulf 3.9.1942.

På sensommaren 1943 hade Ulf möjlighet att på heltid ägna sig åt målandet. Han fick på initiativ av Nationalmuseet uppdraget att tillsammans med två andra konstnärer resa runt på Aunusnäset och måla och teckna folktyper, kyrkor, husgeråd och andra lokala föremål. På vårvintern 1942 hade ett vetenskapligt insamlingsarbete i de erövrade fjärrkarelska områdena inletts. Meningen var att insamla bevismaterial på att dessa områden nationellt och historiskt sett var en del av Finland.¹¹⁸² Ulf var mycket tacksam över kommenderingen, eftersom det gav honom en möjlighet att koncentrera sig på målandet.¹¹⁸³ På vintern 1943 beviljades han också en kort studiepermission för att kunna studera freskomålningstekniken då hans far arbetade på Finlandiafreskerna i Finlands Bank.¹¹⁸⁴ Dessa tillfällen var välkomna avbrott i den för Ulf tunga och psykiskt påfrestande fronttillvaron, men han förstod också att det inte var klokt att på ett mentalt plan frigöra sig allt för länge från frontverkligheten, eftersom det då skulle vara så mycket svårare att återvända och återgå till vardagen där:

Har anhållit om 12 dygns studiepermission. Du tycker väl det är för kort tid, men avsikten är den att blott ett tag dyka ned i freskoteknikens mysterium och några dagar anteckna tillvägagångssättet. *Vill icke komma bort från livet här, då det ändå icke är meningen och då chansen att bli fri är ingen.* Nej bara en gång redan, kan bli till stor nytta, om man i framtiden skall ha med sådant att göra. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 28.1.1943) [min kursiv]

Genom att måla kunde Ulf vid fronten aktivt hålla igång sin civila konstnärstillhörighet. Det var inte längre endast något han drömde om att få göra i framtiden. Från att under vinterkriget ha funderat på att bli yrkesmilitär, bidrog möjligheten att måla vid fronten till att ytterligare förstärka hans syn på sig själv som konstnär. Föräldrarna gladdes sig mycket över att Ulf fick tillfälle att måla vid fronten, eftersom det gav honom en möjlighet att utvecklas som konstnär. Ännu viktigare var dock att de visste att målandet fungerade som en viktig motvikt och säkerhetsventil för sonen som ofta tyngdes av pliktkonflikter och vars brev till sin ton tidvis var mycket nedstämda. Målandet fungerade också som en viktig flyktaktivitet för att råda bot mot den långtråkiga vardagen under ställningskriget.¹¹⁸⁵

Naturn ger mest, ty i den ser jag det eviga, det enda äkta i omgivningen. Mera och mera längtar ja efter att få måla det fina detaljerade; överhuvud få

¹¹⁸² Pimiä 2007, 11–24.

¹¹⁸³ Samlingen innehåller en dagbok som Ulf höll under kommenderingen. I den skrev han bland annat om vad han målat och försåg dagboken med skisser på kyrkor, människor och föremål. Han skrev också om sina intryck i mötet med landskapet och byggnadsskicket, han skrev om människor han träffat, var han och de två andra konstnärerna var inkvarterade och vad de hade ätit.

¹¹⁸⁴ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 28.1.1943

¹¹⁸⁵ Goffman 1991, 66–68.

ge det som finns i mig. Man får ofta ”leidun” i det tvugna mekaniska militärlivet, som du vet. (Ulf Segerstråle till fadern Lennart 17.5.1943)

Ett annat ämne som kan återkopplas till familjen Segerstråles gemensamma kontaktyta och som ofta tematiserades i breven var naturen. Naturen hade alltid varit viktig för Ulf och det var ett intresse han delade särskilt med sin far. Naturen blev mycket betydelsefull för Ulf också vid fronten och han skrev ofta – i lyriska eller romantiska ordalag – om sina iakttagelser. Naturen var vacker, lugn, trolsk.¹¹⁸⁶ Ulfs syn på naturen kan återkopplas till en naturuppfattning som omfattades inom den borgerliga kulturen, där naturen definierades i termer av skönhet, äkthet och renhet, och som stod som en motpol till det konstlade stadslandskapet.¹¹⁸⁷ I krigets kontext stod naturen för Ulf som en motkraft till krigets destruktiva anti-landskap och till den destruktiva människan – i naturen fann han ”evigheten, sanningen, kärleken o. lagbundenheten”.¹¹⁸⁸ Naturen vid fronten vittnade visserligen om det destruktiva i kriget, men skonade partier påminde om att det ännu fanns en annan normal värld bortom frontverkligheten:

På vägen till korsun, som jag besökte satt en flock korsnäbbar och kvittrade i en snöhöjd björk. De kalasade på kottar och flögo efter nya från granarna bredvid. Stod en lång stund och tittade på och drog mina enkla reflexioner. De späda björkarna med sina snöhöjda grenverk, stubbar i rimfrost och särskilt gårdagens tillfälliga väderläksförändring fr. mulet till klart med molnbildningarna vittna om en värld som finnes vid sidan om den vansinniga vi leva i. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 19.1.1942) [min kursiv]

Naturen kunde inge hopp och ge kraft genom att vittna om att det ännu fanns liv, fastän krigets förstörelse i så hög grad omgav en. I själva verket är kontrasten mellan natur och destruktion ett rätt vanligt tema i brev från fronten.¹¹⁸⁹ Naturen i Maaselkä och vid Svir var visserligen främmande för Ulf som var hemma från Nyland och som starkt identifierade sig med kustlandskapet och havet, men i naturen i Fjärrkarelen fann han ändå en viss hemhörighet: ”Om ni skulle veta huru jag ibland längtar att få göra någonting i naturen, den natur som småningom blivit mitt hem på denna sida.”¹¹⁹⁰ Att måla och att iakttä naturens olika skiftningar fungerade följaktligen som ett viktigt led i bemästrandet av krigets påfrestningar. Att naturen vid fronten var en tillflyktsort för sonen, förstod också fadern:

¹¹⁸⁶ Se t.ex. Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise, och systrarna Tita och Christine-Louise 30.6.1941; Ulf Segerstråle till systemen Tita 4.12.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 16.12.1943; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 12.1.1944.

¹¹⁸⁷ Löfgren 1992, 53–54, 56–57.

¹¹⁸⁸ Ulf Segerstråle till fadern Lennart 25.7.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 12.1.1943.

¹¹⁸⁹ Knoch 1989, 230.

¹¹⁹⁰ Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 12–15.2.1944.

Käraste min pojke. [...] Det var underbart att få höra om landskapet. [...] Många gånger har jag varit så tacksam, Uffe, för att du också där nås av naturens balsam. Det är då verkligen ”en läkedom för värkande sår” att se hur Gud oavlatlit talar till oss – om vi höra – genom den del av Skapelsen, som lyder hans lagar. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 16.10.1941)

För föräldrarna innebar Ulfs naturbeskrivningar och diskussioner kring konstnärskapet att de fick lugnande bekräftelser på att han fortfarande var den son de kände. Dessa teman var tecken på att han inte drivit för långt från det civila och normala, och att han fortfarande hörde hemma i sin familjekrets:

Det var väldigt trevligt att se dina akvareller. Just så kära pojke! Låt penslarna uttala vad du känner och ser. Det befriar och samlar en. [...] Vad det var betydelsefullt att igen få uppleva dig, sådan du innerst är. (Lennart Segerstråle till sonen Ulf 19.9.1942)

Genom natur- och konsttematiken kunde Ulf markera kontinuitet från tiden före kriget och sålunda skapa *kulturell överensstämmelse* mellan det tidigare och det nya. Även om han nu var en plikttrogen soldat hade han inte förlorat sitt intresse för det som tidigare varit viktigt för honom. Ulfs civila roller upprätthölls följaktligen aktivt i dialogen per brev där konsten och naturen fungerade som viktiga förenande element. Diskussionerna bidrog därmed till att väva samman frontens och hemmets rum och till att hålla sonen kvar i sammansättningen hemma.

Bröderna Sax: ut i världen och hem till gården

Med tanke på kapitlets tematik ger brevväxlingarna inom familjen Sax ett tämligen begränsat material för analysen. Brevet inom familjen fyllde ytligt sett i första hand en informativ eller nyhetsförmedlande funktion och innehåller därför främst genomgångar av senaste nytt.¹¹⁹¹ Dialogerna mellan föräldrarna och sönerna innehåller inga analyser eller djupa reflektioner över den egna livssituationen, och inte heller explicita diskussioner kring jaget eller familjerelationen. Ett upprätthållande av sönerns civila tillhörigheter och plats inom hemmet och familjen skedde därför främst på ett outtalat plan åtminstone då man jämför med dialogen mellan Ulf Segerstråle och hans familj. Analysen försvåras också av att föräldrarnas brev till Nils inte finns bevarade i samlingen. Det går således inte att avgöra om tematiken i föräldrarnas brev till Nils skilde sig från den till Göran. Det var dock viktigt att båda sönerna lika ofta blev hågkomna med brev:

¹¹⁹¹ Om brevens olika funktioner, se Liljewall 2007, 16–17.

Vi ha nu ej hört nå från dig nu sen juldagen, då du skrev om paketen. Men hoppas att vi snart får nå brev. [...] I går fick vi brev från Nils samt i förrgår, han skriver nog ofta han, fast int skriver vi nå mera till honom än till dig. (Hilma Sax till sonen Göran 6.1.1943)

Utifrån sönerns brev går det att observera vissa skillnader mellan Nils och Göran då de gäller den dialogiska relationen till föräldrarna. Den yngre brodern Göran verkade ha ett något starkare band hem. I hans brev fick hemmet och arbetet där ett större utrymme än detta ämne fick i Nils brev. Nils hade tydligt kommit in i ett skede då han höll på att lösgöra sig från hemmets sfär och påbörja ett eget, självständigt liv. Han var jordbrukarson men breven visar inga tecken på att han skulle hysa några planer på att själv bli jordbrukare. Hans brev ger i stället vid handen att han målmedvetet sökte en annan yrkesbana. Han hade tagit studenten på våren 1941 och på hösten 1943 skrev han in sig vid Helsingfors universitet.¹¹⁹² I ett brev till föräldrarna skrev Nils om sina planer och hur han resonerade angående de ämnen han valt att börja studera. Han ville inkludera föräldrarna i sina framtidsplaner:

Här i vår bataljon finns det rätt många både sådana som redan ha hunnit börja studera och sådana som ännu inte ha skrivit in sig i universitetet. [...] Men nu är det så att vi som inte ännu äro inskrivna i universitetet skulle behöva göra det denna höst. Vi kommer nämligen att få ett par dygn i månaden permission till H-fors för att fara till universitetet och tentera det som vi läst. Efter ett par veckor slipper jag också dit för att anmäla mig på ett par dygn. Jag tänkte börja läsa nordisk filologi och svenska som huvudämnen samt litet historia. De båda första skulle vara huvudämnen och det senare s.k. utfyllnadsämne. Man måste nämligen ha tre stycken. Det är också bäst att börja med någonting som har med svenska att göra eftersom jag hade lättast för de ämnena i skolan. Fast med vitsord i de där som jag valt kan man få plats på någon tidningsredaktion eller dylikt. [...] Skriv nu fort vad ni menar i den här saken. Hälsningar Nils (Nils Sax till föräldrarna Hilma och Arne 4.10.1943)¹¹⁹³

¹¹⁹² Nils Sax militärstamkort (RA); Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 4.10.1943; Nils Sax till brodern Göran 25.10.1943. Göran Sax berättade under min intervju med honom att han hade funderat på att gå i folkhögskola, men att kriget avbröt planerna. Innan han togs ut i kriget hade hans arbetsinsats dessutom varit nödvändig på hemgården, varför tid till skolgång inte funnits (L1510).

¹¹⁹³ Under det lugna ställningskriget bereddes möjligheter att använda tiden till något männen senare kunde ha nytta av i det civila yrkeslivet. Inom försvarsmakten förstod man behovet av att med olika aktiviteter avvärja krigströttheten och försöka hålla människans stridsmoral uppe under det enahanda ställningskriget. Frontstudier uppmuntrades från försvarsmaktens sida och på olika sätt ordnades möjligheter för intresserade frontmän att studera. (Laine 1990, 170–175)

Att Nils skrev in sig vid universitetet visar att han anteciperade tiden efter kriget och att han förberedde sig för det framtida civila livet genom att fundera på olika yrkesalternativ. Trots all ovisshet och osäkerhet inför framtiden, resonerade han att det kunde vara till fördel att försöka ”ta vara på tiden” som annars gick förlorad vid fronten. Han tyckte det var viktigt att åtminstone vara inskriven vid universitetet ”ifall kriget skulle ta slut någon gång”.¹¹⁹⁴ Eftersom föräldrarnas brev till honom saknas får vi inte veta vad föräldrarna ansåg om hans planer. Nils skrev ibland om sina studier, men utgående från hans brev diskuterades ämnet inte i någon större detalj i dialogen. Ämnet hade sannolikt inte tillräckligt beröringspunkter för att skribenterna skulle ha haft något större intresse av att förenas kring temat.¹¹⁹⁵

Även om Nils inte hade några planer på att bli jordbrukare var arbetet på gården dock det huvudsakliga temat som knöt honom till det civila och hemsfären. Detta skedde huvudsakligen brevlades, men också under permissionerna då han hjälpte till på gården. Visserligen engagerade Nils sig inte lika mycket i hemgårdens angelägenheter som Göran, men han läste gärna om vardagen hemma och väntade på brev med nyheter hemifrån.

Det skulle nog vara roligt att komma hem tillbaka nu igen och se hur ni har det där. Jag vill nog få drygt hem ibland här fast jag är van att vara borta hemifrån [...]. Jag undrar just hur ni har det där nu. Jag har inte hört någonting sen jag for och det räcker väl länge ännu innan någonting hinner hit. Ni måste skriva nu genast samma dag det här kommer så jag får höra någonting så fort som möjligt. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 15.6.1941) Jag skrev nog ett brev i går men skriver nu i dag igen. Ni väntar väl att få höra någonting från mig och se att jag ännu är i livet. [...] Ni måste skriva oftare. Det är så roligt att få höra någonting därifrån och jag väntar brev varje dag. (Nils till föräldrarna 18.7.1941)¹¹⁹⁶

Föräldrarna skrev i sina brev bland annat om de senaste händelserna i byn och nyheter om grannar och bekanta. På detta sätt hölls sönerna knutna till den sociala

¹¹⁹⁴ Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 4.10.1943.

¹¹⁹⁵ Det är möjligt att Nils diskuterade sina studier och planer för framtiden med andra. Han brevväxlade under kriget med tidigare skolkamrater och med flera flickor. Speciellt mycket utbyte hade han av brevkontakten med en flicka från Vasa. I den brevväxlingen fanns utrymme för reflektioner kring djupare frågor. (L 1509) I sina brev till familjen nämnde Nils aldrig om dessa andra brevväxlingar. Inte heller Göran skrev om några brevväxlingar med flickor i sina brev hem. Som en kontrast kan nämnas att Ulf Segerstråle ganska ofta skrev om sina brevväxlingar och kontakter med flickor till sina föräldrar, vilket visar att de tre sönerna hade olika typer av dialogiska relationer till sina föräldrar och att Ulfs relation tillät en större öppenhet. (Se t.ex. Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise 21.12.1941; Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 6.5.1944).

¹¹⁹⁶ Se också Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma och syskonen Heizel och Allan 15.6.1941; Nils till föräldrarna Arne och Hilma 10.7.1941, 13.2.1942.

gemenskapen i trakten. Fadern skrev också ibland om krigsläget och om politiska frågor. Han och sönerna förenades kring en rädsla för att landet skulle bli kommunistiskt om Finland förlorade kriget:

Mycket stilla höres det nu att vara på våra fronter, men värre är det på tyska sidan där gör ryssarna allt för att slå tyskarna, och som synes lyckast rätt väl nästan över hela lingen, men nog kommer det att gå annorlunda bara tiden lider an mot våren då kommer det nog att bli heta bullor för bolikan [= rysen] var seker på det, och det är ju även det bästa för oss även man kan ju ens tänka på att att leva i denna värld under ett rysk herravälde, varest ingen eger ens de kläder som han har på sig, och allt går efter politruks kommando så då bättre dö än att leva under sådana förhållande. (Arne Sax till sonen Göran 6.2.1943)¹¹⁹⁷

Huvudtemat i föräldrarnas brev var arbetet på gården. I sina brev till Göran beskrev de ofta detaljerat vad de hade gjort och vad som skulle utföras inom den närmaste framtiden. De talade om hur arbetet förlöpte och om eventuella problem de haft bland annat till följd av dåligt väder, bristen på arbetskraft och svårigheterna som uppstod på grund av tvångsrekvireringen av lantbruksprodukter för statens behov.¹¹⁹⁸ I det följande skriver Görans far om farhågorna över att en av familjens arbetshästar skulle tas ut i kriget:

Här har vi nu börjat att köra i skogen vi har nu hem fyra famnar. [...] Allan brukar även vara på egenhand med Jonas och köra hem väd. Vi har nu fått meddelande ifall något mera militärhästar måst ut, så skall Jonas tas om det går så då kommer nog vår jord att bli osädd i vår, emedan det nu är ytterst svårt att få köpa hästar och därtill är priset så högt omkring 20000 för en som Jonas. [...] även flera andra har solt sina hästar av allt att döma för att undanslippa leveransen. (Arne Sax till sonen Göran 22.2.1942)

Föräldrarnas brev visar att de upplevde att det inte fanns någon möjlighet att sköta gården på ett ändamålsenligt sätt då arbetet reglerades utifrån de krav som den krigsförande nationen ställde på jordbrukarna. I brevdialogen med sonen Göran fanns det utrymme att ge uttryck för den frustration som uppkom till följd av krigstillståndet:

Veta har vi nu sått, så det blir att börja med havren nu. [...] Ingen piga har vi ännu. Arbetskraftsnämnden har ju nog försökt ordna och dirigera arbetskraft till gårdar där sådant behöfs, men åtminstone ännu utan resultat. [...] Vad åtgärder de nu kommer att vidtaga vete fan. Nog tycks det vara så nu för tiden reder man sig inte själv så nog är man utan andras hjälp, oberoende av

¹¹⁹⁷ Se också Arne Sax till sonen Göran 9.7.1942, 7.11.1943; Nils Sax till fadern Arne 1.8.1941; Göran Sax till fadern Arne 14.7.1942.

¹¹⁹⁸ Meinander 1999, 248; Pihkala 1990, 264–265.

vilka arbetspliktlagar som helst. Det bara pratas och ordnas på papren men inget praktisk blir av ändå. (Arne Sax till sonen Göran 9.5.1943)¹¹⁹⁹

Ofta uttryckte föräldrarna explicit att Görans arbetsinsats hade varit viktig hemma. Fadern hade redan på våren 1942 anhängit om att Göran skulle få komma hem på arbetspermission men han hade inte lyckats.¹²⁰⁰ På hösten 1943 fick Göran slutligen åka hem på jordbrukspermission och han tillbringade ungefär en och en halv månad hemma i hårt arbete. När han kom tillbaka till fronten fick han en chock. Han och de andra som varit på jordbrukspermission blev enligt Göran straffade för att de fått vara hemma så länge.¹²⁰¹ Utdraget nedan synliggör tydligt hans starka identifikation med jordbrukarna som grupp, samtidigt som han skarpt tog avstånd från det militära:

Ja nu är man i helvetet tillbaka. Ja de är nog en djävla underlig firma de här, man får som straff nu när man varit på jordbrukspermission. Alla som varit på arbetspermis måst ut och dra taggtråd framför löpgravarna, de får de som ha varit hem och arbetat på jordbruket. De är nog lika i alla bataljoner värsta arbete som fins får jordbrukarna nu göra när de kommer tillbaka de kommer nog från nå högre fiskaler här i regementet. Så den här firman bara arbetar mot jordbruket så nog fan ska ni veta va ni levrerar åt staten, ni ser ju hur de djävlas med bönderna på alla vis. Så jobba nu och inte levrera nå åt den här satans. Ja man blir nog så förbannad när man tänker på allt. Nu har man varit ut för dagen, så får man lägga ut i natt och dra taggtråd våt och slaskig är man och så förbannad arg på de här hela gröna helvetet. Två har stupat här medan ja varit borta och nog ska livet av alla säkert innan detta är slut. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 5.10.1943)

Göran skrev ofta att han önskade att han varit hemma och hjälpt till med arbetet där. Man kan säga att hans längtan hem var nära förknippad med en längtan efter det civila arbetet.¹²⁰² Ofta kommenterade han i sina brev det föräldrarna skrivit och frågade om hur det gick med arbetet på gården.¹²⁰³

Kära där hemma! Ja det är nu första maj i dag här och vakert väder, så nog skulle det vara roligt om man hade varit hemma nu. [...] Ja de harvar väl för fullt där hemma nu och vakert väder är det väl där hemma också. Nog skulle det ju varit roligt om man fått varit och kört traktorn nu men de blev ju inget av. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma Svir 1.5.1942)

¹¹⁹⁹ Se också Arne Sax till sonen Göran 25.4.1943.

¹²⁰⁰ Arne Sax till sonen Göran 25.5.1942. Fadern anhöll också om att få hem Nils på jordbrukspermission (Arne Sax till sonen Göran 19.6.1942).

¹²⁰¹ Se också ovan i kapitel ”Fienden och ingenmansland – element i krigets sammansättning” i del IV om arbetet mellan linjerna.

¹²⁰² Jfr. Ziemann 2007, 117–121.

¹²⁰³ Se t.ex. Göran Sax till fadern Arne 12.8.1942; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 20.5.1943.

Traktorn, som utgör ett tekniskt element i sammansättningen hemma synliggör Görans engagemang i jordbruket mycket tydligt. Breven ger vi handen att han tidigare haft ett stort ansvar för skötseln av familjens traktor och han var mycket intresserad av att få höra om hur de klarade av att hantera den. Han gav anvisningar i skötseln och förmaningar om att inte slita ut den. Han var bekymrad över att maskinen skulle gå sönder speciellt då det rådde stor brist på reservdelar:

Ja det är värst med de där traktorförarna era om de är så lat så de inte bryr sig att smörja och mera dylikt utan bara kör på och brassar så är det nog säkert åt helsike gått med hela traktorn snart ja tycker ni ska int köra åt nå andra än åt er själv och det nödvändigast låt andra sköta sig själva. (Göran Sax till modern Hilma 31.5.1942) Hörde att ni kör på förtjänst med traktorn också inte lönar de väl sig att slita ut maskin i onödan de är väl dåligt med smörjoljor och dylikt nu också. (Göran Sax till fadern Arne 27.8.1942)

Föräldrarna bekräftade också Görans centrala roll vad gäller traktorn. I ett brev av den 13 oktober 1943 berättade fadern att han funderade på att skaffa en begagnad traktor, men han ville först höra vad sonen ansåg om planerna: ”skall nu försöka få en montör att skåda över den, skriv du vad du tror om vi ska köpa den.”¹²⁰⁴ Modern skrev flera gånger att ingen annan hade lika bra handlag med traktorn som Göran, vilket på ett påtagligt sätt bekräftade hans roll inom arbetsgemenskapen och värdet av hans kunnande i det civila. Ingenting var som vanligt när Göran inte var hemma på våren då traktorn igen skulle tas i bruk:

Det var nog så underligt i går då inte Du var hemma, då de tog ut traktorn och börja veva å draga det var som om något fattades. (Hilma Sax till sonen Göran 23.4.1942) Sanfrid och Birger är och harvar med traktorn i dag på Sanfrids skifte, och efteråt på Bränns där ni brukat harva om åren. De tänkte ej få den att börja gå i dag kl. var nog just 3 då di starta och så där tio tiden i morse som di börja arbeta med den. Det är nog två traktorförare, som ej bryr sig så mycket eller är nå vidare intresserad av det där arbete int har di så bra tålmod, som Du hade. (Hilma Sax till sonen Göran 25.5.1942)¹²⁰⁵

Föräldrarnas och Görans diskussioner kring traktorn är ett gott exempel på de båda parternas strävanden att bevara och bekräfta den plats Göran intagit – och förhoppningsvis skulle inta – i sammansättningen hemma. Görans betydelse inom arbetsgemenskapen bekräftades också på andra sätt, vilket följande utsaga från modern visar:

¹²⁰⁴ Arne Sax till sonen Göran 13.10.1943.

¹²⁰⁵ Se också Arne Sax till sonen Göran 25.5.1942: ”[...] ja mycket [väl?] hade Du även behöfts för skötseln av traktorn för nog har det gott mera dåligt för Birger och Sanfrid att få den att gå, [...]”

Det är nog som så mycket att göra här, då vi har fähuset fullproppa med djur och int hjälper Allan eller far till nå där i vinter alls som du bruka då du var hemma di bara ligger och drar sig medan vi är där. (Hilma Sax till sonen Göran 28.12.1943)

Föräldrarnas inkludering och Görans pågående engagemang i gårdens angelägenheter, förankrade honom i sammansättningen hemma. Under hela kriget upprätthölls hans civila roller inom familjen och arbetsgemenskapen på gården aktivt i dialogen per brev. Hans plats som stod tom under frånvaron kunde därför fyllas genom vardagsbeskrivningarna som gjorde honom delaktig per brev.

Sönernas kopplingar till det civila livet och arbetet hemma var emellertid inte enbart beroende av brevkontakten med föräldrarna. Båda sönerna fick möjlighet att delta i jordbruksarbete vid fronten och detta civila arbete fungerade som en viktig motvikt i frontmiljön. Truppförbanden hade egna åkrar och odlingar inom krigsoperationsområdet där arbetet sköttes av soldaterna. Nils deltog i jordbruksarbetet på sommaren 1942. I dialogen med föräldrarna var jordbruksarbetet ett tacksamt ämne att skriva om – ett tema som säkert skulle intressera dem:

Vi håller på med skörden här nu. Det går fort undan då vi är så mycket folk. Det är nästan ett femtiotal i varje åker. De ha kört hit två nya tröskverk också och snart börjar väl tröskningen. Här är det annars vackert väder men det är frost nästan varje natt. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 4.9.1942) Vi skar den sista havren idag här på vårt kompanis åkrar. Nu får vi vara lediga ett par dagar. Sedan börjar väl stridsutbildningen igen. (Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 8.9.1942)¹²⁰⁶

På sommaren 1944 då läget vid frontavsnittet stabiliserats något efter det sovjetiska storanfallet, deltog också Göran i jordbruksarbetet vid fronten. Det var bråttom att ta till vara det som producerats inom de områden som hunnit evakueras på civilbefolkningen men som de finska trupperna ännu kontrollerade. Därför deltog många soldater i arbetet.¹²⁰⁷ För Göran betydde jordbruksarbetet en välkommen andningspaus från kriget och striderna som hade varit extremt påfrestande för honom. Dessutom förde arbetet tankarna till hemmet:

Ja jag är ju här på samma ställe ännu och höbergar nog gå de ju medan man får vara här, men vet inte hur länge har nu varit en vecka nog ska de väl börja byta snart funderar jag. I går var ja och slog me maskin de var nog trevligt de man glömde bort hela krigande, nog sku de varit roligt att fått komma hemma nu och arbetat där tillsammans med eder. Men de tycks ju se mörkt ut, att bli nå såna tider mera. (Göran Sax till fadern Arne 16.7.1944)

¹²⁰⁶ Se också Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 13.8.1942, 1.9.1942.

¹²⁰⁷ Hietanen 1992, 136–137. Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 20.9.1944.

Ovan såg vi hur naturen fungerade som en viktig kontaktyta mellan Ulf Segerstråle och hans familj. Också hos familjen Sax fungerade naturen som en förenande länk i brevdialogen. Väderförhållandena vid fronten och förändringarna i naturen fick både Nils och Göran att tänka på hemtrakten och förhållandena där.¹²⁰⁸

Det regnar och är dåligt väder. Det vill väl nog inte bli någonting med höbergningen, för ni har väl ungefär likadant väder där också. (Nils Sax till föräldrarna 17.7.1942) Det regnar här igen. Jag kan inte förstå huru ni har fått in höet om det har kommit lika mycket regn som här. (Nils Sax till föräldrarna 9.8.1942)

Till skillnad från Ulfs upplevelser, var landskapet vid fronten för bröderna dock inte ett kulturlandskap utan ett utpräglat produktionslandskap.¹²⁰⁹ Deras brev innehåller följaktligen inga beskrivningar av naturen i lyriska ordalag, utan iakttagelserna stod alltid i relation till jordbruksarbetet hemma – den tematik som bildade de starkaste förbindelsestrådarna mellan bröderna och deras föräldrar och som därför på ett påtagligt sätt bidrog till att minska avståndet och upprätthålla familjesammanhållningen. Diskussionerna kring arbetet på gården höll därför sönerna knutna till det civila livet. Dessutom fungerade engagemanget i vardagen på hemgården som en motvikt och som en möjlighet att i tankarna uppehålla sig i en trygg och bekant värld.

Att upprätthålla nära relationer i krig

Personliga relationer formas och vidmakthålls genom kommunikation och interaktion – genom dialogen med den andra.¹²¹⁰ Då krigsutbrottet på sommaren 1941 plötsligt avbröt det muntliga relations- och identitetsformerande vardagssamtalet mellan de inkallade männen och de närmaste, erbjöd brevet ett rum där samtalet kunde hållas igång om än i skriftlig form.¹²¹¹ Att övergå från ett muntligt samtal till en skriftlig dialog per brev vittnar om en anpassning till den nya situation som krigstillståndet förorsakade. Kriget krävde att man omformade sina praktiker i vardagen och tog i bruk nya handlingsstrategier inom familjen.¹²¹²

Tidigare i avhandlingen har framgått hur soldaterna i sina brev skildrade livet i fält för att göra familjen delaktig i frontlivet. Breven hemifrån med sina beskrivningar av det dagliga livet inkluderade å sin sida kontinuerligt frontmännen i vardagen hemma. Brevet kan därmed ses som ett mellanrum där två åtskilda

¹²⁰⁸ Se Göran Sax till modern Hilma 19.7.1942, 15.7.1943; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 27.8.1942; Göran Sax till fadern Arne 1.7.1944; Nils Sax till modern Hilma 9.5.1942; Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 17.7.1942, 9.8.1942.

¹²⁰⁹ Löfgren 1992, 46.

¹²¹⁰ Baxter & Montgomery 1996, 42.

¹²¹¹ Berger & Luckmann 1991, 174–175.

¹²¹² Jfr. Hareven 2000, 78; Helsti 2006, 116–120; Helsti 2008, 34–35.

världar kontinuerligt sammankopplades – där (åtminstone) två röster möttes för att väva samman sina liv. Brevskrivandet fick därmed en viktig *upprätthållande* funktion vars främsta mål var att bevara den frånvarande mannens plats inom familjegemenskapen samt att hålla igång den nära relationen.

För gifta par som länge tvingas leva åtskilda kan det geografiska avståndet uppfattas anstränga relationen och minska samhörighetskänslan. Det är dessutom befogat att anta att kriget medförde ytterligare belastningar på äktenskapet.¹²¹³ Ett utslag av detta är att antalet skilsmässor kraftigt ökade efter kriget i Finland.¹²¹⁴ Eftersom kriget på många sätt utgjorde ett hot mot nära relationer uppstod ett accentuerat behov av att medvetet upprätthålla ett *intensivt dialogiskt umgänge* per brev mellan de gifta paren.¹²¹⁵ Det krävdes pågående och explicita uttryck för närhet och intimitet för att den känslomässiga gemenskapen skulle bekräftas. Dessutom var det viktigt att med ingående beskrivningar göra mannen delaktig i vardagen hemma för att han inte skulle tappa fotfästet i familjelivet. Med detta medvetna inkluderande skapades en illusion av kontinuitet, normalitet och närvaro. Efter kriget skulle paren återuppta sitt gemensamma liv och därför var det av största vikt att brevlades hålla igång relationen och att markera att den andra parten inte hade mist sin betydelse och plats i det egna livet.

Hos sönerna fick det regelbundna vardagssamtalet en delvis annan funktion. För dem och föräldrarna var det främsta målet inte ett återupptagande av ett gemensamt liv efter kriget. De tre sönerna var ännu ogifta och hade vid krigsutbrottet inte slutgiltigt flyttat från föräldrahemmet, men underförstått fanns vetskapen att de snart skulle lämna sin familj. Jag har visat att föräldrarnas roll som omsorgspersoner dock fortgick och till och med förstärktes då de tvingades sända ut sina söner i kriget och att sönerna godtog och var i stort behov av föräldrarnas omsorg trots att de redan stod på tröskeln till vuxenlivet.

Det ligger något paradoxalt i att föräldrarnas roll som omsorgspersoner förstärktes samtidigt som pojkarna plötsligt tvingades bli vuxna i sin roll som soldat.¹²¹⁶ Men de regelbundna brevväxlingarna visar att behovet av en tät kontakt med föräldrarna var mycket viktig för sönerna även under dessa premisser. Sönerna vände sig många gånger till sina föräldrar för att få stöd och hjälp både på ett praktiskt och känslomässigt plan. Dessutom vidmakthölls sönernas civila

¹²¹³ Mowrer 1943, 105; Baxter & Montgomery 1996, 97–98; Gerber 2006a, 4.

¹²¹⁴ Näre 2008a, 335–336, 375–378. Flera av dessa brustna äktenskap hade visserligen ingåtts i all hast under kriget mellan personer som knappt kände varandra.

¹²¹⁵ Bachtin 1991, 218–219; Berger & Luckmann 1991, 175.

¹²¹⁶ Jfr. Damousi 1999, 27–29, som menar att sönerna i vissa fall infantiliserades av sina mödrar. Se också Roper 2009, 89. Ville Kivimäki har visat att sönerna i allmänhet behöll mycket starka band till sina mödrar, vilket framkommer tydligt i de dikter han analyserade. I dem idealiserades modern och hon fick symbolisera hemmet och stå för trygghet, värme och tröst. Ofta gavs modern en viktig roll att genom böner beskydda sin son samtidigt som sönerna skulle försöka beskydda modern. (Kivimäki 2013, 241–242, 410)

tillhörigheter inom ramen för brevsamtalet. Att hålla fast vid de civila rollerna var viktigt för att underlätta återgången till det fredstida, civila livet efter krigsslutet.

Brevet blev ett rum där skribenterna kunde hålla fast vid det tidigare och försöka inpassa och integrera det främmande och annorlunda med det gemensamma och välbekanta. För alla fungerade hemmet och familjen som en fästpunkt som erbjöd en känsla av stabilitet, kontinuitet och trygghet. Det gällde att hålla ihop och förena krafterna för att tillsammans komma igenom kriget.

VII KRIGETS TID

Kriget – ett avbrott i det normala

Det finns perioder i historien som kan betraktas som mera märkbara eller extrema än andra. Under dylika brytningsskeden eller brytningstider kan det ske förändringar i samhället med konsekvenser också för individen.¹²¹⁷ Man kan gott påstå att andra världskriget utgjorde en brytningsperiod i historien. Kriget, som utgjorde ett temporärt undantagstillstånd och ett upprivande avbrott i vardagen medförde diskontinuitet och stora förändringar både på samhälls- och individnivå.¹²¹⁸

Avhandlingen har belyst olika aspekter av kriget och krigets vardag såsom skribenterna ömsesidigt framställde sitt liv i de brevdialoger de förde. Detta avslutande kapitel börjar med en analys av brevskrivarnas sätt att uppleva och förhålla sig till den samtid de levde i. Att studera tidsuppfattningarna och sättet att placera sig i den ovissa tiden ger en bild av hur skribenterna förhöll sig till kriget som ett särskilt tillstånd eller fenomen. Kapitlets senare del ska ses som avhandlingens slutdiskussion där brevs och brevskrivandets betydelse i krigets kontext ringas in.

Att situera sig i tiden

Krigsutbrottet – med mobilisering, krigsförklaringar, inkallelse till militärtjänst – var en kaotisk tid som gjorde ett plötsligt intrång i människornas invanda tillvaro och som försatte de flesta i en ny och obekant livssituation.¹²¹⁹ Vardagslivet avbröts och människorna kastades ut i en oviss och otrygg tillvaro. Krigstillståndet medförde dessutom en långvarig och påtvingad separation mellan närstående samt en ständig, plågende oro. Under ett krig råder därför andra levnadsvillkor och en annan tid.

För brevskrivarna var kriget – nutiden – framför allt ett ”elände”.¹²²⁰ Det var en tid de ville komma igenom så fort som möjligt. Otåligt väntade de på att kriget skulle ta slut och att de skulle få återgå till sitt tidigare liv: ”Ja-a Gud give att detta

¹²¹⁷ Ehn & Löfgren 2004, 159; Nerdrum 1998, 66.

¹²¹⁸ Jfr. Maček 2009, 3; Atack 1990.

¹²¹⁹ Knoch 1989, 231; Atack 1990, 234.

¹²²⁰ Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 28.9.1941, 2.11.1941, 11.9.1943, 19.9.1943; Martha Enroth till sin man Curt 25.10.1941, 2.11.1941, 4.1.1943, 4.2.1944; Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf 23.11.1941, odaterat brev, torde vara 4.9.1942; Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 10.2.1942, 12.4.1942; Göran Sax till modern Hilma 13.8.1942; Nils Sax till föräldrarna Arne och Hilma 20.4.1942, 16.5.1942; Arne Sax till sonen Göran 27.6.1942.

eländiga krig vore snart slut, så att människorna kunde få leva ett lugnt familjeliv igen.”, skrev Rakel Björkman då kriget pågått några veckor.¹²²¹ Lite senare på hösten 1941 önskade Martha Enroth att:

Bara detta elände småningom skulle taga slut det börjar gå på nerverna så småningom. [...] Detta eviga bombande och krigande. [...] En dag i sänder och alltid igen en dag närmare freden. [...] Det skall bli en festlig stund [= när Curt kommer hem igen], en stund, då den eviga spänningen får slappna av och man får vara sig själv igen. (Martha Enroth till sin man Curt 25.10.1941)

Utifrån breven kan man sluta sig till att skribenterna, åtminstone i början av kriget förutsatte en återgång till det tidigare – till det ”normala”. Exempelvis skrev Rakel Björkman i mitten av september 1941 att hon längtade efter att ”få börja ett normalt liv igen”.¹²²² Denna tanke verkar närmast vara en oreflekterad och spontan tanke. Att skribenterna förutsatte en återgång bör ses i ljuset av att man i början av fortsättningskriget allmänt trodde på att kriget inte skulle räcka länge.¹²²³ I ett sådant läge är det inte så underligt att en återgång till det ”normala” ansågs tänkbar.

Ett sätt att gestalta den aktuella tiden var att kontrastera och jämföra den med tiden före kriget – med ”förr i världen”.¹²²⁴ Förkrigstiden var en tid som levde kvar i skribenternas minnen och den konstruerades av skribenterna som ”den gamla goda tiden”, som en lycklig tid: ”Tänk om vi om några år verkligen hava de gamla goda tiderna igen – nästan åtminstone”, skrev överste Sven Björkman till sin hustru Rakel den 7 juni 1942.¹²²⁵ I förvånandsvärt ringa grad fördjupar sig dock skribenterna i minnen. Kanske var det nödvändigt att tränga bort dylika tankar.¹²²⁶ Att låta sig längta och drömma för mycket hade antagligen gjort nutiden svårare att uthärda. Minnena från tiden före kriget påminde om allt männen gick miste om vid fronten. Tidigare minnen kan också inverka på eventuella förväntningar inför framtiden¹²²⁷ – en framtid som under kriget var mycket osäker. I det aktuella

¹²²¹ Rakel Björkman till sin man Sven 25.7.1941.

¹²²² Se t.ex. Rakel Björkman till sin man Sven 16.9.1941: ”Börjar få hjärtligt nog av detta krig. Längtar så efter att få Dig hem och att få börja ett normalt liv igen!”. Se också Martha Enroth till sin man Curt 25.10.1941; Marie-Louise Segerstråle till sonen Ulf, odaterat men möjligen 9.9.1943.

¹²²³ Se t.ex. Favorin & Heinonen 1972, 21, 23; Vuorenmaa 1989, 263.

¹²²⁴ Rakel Björkman till sin man Sven 9.3.1942.

¹²²⁵ Se också Martha Enroth till sin man Curt 14.1.1942.

¹²²⁶ Curt Enroth till sin hustru Martha 6.1.1942: ”Har inte vågat leva på minnen tidigare, men nu då jag börjat hoppas lite [på att bli hemförlovad] kan ja[g] ligga långa stunder och drömma. Längtar i synnerhet efter festdräkt och strålände ljus. Minns Du vår kväll på Börs, Brändö kasino m.m. Vad vi hann med mycket, och vad det var härligt.”

¹²²⁷ Ollila 2000, 62.

läget var det bättre att leva en dag i sänder – att leva för stunden, i ett ”här och nu” och inte tänka på dåtid eller framtid.¹²²⁸

Snart ha vi den 1. dec. och längre skall man icke tänka. En dag i sänder blott och en stadig förtröstan på att Gud leder oss och att det ligger en mening i denna ”lek” så går allt. Bara mina nerver, min tro, alltid hålle. (Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 29.11.1941)¹²²⁹

Breven innehåller uttryck så som ”allt är avigt i krig”¹²³⁰ eller ”allt är upp och nedvänt”¹²³¹, vilket tyder på att skribenterna upplevde att krigets tid i jämförelse med tiden före kriget var en annorlunda och anormal tid. När tiden gick går det dessutom att observera att tiden före kriget – det ”normala” – började kännas som en nästan överklig, anormal tillvaro. I breven kan spåras ett växande tvivel på att världen någonsin mera skulle bli som förr och det blev allt svårare att föreställa sig hurdant livet skulle komma att te sig under en kommande fredstid. Här följer ett mycket belysande exempel:

Nog är det besynnerliga tider mänskligheten företagit sig att leva i. Få se nu om det någonsin mer ska bli *likadant som förr*. Allt *det gamla* förefaller nu så *avlägset* och *överkligt* och alla människor ha småningom ställt sig så in på kriget som den *normala formen av tillvaron*, att en återgång till en verklig fredsidyll förefaller nästan *otänkbar*. (Sven Björkman till sin hustru Rakel 12.7.1944)¹²³² [min kursiv]

Skribenterna visste att kriget var ett tillstånd som skulle ta slut en dag,¹²³³ men då tiden gick och inget slut kunde skönjas, började kriget kännas ändlöst. Det kunde till och med hända att de nästan började tvivla på att det någonsin skulle bli fred igen.¹²³⁴ I citatet nedan går det att urskilja denna typ av tankar, fastän de inte bör läsas alltför bokstavligt. I första hand bör de ses som uttryck för den frustration och förtvivlan skribenten kände över sin aktuella livssituation:

De bara donas nog som ingen fred mera ska bli stödjin[j]en här bakom ska lagas färdig i en hast. De ska bara krigas de tycks ju [vara?] dagens lösen. Ja

¹²²⁸ Martha Enroth till sin man Curt 25.10.1941, 21–22.11.1941; Curt Enroth till sin hustru 14.7.1941, 29.10.1941; Rakel Björkman till sin man Sven 19.9.1943. Se också Gray 1998, 28; Winter 1979, 132; Hunt 2004, 490–491.

¹²²⁹ Se också exempelvis Curt Enroth till sin hustru Martha 10.10.1941.

¹²³⁰ Curt Enroth till sin hustru Martha 19.5.1942.

¹²³¹ Arne Sax till sonen Göran Sax 19.6.1942.

¹²³² Se också Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.9.1941, fel daterat, skall vara 30.11.1941; Martha Enroth till sin man Curt 26.5.1943; Curt Enroth till sin hustru Martha 25.9.1944. Om detta även i Gray 1998, 105.

¹²³³ Se t.ex. Sven Björkman till sin hustru Rakel 21.7.1941; Curt Enroth till sin hustru Martha 15.8.1941: ”Allting har ju en ände, men det är alltid förbaskat långt till ändan på ett krig.”

¹²³⁴ Jfr. Fussell 2000, 71–74.

tror nog nu mera att de aldrig blir fred när de inte blivit förr. De är nog hela världen opp och ned vänd så de går inte att veta om nå mera. Nog blir man så led i de här så man vet inte vart man ska ta vägen. Att vara här i urskogen är ut och är in och inte veta hur de ska slutligen bli. Nån ända syns inte den är väl lika långt bort den som början. (Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 11.10.1943)

Utifrån brevmaterialet är det uppenbart att skribenterna placerade in sig i en tydligt avgränsad krigsperiod som omgärdades av en verklighet utan krig. Det var en verklighet som var anormal, främmande, obehaglig – ett elände. Från sin plats i nuet blickade brevskrivarna tillbaka på det tidigare ”normala”, fredstida livet och riktade sig framåt mot en kommande fredstid, en fredstid som kändes allt diffusare ju längre kriget varade.

Att få grepp om krigets ovissa tid

Kriget var en svår och påfrestande tid som bland annat präglades av en stor ovisshet och osäkerhet. Frontmännen visste aldrig med säkerhet när de följande gång skulle få åka på permission, de visste inte när kriget skulle ta slut, de visste inte om de någonsin skulle återvända hem. Krigets tid var således en tid som den enskilda individen hade svårt att ha kontroll över. Ovetskapen om framtiden och de begränsade möjligheterna att själv bestämma över sin tid och påverka sitt liv anser jag att bidrog till ett behov att på olika sätt hantera och försöka behärska den tid man levde i.¹²³⁵

Ett sätt att försöka överblicka och strukturera den ovissa tiden var att notera avverkade milstolpar. I breven uppfattades exempelvis den tid som gått sedan inryckningen i det militära ofta som en milstolpe.¹²³⁶ Tiden som förflutit sedan inkallningen 1941 eller årsdagen för vinter- eller fortsättningskrigets utbrott noterades allmänt av skribenterna.¹²³⁷ Hur lång tid det förflutit sedan den förra permissionen uppmärksammades också regelbundet i breven.¹²³⁸

Ett ytterligare sätt att få perspektiv på tiden var att notera hur många bröllopsdagar, jular och andra högtider och bemärkelsedagar man varit tvungen att tillbringa vid fronten.¹²³⁹ Dessa reflektioner uttryckte naturligtvis den sorg skri-

¹²³⁵ Utriainen 2001, 82.

¹²³⁶ Se t.ex. Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise och systrarna Tita och Christine-Louise 11.7.1943.

¹²³⁷ Sven Björkman till sin hustru Rakel 30.9.1941 = fel daterat. Skall vara 30.11.1941.

¹²³⁸ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 17.10.1941: ”I dag är det då fyra månader, sedan jag fick bjudningskortet [= inkallelseordern]. Ett tredjedels år i kattsvansen igen. [...] Så är det också en månad i dag, sedan jag kom på loma [= permission].”

¹²³⁹ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 16.6.1943: ”Nu är det alltså tredje midsommaren som Gulle är i fält. Den som ändå kunde blicka helst ett år in i framtiden. Men kanske det är lika bra att inte ha den förmågan. Ett år i sänder går bättre då man ingenting vet.”

benterna kände över att inte få vara tillsammans. Men de gjorde också tiden synlig, eftersom årsfester och livshögtider markerar övergångar mellan olika skeden i individens liv. Riterna bryter nämligen ner tiden i mindre enheter, så att den inte bara fylls av en oändlig rad av likadana dagar.¹²⁴⁰

Reflektionerna över tiden som gått kunde naturligtvis ha olika motiv och nyanser. Ibland innehöll de en förundran över att tiden trots allt hade förflutit förunderligt fort, ibland var de uttryck för den frustration och förtvivlan skribenterna kände över att kriget ännu inte tagit slut.¹²⁴¹ Men det kanske viktigaste motivet uttalades aldrig explicit. Reflektionerna kan nämligen också tolkas som underförstådda tankar om att mannen ännu var i livet – att han klarat sig så länge. Döden är nämligen i vår kultur nära förknippad med tiden. När människan dör tar hennes liv – eller tid – slut.¹²⁴² På liknande sätt kan spekulatioerna över hur länge kriget ännu skulle komma att räcka tolkas som reflektioner över hur länge mannen ännu måste utsättas för dödsfara. Skribenterna upplevde följaktligen en viss ambivalens inför ovissheten. Å ena sidan hade de ett behov av att kunna överblicka och kontrollera tiden och sitt liv, å andra sidan var ovissheten barmhärtig. Om de från början vetat hur länge kriget skulle räcka hade väntan och oron blivit alltför tunga att bära:

I dag är det då ½ års dagen av Din inkallning. Vem skulle då ha trott att jag ½ år senare ännu skulle sitta ensam. Bra var det också att jag inte visste, annars hade jag väl blivit galen med detsamma, men då det går litet i sänder klarar man sig bättre. (Martha Enroth till sin man Curt 19.12.1941)¹²⁴³

Bland värnpliktiga som gör sin militärtjänst under fredstida förhållanden är ett tänkande i olika hållpunkter och milstolpar mycket vanligt. Till skillnad från soldater i krig vet de värnpliktiga det exakta datumet för den dag de kommer att bli civila igen, vilket gör det lättare att stå ut med militärlivet.¹²⁴⁴ Under krig har frontsoldaterna och deras familjer inte denna kunskap. Skribenterna väntade naturligtvis otåligt på den kommande freden. Men att enbart rikta in sig på en fredstid i en oviss framtid kändes inte meningsfullt då inget slut låg i sikte. Att inte ha ett bestämt framtida mål att ställa in sig på bidrog därför sannolikt till försöken att ruta in och avgränsa tiden genom att tänka i etapper. Nästa permission eller följande jul kunde fungera som en sådan etapp.¹²⁴⁵

Krigets tid är överlag en i hög grad framtidsinriktad och framåtblickande tid. Det handlar emellertid inte så mycket om konkreta framtidsplaner och dröm-

¹²⁴⁰ Arvidsson 1999, 154; Arvidsson 2001, 77.

¹²⁴¹ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 31.10.1941, 4.3.1942, 17.6.1942.

¹²⁴² Utriainen 2001, 83–85.

¹²⁴³ Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 3–4.9.1942.

¹²⁴⁴ Wollinger 2000, 98–100; Leimu 1985, 38.

¹²⁴⁵ Se t.ex. Martha Enroth till sin man Curt 3.3.1942; Curt Enroth till sin hustru Martha 17.10.1941, 8.3.1942.

mar, vilka dock också i viss mån förekommer i breven. I en värld där frontsoldaten hade mycket lite inflytande över sin tid och sin framtid, fanns det naturligtvis inte mycket utrymme för handfasta och långsiktiga planer.¹²⁴⁶ I breven går det snarare att finna en ständigt *framåtblickande hållning*. Skribenterna levde hela tiden med en väntan på något som skulle ske i framtiden – de väntade på brev, på nyheter, på nästa permission, på våren, de väntade på att kriget skulle ta slut, på att få återvända hem, de väntade överhuvudtaget på att något skulle hända. Ibland kände skribenterna att tiden gick fortare då de hade något att vänta på. Men väntan kunde också vara mycket påfrestande. Väntan är nämligen nära förknippad med känslan av leda och den intensiva längtan bort från det som förorsakade denna känsla. Väntan blev därför ibland outhärdlig:

Är så nervös och otålig på allt, att det kliar i hela kroppen som jag vore full med löss, och dock har jag sluppit dem. Med ens har tiden blivit så lång, och man gör ingenting annat än väntar på ingenting. [...] Jag, Du vet nog själv, hur det är att gå och vänta. [...] [I marginalen:] Var inte orolig fast mina brev äro mer eller mindre tokiga. Nog håller bolln i alla fall. (Curt Enroth till sin hustru Martha 2.1.1942)¹²⁴⁷

Skribenterna var också tvungna att göra förbehåll inför framtiden och allt de väntade på. Eftersom kriget var en ovisshetens tid och dödsfaran ständigt var närvarande, kunde de aldrig helt och fullt räkna med att det de väntade på verkligen skulle ske. Ulf Segerstråle skrev i ett brev den 20 augusti 1941 till fadern om sin längtan att i framtiden få ägna sig åt konsten, men han var medveten om att den dagen kanske aldrig skulle komma: ”Icke för att det icke kan ske mycket däremellan förrän man blir civil, ja – om man alls skall överleva kriget. Det är onödigt att spekulera. Var dag har sitt anlete.”

Tiden uppfattas i vår kultur som något värdefullt som bör förvaltas väl. Att uppleva att tiden går till spillo kan därför väcka ångestfyllda känslor. För reservister kunde frontvistelsen mycket väl upplevas som förlorad och bortkastad tid – en tid de hade kunnat använda till sina studier, till att sköta sitt civila arbete och till att leva sitt ”verkliga liv”.¹²⁴⁸

Att hela tiden tänka på att tiden gick förlorad hade sannolikt i längden varit nedbrytande. För att klara av denna situation gällde det därför att finna olika sätt att tillskriva kriget och den aktuella livssituationen mening. Ett centralt steg i en ”copingprocess” är ett sökande efter signifikans i olika krissituationer. Under denna bemästrandeprocess försöker individen i första hand hålla fast vid det han tidigare uppfattat som meningsfullt. Om detta inte längre går måste han finna nå-

¹²⁴⁶ Waller 1944, 57.

¹²⁴⁷ Se också Göran Sax till föräldrarna Arne och Hilma 21.6.1942.

¹²⁴⁸ Goffman 1991, 66–67; Utriainen 2001, 82. Se också Curt Enroth till sin hustru Martha 23.7.1941.

got annat han kan tillskriva mening.¹²⁴⁹ I det aktuella materialet kan man till exempel observera hur Curt Enroth och hans hustru Martha tolkade kriget och den påtvingade separationen som ett pris de måste betala för sin framtida lycka. Kriget fungerade också som en lärdom, som skulle påminna dem om att uppskatta och vara tacksamma för allt de trots allt hade. Denna syn kan verka väl hård och orimlig, men paret vände krigets tid till något meningsfullt och kunde på så sätt minska känslan av att den tid de var tvungna att leva på olika håll enbart gick i spillo.¹²⁵⁰ Här följer två belysande exempel från parets brevväxling:

Fjorton månader ha vi varit tvungna att leva på skilda håll, men kanske den tiden ändå varit mera till nytta än till skada. Man sätter inte så stort värde på lyckan, då den fås till skänks och om våra nerver inte äro alldeles slut efter detta, så kanske vi ännu ha det bästa kvar. [...] En gång skall ändå vår dag komma hur hopplöst det än verkar. Vi lever i en tid då det gäller att sätta manken till för att orka hålla ut, men den tiden kan inte vara evigt. (Martha Enroth till sin man Curt 13.1.1942)

En stor del av tiden [vi varit gifta] har vi ju varit skilda, men lyckliga är vi ju ändå, och det är det viktigaste. När jag riktigt tänker efter, så är jag också tacksam för kriget. Jag tror, att vi aldrig skulle ha blivit så lyckliga, som vi nu är, om inte kriget givit oss så många lärdomar. Och nu hoppas vi bara Gulle, att vi får fortsätta i lugn och ro, sedan vi betalat priset för vår lycka. (Curt Enroth till sin hustru Martha 11.1.1943)

Löjtnant Ulf Segerstråle gav kriget mening genom att se kriget som en prövning som skulle uppfostra och utveckla individen. Bara genom ”förtvivlan och kamp” skulle han växa som människa. Allt det svåra han upplevde under kriget skulle han förhoppningsvis senare kunna förädla i det civila livet. Uppoffringarna skulle dessutom ge en tryggad framtid i världen och ur kriget skulle en ny och bättre tid växa fram.¹²⁵¹ Min uppfattning är att Ulf mycket långt hade en möjlighet att tillskriva kriget mening utifrån de tolkningsramar som uppväxten inom den i hans fall re-

¹²⁴⁹ Pargament 1997, 31, 90–91.

¹²⁵⁰ Se t.ex. Curt Enroth till sin hustru Martha 23.9.1941, 5.10.1941, 26.10.1942, 13.1.1943, 14.1.1944; Martha Enroth till sin man Curt 7.9.1942, 5.2.1942, 17.1.1943.

¹²⁵¹ Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise 28.9.1942, 27.7.1941; Ulf Segerstråle till fadern Lennart 13.12.1942; Ulf Segerstråle till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 28.7.1942. Ulf Segerstråle till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlen 29.9.1941: ”Gud har hittills lett mig, och äro här så underbart. Han skall säkert föra oss genom nöd och umbäranden till seger och FRED – en fred som måste bli rättvis. Kanske vi då åter träffas och rikare och bättre än förr förstår varför vi leva. Kanske vi genom denna svåra tid komma sanningen närmare och därigenom äro i stånd att delgiva våra medmänniskor, – Du genom förkunnelse och jag genom konsten.” Se också kapitlet Löjtnant Segerstråle: ”Konstnär är jag trots allt” (del VI) där jag framhöll att kriget gavs signifikans genom att det skulle ge material för Ulfs konst i framtiden.

ligiöst präglade borgerliga kulturen erbjudit honom. Att på detta sätt göra sitt liv under kriget begripligt blev sålunda en viktig bemästrandestrategi för att komma igenom den svåra tid han genomlevde.

Övergången från en tid till en annan organiseras ofta med hjälp av mindre eller större markeringar. Föreställningen om olika skeden eller epoker formas genom att en viss tidsperiod utrustas med en början och ett slut. Man talar om barndomen, om krigstiden, om medeltiden eller framtiden. Att bilda sig en föreställning om ett skede eller en epok går vanligtvis att göras först i efterskott. När tiden lidit går det att identifiera särskilda drag som gör att en viss period kan betraktas som en helhet. Det är ett sätt att schemalägga eller göra kategoriseringar – att organisera tiden och livet.¹²⁵²

Utgående från källmaterialet går det att konstatera att skribenterna bildade sig en föreställning om kriget som en särskild period i historien och i sitt liv redan medan kriget pågick. Eftersom ett krig i vanliga fall har en klart markerad början och ett klart slut, blir avgränsningen i princip inte alltför problematisk. Ett krig börjar då länder förklarar varandra krig eller går till anfall och det tar slut då de stridande parterna kommer överens om vapenstillstånd eller sluter fred.¹²⁵³

Kriget var ett tillstånd, som skribenterna i flera avseenden förstod tidsligt och i sina brevdialoger skapade de ömsesidigt uppfattningar av kriget och den tid de levde i. De var medvetna om att de var mitt inne i en tidsperiod som avvek från tiden före kriget och som skulle skilja sig från en kommande fredstid. De var också väl medvetna om att kriget var ett avbrott, ett mellanrum, och detta påverkade deras sätt att uppleva den tid de levde i. Kriget uppfattades som något tillfälligt och övergående som efter några veckor, månader eller år skulle vara över. Vidare upplevde skribenterna kriget som en särpräglad, annorlunda och främmande tid. De var medvetna om att det skett en övergång från något ”normalt” till ett undantagstillstånd.

Att leva i ett tillstånd av utdraget kaos krävde många olika strategier för att skapa ordning och struktur i vardagen. Breven visar tydligt att skribenterna kontinuerligt positionerade sig mellan olika upplevelser av normalitet och anormalitet, av civilt och militärt och av krigstid och fredstid. Uppfattningarna skiftade under

¹²⁵² Ehn & Löfgren 2004, 110; Löfgren 1996, 83.

¹²⁵³ Alldeles entydigt gjorde skribenterna dock inte denna avgränsning. Krigsperiodens början definierades i olika situationer utifrån olika utgångspunkter. Då skribenterna såg tillbaka på tiden som gått tog de ibland avstamp i dagen då fortsättningskriget bröt ut, ibland i den dag då vinterkriget brutit ut. Bilden nyanseras ytterligare då man bland annat beaktar att undantagstillståndet delvis fortgick ännu flera år efter krigsslutet. Detta är dock en problematik som faller utanför denna studie, eftersom brevväxlingarna abrupt tog slut då soldaterna blev hemförlovade under hösten 1944.

krigets gång och kopplades samman i olika konstellationer i förhållande till olika fenomen och element i vardagen. Denna process gav därför upphov till olika förståelser av tiden, kriget och krigets vardag.¹²⁵⁴

Jag instämmer följaktligen med Deleuze och Guattari om att något som liknar en dualism eller en dikotomi – såsom distinktionerna normal och anormal, front och hemmafront eller militär och civil – inte ska ses som varandras motsatspar. Begreppen bidrar i stället till att skapa pluralism eller mångfald genom att det hela tiden sker ett pendlande mellan (eng. *swinging between*) de båda polerna, vilket gör att båda alltid inkluderas i olika sammansättningar.¹²⁵⁵ Analysen ovan visade uttryckligen att sättet att uppleva tiden präglades av en *mångfald* av positioneringar och rörelser mellan normalitet och anormalitet, mellan fredstid och krigstid, och mellan civila och militära element.

Från normal till anormal tid

Utifrån den bild som vuxit fram genom analysen av brevskrivarnas tidsuppfattningar och erfarenheter av kriget anser jag att det går att dra paralleller till vissa aspekter av teorin om det karnevalistiska¹²⁵⁶ och till teorin om övergångsriter¹²⁵⁷ utan att dock betona ordens regelrätta konnotationer. Mellan krigets tid och tidsdimensionen i dessa teorier råder uppenbara skillnader och även motsättningar, men det går också att finna vissa gemensamma drag. Här vill jag särskilt peka på att det handlar om kollektiva fenomen som äger rum utanför de olika kulturella och sociala sammanhang individerna vanligtvis lever sina liv i.¹²⁵⁸

Michail Bachtin förknippar vissa varianter av det karnevalistiska med olika krissituationer och brytpunkter. Han talar om ett karnevaliserat helvete, en tid av kris, och en tid på tröskeln.¹²⁵⁹ Kriget är en ultimat krissituation och i likhet med karnevalen lever man under kriget ”ett liv utanför livet” – ett liv som skiljer sig från

¹²⁵⁴ Jfr. Deleuze & Guattari 2004, 8–10. Kulturanthropologen Ivana Maček lade under sitt fältarbete i Sarajevo snabbt lade märke till att informanterna förstod sitt liv i termer av normalitet och anormalitet. Begreppet normalitet var för civilbefolkningen i staden laddat med en moralisk dimension om vad som var bra, rätt eller eftersträvänsvärt. (Maček 2000, 24–26) Sarajevoborna tolkade sin tillvaro under kriget på ett liknande sätt som avhandlingens brevskrivare.

¹²⁵⁵ Deleuze & Guattari 2004, 8–10, 371; Bell 2010, 19–21; Colebrook 2010, xxvi–xxvii.

¹²⁵⁶ Se Bachtin 1991, 130–135, 183–185. Jag vill betona att jag med det karnevalistiska inte avser karnevaler i modern bemärkelse så som sambakarnevaler eller karnevalen i Rio. Bachtin talar om en karnevalsk världsuppfattning, vars kärna ligger i dess patos för växling och förändring, för död och förnyelse. Karnevalen, som är en rituellt handling, är enligt honom den allt förintande och allt förnyande tidens fest. Lagarna, förbuden, normerna och restriktionerna som bestämmer ordningen i det vanliga livet upphävs under karnevalstiden.

¹²⁵⁷ Se Leach 1991, 77–79.

¹²⁵⁸ Bachtin 1991, 183. Historikern Eric J. Leed (2009, 45–46) och militärhistorikern Joanna Bourke (2000, 37–43) pekar på paralleller mellan kriget och det karnevalistiska.

¹²⁵⁹ Bachtin 1991, 183–185.

det fredstida ”normala livet”. Samhället och människorna står dessutom på många sätt utanför det vanliga livets normer, värderingar och ordning. Man kan säga att livet blir ”karnevaliserat” under krigets tid i och med att det förvandlas till en upp och nedvänd värld och genom att denna tid av kris sammanför människor som under normala levnadsomständigheter inte skulle mötas.¹²⁶⁰ Bachtin formulerade vissa drag som hör till denna variant av karnevalisering på följande sätt i sin diskussion om boken *Spelaren* av Fjodor Dostojevskij och om de hasardspelande människorna som befann sig på främmande ort:

Detta är människor som är avskurna från sitt fädernesland och sitt folk, deras liv bestäms inte längre av en normal livsföring hos människor som lever i sitt eget land, deras uppförande regleras inte längre av den position de intagit i sitt hemland, de är inte bundna till sin miljö. [...] [De] bildar här ett slags *karnevalskollektiv*, som i viss mån känner sig stå utanför det vanliga livets normer och ordning.¹²⁶¹

I likhet med roulettspelarna ser Bachtin straffångar som ett karnevaliserat kollektiv och strafflägret som ett karnevaliserat helvete. Också på fånglägren sammanfördes människor med olika bakgrund under liknande levnadsomständigheter. Han framhåller att strafflägrens tid och spelets tid utgör samma typ av tid. I båda fallen är det fråga om en tid av kris och en tid på tröskeln – en tid inför fångens avrättning och spelarens självmord.¹²⁶² Här kan man dra paralleller till soldater i krig som sammanförs på främmande ort och under anormala och abnorma förhållanden och där deras liv på flera sätt likartas. De lever i en tid av kris där döden ständigt utgör ett påträngande hot. Dock var soldaterna inte nödvändigtvis totalt avskurna från sitt ”fädernesland”. Avhandlingen har visat hur de med hjälp av en regelbunden kommunikation per brev bibehöll kontakten med sina närmaste, med sitt tidigare liv, med det som kändes hemvant, tryggt och bekant.

Eftersom kriget innebär ett skarpt avbrott och en övergång från normal tid till anormal tid går det att iakttä vissa överensstämmelser med teorierna om övergångsriter även om ett krig inte är en rituell företeelse utan ett historiskt händelseförlopp.¹²⁶³ Edmund Leach framhåller att den intervall i en övergångsrit, som uppstår i mellanrummet mellan de båda tillstånden av normal tillvaro, utmärks av *social tidlöshet*. Tidlösheten innebär att den normala tiden stannar samtidigt som den anormala tiden fylls av något nytt och avvikande. Denna ”tid utanför tiden” kan i fall av riter räcka allt från några minuter upp till flera månader.¹²⁶⁴

¹²⁶⁰ Bachtin 1991, 131, 183–186.

¹²⁶¹ Bachtin 1991, 183.

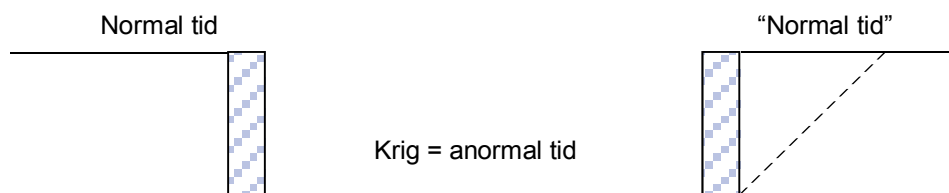
¹²⁶² Bachtin 1991, 185.

¹²⁶³ Leed 2009, 32.

¹²⁶⁴ Se Leach 1991, 34, 77; Åström 1991, 24–25, 31–32. Leach nämner änkans/änklingens sorgetid och brudparets smekmånad som exempel på detta slag av långvariga marginella tillstånd.

Under fortsättningskriget räckte perioden av tidlöshet, den anormala tiden, ungefär tre och ett halvt år. Transitionen kan med andra ord ses som ett relativt långvarigt tillstånd – ett utdraget mellanrum – och inte som en kort passage. Därför kan man säga att samhället och människorna blev fångna i transitionen, i den liminala och anormala fasen.¹²⁶⁵ Eftersom människorna var medvetna om att kriget skulle ta slut en dag, bör fortsättningskriget dock uppfattas som ett temporärt undantagstillstånd.¹²⁶⁶

Edmund Leach har på ett mycket åskådligt sätt framställt övergångsritens olika faser i en figur¹²⁶⁷, som jag dock har valt att vända på. Med den upp och nedvända illustrationen vill jag markera att krigets anormala tid utgjorde en kris-situation och ett icke-önskat avbrott – att avbrottet var en form av ”anti-rit”. Det är visserligen alltid svårt att schematiskt framställa ett fenomen som i grunden är komplext och mångtydigt och därför kan modellen nedan endast ge en förenklad bild av tidsuppfattningarna under kriget.¹²⁶⁸

Figuren belyser den process där den normala tiden, fredstiden, avbröts av krigs-utbrottet som försatte samhället i en abrupt tid av förändring. De två delarna i figuren som markerats särskilt står för avbrottet i tiden och för den mest intensiva perioden av omställning och anpassning. Den streckade, sneda linjen till höger ska

¹²⁶⁵ Wettstein 2009, 22–24, 118, 127.

¹²⁶⁶ Jfr. Taussig 1992, 12–13, 16–22. Antropologen Michael Taussig diskuterar undantagstillståndet utifrån filosofen Walter Benjamins teorier om ”undantagstillstånd som blivit regel”. Taussig exemplifierar med situationen i Colombia som under flera årtionden levat i ett utdraget undantagstillstånd. Han talar om ett kroniskt undantagstillstånd (a chronic state of emergency) då undantagstiden har blivit ett normaltillstånd. Samma situation gällde inte för andra världskrigets Finland. Även om krigstillståndet räckte några år bör det enligt mig ses som ett temporärt och inte som ett kroniskt tillstånd. Under det temporära undantagstillståndet hann landet dock genomgå en process som ledde till att det anormala blev en form av normalitet.

¹²⁶⁷ Leach 1991, 78.

¹²⁶⁸ Den modifierade modellen av övergångsritens faser skall ses som en analogi till krigets tid. Bilden kompliceras av att det skarpaste avbrottet i tiden sannolikt inföll redan då vinterkriget bröt ut på senhösten 1939 och att en stor del av anpassningen till de exceptionella förhållandena skedde redan då. Under den korta fredsperioden mellan de båda krigen återgick landet inte i full utsträckning till fredstida förhållanden (till en ”normal tid”), utan var även då ekonomiskt och mentalt sett i krig. (Vehviläinen 1989b, 332) När fortsättningskriget bröt ut på sommaren 1941 gav det upphov till ett nytt avbrott i tiden, som eventuellt inte upplevdes som lika skarpt som avbrottet 1939.

illustrera att återgången till en ”normal tid” efter krigsslutet delvis skedde gradvis och att anpassningen till ett fredstida samhälle fördröjdes av bland annat fortsatt livsmedelsransonering. Under kriget, den anormala tiden i botten på figuren, uppstod med tiden vardagliga strukturer, vilket diskuteras nedan.

Förutom mittemellantillvaron¹²⁶⁹ kan man också dra en annan parallell mellan övergångsriten och krigets tid. Till en övergångsrit hör i regel statusväxlingar och rollförskjutningar.¹²⁷⁰ I och med att reservisten efter inkallelsen fick sin uniform och sitt vapen och därefter förflyttades ut till fronten bytte han status från civil till soldat. Under kriget gällde statusbytet dessutom hela samhället – det skedde en övergång från ett fredstida, civilt samhälle till ett samhälle i krig.¹²⁷¹

Krigets vardag

Tidlösheten under kriget innebar att den normala och civila tiden stannade. Det fredstida vardagslivet fick vänta samtidigt som det kom in en annan tid och annorlunda tillvaro i människornas liv. I denna situation måste människorna å ena sidan tillfälligt ”ställa in” det egna civila livet och vänta på att kriget skulle ta slut så att de skulle få återuppta det. Å andra sidan kunde de inte sluta leva helt och hållet.¹²⁷² Att i över tre år leva med en känsla av att leva utanför tiden i ett anormalt, kaotiskt tillstånd hade varit omöjligt. Människorna måste därför finna olika alternativa utvägar för att hålla igång sitt vardagsliv. Det krävdes därför en kulturell läroprocess och anpassning till de nya levnadsvillkoren.¹²⁷³ Genom att lära sig och vänja sig blev det nya och främmande så småningom naturligt och självklart – det anormala blev ” normalt”, vilket följande utdrag från augusti 1941 ger en antydan om: ”Annars börjar man vänja sig vid att anse krig som det naturliga tillståndet på denna planet.”¹²⁷⁴

Denna anpassningsprocess är inte nödvändigtvis rätlinjig. Antropologen Michael Taussig framhåller att det under ett undantagstillstånd sker ett oregelbundet pendlande mellan känslor av chock och avtrubning, vilket småningom leder till att det anormala blir normalt (”the normality of the abnormal”).¹²⁷⁵ Undan-

¹²⁶⁹ Wettstein 2009, 23.

¹²⁷⁰ Leach 1991, 77–78; Åström 1991, 25, 31. Se också Kivimäki 2013, som i likhet med Eric J. Leed (2009) utgått från Arnold van Genneps och Victor W. Turners teorier om övergångsriten då han betraktat den civila mannens övergång till soldat som ett liminalt tillstånd som leder till en särskild frontidentitet.

¹²⁷¹ Leed 2009, 14–17.

¹²⁷² Knoch 1989, 222. Se också Maček 2009, 7–8, 35.

¹²⁷³ Ehn & Löfgren 2012, 30–31, 56.

¹²⁷⁴ Sven Björkman till sin hustru Rakel 25.8.1941. Se också Martha Enroth till sin man Curt 8.10.1941: ”Du är på gott humör igen och jag också någolunda. Man tycks vänja sig vid allt här i världen, hur omöjligt det också först känns.”

¹²⁷⁵ Taussig 1992, 13, 17–18. Jfr. med Ivana Maček som framhåller att uppfattningarna om vad som är normalt genomgår en cyklisk process av förändring under kristider. (Maček 2009, 6–7)

tagstillståndet leder till en omdefiniering av synen på vad som är normalt – till en *alternativ* eller *ny normalitet*. Under det länge pågående kriget förde anpassningen därför till att kriget – den anormala tiden – blev en form av vardag.¹²⁷⁶

Den föreliggande avhandlingen har belyst vardagens utformning vid de båda fronterna ur flera olika synvinklar. Eftersom skribenterna hade en synnerligen tät kontakt per brev fick vardagliga detaljer ett stort utrymme i breven. Till krigets vardag hörde dels många sådana företeelser som direkt orsakades av kriget och som i allmänhet inte förekommer eller får förekomma i ett fredstida samhälle. Men både vid fronten och på hemmafronten bestod krigsvardagen också av element som hör till ett fredstida, civilt liv. När man läser brev från fronten kan man ibland förvånas över att innehållet i hög grad utmärks av all daglighet och en känsla av normalitet. Männens skrev gärna om ämnen med starka kopplingar till den civila sfären: mat och dryck, hygien, bostadsförhållanden, fritidsaktiviteter. Samtidigt bör dock beaktas att dessa civila element ofta fick en något annorlunda form och ett annat innehåll än under fredstida förhållanden.

Följaktligen gäller att kriget utgjorde ett skarpt avbrott i tiden men att diskontinuiteten inte var fullständig eller total. Dels ”överlevde” mycket av det tidigare civila automatiskt också under kriget, dels går det utgående från brevmaterialet att observera en aktiv strävan och vilja att vidmakthålla en känsla av kontinuitet och att skribenterna gick in för olika strategier för att uppnå *kulturell överensstämmelse* mellan fronten och hemmafronten och mellan tiden före kriget och den pågående krigstiden.

De medvetna försöken att upprätthålla det fredstida, civila och ”normala” kan ses som något utmärkande för krigets tid. Det handlade på många plan om att försöka *imitera* det tidigare livet och att *skapa en illusion* av normalitet och kontinuitet.¹²⁷⁷ På bland annat denna punkt anser jag följaktligen att den sociala tidlösheten under kriget markant skiljer sig från den tidlösa intervallen under en rit. Under riten kan man nämligen förnimma en önskan att uppleva något estetiskt och exceptionellt, vilket har att göra med ritens funktion som särskild markör av övergången från en period till en annan och från en status till en annan.¹²⁷⁸ I en krissituation där tillvaron identifieras som ett främmande eller anormalt tillstånd, något som människorna uppenbart gjorde under kriget, blev det i stället nödvändigt att försöka *hålla fast vid* det trygga, civila och normala.¹²⁷⁹ Det gäller således

¹²⁷⁶ Knoch 1989, 239; Maček 2009, 8. Under kriget är motsatsen till krigsvardagen inte fest utan en fredstida vardag. Närmare bestämt är icke-varldag under kriget den (dröm)bild av en fredstida vardag, som människorna konstruerar. (Knoch 1989, 243) Utifrån brevmaterialet kan konstateras att permissionerna fungerade som ett slags icke-varldag under krigsåren. Se mera om detta i kapitlet ”Tillfälliga övergångar i rummet: hempermissionen som möte och konfrontation” i del V.

¹²⁷⁷ Jfr. Maček 2009, 5–9.

¹²⁷⁸ Arvidsson 1999, 154–155.

¹²⁷⁹ Berger & Luckmann 1991, 165. (eng. ”making stick”)

att problematisera det linjära tänkandet angående förhållandet mellan kontinuitet och diskontinuitet under brytningstider: att något som tidigare varit helt och hållet skulle försvinna och ersättas av något nytt.¹²⁸⁰

Krigsvardagen hade delvis olika innehåll vid krigsfronten och på hemmafronten. Mycket av det som blev vardag vid fronten var främmande för de civila på hemmafronten. Och mycket av det som blev vardag på den militariserade hemmafronten förblev obekant för frontsoldaterna, som så länge levde på annat håll. Krigets vardag var därmed en *splittrad tid*, vilket innebar att det fanns ett glapp mellan sammansättningarna. Detta avstånd försökte skribenterna med hjälp av olika kulturella och språkliga tekniker kamouflera och förminska. Det regelbundna dialogiska umgänget per brev fick därmed en viktig uppgift i försöken att väva samman de olika tiderna vid de båda fronterna.

Eftersom brevet fungerade som en ersättning för den sociala samvaron som avbrutits av kriget, fick brevskrivandet en betydande roll i människornas krigsvardag. Vardagsamtalet per brev ägde rum *mellan* de brevskrivande soldaterna och deras närstående, *mellan* fronten och hemmafronten och *mellan* det civila och militära.¹²⁸¹ I detta dialogiska mellanrum skapade skribenterna ömsesidigt och tillsammans en värld och en vardag i krig. Det handlade om ett möte mellan två (eller flera) röster, ett dialogiskt umgänge där brevet som ett avgränsat rum möjliggjorde förtätade, intensiva samtal.

Dessa samtal fick många uppgifter som skulle underlätta anpassningen till de efter avbrottet uppkomna nya och främmande levnadsvillkoren. Avhandlingen har visat att skribenterna som länge tvingades leva på olika håll i vitt skilda verkligheter måste ta i bruk olika handlingsstrategier i sin vardag för att hantera den anormala tiden, den påtvingade separationen och krigets destruktiva verklighet. Jag har visat hur brevskrivandet i sig fungerade som en mycket viktig *be-mästrandestrategi* för att hantera de påfrestningar som krigstillståndet förde med sig. Det blev dessutom nödvändigt att inom ramen för brevsamtalet gå in för olika *avståndsminskande* och *upprätthållande strategier* för att det rumsliga och erfarenhetsmässiga glappet mellan fronterna inte skulle växa sig för stort. De åtskilda och delvis främmande sammansättningarna måste kontinuerligt sammankopplas genom att förstärka de befintliga förbindelsestrådarna eller genom att skapa nya beröringspunkter.

¹²⁸⁰ Försvinnanden är ett tema som diskuterades under den 30:e Nordiska etnolog- och folkloristkongressen i Stockholm 14–17.6.2006.

¹²⁸¹ Bachtin 1991, 43: ”Men det väsentliga i Dostojevskijs polyfoni är just vad som sker *mellan olika medvetanden*, dvs. deras växelverkan och inbördes beroende.”

Brevet – en brygga till det civila och ”normala”

De krigstida breven innehåller skribenternas samtida sätt att handla, tänka och känna under kriget så som de *valde* att beskriva och ge uttryck för sina erfarenheter i den dialog de förde per brev. Vad de beslöt sig för att skriva eller lämna osagt var utifrån ett dialogiskt synsätt således i hög grad beroende av den andre – av mottagaren. Vissa företeelser fick förmodligen i breven ett större utrymme än vad de hade i skribentens liv, medan något annat som dominerade upplevelserna kanske bara nämndes ytligt eller inte alls. Det som lever kvar i breven är därför bara en del av skribenternas krig – den del de bestämde sig för att dela med sina närmaste. Det är denna del forskaren möter i sin dialog med materialet.

Även om ett brevmaterial inte heltäckande belyser alla aspekter av livet under kriget, går det att genom breven nå mycken sådan kunskap som kan vara närapå omöjlig att finna i andra källor. Detta har bland annat att göra med att breven innehåller många vardagliga små händelser som inte har dokumenterats i andra samtida källor, och triviala detaljer som högst sannolikt senare glömts bort och därför inte funnit sin väg till olika former av hågkomstmaterial.¹²⁸² Alla dessa alldagligheter ger ett värdefullt och mångsidigt underlag för analyser av vardagen och erfarenheterna under krigsåren.

Det föreliggande brevmaterialet ger som vi sett en god inblick i vardagens organisering vid de båda fronterna. Utifrån breven har jag kunnat konstatera att de civila momenten och ämnen med kopplingar till det normala i regel övervägde i breven från fronten. Detta för att brevet hade en viktig funktion som länk till det tidigare civila livet och till familjen hemma. Innehållet måste anpassas till och öppna sig mot¹²⁸³ brevskrivarnas gemensamma referensram för att de skulle förstå varandra och för att det erfarenhetsmässiga avståndet inte skulle växa sig för stort. I dialogen gällde det att välja samtalsämnen med så många kontaktytor som möjligt för att de båda rummen skulle närma sig varandra eller åtminstone inte driva längre isär. Brevet blev därför under kriget framför allt ett *rum för det civila och ”normala”* – ett rum där det tidigare levde kvar och där de civila rollerna och det gemensamma livet aktivt vidmakthölls.

Avhandlingen har dock också visat att brevskrivandet för skribenterna fick en terapeutisk funktion och viktig roll i försöken att bemästra krigets påfrestningar vilket förde till att även svåra och tunga erfarenheter fick utrymme i breven. För att inte belasta familjen orimligt måste den alternativa normaliteten och krigets destruktiva element dock ofta nedtonas, kamoufleras eller översättas till något mera civilt och bekant. Brevmaterialet i sig kan naturligtvis inte ge underlag för

¹²⁸² Forskaren Riku Kauhanen observerade att de krigsveteraner han intervjuade tycktes äga de starkaste minnena från åren 1941 och 1944, medan hågkomsterna från ställningskriget var av en mera fragmentarisk och sporadisk karaktär. (Kauhanen 2013, 238)

¹²⁸³ Deleuze & Guattari 2004, 357, 367–372; Wise 2003, 110.

det som förtegs, men man kan utgå från att det fanns erfarenheter och händelser som soldaterna inte yppade i dialogen med den utanförstående familjen – företeelser som delades inom den gemenskap de initierade och invigda frontsoldaterna bildade.¹²⁸⁴ Det handlade om erfarenheter som inte fick överskrida gränsen mellan fronten och hemmafronten.

Även om brevet utgjorde en viktig brygga till det civila och normala livet – ett rum där upplevelser av normalitet, kontinuitet och stabilitet kontinuerligt skapades och upprätthölls är det inte sagt att dialogerna var tillräckligt intensiva för att i slutändan lyckas överbrygga avståndet. Sociologen Alfred Schütz pekar med hänvisning till Georg Simmel på bregets brister beträffande kommunikationen mellan närstående som tvingas leva på olika håll under en längre period. För den som av olika orsaker har tvingats lämna sitt hem, ”konserveras” hemmet och de människor som lever där i tankarna till någon form av oföränderlighet. Att det sker eventuella växlingar och förskjutningar har den frånvarande svårt att föreställa sig även om kontakten vidmakthålls per brev. Också för familjen hemma förblir den bortresta densamma han var innan han for. Skribenterna förutsätter således att det råder kontinuitet i relationen: att samma saker fortfarande kommer att kännas relevanta, att samma grad av närhet i den personliga relationen kommer att upprätthållas etc.¹²⁸⁵

Jag instämmer med Schütz (och Simmel) i skepticismen angående bregets möjlighet att fullständigt överbrygga den distans som uppstod mellan soldaten och hans närmaste hemma. Eftersom livet vid krigsfronten skiljde sig markant från det civila, var det närapå ofrånkomligt att det erfarenhetsmässiga avståndet mellan soldaten och familjen växte ju längre kriget varade. Men resultatet av ett eventuellt isär drivande blev sannolikt mest påtagligt först då kriget tog slut och männen återvände hem. Vid hemkomsten konfronterades de bilder och föreställningar som skapats i brevdialogen med verkligheten.¹²⁸⁶ Då var det möjligt att hemmet och det civila livet plötsligt och oväntat kändes avlägset och främmande.¹²⁸⁷

Utgående från brevmaterialet är jag emellertid övertygad om att skribenterna under det pågående kriget upplevde att brevväxlandet var meningsfullt. Några konkreta tecken på detta är att de i allmänhet skrev mycket flitigt, att också personer som var ovana att uttrycka sig i skrift skrev ofta och gärna samt att de verkligen längtade efter att få brev och kände sig övergivna och utelämnade om det blev längre pauser mellan breven. I det här och nu skribenterna levde i, var breven ett mycket viktigt medel i att få och ge stöd, och att inkludera den andra i sitt liv samt att i dialogen med den andra diskutera och iscensätta sig själv och sin relation.

¹²⁸⁴ Se min diskussion utifrån Kivimäki 2013 i kapitel ”I elden. Strider framställda i brev” i del IV.

¹²⁸⁵ Schuetz (Schütz) 1945, 373.

¹²⁸⁶ Schuetz (Schütz) 1945, 373–375; Waller 1944, 30–35, 83.

¹²⁸⁷ Om svårigheterna att återvända hem, se Kivimäki 2007, 215–245.

Med hjälp av brevsamtalet försökte brevskrivarna tillsammans komma igenom krigets påfrestningar och upprätthålla det gemensamma livet trots avståndet.

Brevväxlingarna avbröts abrupt då männen hemförlovades under hösten 1944. Det går därför inte att bedöma hur väl skribenterna verkligen lyckades i försöken att bemästra krigets påfrestningar, upprätthålla samhörigheten och det civila livet genom sina brevdialoger.¹²⁸⁸ Även om det inte går att ge något svar kan man dock hypotetiskt fundera över hur det hade gått ifall soldaterna och deras familjer inte alls hållit kontakt per brev. Hade avståndet blivit ännu större? Hade närheten och samhörigheten inom familjen kunnat upprätthållas? Hade soldaterna helt och hållet tappat fotfästet i det civila livet? Hos vem hade de sökt stöd och tröst då de var rädda eller då de längtade hem och bort från kriget?

Enstaka brev innehåller tankar om den förestående hemkomsten och övergången från krig till fred. Breven antyder att skribenterna var medvetna om att övergången inte skulle förlöpa alldeles smärtfritt och att det skulle krävas en kulturell återanpassning för att tillvaron och tiden småningom skulle bli ”normal” igen.¹²⁸⁹

Det har blivit dags att ta avsked av de fem soldaterna och deras familjer. Jag har under arbetets gång fört en dialog med brevskrivarna och de brevtexter jag fått ta del av. Jag har samtalat med teorier och tidigare forskning. Men jag har i skrivandets stund också kastat sidoblickar på min imaginära läsare. Jag har på samma sätt som en brevskrivare eller samtalspartner anteciperat de reaktioner min text kommer att väcka hos läsaren. Det är genom alla dessa dialoger som texten har vuxit fram. Avhandlingen innehåller dock inte bara min text. Genom de utdrag jag valt ut har jag gett brevskrivarna ordet och därför har läsaren fått en möjlighet att lyssna till några röster från kriget. Här ska översergeanten och folkskolläraren Curt Enroth få det sista ordet. I utdraget får vi ta del av den osäkerhet han satte ord på i dialogen med sin hustru Martha inför hemförlovningen och i sällskap med honom lämnar vi nu kriget bakom oss:

¹²⁸⁸ Det jag vet är att de båda gifta paren lyckades upprätthålla äktenskapet och att de fortsatte sitt gemensamma liv efter kriget. De två sönerna som överlevde kriget studerade (Nils Sax), arbetade, gifte sig och fick barn.

¹²⁸⁹ Curt Enroth till sin hustru Martha 28.1.1942, 25.9.1944, 6.10.1944. Efter en långvarig vistelse i den militära miljön vid krigsfronten kan soldaten uppleva att han är oförmögen att åter leva ett normalt vardagsliv i det civila samhället. Ångesten inför hemförlovningen kan förknippas med vad Erving Goffman kallar *diskulturation*, vilket innebär att individen på nytt måste lära sig att leva i ett fredstida samhälle. (Goffman 1991, 23) Sociologen Willard Waller skrev år 1944 att vi vet hur man utbildar en civil till soldat, men vi vet inte hur man omskolar en soldat till civil. (Waller 1944, 15)

Att det är fred har redan blivit en vana. Man for nog oftare i tankarna civil genast efter vapenvilan. Visst längtar man ju nu också, men samtidigt är man lite rädd och inte så lite heller. Hur skall allt börja löpa och rulla med dessa villkor [= fredsvillkor], och hur skall man passa in i det hela. Jag är t.o.m. rädd för huru Gulle skall börja orka med mej. Det räcker innan alla ovanor och kantigheter igen är bortslipade, jag tänker det är åtskilliga saker, som till en början kommer att reta Dej. Efter alla dessa år av längtan, skriver jag, som om jag faktiskt vore rädd att komma hem, och det är jag nog också lite, fast jag samtidigt längtar som förut. [...] Måne det ändå inte skall kännas lättare, då jag kommer hem och vi tillsammans får gå den ovissa framtiden tillmötes. (Curt Enroth till sin hustru Martha 22.9.1944)

ENGLISH SUMMARY

Voices of War. An Ethnological Analysis of Epistolary Dialogues between Soldiers and their Families during the Continuation War, 1941–44

Drawing on wartime letters between five Finnish soldiers and their families, this thesis investigates the connection and communication between the absent soldiers and their closest family during the Continuation War 1941–44. The aim has been to examine the role of personal correspondence in trying to maintain the relationship between family members during the long-term separation. I departed from the assumption that the regular exchange of letters lessened the risk of alienation from the family and contributed to bridging the spatial and experiential gap between the front and home. The thesis also discusses what strategies the writers employed in their efforts to try to overcome the strains of war. A central question is how different emotions were handled in the epistolary dialogues.

When the men left home, personal contact with their families was mainly kept up through letters and very occasional visits. Writing letters thus became a widespread practice among the whole population. During the Continuation War, the Finnish Army Postal Service forwarded approximately one billion items of mail between the battlefield and home front.

The source material consists of four extensive collections of letters written during the war in 1941–44, with one of the collections including two different soldier-correspondents. Thus, altogether five correspondences are studied. Two of these were carried on between husband and wife, and three between soldier-sons and their parents. The focus has therefore been on the gender aspect as well as on the generational aspect of communication in times of war. All the correspondents were members of the Swedish-speaking population in Finland. The soldiers represent different military ranks. One of them was a professional officer, three of them were reservists, and one was a conscript. The three unmarried soldiers in my sample are Lieutenant Ulf Segerstråle (25 years old in 1941), Corporal Nils Sax (21) and his brother Private Göran Sax (19). The two married soldiers are Colonel Sven Björkman (43 years old in 1941) and Staff Sergeant Curt Enroth (29).

Drawing on theories by Mikhail Bakhtin, letter writing is seen as a dialogue between two writers. The letter is addressed to a specific, known person, and the communication is therefore always shaped by both correspondents. The correspondent takes into account the recipient's possible reactions to what he writes,

and to a great extent this anticipation of the expected response determines what is mentioned in the letters and also the style and tone of what is written.

The thesis begins with a contextual chapter where I examine the framework of letter writing during the war. First, I describe how the field post and postal censorship were organized. These provided specific conditions and limitations of letter communication during the war. After this, the letter writers' own view of the wartime epistolary communication is studied. Here, various routines and practices surrounding the writing of the letters are considered, as well as the writers' way of relating to the fact that their letter might be opened by the censor.

I show that the regular arrival of these letters acquired a heightened significance in comparison to peacetime correspondence. This was because every letter from the front functioned as a concrete sign of life. During the war, letter writing was the duty of every citizen and thus a regulated activity, which is not the case during peacetime conditions. That the letter writing was subject to censorship constituted a further incongruity. The impact of censorship on the content of the letters should not be exaggerated, as the material shows that the writers did not necessarily comply with the rules even if they were aware of them. However, self-censorship or a strategic silence did affect the contents of the letters, because the soldiers did not want to worry their families. The chapter also includes an analysis of the soldiers' language in the letters, and how soldier slang and military expressions could be used in the dialogues as a strategy to create a feeling of participation.

Following on from this, the thesis is thematically structured as a movement from the most warlike and military to the more civilian and well known, and from the battlefield to the home front. In Chapter IV, the battlefield and the soldiers' experience of warfare is in focus. I begin by studying how the soldiers wrote about combat and the chaotic, destructive, and brutal realities of the battlefield. Even if the subject was not totally silenced, the utterances concerning combat and violence are generally vague and diffuse. The letters contain fragments of what the soldiers were involved in when their own forces pushed forward or when the enemy attacked them. They also provide some insight into patrol missions, risky fortification work, and how they felt when their positions became the target of enemy fire.

Faced with the realities of war and battle, the soldiers were much dependent on their families for emotional support. When comparing the contents of the letters from the sons to their parents with the letters from the two husbands to their

wives, it is, however, apparent that there was more room for the aberrations of war in the letters from the sons. Since a letter is always constructed by taking into account the possible reactions of the recipient, one has to assume that the dialogic relationship between sons and parents allowed for a greater openness than the one between husband and wife. When the husbands mentioned death and violence in their letters, they often immediately tried to tone down the impression the news might give by making different kinds of reservations and mitigations. For the husband, it was probably more important not to worry his wife than to unburden himself in the epistolary dialogue.

The chapter also analyzes the ways in which the families related to the depictions of the reality of war, and the fact that their husband or son was living in constant mortal danger. Uncertainty over the situation at the front increased the experience of powerlessness and lack of control. Therefore, the family members wanted to obtain information about the situation in spite of the fact that bad news could increase anxiety. Thus, letter writing functioned on both fronts as a balancing act – a choice between disclosing or concealing – and an ambivalence between acquiring knowledge about the situation and the ability to deal with disturbing news.

The next section deals with the ability of the letters to create identity through analyzing how the soldiers mutually built up and conveyed their roles as front-line soldiers in the epistolary dialogues. I examine how the soldiers of different ranks positioned themselves as regards the war and the military environment at the front. By analyzing the way the soldiers identify or distance themselves, I have shown how a sense of duty and responsibility formed the major components of the officers' identity as a soldier, while a reluctant attitude served as a distancing strategy for soldiers of lower rank. By conveying their roles as soldiers, the family became included in the men's life at the front, which acted as a distance-reducing strategy within the framework of the letters.

Drawing on the concepts assemblage, rhizome, and multiplicity by Gilles Deleuze and Félix Guattari, chapter V focuses on spatial and material aspects of war. In this chapter, I examine different strategies that reduced the spatial and experiential gap between the soldiers and families at home. This meant creating points of contact between the front and the home, so that the distance would not grow too wide, and also in order to avoid alienation.

This chapter analyzes the way in which soldiers experienced the unfamiliar landscape at the front, and how they conveyed images of it so as to include the family in their lives. I show that it required various types of effort and cultural techniques to come to terms with this unfamiliar context – to transform and tame

it into a place the soldiers, at least to some extent, could identify with, and therefore facilitate adaptation to the prevailing conditions. I deal with, for example, how the soldiers' barracks not only served as a shelter and protection from enemy fire, but that they became a kind of demarcated territory representing a home, which could exclude the chaotic, dangerous, and threatening world outside. For the soldiers who had been forced to leave their civilian homes, the construction and furnishing of housing, and the creation of gardens transformed the destructive and alien environment into a territory, which gave an opportunity for identification and security, and this helped to overcome the stresses of war.

In the next two sections, the movement in the 'space' is also thematised. I study the crossover between the battlefield and the home front and how this could be done both mentally and physically. First, I examine how the soldiers in their thoughts were able to move away from the battlefield to their civilian homes. In their letters, the soldiers verbalised and expressed perceptions, dreams, and thoughts of home and family. These images confirmed the continued importance of family members and the civilian home. It was the home and family life that the men longed for and waited to return to.

Home leave was often associated with great ambivalence. The short visits were impatiently awaited for, but home leave was also always a disruption in the life of the soldier and, therefore, in many ways, could be problematic for both him and his family. It was not easy to suddenly step out of the world of the battlefield and enter into a few days of "civilian life".

In part VI, the focus is transferred to the home front. This section studies the civilian roles and relationships of the soldiers, and how these were maintained during long separations.

An important strategy in the project to get through the war was the mutual effort to keep up the civilian relationships and roles of the soldier. The letters became an important arena for trying to maintain some consistency between their life before and during the war, in order to avoid abrupt feelings of discontinuity and estrangement.

Spatial separation can be perceived as a constraint on the connectedness of a pair. In addition, the war probably brought even more strain on the marriage. Through their correspondence, the spouses were involved in an ongoing process of weaving together their lives, which was essential in order to be able to resume their lives together after the war. This was done on an emotional level, but the correspondents also employed different strategies in order to keep up the marriage on a practical and everyday level. By using different means, the women tried to include their husband in everyday life at home and to share their life in spite of the

separation. This was crucial in order to maintain a sense of continuity and normality, which was an important step in sustaining the relationship and in overcoming the strains of war.

Regarding the relationship between sons and parents, there are some significant differences in comparison with the relationship between husband and wife. With sons and parents, it is a relationship between two generations and as such a vertical and asymmetrical relationship, where the parents are first and foremost caretakers who look after and protect their children. Unlike married couples, the goal for soldier-sons and their parents was not to resume their mutual life after the war. The three sons were still unmarried and had not yet left their family homes for good when the war began, but it was understood that they were on their way to establishing homes and families of their own. However, the regular and frequent correspondences between the sons and parents demonstrate the importance and need for close contact during the war. In fact, the letters tell us that the sons relied heavily on their parents, and as caretakers, the parents probably felt a need to carry their sons through all the upheavals, crises, and risky situations their children could be exposed to. The parents looked after and assisted their sons in many practical ways, aside from providing care and support on an emotional level.

The letters contributed to keeping the soldiers connected with the home and in maintaining the relationship between the family members during the long-term separation. Getting through the war became a mutual project within the families.

The thesis concludes in part VII with an analysis of war as a time of exceptional circumstances. The time of war was perceived as a turning point or as a break, i.e. as a time marked by discontinuity. Through a process of cultural adaptation, the abnormal gradually became the everyday life of the letter-writers. This process is, however, not linear. During exceptional circumstances, an irregular oscillation occurs between feelings of shock and numbness, which eventually leads to the abnormal becoming normal (“the normality of the abnormal”). Exceptional circumstances, therefore, lead to a redefinition of the perception of what is normal – to an alternative or new normality. To live in a state of prolonged chaos required many different strategies in order to establish order and security in everyday life. For example, by noting particular milestones of time and by dividing time into stages, people attempted to structure the insecurity during the wartime. In terms of theory, I draw parallels between theories of rite-de-passage (Edmund Leach) and certain aspects of the carnivalesque.

Finally, in the concluding discussion, the importance of the letters and letter writing are highlighted. The correspondents were in daily or at least weekly contact, which suggests the great importance of regularly keeping in touch with the

loved ones. Since life on the battlefield differed from civilian life, the experiential gap between soldiers and their loved ones inevitably increased the longer the war continued. However, drawing on the present correspondences, I am convinced that the soldiers felt close to the family and home during the war, and that they did everything in their power to lessen feelings of alienation and a growing distance. By corresponding regularly, the soldiers felt they did not lose touch with their civilian life, and they were able to keep up their civilian relationships and identities at least to some extent. In addition, with their descriptions of everyday life at the front, the men could include their family in their lives, and the risk of drifting apart could be lessened.

To avoid alienation, the soldiers mainly chose to write about subjects that had a point of contact with civilian life. The content had to be adapted to the writers' common frame of reference in order for them to understand each other, and so that the experiential gap between them would not grow too wide. The letter was, therefore, above all, a space for "normal", civilian life – a space where the past still lived, and where civilian roles and ordinary life were actively maintained. However, the thesis has also shown that letter writing acquired a therapeutic function and an important role in the attempt to cope with the stress of war. Accordingly, the destructive elements of war were also verbalised, even if the difficult and the strange experiences, at least to some extent were camouflaged, and concealed.

In a number of previous studies about frontline soldiers, there has been a strong notion of two divided and separate fronts: the battlefield and the home front. In recent years, this view of two opposite spheres has been re-evaluated and the focus has been shifted from the battlefield to the interplay between the soldiers and their families at home. The thesis has shown how the battlefield and the home front were continuously connected on a spatial, material, and imaginative level in the epistolary dialogues between the loved ones. Letter writing, therefore, led to the fact that family ties often remained strong also during the wartime separation.

Translation and proofreading by Elizabeth Nyman

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkivmaterial

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Handskriftssamlingarna

Samling: Björkman, släkten

Björkman, Sven, brev till och från hustrun Rakel Björkman

Samling: Enroth, Curt och Martha

Enroth, Curt, brev till och från hustrun Martha Enroth

Samling: Sax

Sax, Nils, brev till föräldrarna Arne och Hilma Sax, brodern Göran Sax (och syskonen Heizel och Allan)

Sax, Göran, brev till och från föräldrarna Arne och Hilma Sax (och syskonen Heizel och Allan)

Samling: Segerstråle, Ulf

Segerstråle, Ulf, brev till och från föräldrarna Lennart och Marie-Louise Segerstråle

Segerstråle, Ulf, brev till och från system Tita Segerstråle

Segerstråle, Ulf, brev till och från system Christine-Louise Segerstråle

Segerstråle, Ulf, brev till farmodern Hanna Frosterus-Segerstråle

Segerstråle, Ulf, brev till rikssvenske vännen Per-Arne Dahlen

Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi

Etnologiska samlingarna, Ljudbandsarkivet (KIVÅ L)

Intervjuer gjorda av Sonja Hagelstam

L 1329 Kristina Langenskiöld (f. 1927), 29.3.1998, Esbo. Intervjun skriftligt kompletterad den 5.4.1998, 18.10.1998, 16.8.1999.

L 1505 Lars Illman (f. 1942) 7.6.2002, Kuggom.

L 1509 Nils Sax (f. 1920) 1.8.2002, Norrvalla Rehab Center, Vörå.

L 1510 Göran Sax (f. 1922) 2.8.2002, Norrvalla Rehab Center, Vörå. Intervjun skriftligt kompletterad hösten 2002.

L 1687 Christine-Louise Gestrin (f. Segerstråle 1928) 8.12.2004, Grankulla.

Riksarkivet (RA), Sörnäs, Helsingfors

Matrikelutdrag:

Björkman, Sven Krister (23.8.1898): Nimikirjanote nro 15892

Militärstamkort:

Enroth, Curt Rafael (21.1.1912): IUud mappi 36

Sax, Nils Henry (29.8.1920): Kokoelma Upseerit mappi 993

Sax, Karl Göran Albin (5.2.1922): Vaa T 93/18

Segerstråle, Ulf Lennartson (10.9.1916): Kuolleitten Kokoelma mappi 777

Päämajan tiedotusosasto (PM:n Ttus os) (sv. huvudstabens informationsavdelning) 1941–1944

T 10683/20, Läh sal kirjelmiä 1941–1944

Ohjekäskyt ym ohjeita

Material i författarens ägo

Antti Siimes svar på mitt frågeformulär daterat den 5.4.2002 och som jag hade skickat till honom den 20.3.2002.

Kopia av ett föredrag om den krigstida postcensuren som den dåvarande censurbyråchefen Antti Siimes höll på uppdrag av högkvarterets censurbyrå i Kuuttilahti vid Svir för upplysningsofficerarna inom 8 Divisionen på sommaren 1943 och i Sordavala på våren 1944 för upplysningsofficerarna vid flygvapnet.

Kopia av nekrolog över Nils Sax, skriven av systerdottern Gunilla Andreasson 2004.

Tryckta källor

Kenttäpostin ohjesääntö. Helsinki 1941.

Kenttäpostioapas (joukkoja varten). Päämajan huolto-osasto. Helsinki 1941.

Päämajan käsylehti. Pääesikunta, Helsinki 1941–1944.

Rakennusopas kenttämajoitusta varten. Kustannusosakeyhtiö Otavan kirjapaino, Helsinki 1943.

Tidningsartiklar

Helsingin Sanomat 28.6.1941: Marianna: Kenttäpostia.

Helsingin Sanomat 8.7.1941: Eero: Muistakaamme poikia siellä jossakin.

Helsingin Sanomat 8.7.1941: Päivän piirtoja 4037 (bildtext).

Helsingin Sanomat 17.8.1941: Teresa: Kirje sieltä jostakin... .

Hufvudstadsbladet 1.7.1941: De privata fältpostbreven.

Hufvudstadsbladet 9.7.1941: Hur fältposten organiserats. Högkvarteret ger anvisningar om dess anlitande.

Hufvudstadsbladet 3.8.1941: Gästrin, Jan: Med fältposten längs etapplinjerna.

Hufvudstadsbladet 29.8.1941: Sänd icke mat per fältpost. 14 miljoner brev och 1 ½ miljon paket frambefordrades under juli.

Hufvudstadsbladet 12.10.1943: Fältpostmärke på varje frontbrev.

Suomen Kuvalehti Nr. 33, 1941: Kenttäposti kulkee.

Litteratur

- Aarniaho, Pekka: *Kaluunat ja rähinäremmit. Itsenäisen Suomen virkapuvut ja arvomerkit*. Ase-lehti, Rauma 1996.
- Ahlbäck, Anders: Där pojkar blir män. Manlighetskonstruktion i finländska tidskrifter för värnpliktiga 1890–1940. *Historisk tidskrift för Finland* 2/2004 årg. 89, 135–165.
- Ahlbäck, Anders: ”En riktig karl är behärskad, ren i själen och ädel till lynnet”. Manlighet och moral i tidskrifter för finska värnpliktiga, 1888–1939. *Lähde. Historiatieteellinen aikakauskirja* Nro. 1/2005, 133–146.
- Ahlbäck, Anders: *Den beväpnade manligheten. Kön och nationalism i det mellankrigstida Finlands värnpliktsarmé, 1919–1939*. Lic. avhandling. Åbo Akademi, Åbo 2006a. <https://www.abo.fi/student/en/media/8781/ahlbäckdenbeväpnademanligheten.pdf>, hämtad 3.12.2012.
- Ahlbäck, Anders: Som en piskad hund. Bilder och motbilder av manlighet i den finska värnpliktsarmén kring år 1930. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 72:1 2006b, 52–71.
- Ahlbäck, Anders: *Soldiering and the Making of Finnish Manhood. Conscription and Masculinity in Interwar Finland, 1918–1939*. Doctoral Thesis in General History, Åbo Akademi University, Åbo 2010.
- Albertsen, Niels & Diken, Bülent: Society with/out Organs. *Deleuze and the Social*. Ed. Martin Fuglsang & Bent Meier Sørensen. Edinburgh University Press, Edinburgh 2006.
- Albrecht-Crane, Christa: Style, stutter. *Gilles Deleuze: Key Concepts*. Ed. by Charles J. Stivale. McGill-Queen's University Press, Montreal 2005.
- Allan, Keith & Burrige, Kate: *Euphemism & Dysphemism. Language Used as Shield and Weapon*. Oxford University Press, New York 1991.
- Altman, Janet Gurkin: *Epistolarity. Approaches to a Form*. Ohio State University Press, Columbus 1982.
- Ampuja, Outi: Ääni ja melu modernissa sodankäynnissä. *Sodan ekologia. Nykyaikaisen sodankäynnin ympäristöhistoriaa*. Toim. Simo Laakkonen & Timo Vuorisalo. Historiallinen arkisto 125. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2007.
- Arnstberg, Karl-Olov: Inledning. *När var tar sin*. Red. Karl-Olov Arnstberg. Carlssons Bokförlag, Stockholm 1988.
- Arvidsson, Alf: *Folklorens former*. Studentlitteratur, Lund 1999.
- Arvidsson, Alf: *Etnologi. Perspektiv och forskningsfält*. Studentlitteratur, Lund 2001.
- Atack, Margaret: Narratives of disruption 1940–1944. *French Cultural Studies* 1 (3) 1990, 233–246.
- Bachtin, Michail: *Dostojevskijs poetik*. Översättning Lars Fyhr och Johan Öberg. Anthropos, Uddevalla 1991 (1963, 1972).
- Bachtin, Michail: *Det dialogiska ordet*. Översättning Johan Öberg. Anthropos, Uddevalla 1997 (1990, 1991).
- Bachtin, Michail: *Författaren och hjälten i den estetiska verksamheten*. Översättning Kajsa Öberg Lindsten. Anthropos, Uddevalla 2000 (1979, 1986).
- Backström, Börje: *Er P 18 och dess strider i Aunus och Ladoga-Karelen år 1944*. Holger Schildts Förlag, Borgå 1985.

- Bakhtin, Mikhail: *Art and Answerability. Early Philosophical Essays by M.M. Bakhtin*. Eds. Michael Holquist & Vadim Liapunov. Translation and notes by Vadim Liapunov. Supplement translated by Kenneth Brostrom. University of Texas Press, Austin 1990.
- Bakhtin, Mikhail: *The Dialogic Imagination. Four Essays*. Ed. Michael Holquist. Translated by Caryl Emerson & Michael Holquist. University of Texas Press, Austin 2002a (1981).
- Bakhtin, Mikhail: *Speech Genres & Other Late Essays*. Ed. Caryl Emerson & Michael Holquist. Translated by Vern W. McGee. University of Texas Press, Austin 2002b (1986).
- Bakhtin, Mikhail: *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Edited and translated by Caryl Emerson. Theory and History of Literature, Volume 8. University of Minnesota Press 2003 (1984).
- Baxter, Leslie A & Montgomery, Barbara M: *Relating. Dialogues & Dialectics*. The Guilford Press, New York 1996.
- Beck, Ulrich: *Risksamhället. På väg mot en annan modernitet*. Originalalets titel Riskgesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne (1986). Översättning Svenja Hums. Bokförlaget Daidalos, Göteborg 2005 (1998).
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth: *The Normal Chaos of Love*. Translated from German by Mark Ritter & Jane Wiebel. Politiy Press, Cambridge 1995 (1990).
- Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. Ed. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jensen, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz. Yale University Press, New Haven 1987.
- Bell, Jeffrey A: *Assemblage + Architecture. The Deleuze Dictionary. Revised Edition*. Ed. Adrian Parr. Edinburgh University Press, Edinburgh 2010 (2005).
- Bender, Courtney: Bakhtinian Perspectives on 'Everyday Life' Sociology. In: *Bakhtin and the Human Sciences*. Ed. Michael Mayerfeld Bell & Michael Gardiner. Sage Publications, London 1998.
- Berger, Peter & Luckmann, Thomas: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books, London 1991 (1966).
- Berger, Peter & Luckmann, Thomas: *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Översättning Synnöve Olsson. Wahlström & Widstrand, Falun 2003 (1966).
- Bergman, Gösta: Till soldatspråkets psykologi. *Nysvenska studier. Tidskrift för Svensk stil-och språkforskning* Årgång 4 1924, 60–76.
- Bion, W R: *Vid närmare eftertanke. Psykoanalytiska studier*. Med efterskrift av Leon Grinberg m.fl. Natur och Kultur, Stockholm 1993.
- Björkman, Sven Krister: *Panssarikommentaren på vävningen. Everstiluutnantti Sven Krister Björkmanin päiväkirjamerkinnet jatkosodan hyökkäysvaiheen kolmelta kuukaudelta vuonna 1941. Toim. Erkki Käkelä. Hämeenlinna 2002*.
- Blunt, Alison & Dowling, Robyn: *Home*. Routledge, London, New York 2006.
- Boldt, Lauri: Litet om finlandssvensk soldatslang under kriget. *Fanbäraren. Tidning för 4. Brigaden och understödsföreningen för de svenska beväringarna* Nr 1 1956, 27.
- Borell, Klas: *Disciplinära strategier. En historiesociologisk studie av det professionella militärdisciplinära tänkesättet, 1901–1978*. Akademisk avhandling. Uppsala universitet, Uppsala 1989.
- Bossis, Mireille: Methodological Journeys Through Correspondences. *Yale French Studies*, No. 71, 1986, 63–75.

Källor och litteratur

- Bourke, Joanna: *Dismembering the Male. Men's Bodies, Britain and the Great War*. Reaktion Books, London 1999 (1996).
- Bourke, Joanna: *An Intimate History of Killing. Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare*. Granta Books, London 2000 (1999).
- Bourke, Joanna: *Fear. A Cultural History*. Virago Press, London 2005.
- Bourke, Joanna: ”Uusi sotahistoria”. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Suomentanut Ville Kivimäki. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006.
- Brevkonst*. Red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm 2003.
- Clark, Katerina & Holquist, Michael: *Mikhail Bakhtin*. Harvard University Press, Cambridge 1984.
- Colebrook, Claire: *Gilles Deleuze. En introduktion*. Originalets titel Understanding Deleuze. Översättning Victor Andreasson & Mikael Müller. Bokförlaget Korpen, Göteborg 2010 (2002).
- Colman, Felicity J: *Rhizome. The Deleuze Dictionary*. Ed. Adrian Parr. Columbia University Press, New York 2005.
- Colville, Quintin: Corporate Domesticity and Idealised Masculinity. Royal Naval Officers and their Shipboard Homes, 1918–39. *Gender & History*, Vol. 21 no. 3 November 2009, 499–519.
- Dahlbäck, Kerstin: Ändå tycks allt vara osagt. August Strindberg som brevskrivare. *Natur och Kultur*, Stockholm 1994.
- Dahlbäck, Kerstin: Brevet som fri form. Det litterära vänbrevet. *Brevkonst*. Red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm 2003.
- Damousi, Joy: *The Labour of Loss. Mourning, Memory and Wartime Bereavement in Australia*. Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Dant, Tim: *Materiality and Society*. Open University Press 2005.
- Dant, Tim: *Material Culture in the Social World: Values, Activities, Lifestyles*. Open University Press, 2009 (1999).
- Decker, William Merrill: *Epistolary Practices. Letter Writing in America before Telecommunications*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1998.
- Djupedal, Knut: Personal Letters as Research Sources. *Ethnologia Scandinavica* Vol. 19 1989, 51–63.
- Deleuze, Gilles: Dualism, Monism and Multiplicities (Desire-Pleasure-Jouissance). Translated by Daniel W. Smith. *Contretemps* 2, May 2001 (1973), 92–108. <http://sydney.edu.au/contretemps/2may2001/deleuze.pdf>, hämtad 26.9.2012.
- Deleuze, Gilles & Félix, Guattari: *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Translation and Foreword by Brian Massumi. Continuum, London 2004 (1988).
- Douglas, Christina: *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2011.
- Douglas, Mary: The Idea of Home: A Kind of Space. *Social Research* Vol. 58 No. 1 1991, 287–307.

- Ehn, Billy: Närhet och avstånd. *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1996.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Liber, Malmö 1989 (1982).
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *Kulturanalyser*. Gleerups, Malmö 2004 (2001).
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: Borta? Om försvinnandet som kulturell metamorfos. Opublicerat föredrag vid 30:e Nordiska etnolog- och folkloristkongressen. Metamorfoser. Stockholm den 14–17 juni 2006.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *När ingenting särskilt händer. Nya kulturanalyser*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm 2007.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *Kulturanalytiska verktyg*. Gleerups, Malmö 2012.
- Ekberg, Henrik: Fortsättningskriget. *Ett land i kamp. Veteranernas insats i krigen 1939–1945*. Red. Henrik Ekberg. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, Helsingfors 2000.
- Elkin, Frederick: The Soldier's Language. *The American Journal of Sociology*. Vol. 51, No. 5 1946, Human Behavior in Military Society, 414–422.
- Ellis, John: *The Sharp End. The Fighting Man in World War II*. Aurum, London 2009 (1980, 1990).
- Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600–1945*. Ed. Rebecca Earle. Ashgate Publishing Limited, Aldershot 1999.
- Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen. 2. Verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Pax Forlag A/S, Oslo 1995.
- Etzioni, Amitai: Holidays and Rituals. Neglected Seedbeds of Virtue. *We Are What We Celebrate. Understanding Holidays and Rituals*. Ed. Amitai Etzioni & Jared Bloom. New York University Press, New York 2004.
- Favorin, Martti & Heinonen, Jouko: *Kotirintama 1941–1944*. Tammi, Helsinki 1972.
- Filosoflexikonet. Filosofer och filosofiska begrepp från A till Ö*. Red. Poul Lübcke. Översättning Jan Hartman. Forum, Stockholm 2004 (1988).
- Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Finnäs, Fjalar: *Finlandssvenskarna 2002: En statistisk rapport*. Finlandssvensk rapport no. 41. Folktinget, Helsingfors 2004.
- Forselius, Tilda Maria: Jaget, frun och den fjolliga flickan – rollspel och identitetskonstruktion i Julie Björckegrens brev till Carl Sparre. *Brevkonst*. Red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm 2003.
- Forselius, Tilda Maria: "Ett brev betyder så mycket" – några samtida perspektiv på historiska brev. Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005. Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/. <http://www.ep.liu.se/ecp/015/021/ecp015021.pdf>, hämtad 5.1.2011.
- Foucault, Michel: Of Other Spaces, Heterotopias. Translated by Jay Miskowiec. 1967. <http://www.foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>, hämtad 17.7.2008.
- Foucault, Michel: Intellectuals and power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews by Michel Foucault*. Ed. Donald F. Bouchard. Cornell University Press, New York 1980 (1977).

Källor och litteratur

- Foucault, Michel: Övervakning och straff. *Fängelsets födelse*. Franska originalets titel *Surveiller et punir*. Översättning C G Bjurström. Arkiv förlag, Lund 2006 (1975).
- Frank, Stephen M: *Life with Father. Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-Century American North*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1998.
- French, David: *Military Identities. The Regimental System, the British Army, & the British People c. 1870–2000*. Oxford University Press, Oxford 2005.
- Fritz, Stephen G: *Frontsoldaten. The German Soldier in World War II*. The University Press of Kentucky, Kentucky 1995.
- Fussell, Paul: *Wartime. Understanding and Behavior in the Second World War*. Oxford University Press, New York 1990 (1989).
- Fussell, Paul: *The Great War and Modern Memory*. Oxford University Press, New York 2000 (1975).
- Gardiner, Michael: *The Dialogics of Critique. M.M. Bakhtin and the Theory of Ideology*. Routledge, London 1992.
- Garnert, Jan: *Hallå! Om telefonens första tid i Sverige*. Historiska Media, Lund 2005.
- Gell, Alfred: *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Calendron Press, Oxford 1998.
- Gerber, David A: *Authors of Their Lives. The Personal Correspondence of British Immigrants to North America in the Nineteenth Century*. New York University Press, New York 2006a.
- Gerber, David A: Epistolary Masquerades: Acts of Deceiving and Withholding in Immigrant Letters. *Letters Across Borders: Epistolary Practices of International Migrants*. Ed. Bruce S. Elliot, Palgrave Macmillan, New York 2006b.
- Gerholm, Lena: The Concept of Culture in Ethnology. *Culture and Management in a Changing Europe*. Eds. Annick Sjögren & Lena Janson. Mångkulturellt centrum, Botkyrka 1994.
- Giddens, Anthony: *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Översättning Sten Andersson. Daidalos, Göteborg 1997 (1991).
- Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge 2004 (1991).
- Goffman, Erving: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin Books, London 1991 (1961).
- Granö, Päivi: Melkein kotonaan – koti paikkana Wecksellin sisarusten kirjeissä 1900-luvun alussa. *Koti. Kaiho, paikka, muutos*. Toim. Päivi Granö, Jaakko Suominen & Outi Tuomi-Nikula. Kulttuurituotannon ja maisematutkimuksen laitoksen julkaisuja IV. Turun yliopisto, Pori 2004.
- Gray, Glenn J: *The Warriors. Reflections on Men in Battle*. Introduction by Hannah Arendt. University of Nebraska Press, Lincoln 1998 (1959).
- Grayzel, Susan R: *Women's Identities at War. Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France during the First World War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1999.
- Grayzel, Susan R: *Women and the First World War*. Seminar Studies in History. Longman, London 2002.
- Greverus, Ina-Maria: *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*. Athenäum, Frankfurt 1972.

- Grossberg, Lawrence: Animations, Articulations, and Becomings. An Introduction. *Animations (to Deleuze and Guattari)*. Ed. Jennifer Daryl Slack. Peter Lang, New York 2003.
- Götz, Irene & Löffler, Klara & Speckle, Birgit: Briefe als Medium der Alltagskommunikation. Eine Skizze zu ihrer kontextorientierter Auswertung. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. Heft 2, 1993, 165–183.
- Haavio-Mannila, Elina: Miesten ja naisten väliset suhteet sodan aikana. *Naisten aseet. Suomalaisena naisena talvi- ja jatkosodassa*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. Juva 1994.
- Hagelstam, Sonja: Käraste soldat! Om krigstida brev som källmaterial. *Budkavlen* 2000, s. 66–84.
- Hagelstam, Sonja: Lähellä ja kaukana. Rintaman ja kotirintaman välinen kirjeenvaihto parisuhteen ylläpitäjänä. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006a.
- Hagelstam, Sonja: Velvollisuus ja vastahakoisuus. Ambivalentti sotilasidentiteetti jatkosodan aikaisissa kirjeissä. *Aika ja identiteetti. Katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*. Toim. L-K. Moilanen & S. Sulkunen. Historiallinen arkisto 126. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006b.
- Hagelstam, Sonja: Perhe-elämä, arki ja sota. *Sodassa koettua: Arkea sodan varjossa*. Toim. Martti Turtola et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008.
- Hagelstam, Sonja: Rakas sotilaani! Kirjeiden kirjoittaminen sodan poikkeusoloissa. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Hagelstam, Sonja: Family, Separation, and War: Bridging Letters between Home and Front. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Hagemann, Karen: Home/Front. The Military, Violence and Gender Relations in the Age of the World Wars. *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Ed. Karen Hagemann & Stefanie Schüler-Springorum. Berg, Oxford 2002.
- Hagemann, Karen & Schüler-Springorum, Stefanie: Preface. *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Ed. Karen Hagemann & Stefanie Schüler-Springorum. Berg, Oxford 2002.
- Hagmark-Cooper, Hanna: *Avsked och återseende. Sjömanshustruns liv under 1900-talet*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 704. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2008.
- Hall, Stuart: Introduction: Who Needs Identity? *Questions of Cultural Identity*. Ed. Stuart Hall & Paul du Gay. Sage Publications 1997 (1996).
- Hallberg, Margareta: *Etnologisk koreografi. Att följa ett ämne i rörelse*. Bokförlaget Nya Doxa, Nora 2001.
- Hanna, Martha: A Republic of Letters. The Epistolary Tradition in France during World War I. *The American Historical Review* Vol. 108, Issue 5, 2003, 1338–1361.
- Hannerz, Ulf: Genomsyrade av medier. Kulturer, samhällen och medvetande av i dag. *Medier och kulturer*. Red. Ulf Hannerz. Carlssons, Stockholm 1990.

Källor och litteratur

- Hansen, Kjell: *Välfärdens motsträviga utkant. Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens inland*. Historisk media, Lund 1998.
- Hansson, Kristofer: *Camouflage. Off the Edge. Experiments in Cultural Analysis*. Ed. Orvar Löfgren & Richard Wilk. Museum Tusculum Press, University of Copenhagen, Copenhagen 2006.
- Hareven, Tamara K: *Families, History and Social Change. Life-Course & Cross-Cultural Perspectives*. Westview Press, Boulder 2000.
- Hartley, Jenny: 'Letters are *everything* these days': mothers and letters in the Second World War. *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600–1945*. Ed. Rebecca Earle. Ashgate Publishing Limited, Aldershot 1999.
- Hayden, Dolores: *Landscapes of Loss and Remembrance: The Case of Little Tokyo in Los Angeles. War and Remembrance in the Twentieth Century*. Ed. Jay Winter & Emmanuel Sivan. Cambridge University Press, Cambridge 2000 (1999).
- Heinilä, Harri: *Vanhan rajan ylitys hyökkäysvaiheessa 1941 jalkaväkimiesten näkökulmasta. Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Helgeson, Paulina & Nordenstam, Anna: *Förord. Brevkonst*. Red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm 2003.
- Hellman, Robert: *Tunga 21:an*. Borgå 1977.
- Helphand, Kenneth I: *Defiant Gardens. Making Gardens in Wartime*. Trinity University Press, San Antonio 2006.
- Helsti, Hilikka: "Rakkaat omaiset". Heikkilän sisarusten kirjeet ja perhestrategiat 1901–1919. *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. Toim. Hilikka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1101. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006.
- Helsti, Hilikka: "Ei äitiin tarte sitä murehtia että miinä hukun ioutun". Kirjeiden kirjoittaminen Savalojan sisarusten perhestrategiana. *Kasvatus & Aika* 3 (2) 2008, 27–47.
- Hewitson, Mark: 'I Witness': Soldiers, Selfhood and Testimony in Modern Wars. *German History* Vol 28, No. 3 2010, 310–325.
- Hietanen, Silvo: *Evakkovuosi 1944 – jälleen matkassa. Kansakunta sodassa 3: Kuilun yli*. Päätoim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1992.
- Hietaniemi, Tuija: *Jatkosodan poliisitoiminta. Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 2007 (2005).
- Higonnet, Margaret Randolph & Jenson, Jane & Michel, Sonya & Weitz, Margaret Collins: Introduction. *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. Ed. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz. Yale University Press, New Haven 1987.
- Higonnet, Margaret Randolph & Higonnet, Patrice L-R: The Double Helix. *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. Ed. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz. Yale University Press, New Haven 1987.
- Hirdman, Yvonne: Om genuskontrakt. *Häften för Kritiska Studier* 2/2000, 28–38.
- Hirdman, Yvonne: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Liber, Malmö 2008 (2001).

- Holmes, Richard: *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle*. Cassell Military Paperbacks, London 2004 (1985).
- Holmes, Richard: *Tommy. The British Soldier on the Western Front 1914–1918*. Harper Perennial, London 2005 (2004).
- Holquist, Michael: Introduction: The Architectonics of Answerability. *Art and Answerability. Early Philosophical Essays by M.M. Bakhtin*. Ed. Michael Holquist & Vadim Liapunov. University of Texas Press, Austin 1990.
- Holquist, Michel: *Dialogism. Bakhtin and his World*. 2nd edition. Routledge, London 2004 (2002, 1990).
- Høyrup, Jon Fredrik & Munk, Anders Kristian: Translating Terroir. Sociomaterial Potentials in Ethnography and Wine-growing. *Ethnologia Scandinavica* Vol. 37, 2007, 5–20.
- Hunt, Nigel: The contribution of *All Quiet on the Western Front* to our understanding of psychological trauma. *European Psychiatry* 19, 2004, 489–493.
- Huuhtanen, Taina: Sota-ajan kirjeet ja historiantutkimus. *Sota-ajan kirjeet*. Toim. M.K. Suojanen. Tampereen yliopiston Kansanperinteenlaitoksen moniste 6, Tampere 1984a.
- Huuhtanen, Taina: *Talvisodan kirjeet*. Otava, Helsinki 1984b.
- Huuhtanen, Taina: *Jatkosodan kirjeet*. Otava, Helsinki 1986.
- Hynes, Samuel: *The Soldiers' Tale. Bearing Witness to Modern War*. Penguin Books, New York 1998 (1997).
- Häkkinen, E. I.: *Kannaksen kahlaajat. JR 6 jatkosodassa*. Turku 1986.
- Hämmerle, Christa: 'You let a weeping woman call you home?' Private correspondences during the First World War in Austria and Germany. Translated by Amy Krois-Lindner. *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600–1945*. Ed. Rebecca Earle. Ashgate Publishing Limited, Aldershot 1999.
- Hämäläinen, Simo: Suomalaisesta sotilasslangista. *Virittäjä*, 3. vihko 1946, 256–267.
- Hämäläinen, Simo: *Suomalainen sotilasslangi*. Ensimmäinen osa: Sanasto. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 273. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1963.
- Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006.
- Immonen, Kari: *Sillat sielujen ja ihmismietteen. Suomalaisen puhelimen kulttuurihistoriaa keskusneidistä tekstiviesteihin*. Edita, Helsinki 2002.
- Jamieson, Lynn: *Intimacy. Personal Relationships in Modern Societies*. Polity Press, Cambridge 2002 (1988).
- Jansson, Sören: *Officerare emellan. En etnologisk studie av efterkrigstidens regementsliv vid I3, I11 och I17*. Rapport nr 5. Armémuseum, Stockholm 1993.
- Jansson, Sören: *Biggles i folkhemmet. Historien om ett flygvapen och dess officerskår*. Vetenskaplig rapport nr 1. Flygvapenmuseum, Linköping 1996.
- Jansson, Sören: Förord. *Verktygslådan kulturvetenskapliga perspektiv på yrke och arbetsliv*. Red. Sören Jansson. Carlssons Bokförlag, Stockholm 1997.
- Johannisson, Karin: *Nostalgia. En känslans historia*. Bonnier Essä, Stockholm 2001.

Källor och litteratur

- Johansson, Ella: *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Nordiska museets Handlingar 118. Nordiska museet, Stockholm 1994.
- Johansson, Ella: Bygd och obygd. Landskapstillägnelse och social skiktning. *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*. Red. Katarina Saltzman & Birgitta Svensson. Natur och Kultur, Stockholm 1997.
- Jones, Edgar: The Psychology of Killing. The Combat Experience of British Soldiers during the First World War. *Journal of Contemporary History* Vol. 41(2), 2006, 229–246.
- Junila, Marianne: Wars on the Home Front. Mobilization, Economy and Everyday Experiences. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Juutilainen, Antti: Turruttava asemasodan aika. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Juutilainen, Antti & Koskimaa, Matti: Maavoimien joukkojen perustaminen. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Jönsson, Lars-Eric: *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 1998.
- Jönsson, Lars-Eric & Persson, Anders & Sahlin, Kerstin: *Institution*. Liber, Malmö 2011.
- Kadettiupseerit 1920–1985*. Toim. Lauri Arvo. Kadettikunta r.y. & Upseeriliitto r.y, Helsinki 1985.
- Kaijser, Ingrid: Sjömannens yrke – ur hustruns perspektiv. *Seminarier Sjömannen – från livsform till yrke*. Red. Nils Storå & Kim Montin. Meddelanden från Sjöhistoriska museet vid Åbo Akademi Nr 20, Åbo 1997.
- Kaijser, Lars: Telefoni: mobila gränser. *Medier och människor i konsumtionsrummet*. Red. Karin Becker, Erling Bjurström, Johan Forsnäs & Hillevi Ganetz. Nya Doxa, Nora 2002.
- Kantakoski, Pekka: *Suomalaiset panssarivaunujoukot 1919–1969*. Karisto, Hämeenlinna 1969.
- Karjalainen, Mikko: Upseerit jatkosodan Päämajassa. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006.
- Kauhanen, Riku: Sota – veteraanien muistoista museon muistiin -hanke. *Elore* Vol. 20, 1/2013, 237–241. http://www.elore.fi/arkisto/1_13/kauhanen.pdf, hämtad 20.8.2013.
- Keegan, John: *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. Pimlico, London 2004 (1976).
- Kempainen, Ilona: *Isänmaan uhrin. Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Bibliotheca Historica 102. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006a.
- Kempainen, Ilona: Kuolema, isänmaa ja kansalainen toisen maailmansodan aikaisessa Suomessa. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva Kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006b.
- Kempainen, Ilona: Sota-ajan naisten monet roolit. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Kemppi, Jarkko: Suomalainen sotilas jatkosodassa. *Suomalinen sotilas. Jääkäristä rauhanturvaajaan*. Päätoim. Lauri Haavisto. Karttakeskus, Helsinki 2009.

- Kenyon, Liz: A Home from Home. Student's transitional experience of home. *Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*. Ed. Tony Chapman & Jenny Hockey. Routledge, London 1999.
- Keravuori, Kirsi: Itseoppineet ihmiset kirjeenkirjoittajina. Perhekirjeenvaihtoa 1860-luvun saaristosta. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Kinnunen, Tiina & Jokisipilä, Markku: Shifting Images of "Our Wars": Finnish Memory Culture of World War II. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Kirves, Jenni: Pikkulottien ja lottatyttöjen vaativat tehtävät. *Sodassa koettua: Uhrattu nuoruus*. Toim. Sari Näre et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008a.
- Kirves, Jenni: "Päivittäinen myrkyannoksemme" – sensuuria ja propagandaa jatkosodassa. *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu sota*. Toim. Sari Näre & Jenni Kirves. Johnny Kniga Publishing, Helsinki 2008b.
- Kiuru, Elina: Itsestäänselvytyksiä ja umpisolmuja – kansatieteellisestä esinetutkimuksesta Suomessa. *Pandoran lipas. Virvatulia esineiden maailmasta*. Toim. Ilmari Vesterinen & Bo Lönnqvist. Tietolipas 179. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2001.
- Kivimäki, Ville: Sotilaan työ, siviilin taakka. "Vihollisen tuhoamisen" dynamiikasta, kokemuksesta ja muistosta. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva Kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006.
- Kivimäki, Ville: Sodan rampauttama vanhemmuus. *Sodassa koettua: Haavoitettu lapsuus*. Toim. Sari Näre et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2007.
- Kivimäki, Ville: Rintamaväkivalta ja makaaberi ruumis – nuorten miesten matka puhtaudesta traumaan. *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu sota*. Toim. Sari Näre & Jenni Kirves. Johnny Kniga Publishing, Helsinki 2008.
- Kivimäki, Ville: Krigets erfarenhetshistoria. Erfarenhet, upplevelse och trauma som föremål för historieforskningen. *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Red. Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman. Gidlunds förlag, Hedemora 2011.
- Kivimäki, Ville: Three Wars and Their Epitaphs. The Finnish History and Scholarship of World War II. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Kivimäki, Ville: *Battled nerves: Finnish soldiers' war experience, trauma, and military psychiatry, 1941–44*. Doctoral Thesis in Nordic History. Åbo Akademi University, Åbo 2013.
- Kivimäki, Ville & Tepora, Tuomas: Meaningless Death or Regenerating Sacrifice? Violence and Social Cohesion in Wartime Finland. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Knoch, Peter: *Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung*. Hrsg. Peter Knoch. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1989.
- Kopsa, Pentti: *Kenttäposti 1941–1945. Ase- ja huoltolajit, peiteluvut joukkoina, kenttäpostijärjestelmä*. Helsinki 1991.

Källor och litteratur

- Kopsa, Pentti: *Keräilijän kenttäposti*. Finlandia 88, Helsinki 1996.
- Korkama, Erkki & Roudasmaa, Stig: *Tapparasta tankkeihin. Hämeenlinnan varuskunnan historia*. Kanta-Hämeen sotaveteraanipiiri, Hämeenlinna 1988.
- Korkiakangas, Pirjo: Esineiden nostalgisoituminen – ylevöityneen, arkisen ja kansanomaisuuden nostalgiaa. *Pandoran lipas. Virvatulia esineiden maailmasta*. Toim. Ilmari Vesterinen & Bo Lönnqvist. Tietolipas 179. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2001.
- Korpi-Tommola, Aura: Lottien sota. *Kansakunta sodassa 2. Vyö kireällä*. Toim. Silvo Hietanen. Opetusministeriö, Valtion Painatuskeskus, Helsinki 1990.
- Kulomaa, Jukka: *Äänislinna. Petroskoin suomalaismiehityksen vuodet 1941–1944*. Historiallisia tutkimuksia 148. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1989.
- Kulomaa, Jukka: *Käpykaartiin? 1941–1944. Sotilaskarkuruus Suomen armeijassa jatkosodan aikana*. Painatuskeskus, Helsinki 1995.
- Kundrus, Birthe: Gender Wars. The First World War and the Construction of Gender Realitions in the Weimar Republic. *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Ed. Karen Hagemann & Stefanie Schüler-Springorum. Berg, Oxford 2002.
- Käkelä, Erkki: *Laguksen miehet – Marskin nyrkki. Suomalainen Panssariyhtymä 1941–1944*. Panssarikilta r.y, Jyväskylä 1992.
- Käkelä, Erkki: Panssaririkaatin komentaja. *Panssarikomendantin päiväkirja. Everstiluutnantti Sven Krister Björkmanin päiväkirjamerkinät jatkosodan hyökkäysvaiheen kolmelta kuukaudelta vuonna 1941*. Toim. Erkki Käkelä. Hämeenlinna 2002.
- Laaksonen, Lasse: *Eripuraa ja arvovaltaa. Mannerheimin ja kenraalien henkilösuhteet ja johtaminen*. Ajatus Kirjat, Helsinki 2004.
- Lahtinen, Anu & Leskelä-Kärki, Maarit & Vainio-Korhonen, Kirsi & Vehkalahti, Kaisa: Kirjeiden uusi tuleminen. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Laine, Antti: Koulut ja yliopistot sota-ajan yhteiskunnassa. *Kansakunta sodassa 2. Vyö kireällä*. Toim. Silvo Hietanen. Opetusministeriö, Valtion Painatuskeskus, Helsinki 1990.
- Lamprecht, Gerald: *Feldpost und Kriegserlebnis: Briefe als historisch-biographische Quelle*. Bozen: StudienVerlag, München 2001.
- Lappalainen, Matti: Sodan ratkaisu siirtyy – asemasodan armeija. *Kansakunta sodassa 2: Vyö kireällä*. Toim. Silvo Hietanen. Valtion Painatuskeskus, Helsinki 1990.
- Latour, Bruno: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge 1999.
- Latzel, Klaus: *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939–1945*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 1998.
- Laurent, Helene: Terveys sodan aikana. *Sodassa koettua: Arkea sodan varjossa*. Toim. Martti Turtola et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008.
- Leach, Edmund: *Culture and Communication: the logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology*. Themes in the Social Sciences. Cambridge University Press, Cambridge 1991 (1976).

- Leed, Eric J: *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*. Cambridge University Press, London 2009 (1979).
- Lefebvre, Henri: *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell Publishing, Malden 1991 (1974).
- Lehtonen, Turo-Kimmo: Sociologia ja ja ja ja... Tuhat Deleuzea. Alustus Sosiologipäivien työryhmässä Deleuze (ja Guattari) ja sosiologia, Tampere 24.3.2006. <http://megafoni.kulma.net/index.php?art=335>, hämtad 10.6.2009
- Lehmus, Kalle: *Kolme kriisiä*. Weilin+Göös, Helsinki 1971.
- Leimu, Pekka: Pennalismismi ja initiaation suomalaisessa sotilaselämässä. Kansatieteellinen arkisto 33, Helsinki 1985.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko: Lukijoista kirjoittajiksi. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Lejeune, Philippe: *On Autobiography*. Ed. Paul John Eakin. Translated by Katherine Leary. Theory and History of Literature, Volume 52. University of Minnesota Press, Minneapolis 1989.
- Lennartsson, Rebecka: Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm. Etnologi, historia och metod. *Kulturella Perspektiv* Nr. 3, 2010, 56–67.
- Leskelä-Kärki, Maarit: Kirjeet ja kerrotuksi tulemisen kaipuu. *Kirjeet ja historiantutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Leskinen, Jari: Pitkä jatkosota 25.6.1941–27.4.1945. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Letter Writing as a Social Practice*. Ed. David Barton & Nigel Hall. Studies in Written Language and Literacy 9. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2000.
- Liljewall, Britt: "Ack om du vore här". *1800-talets folkliga brevkultur*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2007.
- Livesey, Graham: Assemblage. *The Deleuze Dictionary. Revised Edition*. Ed. Adrian Parr. Edinburgh University Press, Edinburgh 2010 (2005).
- Lo-Johansson, Ivar: *Soldaten. Självbiografisk berättelse*. Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1959.
- Low, Setha M. & Lawrence-Zúñiga, Denise: Locating Culture. *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Ed. Setha M. Low & Denise Lawrence-Zúñiga. Blackwell Publishing, Malden 2004.
- Lundgren, Britta: *Oväntad död – förväntad sorg. En etnologisk studie av sörjandets processer*. Etnologiska skrifter 37, Umeå universitet. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2006.
- Luostarinen, Heikki: *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Vastapaino, Tampere 1986.
- Lyons, Martyn: Love Letters and Writing Practices. On Ecritures Intimes In The Nineteenth Century. *Journal of Family History* 24/1999, 232–239.
- Löfgren, Orvar: Känslans förvandling. Tiden, naturen och hemmet i den borgerliga kulturen. *Den kultiverade människan*. Jonas Frykman & Orvar Löfgren. Gleerups, Malmö 1992 (1979).

Källor och litteratur

- Löfgren, Orvar: Ett ämne väljer väg. *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Natur och Kultur, Stockholm 1996.
- Löfgren, Orvar: Att ta plats. Rummets och rörelsens pedagogik. *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*. Red. Gunnar Alsmark. Studentlitteratur, Lund 1997a.
- Löfgren, Orvar: Mellanrum. Vita fläckar och svarta hål i storstadens utkant. *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*. Red. Katarina Saltzman & Birgitta Svensson. Natur och Kultur, Stockholm 1997b.
- Löfgren, Orvar: *On Holiday: A History of Vacationing*. University of California Press, Berkeley 1999.
- Löfström, Jan: Homoseksualisuus suomalaisessa suullisessa perinteessä ja muistitiedossa. *Elektroloristi* 2/1995. http://www.elore.fi/arkisto/2_95/lof295.html, hämtad 18.4.2013.
- Löwendahl, Marie: *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal*. Makadam, Göteborg 2007.
- Maček, Ivana: *War Within. Everyday Life in Sarajevo under Siege*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Cultural Anthropology 29. Uppsala 2000.
- Maček, Ivana: *Sarajevo Under Siege. Anthropology in Wartime*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2009.
- Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin: Biografiska betydelser – norm och erfarenhet i levnadsberättelser. *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Red. Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman. Gidlunds förlag, Hedemora 2011.
- Martinsson, Lena: Individualitet, gemenskap och modernitet i tre heterosexuella parrelationer. *Kulturella Perspektiv* 4/1993, 40–55.
- Martinsson, Lena: *Gemensamma liv. Om kön, kärlek och längtan*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 1997.
- Massumi, Brian: Translator's Foreword: Pleasures of Philosophy. *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Gilles Deleuze & Félix Guattari. Translation and Foreword by Brian Massumi. Continuum, London 2004 (1988).
- Mattsson, Helena & Wallenstein, Sven-Olov: Gilles Deleuze och mångfaldens veck. *Deleuze och mångfaldens veck*. Red. Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein. Axl Books, Stockholm 2008.
- Maybin, Janet: Death Row Penfriends: Some Effects of Letter Writing on Identity and Relationships. *Letter Writing as a Social Practice*. Edited by David Barton and Nigel Hall. Studies in Written Language and Literacy 9. John Benjamins Publishing company, Amsterdam 2000.
- Mayseless, Ofra & Hay, Ilan: Leaving Home Transition in Israel: Changes in Parent-Adolescent Relationships and Adolescents' Adaption to Military Service. *International Journal of Behavioural Development* 22 (3)1998, 589–609.
- McCartney, Helen B: *Citizen Soldiers. The Liverpool Territorials in the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge 2011 (2005).
- Meinander, Henrik: *Finlands historia 4*. Schildts, Helsingfors 1999.
- Meinander, Henrik: *Finland 1944. Krig, samhälle, känslolandskap*. Söderströms, Helsingfors 2009.

- Meinander, Henrik: Finland and the Great Powers in World War II. Ideologies, Geopolitics, Diplomacy. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Message, Kylie: Territory. *The Deleuze Dictionary*. Ed. Adrian Parr. Columbia University Press, New York 2005.
- Meurling, Birgitta: Tro, kön och makt – prästfamiljen som könsrelation. *Familj och kön: etnologiska perspektiv*. Red. Birgitta Meurling, Britta Lundgren & Inger Lövkrona. Studentlitteratur, Lund 1999.
- Miller, William Ian: *The mystery of Courage*. Harvard University Press, Cambridge 2002.
- Morgan, David H. J: Theater of War: Combat, the Military, and Masculinities. *Theorizing Masculinities*. Ed. Harry Brod & Michael Kaufman. Sage Publications, Thousand Oaks: London: New Delhi 1994.
- Morson, Gary Saul & Emerson, Caryl: *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*. Stanford University Press, Stanford 1990.
- Mowrer Ernest R: War and Family Solidarity and Stability. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 1943: 229 (1), 100–106.
- Mälkki, Juha: *Herrat, jätkät ja sotataito. Kansalaisotilas- ja ammattisotilasarmeijan rakentaminen 1920- ja 1930-luvulla ”talvisodan ihmeeksi”*. Bibliotheca Historica 117. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008a.
- Mälkki, Juha: *Sotilaat lomilla. Sodassa koettua: Arkea sodan varjossa*. Toim. Martti Turtola et al. Weilin+Göös, Helsinki 2008b.
- Naisten aseet. Suomalaisena naisena talvi- ja jatkosodassa*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. WSOY, Helsinki 1993.
- Nerdrum, Monica: *Skärgårdskvinnor. Tradition, modernitet och diversitet*. Åbo Akademis förlag, Åbo 1998.
- Nikanne, Osmo: *Sotilasslangia. Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti*. Helsinki 1967.
- Nilsson, Bo: Brottsoffer. Offerskapets innebörder och villkor – viktimiteringsideologins effekter. *Kulturstudier i Sverige*. Nationell forskarkonferens, Norrköping 13–15 juni 2005, 727–733. Konferensrapport publicerad elektroniskt på www.ep.liu.se/ecp/015/
- Nisbet, Robert A: The Coming Problem of Assimilation. *The American Journal of Sociology* Vol. 50, No. 4, 1945, 261–270.
- Nordenstam, Anna: ”Min älskade vän!” Sophie Adlersparres och Rosalie Olivecronas brevväxling. *Brevkonst*. Red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm 2003.
- Nykarleby folkskolseminarium. Matrikel 1873–1957*. Nykarleby 1958.
- Nykvist, Nils-Erik: Svenskspråkiga trupper i fortsättningskriget. *Ett land i kamp. Veteranernas insats i kriget 1939–1945*. Red. Henrik Ekberg. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, Helsingfors 2000.
- Nykvist, Nils-Erik: *Sextiettan. Infanteriregemente 61 1941–1944*. Söderströms, Helsingfors 2005.
- När var tar sin*. Red. Karl-Olov Arnstberg. Carlssons Bokförlag, Stockholm 1988.

Källor och litteratur

- Näre, Sari: Kuin viimeistä päivää: sota-ajan sukupuolikulttuuri ja seksuaalinen väkivalta. *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu sota*. Toim. Sari Näre & Jenni Kirves. Johnny Kniga Publishing, Helsinki 2008a.
- Näre Sari: Naiset ja miehet sodan pyörteissä. *Sodassa koettua: Arkea sodan varjossa*. Toim. Martti Turtola et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008b.
- Näre, Sari: Nuoruus sodan hävityksessä. *Sodassa koettua: Uhrattu nuoruus*. Toim. Sari Näre et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008c.
- Olausson, Peter: Breven hem. Om en Amerikaemigrants levnadsberättelse. *Biografiska betydelse. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Red. Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman. Gidlunds förlag, Hedemora 2011.
- Ollila, Anne: *Suomen kotien päivä valkenee... Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939*. Historiallisia Tutkimuksia 173. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1993.
- Ollila, Anne: *Aika ja elämä. Aikakäsitys 1800-luvun lopussa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 795. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2000.
- Olsson, Pia: Työtä kokonaisuuden hyväksi – jatkosodan lottatoiminta. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Olsson, Pia: Nainen ja työn muuttuvat normit. *Sodassa koettua: Arkea sodan varjossa*. Toim. Martti Turtola et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008.
- Paavolainen, Olavi: *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Osa I. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo & Helsinki 1946.
- Pargament, Kenneth I: *The Psychology of Religion and Coping. Theory, Research, Practice*. The Guilford Press, New York 1997.
- Pearce, Lynn: *Reading Dialogics*. Edward Arnold 1994.
- Pehkonen, Erkki: ”Poikasi täältä jostakin”. *Narratiiviset resurssit, diskurssit ja luovuus kirjoittajien kerrotuissa identiteeteissä jatkosodan aikaisissa kirjeissä*. Jyväskylä Studies in Humanities 217. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2013.
- Peltonen, Eeva: Miten kotirintama kesti – miten siitä kerrotaan. *Naisten aseet. Suomalaisena naisena talvi- ja jatkosodassa*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. WSOY, Porvoo 1993.
- Penttinen, Antti: *Sotilasslangin sanakirja*. WSOY, Helsinki 1984.
- Perko, Toivo: *TK-miehet jatkosodassa. Päämajan kotirintaman propaganda 1941–1944*. Otava, Helsinki 1974.
- Phillips, John: Agencement/Assemblage. *Theory, Culture & Society* Vol. 23 (2–3), 2006, 108–109.
- Pietiäinen, Jukka-Pekka: *Suomen Postin historia 2*. Posti- ja telelaitos, Helsinki 1988.
- Pihkala, Erkki: Sotaan mobilisoitu talous. *Kansakunta sodassa 2: Vyö kireällä*. Päätoim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1990.
- Pimiä, Tenho: *Sotasaalista Itä-Karjalasta. Suomalaistutkijat miehitetyillä alueilla 1941–1944*. Ajatus kirjat, Helsinki 2007.
- Pipping, Knut: *Kompaniet som samhälle. Iakttagelser i ett finskt frontförband 1941–1944*. Åbo Akademi, Åbo 1947.
- Porter, Charles A: Foreword. *Yale French Studies*, No. 71, 1986, 1–14.

- Poulet, Georges: *Proustian Space*. Published in France under the title *L'Espace proustien*. Translated by Elliott Coleman. The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1977 (1963).
- Povrzanović, Maja: Identities in War. Embodiments of Violence and Places of Belonging. *Ethnologia Europaea* 27:2 1997, 153–162.
- Pranttila, Anneli: *Rintamamiesten muonitus Suomessa sotavuosina 1939–1945*. Soveltavan kemian ja mikrobiologian laitos, Ravitsemustiede. Helsingin yliopisto, Helsinki 2006.
- Pöysä, Jyrki: Lähiluku vaeltavana käsitteenä ja tieteidenvälisenä metodina. *Vaeltavat metodit*. Toim. Jyrki Pöysä & Helmi Järviluoma & Sinikka Vakimo. Kultaneito VIII. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, Joensuu 2010.
- Querrien, Anne: Rum och infångningar, arkitekturen och krigsmaskinen. *Deleuze och mångfaldens veck*. Red. Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein. Axl Books, Stockholm 2008.
- Raninen-Siiskonen, Tarja: Reminences of War Memories. *Ethnologia Fennica* 1999, Vol. 27, 37–43.
- Rehnberg, Mats: *Vad skall vi göra med de blanka gevär. Femton kapitel ur soldaternas liv*. Nordiska museet, Stockholm 1967.
- Resic, Sanimir: *American Warriors in Vietnam: Warrior Values and the Myth of the War Experience During the Vietnam War 1965–1973*. Team, Malmö 1999.
- Ripatti, Pekka: Pataljoonankomentajan kuva. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Roffe, Jonathan: Multiplicity. *The Deleuze Dictionary*. Ed. Adrian Parr. Columbia University Press, New York 2005.
- Roper, Michael: Maternal relations: Moral Manliness and Emotional Survival in Letters Home during the First World War. *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*. Eds. Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh. Manchester University Press, Manchester 2004.
- Roper, Michael: Between the Psyche and the Social: Masculinity, Subjectivity and the First World War Veteran. *The Journal of Men's Studies*, Vol. 15, No. 3, Fall 2007, 251–270.
- Roper, Michael: *The Secret Battle. Emotional Survival in the Great War*. Manchester University Press, Manchester 2009.
- RUK: *reserviupseerikoulu kurssit 1–50. RUK:n vaiheet sanoin ja kuvin*. Toim. J. Maristo & Einari Kaskimies. WSOY, Porvoo 1941.
- Ruma sota. *Talvi- ja jatkosodan vaiettu sota*. Toim. Sari Näre & Jenni Kirves. Johnny Kniga Publishing, Helsinki 2008.
- Rundquist, Angela: *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2001 (1989).
- Rönkkönen, Teuvo: Kenttäposti ja postisensuuri. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Salminen, Esko: *Propaganda rintamajoukoissa 1941–1944. Suomen armeijan valistustoiminta ja mielialojen ohjaus jatkosodan aikana*. Otava, Helsinki 1976.
- Sampson, Edward E: *Celebrating the Other. A Dialogic Account of Human Nature*. Harvester Wheatsheaf, New York 1993.

Källor och litteratur

- Saraste, Erja: Talonpitoa rintaman varjossa – työvoima ja työmarkkinat vuosina 1941–44. *Kansakunta sodassa 2. Vyö kireällä*. Päätoim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1990.
- Satka, Mirja: Sota-aika perhekäsitysten ja sukupuolten suhteiden murroksena. *Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere 1993.
- Schikorsky, Isa: Kommunikation über das Unbeschreibbare. Beobachtungen zum Sprachstil von Kriegsbriefen. *Wirrendes Wort. Deutsche Sprache und Literatur in Forschung und Lehre* 1992: 2, 295–315.
- Schönberger, Bianca: Motherly Heroines and Adventurous Girls. Red Cross Nurses and Women Army Auxiliaries in the First World War. *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Ed. Karen Hagemann & Stefanie Schüler-Springorum. Berg, Oxford 2002.
- Schuetz (Schütz), Alfred: The Homecomer. *The American Journal of Sociology*, Vol. 50, No. 5, 1945, 369–376.
- Segerstråle, Lennart: *Finlandiafreskernas år. Bilder av ett folk i kamp*. Holger Schildts förlag, Helsingfors 1944.
- Segerstråle, Marie-Louise & Segerstråle, Lennart: *Ulf Segerstråle. Till hans kamrater och vänner*. Borgå 1963.
- Shils, Edward A. & Janowitz, Morris: Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II. *Public Opinion Quarterly* Vol. 12, No. 2 1948, 280–315.
- Showalter, English Jr: Authorial Self-Consciousness in the Familiar Letter. The Case of Madame de Graffigny. *Yale French Studies*, No. 71, 1986, 113–130.
- Siimes, Antti: Kenttäpostisensuuri jatkosodan aikana. *Joensuun sotaveteraani* (ryhmäjulkaisu joensuulaisiin talouksiin) 1999, 9.
- Siltala, Juha: Sodan psykohistoriaa. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Minerva kustannus, Helsinki/Jyväskylä 2006.
- Simmel, Georg: *The Sociology of Georg Simmel*. Translated & edited by Kurt H. Wolff. The Free Press, Glencoe 1950.
- Smedberg, Marco: *Om stridens grunder. Från Waterloo till kryssningsrobotar*. Page One Publishing, Stockholm 1994.
- Snape, Michael: *God and the British Soldier. Religion and the British Army in the First and Second World Wars*. Routledge, London 2005.
- Sodassa koettua (1): Haavoitettu lapsuus*. Toim. Sari Näre et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2007.
- Sodassa koettua (2): Uhrattu nuoruus*. Toim. Sari Näre et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008.
- Sodassa koettua (3): Arkea sodan varjossa*. Toim. Martti Turtola et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2008.
- Sodassa koettua (4): Yhdessä eteenpäin*. Toim. Martti Turtola et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2009.
- Sommestad, Lena: Genuskontrakt och försörjning. Gemensam problemlösning på ojämlika villkor. *Häften för Kritiska Studier* 2/2000, 45–48.

- Stagoll, Cliff: Arborescent schema. *The Deleuze Dictionary*. Ed. Adrian Parr. Columbia University Press, New York 2005.
- Stanley, Liz: The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. *Auto/Biography* 2004; 12, 201–235.
- Steinrud, Marie: *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högre-ståndskultur*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2008.
- Stenström, Lars: *Krigsvägar. Finlandssvenska fältförband 1939–1944*. Söderström, Helsingfors 1995.
- Stier, Jonas: *Identitet. Människans gåtfulla porträtt*. Studentlitteratur, Lund 2003.
- Strandén, Sofie: "I eld, i blod, i frost, i svält". *Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig*. Akademisk avhandling. Åbo Akademi, Åbo 2010.
- Summerfield, Penny: *Reconstructing Women's Wartime Lives*. Manchester University Press, Manchester 1998.
- Suojanen, M.K: Alkusanat. *Sota-ajan kirjeet*. Toim. M.K. Suojanen. Tampereen yliopiston Kansanperinteenlaitoksen moniste 6, Tampere 1984.
- Svensson, Birgitta: Fången i arkiven. *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Red. Magnus Bergquist & Birgitta Svensson. Studentlitteratur, Lund 1999.
- Svensson, Birgitta: Det moderna varat som biografisk presentation. *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Red. Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman. Gidlunds förlag, Hedemora 2011.
- Svensson, Birgitta: *Varför etnologi? En ämnesintroduktion för nya studenter*. Studentlitteratur, Lund 2012.
- Syrjö, Veli-Matti: Puolustusvoimien sotasensuuritoiminta. *Jatkosodan historia 6: Meri- ja ilmapuolustus, hallinto ja sotatalous, huolto ja aselajit, kotijoukot*. Sotatieteen laitoksen julkaisu- ja. WSOY, Helsinki 1994.
- Sörensen, Thomas: *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*. Eget förlag, Malmö 1997.
- Tepora, Tuomas: Sota-ajan leikit ja koulu. *Sodassa koettua: Haavoitettu lapsuus*. Toim. Sari Näre et. al. Weilin+Göös, Helsinki 2007.
- Tjeder, David: Borgerlighetens sköra manlighet. *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*. Red. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam. Gidlunds förlag, Hedemora 2006.
- Torninoja-Latola, Jaana: Sisarelta sisarille. Elvi Sinervon jatkosodan aikaiset kirjeet vankilasta Sylvi-Kyllikki ja Aira Sinervolle. *Kirjeet ja historian tutkimus*. Toim. Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen. Historiallinen Arkisto 134. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Tunkelo, Aarre: Sota-avioliitot avioerotilaston valossa. *Väestönkehityksen ja avioliiton ongelmia. Väestöliiton vuosikirja III. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisu*. Helsinki 1951.
- Tuomi-Nikula, Outi & Granö, Päivi & Suominen, Jaakko: "Oma koti kullaa" – johdannoksi. *Koti. Kaiho, paikka, muutos*. Toim. Päivi Granö, Jaakko Suominen & Outi Tuomi-Nikula. Kulttuurituotannon ja maisematutkimuksen laitoksen julkaisuja IV. Turun yliopisto, Pori 2004.

- Tuunainen, Pasi: The Finnish Army at War: Operations and Soldiers, 1939–1945. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Ed. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. History of Warfare 69. Brill, Leiden 2012.
- Ulvros, Eva Helen: *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*. Historiska Media, Lund 2001.
- Utriainen, Terhi: Loppuva ja täyttyvä aika. *Ajan taju. Kirjoituksia kansanperinteestä ja kirjallisuudesta*. Toim. Eeva-Liisa Haanpää & Ulla-Maija Peltonen & Hilpi Saure. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 18. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2001.
- Uusikylä, Matias: *Lennart Segerstråle 1892–1975. 100-vuotis näyttely*. Helsinki 1992.
- Varis, Markku: Kiertoilmaus – kielen sumea voimavara. *Virittäjä* 4/1998, 599–602.
- Vasara, Erkki: Urheilua täällä ja ”siellä jossakin”. *Jatkosodan pikkujättiläinen*. Toim. Jari Leskinen & Antti Juutilainen. WSOY, Helsinki 2007 (2005).
- Vehviläinen, Olli: Barbarossan varjossa. *Kansakunta sodassa 1: Sodasta sotaan*. Toim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1989a.
- Vehviläinen, Olli: Suomi totaalisisessa sodassa. *Kansakunta sodassa 1: Sodasta sotaan*. Toim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1989b.
- Vehviläinen, Olli: Presidentinvaihdoksesta välirauhansopimukseen. *Kansakunta sodassa 3: Kuilun yli*. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1992.
- Vem och vad? Biografisk handbok 1970*. Red. Ingegerd Lundén-Cronström. Schildts förlag, Helsingfors 1969.
- Vilkuna, Kustaa: *Sanan valvontaa. Sensuuri 1939–1944*. Otava, Helsinki 1962.
- Vološinov, V. N: *Marxism and the Philosophy of Language*. Translated by Ladislav Matejka & I. R. Titunik. Harvard University Press, Cambridge 2000 (1973, 1986).
- Vuorenmaa, Anssi: Aseistautuva kansakunta 1940–41. *Kansakunta sodassa 1: Sodasta sotaan*. Toim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1989.
- Vuorenmaa, Anssi & Hietanen, Silvo: Kannaksen kriisi 1944 ja suomalaisten torjuntavoitto. *Kansakunta sodassa 3: Kuilun yli*. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1992.
- Wallenius, Ossi: *Tjugofyran. Infanteriregementet 24:s historia i kriget 1941–1944*. Holger Schildts förlag, Borgå 1974.
- Wallenstein, Sven-Olov: Kommentar till nomadologi. *Nomadologin*. Skriftserien Kairos nr 4. Kungliga konsthögskolan/Raster förlag, Stockholm 2006 (1998).
- Waller, Willard: *The Veteran Comes Back*. The Dryden Press, 1944.
- Watson, Alex: Self-deception and Survival: Mental Coping Strategies on the Western Front 1914–18. *Journal of Contemporary History* Vol. 41 (2), 2006, 247–268.
- Watson, Alexander: Junior Officership in the German Army during the Great War, 1914–1918. *War in History* 14 (4), 2007, 428–453.
- Watson, Alexander: *Enduring the Great War. Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914–1918*. Cambridge University Press, Cambridge 2009 (2008).
- Wettstein, Margrit: *Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stenhag 2009.

- Whitaker, Anna: Kroppen under livets sista tid – de allra äldstas (döende) kroppar. *Kropp, livslopp och åldrande. Några samhällsvetenskapliga perspektiv*. Red. Eva Jeppsson Grassman & Lars-Christer Hydén. Studentlitteratur, Lund 2005.
- Wiley, Stephen B: Nation as Transnational Assemblage: Three Moments in Chilean Media History. *Animations (to Deleuze and Guattari)*. Ed. Jennifer Daryl Slack. Peter Lang, New York 2003.
- Winter, Denis: *Death's Men: Soldiers of the Great War*. Penguin Books, London 1979 (1978).
- Winter, Jay & Sivan, Emmanuel: Setting the Framework. *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Winther, Ida W: 'Homing oneself' – Home as a practice. *Haecceity Papers* Volume 4, issue 2 (Home and Space), Spring 2009, 49–83.
- Wise, J. Macgregor: Home. Territory and Identity. *Animations (to Deleuze and Guattari)*. Ed. Jennifer Daryl Slack. Peter Lang, New York 2003.
- Wise, J. Macgregor: Assemblage. *Gilles Deleuze: Key Concepts*. Ed. by Charles J. Stivale. McGill-Queen's University Press, Montreal 2005.
- Wollinger, Susanne: *Mannen i ledet. Takt och otakt i värnpliktens skugga*. Carlssons Bokförlag, Stockholm 2000.
- Woodward, Rachel: 'It's a Man's Life': soldiers, masculinity and the countryside. *Gender, Place and Culture*, Vol.5, No 3. 1998, 277–300.
- Woodward, Rachel: Locating Military Masculinities. Space, Place, and the Formation of Gender Identity and the British Army. *Military Masculinities. Identity and State*. Ed. Paul R. Higate. Praeger, Westport 2003.
- Woodward, Rachel: *Military Geographies*. Blackwell Publishing, Malden 2004.
- Ziemann, Benjamin: *War experiences in Rural Germany 1914–1923*. Translated by Alex Skinner. Berg, Oxford 2007.
- Åström, Anna-Maria: Från ideal till verklighet. Mentalitetshistoriska aspekter på en kvinnas liv 1794–1838. *Finskt museum* 1989, 88–107.
- Åström, Anna-Maria: Ett spel med tiden vid livets höjdpunkt. Tiden i adertonhundralets polterabend. *Kring tiden. Etnologiska och folkloristiska uppsatser*. Red. Anna-Maria Åström & Ivar Nordlund. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland Nr. 572, Meddelanden från Folkkultursarkivet Nr 11. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1991.
- Åström, Anna-Maria: Den etnologiska forskningsprocessen – en djupdykning i mentala och materiella sfärer. *Polkuja etnologian menetelmiin*. Toim. Pirjo Korkiakangas, Pia Ols-son & Helena Ruotsala. Ethnos, Helsinki 2005a.
- Åström, Anna-Maria: Herrgårdarna, hjältarna och kriget. Vittnesbörd från 1808–1809 års krig. *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok* 2005b, 41–55.
- Östman, Ann-Catrin: Bonden. *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940*. Red. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam. Gidlunds förlag, Hedemora 2006.

Otryckta avhandlingar pro gradu

- Aalto, Heidi: ”Sota-aikaan riiattiin kenttäpostin välityksellä” – etnologinen tutkielma sota-ajan kirjeissä kerrotuista kokemuksista. Pro gradu –tutkielma. Jyväskylän yliopisto, Historian ja etnologian laitos, Jyväskylä 2008. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-200810145806>
- Hagelstam, Sonja 1999: *Krigsvardag vid front och på hemmafront. Upplevelsen av vardagen under fortsättningskriget och Lapplandskriget 1941-1944 i belysning av en brevsamling*. Pro gradu avhandling. Åbo Akademi, Åbo.
- Hytönen, Kirsi-Maria: ”Me kaikki täällä voimme hyvin”. *Perhettä ja sukupuolirooleja koskevia diskursseja nuoren avioparin jatkosodan aikaisissa kirjeissä*. Pro gradu –tutkielma, Suomen historia. Turun yliopisto 2007.
- Kankaanpää, Iiris: *Kirjeissä risteävät arjet. Sota-ajan arkikuva*. Pro gradu –tutkielma. Perinteen-tutkimuksen laitos, Joensuun yliopisto 2005.
- Luoma, Ursula: *Tuhannet terveiset, suukot ja kaikki hyvät. Kuulemiin näkemiin! Pauliisi. Jatkosodan kirjeitä diskurssianalyttisesti tarkasteltuina*. Sosiaalipsykologian pro gradu –tutkielma. Sosiologian ja sosiaalipsykologian laitos. Tampereen yliopisto 1995.
- Metsberg, Kimmo: ”Kirjoitan sinulle vähän vaikka ei täältä mitään erikoista kuulu”. *Jatkosodan arkea kahden perheen kirjeissä*. Historian pro gradu –tutkielma. Tampereen yliopisto 2012. <http://tutkielmat.uta.fi/pdf/gradu06208.pdf>
- Pekkarinen, Satu: *Kirjeet sodan perheyhteytenä. Perheen koossapitäminen sota-ajan kirjeenvaihdossa*. Sosiologian pro gradu – tutkielma. Jyväskylän yliopisto 1999.
- Taskinen, Ilari: *Sopeutumiskyvyn dokumentit – Sodan kokemusten hallinta jatkosodan kirjeissä*. Historian pro gradu –tutkielma. Tampereen yliopisto 2012. <http://tutkielmat.uta.fi/pdf/gradu05917.pdf>

Internetresurser

- Internet Archive: Royal Engineers Museum
http://web.archive.org/web/20090412055950/http://remuseum.org.uk/specialism/rem_spec_pcsww2.htm, hämtad 23.8.2013
- MOT Schildts Finlandssvensk ordbok, Kielikone Oy
<https://www.kielikone.fi/>
- MOT Nordstedts Svensk ordbok, Kielikone Oy
<https://www.kielikone.fi/>
- Nationalencyklopedin
<http://www.ne.se/lang/>
- Riksarkivets hemsida:
Arkivenhet: Panssaripataljoona. Kommentaja 1941–1941 (19134)
<http://digi.narc.fi/digi/slistaus.ka?ay=79073>, hämtad 28.2.2013.
- Svenska Akademiens ordbok
<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- Uppslagsverket Finland. Webbutgåva. (Schildts förlags Ab, 2009–2012, SFV 2012–)
<http://www.uppslagsverket.fi/bin/view/Uppslagsverket/WebHome>

Yle.fi, Muistikuvaputki

<http://muistikuvaputki.yle.fi/rouvaruutu/minisarja-pala-taivasta-pala-maata>, hämtad 16.8.2011.

Telefonsamtal

Telefonsamtal med språkvårdaren Peter Slotte på Forskningscentralen för inhemska språk, svenska avdelningen, 16.11.1999.

Telefonsamtal med translatorn Saara Sjöblom på Nylands brigad, 30.1.2013.

Bilaga 1: Brevväxlingen mellan Sven och Rakel Björkman

År	Sven till Rakel	Rakel till Sven	Sammanlagt/år
1941	115	70	185
1942	94	88	182
1943	67	74	141
1944	69	69	138
Sammanlagt/ person	345	301	646

Kuverten finns inte bevarade, vilket gör det svårt att avgöra exakt hur många brev i samlingen som öppnades av censuren. Rakel Björkman brukade meddela om hon fått öppnade brev, och på basis av dessa uppgifter är det enbart ett fåtal brev från fronten som granskats. Inget brev i samlingen har censurerats.

Bilaga 2: Brevväxlingen mellan Ulf Segerstråle och familjen

Sammanlagt består samlingen Segerstråle av 1 206 brev.ⁱ De 902 brev som skrevs inom familjen under åren 1941–1944 används som primärt material. Resten fungerar som ett sekundärt material.

År	Ulf till familjen	Familjen till Ulf	Sammanlagt/år
1941	82	159	241
1942	144	188	332
1943	85	158	243
1944	34	45	79
Odat + övriga år	1	6	7
Sammanlagt/person	346	556	902

År	Ulf till Lennart	Ulf till Marie-Louise	Ulf till familjen	Ulf till Tita	Ulf till Christine-Louise	Sammanlagt/år
1941	20	19	16	20	7	82
1942	33	57	19	23	12	144
1943	15	34	22	5	9	85
1944	9	19	5	1	0	34
Odat + övr. år	0	0	0	0	1	1
Sammanlagt/person	77	129	62	49	29	346

År	Lennart till Ulf	Marie-Louise till Ulf	Tita till Ulf	Christine-Louise till Ulf	Sammanlagt/år
1941	56	40	49	14	159
1942	79	57	35	17	188
1943	58	54	35 ⁱⁱ	11	158
1944	22	14	8 ⁱⁱⁱ	1	45
Odat + övr. år	3	2	1	0	6
Sammanlagt/person	218	167	128	43	556

ⁱ Samlingen innehåller brev från personer utanför familjen, bland annat kondoleansbrev efter Ulfs död den 29.6.1944.

ⁱⁱ Av dessa brev är 10 stycken adresserade till föräldrarna, men de har skickat dessa brev från Tita vidare till Ulf på hennes begäran.

ⁱⁱⁱ Av dessa brev är 3 stycken adresserade till föräldrarna, men de har skickat dessa brev från Tita vidare till Ulf på hennes begäran.

Bland Ulfs 346 brev till familjen 1941–1944 finns sju stycken brev som med säkerhet öppnats av censuren. I ett av dessa har censurmyndigheterna strukit över ett par ord med svart färgpenna och i ett annat har det övre vänstra hörnet klippts bort. Av hans andra brev från samma period kan man sluta sig till att det sannolikt är vistelseorten som strukits av censurmyndigheterna. Bland breven från familjen till Ulf finns inte brev som med säkerhet skulle ha öppnats av censuren.

Samlingen innehåller en hel del material förutom själva breven. Det finns ett stort antal tidningsurklipp som bifogades i breven till Ulf. Dessutom bifogade skribenterna ibland programblad, fotografier och ritningar i sina brev. Samlingen innehåller därtill Ulf Segerstråles

- dagbok från kommenderingen 1943, då armékåren på uppmaning av Nationalmuseum gav Ulf Segerstråle, Tapani Lemminkäinen och Osmo Isaksson i uppdrag att teckna kyrkor, folktyper och föremål på olika orter i Fjärrkarelen. Dagboken är skriven under tiden 25.7–12.9.1943.
- anteckningsbok (Uppllysning och idrott i Förstärkta I/JR24) från år 1944 med föreläsninganteckningar och dagboksanteckningar från en upplysningskurs som han deltog i
- små anteckningslappar
- ett intyg över Ulf Segerstråles kvarlåtenskap, dat. 16.7.1944: ”1 sotilaspuku, makuupussi, 1 pari sukkia, pyyhe, urheilupusero, kumikengät, käsineitä, karttalaukku, kirjoja, kirjoittamisvälineitä ja värejä”.^{iv}

Till samlingen hör också Lennart Segerstråles dagboksanteckningar från frontresan till Maaselkä 8–21.1.1942.

Brevsamlingen innehåller 37 brev från åren 1939–1940 (vinterkriget och månaderna därefter) som Ulf Segerstråle sände till familjen: Ulf till föräldrarna Lennart och Marie-Louise 22 stycken, Ulf till Tita 9 stycken, Ulf till Christine-Louise 6 stycken brev. I samlingen ingår ett trettiotal brev från familjen till Ulf från åren 1939–1940. Bland dessa 32 brev finns några odaterade brev, som ej med säkerhet gått att placera. Något av dessa kan möjligen vara från slutet av 1930-talet.

^{iv} Jäämistötodiste 16.7.1944. [1 uniform, sovsäck, 1 par strumpor, handduk, sportskjorta, gummiskor, handskar, kartväska, böcker, skrivtillbehör och färger.]

Bilaga 3: Brevväxlingen mellan Curt och Martha Enroth

År	Curt till Martha	Martha till Curt	Sammanlagt/år
1941	116	92	208
1942	270	239	509
1943	221	229	450
1944	187	60	247
Sammanlagt/ person	345	301	1 414

Samlingen donerades av Curt Enroth (följebrevet odaterat).

Samlingen ser annars ut att var komplett med undantag av ett okänt antal brev från Martha Enroth. Dels rör det sig om brev hon skrivit på sommaren 1941 och om brev skrivna under våren, sommaren och hösten 1944. Under dessa perioder kunde inte Curt spara breven, då trupperna var på rörlig fot.

Bland Curts brev till Martha finns 19 brev som öppnats av censuren. Bland dessa finns ett brev skrivet av Curt den 29.5.1943 som har censurerats genom att klippa bort delar av första arket. Det fattas så mycket att det inte går att läsa vad han skrivit på detta ark. I övrigt har inget blivit struket i hans brev. I ett brev av den 19.1.1944 berättar Curt att han fått ett paket av Martha som öppnats av censuren, men att inget ser ut att vara konfiskerat.

Bilaga 4: Brevväxlingarna mellan Nils och Göran Sax och familjen

År	Nils till hemmet	Göran till hemmet	Hemmet till Göran	Nils till Göran	Sammanlagt/år
1941	31	9	7	0	47
1942	94	110	58	13	275
1943	70	85	44	8	207
1944	56	91	9	3	159
Odat + övriga år	1	0	1	0	2
Sammanlagt/ person	252	295	119	24	690

Samlingen Sax donerades av fadern Arne Sax år 1966 (följebrevet daterat den 12.2.1966).

Bland de i samlingen bevarade 252 breven från Nils till familjen finns två brev som med säkerhet öppnats av censuren, men i dem har inget blivit struket. Dessutom finns det ett postkort som eventuellt granskats, men som inte censurerats och ett kuvert stämplat den 14.6.44 och som försetts med censurens limrensa, men där själva brevet saknas. Bland de 24 breven från Nils till brodern Göran har två brev granskats, men inget har heller där strukits. Samlingen innehåller 295 brev från Göran till familjen och bland dessa finns två brev som öppnats av censuren. Inte heller i dessa brev har något strukits av censurmyndigheterna.

Bilaga 5: Sammanställning av brevsamlingarna och brevskrivarna

	Sven Björkman	Ulf Segerstråle	Curt Enroth	Nils Sax	Göran Sax
Född	1898	1916	1912	1920	1922
Död	1981	29.6.1944	1988	2004	2003
Militär-grad	öv.löjtnant, överste	kornett, löjtnant	sergeant, översergeant	under-sergeant	soldat
Vapenslag	pansar-trupperna	infanteriet	artilleriet	infanteriet	infanteriet
Trupp-enhet	pansar-bataljonen, pansarbrigaden	IR 24, 8. Div (Er P 18, 8. Div)	Tunga 21, 8. Div	IR 6, 18. Div	IR 61, 17. Div
Upp-gift(er)	kommendör	plutonchef idrottsofficer	troppchef ekonomie-underröfficer	gruppchef ordonnans-underröfficer	körkarl
Front-avsnitt	Aunusnäset, Maaselkä, Äänislinna, Karelska näset	Karelska näset, Maaselkä, Aunusnäset	Karelska näset, Maaselkä, Aunusnäset	Karelska näset	Aunusnäset Karelska näset
Far	Gustaf Björkman	Lennart Segerstråle	Gideon Enroth	Arne Sax	Arne Sax
Mor	Evy Björkman	Marie-Louise S.	Fanny Enroth	Hilma Sax	Hilma Sax
Far: yrke	Justitierådman	Konstnär	Folkskollärare	Jordbrukare	Jordbrukare
Ort	Tavastehus	Borgå	Sibbo	Yttermark	Yttermark
Yrke	Yrkesmilitär	Konststuderande	Folkskollärare	Student	Jordbrukare
Civilstånd	Gift 1926, Rakel f. 1899	Ogift	Gift 1938, Martha f. 1894	Ogift	Ogift
Barn	2 döttrar				
Brevantal	646	902	1 414	690	(690)
Adressat	Hustrun	Föräldrar och syskon	Hustrun	Föräldrar o. syskon	Föräldrar och syskon

Sonja Hagelstam

Röster från kriget

En etnologisk studie av brevdialoger
mellan frontsoldater och deras familjer
1941–1944

Krigsutbrottet i slutet av juni 1941 innebar att en stor del av familjerna i Finland splittrades då männen inkallades och reste ut till fronten. Att brevväxla blev det huvudsakliga sättet för soldaterna att stå i personlig kontakt med de civila och därför blev brevskrivandet ett mycket utbrett fenomen under hela fortsättningskriget.

I avhandlingen studeras de betydelser brevkontakten fick för frontsoldaterna och deras familjer som så länge tvingades leva åtskilda under krigets livshotande och anormala tid. Genom en analys av de pågående samtalen per brev granskas brevskrivarnas erfarenheter av kriget och krigsvardagen och hur dessa hanterades. Inom ramen för brevdialogerna tillgreps brevskrivarna olika strategier med målet att komma igenom kriget och att upprätthålla de nära relationerna avståndet och separationen till trots.

Pärmbilden: Illustration i ett brev från löjtnant Ulf Segerstråle till modern Marie-Louise Segerstråle daterat den 12 mars 1944. (Handschriftssamlingarna, Åbo Akademis bibliotek)

